

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

الرحمن
علیه صاب

www.ghaemiyeh.com
www.ghaemiyeh.org
www.ghaemiyeh.net
www.ghaemiyeh.ir

روزنامه

خاطرات ناصرالدین شاه

در سفر دوم

فرنکستان

مصحح: فاطمه قاضیها

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر دوم فرنگستان (۱۲۹۵ق)

نویسنده:

ناصرالدین شاه قاجار

ناشر چاپی:

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۱۵	روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر دوم فرنگستان
۱۵	مشخصات کتاب
۱۶	اشاره
۲۲	فهرست مندرجات
۲۳	پیشگفتار
۲۵	مقدمه
۲۵	اشاره
۲۷	فرار از فریاد تظلم رعایا
۲۸	دست و دل بازی شاهانه
۲۹	به یاد جنگهای ایران و روس
۲۹	وصف طبیعت:
۳۰	در راه پترزبورگ به ورشو:
۳۰	در فرانسه هنگام بازدید از سنت ژرمن
۳۱	هنگام گردش در روی رودخانه دانوب:
۳۱	پادشاه خستگی ناپذیر
۳۱	بروز هیجانانگیز ضد و نقیض در طول این سفر:
۳۱	در زمان ورود به برلن:
۳۲	در پاریس:
۳۲	ستایش زنان زیبا
۳۲	اشاره
۳۲	پاریس میدان اسب دوانی:
۳۳	در بادن بادن:
۳۳	در وین

۳۴	کتاب حاضر:
۳۵	آغاز و انجام آلبوم شماره ۸۱ چنین است:
۳۵	آغاز: [با خط ناصر الدین شاه]
۳۶	انجام [ص ۹۸۵، آلبوم شماره ۸۱، لغت نامه به خط ناصر الدین شاه]:
۳۹	فهرست اهم مطالب روزنامه خاطرات
۶۰	فهرست اسناد
۷۴	[متن خاطرات]
۷۴	اشاره
۷۴	روز پنجشنبه سلخ ربیع الاول [الی ۵ ربیع الثانی] [۱۲۹۵]:
۷۶	روز چهارشنبه ۶ [ربیع الثانی]:
۷۷	روز پنجشنبه ۷ [ربیع الثانی]:
۷۸	روز جمعه ۸ [ربیع الثانی]:
۷۹	شنبه ۹ [ربیع الثانی]:
۷۹	یکشنبه ۱۰ [ربیع الثانی]:
۸۰	دوشنبه ۱۱ [ربیع الثانی]:
۸۲	سه شنبه ۱۲ [او ۱۳ ربیع الثانی]:
۸۴	روز پنجشنبه ۱۴ [ربیع الثانی]:
۸۵	روز جمعه ۱۵ [ربیع الثانی]:
۸۶	روز شنبه ۱۶ [ربیع الثانی]:
۸۷	روز یکشنبه ۱۷ [ربیع الثانی]:
۸۸	روز دوشنبه ۱۸ [ربیع الثانی]:
۹۰	روز سه شنبه ۱۹ [ربیع الثانی]:
۹۱	روز چهارشنبه ۲۰ [ربیع الثانی]:
۹۴	روز پنجشنبه ۲۱ [ربیع الثانی]:
۹۵	روز جمعه ۲۲ [ربیع الثانی]:
۹۷	روز شنبه ۲۳ [ربیع الثانی]:

- روز یکشنبه ۲۴ [ربیع الثانی]: ۱۰۶
- روز دوشنبه ۲۵ [ربیع الثانی]: ۱۰۹
- روز سه شنبه ۲۶ [ربیع الثانی]: ۱۱۲
- روز چهارشنبه ۲۷ [ربیع الثانی]: ۱۱۳
- روز پنجشنبه ۲۸ [ربیع الثانی]: ۱۱۴
- روز جمعه ۲۹ [ربیع الثانی]: ۱۱۷
- روز شنبه ۳۰ [ربیع الثانی]: ۱۲۰
- روز یکشنبه ۱ [جمادی الاول]: ۱۲۳
- روز دوشنبه ۲ [جمادی الاول]: ۱۲۴
- روز سه شنبه ۳ [جمادی الاول]: ۱۲۶
- روز چهارشنبه ۴ [جمادی الاول]: ۱۳۰
- روز پنجشنبه ۵ [جمادی الاول]: ۱۳۵
- روز جمعه ۶ [جمادی الاول]: ۱۳۸
- روز شنبه ۷ [جمادی الاول]: ۱۴۰
- روز یکشنبه ۸ [جمادی الاول]: ۱۴۶
- روز دوشنبه ۹ [جمادی الاول]: ۱۵۱
- روز سه شنبه ۱۰ [جمادی الاول]: ۱۵۴
- روز چهارشنبه ۱۱ [جمادی الاول]: ۱۵۶
- روز پنجشنبه ۱۲ [جمادی الاول]: ۱۵۸
- روز جمعه ۱۳ [جمادی الاول]: ۱۶۱
- روز شنبه ۱۴ [جمادی الاول]: ۱۶۷
- روز دوشنبه ۱۵ [جمادی الاول]: ۱۶۹
- روز سه شنبه ۱۶ [جمادی الاول]: ۱۶۹
- روز چهارشنبه ۱۷ [جمادی الاول]: ۱۷۴
- روز جمعه ۱۸ [جمادی الاول]: ۱۷۶
- روز شنبه ۱۹ [جمادی الاول]: ۱۷۹

- ١٨٠ روز دوشنبه ٢٤ [جمادى الاول]:
- ١٨٢ روز سه شنبه ٢٥ [جمادى الاول]:
- ١٨٧ روز چهارشنبه ٢٦ [جمادى الاول]:
- ١٩٠ روز پنجشنبه ٢٧ [جمادى الاول]:
- ١٩٢ روز جمعه ٢٨ [جمادى الاول]:
- ١٩٤ روز يكشنبه سلخ جمادى الاول:
- ٢٠١ روز دوشنبه غره جمادى الثانى:
- ٢٠٤ سه شنبه ٢ جمادى الثانى:
- ٢٠٦ روز چهارشنبه ٣ [جمادى الثانى]:
- ٢١١ روز پنجشنبه ٤ [جمادى الثانى]:
- ٢١٤ روز جمعه ٥ [جمادى الثانى]:
- ٢١٨ روز شنبه ٦ [جمادى الثانى]:
- ٢٢٢ روز يكشنبه ٧ [جمادى الثانى]:
- ٢٢٦ [دوشنبه ٨ الى ١٣ جمادى الثانى]:
- ٢٤٠ روز يكشنبه ١٤ [جمادى الثانى]:
- ٢٤٣ روز دوشنبه ١٥ [جمادى الثانى]:
- ٢٤٦ روز سه شنبه ١٦ الى ١٨ جمادى الثانى:
- ٢٥٢ روز جمعه ١٩ [جمادى الثانى]:
- ٢٥٧ شنبه ٢٠ [جمادى الثانى]:
- ٢٥٩ يكشنبه ٢١ الى ٢٧ جمادى الثانى:
- ٢٧٤ [يكشنبه ٢٨ جمادى الثانى]:
- ٢٨٠ روز دوشنبه ٢٩ جمادى الثانى:
- ٢٨١ روز سه شنبه غره [او دوّم] رجب:
- ٢٨٦ روز پنجشنبه ٣ [رجب]:
- ٢٩٠ روز جمعه ٤ [رجب]:
- ٢٩٣ روز شنبه ٥ [رجب]:

- روز یکشنبه ۶ [رجب]: ۲۹۶
- روز دوشنبه ۷ [رجب]: ۲۹۷
- روز سه شنبه ۸ [رجب]: ۲۹۸
- روز چهارشنبه ۹ [رجب]: ۳۰۱
- روز پنجشنبه ۱۰ [رجب]: ۳۰۳
- روز جمعه ۱۱ [رجب]: ۳۰۷
- روز شنبه ۱۲ [رجب]: ۳۱۰
- [۱۳ الی ۱۶ رجب]: ۳۱۶
- روز پنجشنبه ۱۷ [و ۱۸ رجب]: ۳۱۹
- [روز شنبه ۱۹ رجب]: ۳۲۷
- روز یکشنبه ۲۰ [الی چهارشنبه ۲۳ رجب]: ۳۳۲
- روز یکشنبه ۴ شعبان: ۳۴۶
- روز دوشنبه ۵ شعبان: ۳۴۷
- روز سه شنبه ۶ شعبان: ۳۴۷
- روز چهارشنبه ۷ [شعبان]: ۳۴۸
- و من العجائب و الغرایب ۳۵۲
- اسناد ۳۵۳
- اشاره ۳۵۳
- سند شماره ۱: [دستخط ناصر الدین شاه زمانی که عازم سفر دوم فرنگستان بوده است] ۳۵۴
- سند شماره ۲: [نامه تلگرافی یحیی خان معتمد الملک] دوشنبه ۱۸ شهر ربیع الاول ۳۵۷
- اشاره ۳۵۷
- از تهران به میانج ۳۵۷
- سند شماره ۳: [تلگراف امام جمعه] ۳۵۹
- سند شماره ۴: [تلگراف زینویف وزیر مختار روسیه] ۳۶۰
- سند شماره ۵: [تلگرافی از تومان آغا و توران آغا (فروغ الدوله و فخر الدوله) دختران ناصر الدین شاه] ۳۶۱
- سند شماره ۶: [تلگراف میرزا یوسف مستوفی الممالک] ۳۶۳

- سند شماره ۷: [تلگراف امین اقدس] ----- ۳۶۴
- سند شماره ۸: [تلگراف میرزا یوسف مستوفی الممالک] ----- ۳۶۵
- سند شماره ۹: [تلگراف امین اقدس] استخراج تلگراف رمز آغاباشی و امین اقدس ----- ۳۶۶
- سند شماره ۱۰: [استخراج تلگراف رمز آغاباشی] ----- ۳۶۷
- سند شماره ۱۱: [دستخط ناصر الدین شاه به انیس الدوله] ----- ۳۶۸
- سند شماره ۱۲: [تلگراف یحیی خان معتمد الملک] ----- ۳۶۹
- سند شماره ۱۳: [تلگراف معتمد الحرم] ----- ۳۷۱
- سند شماره ۱۴: [تلگراف مخبر الدوله] ----- ۳۷۲
- سند شماره ۱۵: [تلگراف انیس الدوله] ----- ۳۷۴
- سند شماره ۱۶: [تلگراف میرزا یوسف مستوفی الممالک] ----- ۳۷۵
- سند شماره ۱۷: [تلگراف شمس الدوله به ناصر الدین شاه] ----- ۳۷۶
- سند شماره ۱۸: [تلگراف میرزا یوسف مستوفی الممالک] ----- ۳۷۷
- سند شماره ۱۹: [تلگراف میرزا یوسف مستوفی الممالک] ----- ۳۷۸
- سند شماره ۲۰: [تلگراف قمر السلطنه] ----- ۳۷۹
- سند شماره ۲۱: [تلگراف کامران میرزا نایب السلطنه] ----- ۳۸۰
- سند شماره ۲۲: [تلگراف مؤید الدوله] ----- ۳۸۱
- سند شماره ۲۳: [تلگراف مستوفی الممالک] ----- ۳۸۲
- سند شماره ۲۴: [استخراج تلگراف رمز آغاباشی به زنجان] ----- ۳۸۳
- سند شماره ۲۵: [تلگراف مخبر الدوله] ----- ۳۸۵
- سند شماره ۲۶: [تلگراف امین حضور] ----- ۳۸۶
- سند شماره ۲۷: [تلگراف سرایدارباشی] ----- ۳۸۷
- سند شماره ۲۸: [تلگراف وجیه الله میرزا] ----- ۳۸۹
- سند شماره ۲۹: [تلگراف عزیز الدوله به ناصر الدین شاه] ----- ۳۹۳
- سند شماره ۳۰: [تلگراف گلین خانم همسر ناصر الدین شاه] ----- ۳۹۴
- سند شماره ۳۱: [تلگراف انیس الدوله] ----- ۳۹۵
- سند شماره ۳۲: [تلگراف شکوه السلطنه مادر ولیعهد] ----- ۳۹۶

- سند شماره ۳۳: استخراج تلگراف رمز امین اقدس، در تاریخ ۱۸ ربیع الثانی ۱۲۹۵ ----- ۳۹۷
- سند شماره ۳۴: [تلگراف انیس الدوله به ناصر الدین شاه] ----- ۳۹۸
- سند شماره ۳۵: [تلگراف دختران ناصر الدین شاه] ----- ۳۹۹
- سند شماره ۳۶: [تلگراف کامران میرزا نایب السلطنه] ----- ۴۰۰
- سند شماره ۳۷: [گزارش تلگرافی اعتضاد السلطنه] ----- ۴۰۱
- سند شماره ۳۸: استخراج تلگراف رمز آغاباشی در منزل میانج ----- ۴۰۲
- سند شماره ۳۹: [تلگراف معز الدوله] ----- ۴۰۳
- سند شماره ۴۰: [تلگراف مخبر الدوله] ----- ۴۰۴
- سند شماره ۴۱: [تلگراف مستوفی الممالک] ----- ۴۰۶
- سند شماره ۴۲: [ارسال تلگرافی روزنامه بنیای بیوتات نظام از طرف وزیر علوم] ----- ۴۰۸
- اشاره ----- ۴۰۸
- روزنامه بنیای بیوتات نظام به توسط نواب وجیه الله میرزا که مشغول هستند ----- ۴۰۸
- بنیای متعلق به مقرب الخاقان معمارباشی ----- ۴۰۹
- باغات خارج شهر متعلق به عالی جاه حاجی ابو الحسن معمار ----- ۴۰۹
- سند شماره ۴۳: [تلگراف عماد الدوله] ----- ۴۱۱
- سند شماره ۴۴: [پیش نویس تلگراف ناصر الدین شاه به شکوه السلطنه مادر ولیعهد] ----- ۴۱۲
- سند شماره ۴۵: [پیش نویس تلگراف ناصر الدین شاه به بدر السلطنه] ----- ۴۱۳
- سند شماره ۴۶: [تلگراف کامران میرزا نایب السلطنه] ----- ۴۱۴
- سند شماره ۴۷: [تلگراف مستوفی الممالک] ----- ۴۱۵
- سند شماره ۴۸: استخراج تلگراف رمز آغاباشی ۲۵ ربیع الثانی ۱۲۹۵ ----- ۴۱۷
- سند شماره ۴۹: [تلگراف انیس الدوله] ----- ۴۱۸
- سند شماره ۵۰: [تلگراف شکوه السلطنه مادر مظفر الدین میرزا ولیعهد به ناصر الدین شاه] ----- ۴۱۹
- سند شماره ۵۱: [تلگراف معز الدوله درباره حمل جنازه مهد علیا به کربلا] ----- ۴۲۰
- سند شماره ۵۲: [تلگراف مخبر الدوله] ----- ۴۲۲
- سند شماره ۵۳: [تلگراف تاج الدوله] ----- ۴۲۳
- سند شماره ۵۴: [تلگراف والده ظل السلطان] ----- ۴۲۴

- سند شماره ۵۵: [تلگراف کامران میرزا نایب السلطنه] ۴۲۵
- سند شماره ۵۶: [تلگراف عزیز الدوله] ۴۲۶
- سند شماره ۵۷: [تلگراف مستوفی الممالک] ۴۲۷
- سند شماره ۵۸: [تلگراف عضد الدوله] ۴۲۸
- سند شماره ۵۹: [تلگراف انیس الدوله] ۴۲۹
- سند شماره ۶۰: [تلگراف مرتضی قلی] ۴۳۰
- سند شماره ۶۱: [تلگراف نایب السلطنه] ۴۳۱
- سند شماره ۶۲: [برنامه سفر به خط ناصر الدین شاه] ۴۳۲
- سند شماره ۶۳: ۴۳۳
- سند شماره ۶۴: [در رابطه با امین اقدس] ۴۳۴
- سند شماره ۶۵: [شکوایه ای از افساد نصرت الله خان] ۴۳۵
- سند شماره ۶۶: [نامه ای درباره بستن قهوه خانه زرگرآباد و درخواست دایر نمودن آن از طرف سفارت روس] ۴۳۶
- سند شماره ۶۷: [تلگراف اعتضاد السلطنه] ۴۳۷
- سند شماره ۶۸: [تلگراف مخبر الدوله] ۴۳۸
- سند شماره ۶۹: [تلگراف معتمد الحرم و خاور سلطان] ۴۳۹
- سند شماره ۷۰: [تلگراف کامران میرزا نایب السلطنه] ۴۴۰
- سند شماره ۷۱: ۴۴۱
- سند شماره ۷۲: [تلگراف یحیی خان معتمد الملک] ۴۴۲
- سند شماره ۷۳: خلاصه صورت روزنامهچه تلگرافی به تاریخ یازدهم شهر جمادی الاول، ۱۲۹۵ ۴۴۴
- سند شماره ۷۴: [تلگراف به نایب السلطنه] ۴۴۶
- سند شماره ۷۵: [پیش نویس تلگراف ناصر الدین شاه به والده نایب السلطنه] ۴۴۷
- سند شماره ۷۶: [پیش نویس تلگراف ناصر الدین شاه به آغاباشی] ۴۴۸
- سند شماره ۷۷: [پیش نویس تلگراف ناصر الدین شاه به معیر الممالک] ۴۴۹
- سند شماره ۷۸: [تلگراف مستوفی الممالک] ۴۵۰
- سند شماره ۷۹: [تلگراف یحیی خان معتمد الملک] ۴۵۱
- سند شماره ۸۰: [تلگراف یحیی خان معتمد الملک] ۴۵۲

- سند شماره ۸۱: [تلگراف یحیی خان معتمد الملک] ۴۵۳
- سند شماره ۸۲: [نقاشی ناصر الدین شاه و دستخط فرانسه او] ۴۵۴
- سند شماره ۸۳: [تلگراف انیس الدوله] ۴۵۵
- سند شماره ۸۴: [تلگراف کامران میرزا نایب السلطنه] ۴۵۶
- سند شماره ۸۵: [تلگراف فرهاد میرزا معتمد الدوله] ۴۵۷
- سند شماره ۸۶: [تلگراف ولیعهد مظفر الدین میرزا] ۴۵۸
- سند شماره ۸۷: [نامه (احتمالا معتمد الدوله) به ناصر الدین شاه و گزارش اوضاع] هو ۴۵۹
- سند شماره ۸۸: [تلگراف مستوفی الممالک] ۴۶۰
- سند شماره ۸۹: [نامه (احتمالا معتمد الدوله) در مورد بست نشینی عزیز الدوله] هو ۴۶۱
- سند شماره ۹۰: [تلگراف معتمد الحرم] استخراج تلگراف رمز آغاباشی روز حرکت از پطرزبورگ به ورشو ۴۶۳
- سند شماره ۹۱: استخراج تلگراف رمز نایب السلطنه به شهر جماد الثانیه، ۱۲۹۵ در بادن بادن ۴۶۴
- سند شماره ۹۲: [گزارش دار الفنون] هو ۴۶۵
- سند شماره ۹۳: [نامه (احتمالا معتمد الدوله) به آجودان مخصوص در مورد منصب اعتضاد الدوله] ۴۶۶
- سند شماره ۹۴: [تلگراف کامران میرزا نایب السلطنه] ۴۶۷
- سند شماره ۹۵: [تلگراف آغاباشی] ۴۶۸
- سند شماره ۹۶: [دستخط ناصر الدین شاه به امین اقدس] ۴۷۰
- سند شماره ۹۷: [دستخط ناصر الدین شاه از وین به آغاباشی] ۴۷۱
- سند شماره ۹۸: [تلگراف یحیی خان معتمد الملک] ۴۷۲
- سند شماره ۹۹: [تلگراف مستوفی الممالک] ۴۷۳
- سند شماره ۱۰۰: [تلگراف ظل السلطان] ۴۷۴
- سند شماره ۱۰۱: [تلگراف آقا محمد جواد مجتهد به ناصر الدین شاه] ۴۷۵
- [جواب ناصر الدین شاه در حاشیه تلگراف به مجتهد] ۴۷۵
- سند شماره ۱۰۲: [تلگراف امین اقدس] ۴۷۷
- سند شماره ۱۰۳: [تلگراف مستوفی الممالک] ۴۷۸
- سند شماره ۱۰۴: [تلگراف مخیر الدوله] ۴۷۹
- سند شماره ۱۰۵: [تلگراف مخیر الدوله] ۴۸۱

۴۸۲ سند شماره ۱۰۶: [دستخط ناصر الدین شاه در حاشیه نقاشی خود]:
۴۸۶ فهرست عمومی اعلام
۵۷۲ گزیده تصاویر
۵۷۲ اشاره
۵۷۳ تصاویر اعظم فرنگستان
۶۱۷ درباره مرکز

روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر دوم فرنگستان

مشخصات کتاب

سرشناسه : ناصرالدین قاجار، شاه ایران، ق ۱۳۱۳ - ۱۲۷۴

عنوان قراردادی : [روزنامه سفر فرنگستان. سفر دوم]

عنوان و نام پدیدآور : روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر دوم فرنگستان (۱۲۹۵ه.ق.) / به کوشش فاطمه قاضیها

مشخصات نشر : تهران: سازمان اسناد ملی ایران، پژوهشکده اسناد، ۱۳۷۹.

مشخصات ظاهری : پنجاه و هفت، [۴۹۷] ص.، [۴۳] ص. تصویرنمونه، عکس

فروست : (سازمان اسناد ملی ایران ۱۵۸)

شابک : ۳۰۰۰۰۰ریال

وضعیت فهرست نویسی : فهرست نویسی قبلی

یادداشت : ص.ع. به انگلیسی: (۱۸۷۸) Diary of Naser -e-Din shah on his second Journey to Europe

عنوان دیگر : روزنامه سفر فرنگستان. سفر دوم

موضوع : ناصرالدین قاجار، شاه ایران، ۱۳۱۳ - ۱۲۴۷ق. -- سفرها

موضوع : روسیه -- سیر و سیاحت -- قرن ۱۹

موضوع : اروپا -- سیر و سیاحت -- قرن ۱۹

موضوع : سفرنامه ها

شناسه افزوده : قاضیها، فاطمه، ۱۳۳۵ - ، مصحح

شناسه افزوده : سازمان اسناد ملی ایران. پژوهشکده اسناد

رده بندی کنگره : DSR/۱۳۶۹/۹۲ ۱۳۷۹

رده بندی دیویی : ۹۵۵/۰۷۴۵۰۴۲

شماره کتابشناسی ملی : م ۷۹-۲۱۱۴۶

ص: ۱

اشاره

فهرست مندرجات

موضوع شماره صفحه

پیشگفتار هفت - هشت

مقدمه نه - بیست و یک

فهرست اهم مطالب روزنامه خاطرات بیست و دو - چهل و سه

فهرست اسناد (مکاتبات) چهل و چهار - پنجاه و هفت

متن خاطرات ۱ - ۲۸۸

اسناد و تصاویر آنها ۲۸۹ - ۴۶۲

فهرست عمومی اعلام ۴۶۳ - ۴۹۶

گزیده تصاویر اعظم فرنگستان ۴۹۷ - ۵۴۲

ص: ۷

پیشگفتار

تاریخ آینه ای است که گذشته را بتوان در آن دید. همچنانکه آینه بدون سخن گفتن، زشتی ها و زیبایی ها را می نمایاند، تاریخ نیز خوبیها و بدیهای گذشتگان را عیان می سازد.

تاریخی را که پاک اندیشان بنگارند و به تعبیر بیهقی در دست خردمند دانشور قرار گیرد:

«هر بنده که خدای عز و جل او را خردی روشن عطا دارد و با آن خرد، دانش یار شود و اخبار گذشتگان را بخواند، بتواند دانست که نکوکاری چیست و بد کردن چیست و چیست از مردم که یادگار ماند نیکوتر». (۱)

ساختن چنین آینه ای هنر بسیار می خواهد و ذوق و استعداد فراوان، دانش سرشار، قدرت درک و سرعت انتقال، که تمام اینها عطیایی است که پروردگار به بعضی از بندگان خود می بخشد. «یوت الحکمه من یشاء و من یوت الحکمه فقد اوتی خیرا کثیرا و ما یدکر الا اولی الالباب».

مواد و مصالح برای ساختن بنای تاریخ «اسناد تاریخی» است. اسناد تاریخی به سبب اصالتشان در میان سرچشمه های پژوهشی به ویژه پژوهشهای تاریخی از اهمیت و اعتبار خاصی برخوردارند، به خصوص آن که از نظر تاریخی هر برگه از آنها به زمان و رویدادی خاص بستگی دارد. پژوهشهای تاریخی چنانچه بر طبق اصول و موازین علمی و براساس اسناد انجام شود بسیاری از مسائل فراموش شده در فرهنگ و تمدن، و مکتوم مانده در روایات تاریخی را از لابلای سطور آنها می توان دریافت. اینها نکاتی است که در «سازمان اسناد ملی ایران» به آنها توجه داریم و در حد توان علاوه بر تلاش در گردآوری، حفظ و نگهداری اسناد و ارائه خدمات آرشیوی، به انتشار مجموعه های اسناد نیز می پردازیم. انتشار این مجموعه ها خود نوعی گسترش ارائه خدمات آرشیوی

ص: ۸

است و عرضه آن را به بازار علم و ادب و به محضر دانشمندان و محققان خدمتی فرهنگی و علمی می دانیم. در این رهگذر «روزنامه خاطرات ناصر الدین شاه در سفر دوم فرنگستان» به زیور طبع درآمده است. خاطرات پادشاهی که از ۲۵ قرن رژیم شاهنشاهی در ایران، نیم قرن خاص اوست، نیم قرنی که قسمت عمده آن مربوط به دوره ای است که در تاریخ بشریت به آن «صلح مسلح» گویند. یعنی دوره ای که قدرتهای زمان در برابر هم صف آرایی کرده اند، به تجهیز نیرو پرداخته اند و به تولید جنگ افزار و اختراع اسلحه هایی که هرچه بیشتر بکشد رقابت می کردند، اما همه از شروع جنگ واهمه داشتند، همه سعی داشتند بهانه ای به دست طرف مقابل ندهند، مبادا آتش جنگ به دست آنها شعله ور شود و جهان را بسوزاند. چنانکه سوخت. و این بهترین فرصتی بود که ناصر الدین شاه می توانست در راه اعتلای ایران گامهای مؤثری بردارد، زیرا مانعی بر سر راه او وجود نداشت. قدرتهای بزرگ مراقب حال یکدیگر بودند، محتاطانه گام برمی داشتند و از دخالت در کار کشورهای کوچکتر تا آن حد که عامل بهانه ای برای طرف دیگر شود بیام داشتند، او می توانست با استفاده از این موقعیت همان کاری را کند که ژاپنی ها کردند. اما با مطالعه این کتاب ملاحظه خواهید فرمود که اوقات او در داخل چگونه می گذشته و در خارج چه چیزهایی او را سرگرم می کرده است. وجه عبرت آمیز این کتاب و کتاب خاطرات سفر اول و سه جلد کتاب مربوط به سفر سوم ناصر الدین شاه به فرنگستان که قبلا توسط این سازمان انتشار یافته، این است که بنگریم و کاوش کنیم که علل انحطاط فرهنگی و اجتماعی ما چه بوده، و چه کسانی بر ما حکومت می کردند؟

لطف و ارزش این گونه آثار در همین است و امیدواریم بتوانیم این گونه اسناد عبرت آموز را، در فرصتهای دیگر نیز منتشر کنیم.

در پایان از پژوهشگر گرامی و ارجمند سرکار خانم فاطمه قاضیها بخاطر تدوین شایسته این مجموعه سپاسگزاری می کنم.

سید حسن شهرستانی رئیس سازمان اسناد ملی ایران

ناصرالدین شاه قاجار را بهتر است «پادشاه سیاح» بنامیم، چه همواره در سیر و سفر و گشت و گذار و شکار به سر می برده است.

اولین سفر وی به خارج از کشور در سال ۱۲۵۳ ه. ق یعنی در زمان ولایت عهدی سفری بود که به ایروان نموده است. خود در همین کتاب در خاطرات روز یکشنبه ۲۹ جمادی الاول ۱۲۹۵ ه. ق هنگام بازدید از ایروان می نویسد:

.... اگرچه هوای ایروان گرم است، اما از تهران باید سردتر باشد. [راجع به] ملاقاتی که من چهل و دو سال قبل از این با امپراطور نیکلا- در ایروان کرده بودم جويا شدم، معلوم شد که منزل ما آن وقت در همین جایی که حالا جلو خانه حاکم، باغ ساخته اند و آن وقت میدان گاهی بوده است، در چادر بوده است و امپراطور در توی قلعه در خانه های حسین خان سردار بوده است و من آنجا امپراطور را دیده ام ... (ص ۷۰ سطر چهارده الی هجده).

پس از آن در دوران پنجاه ساله پادشاهی علاوه بر سفرهایی که به نقاط دور و نزدیک کشور داشته است، اولین سفر خارج از کشور او سفر به عتبات عالیات به مدّت پنج ماه و اندی بوده است. سفر اول و سوم فرنگستان وی شش ماه و اندی به طول انجامید، اما سفر دوم که همین سفرنامه حاضر، حاصل آن است، در مدت چهار ماه و نه روز طی شد و تفاوت عمده آن با سفر اول و سوم، عدم عزیمت وی به انگلستان است. در صورتی که در دو سفر دیگر خاطرات بسیاری از کشور انگلستان و ملاقات خود با ملکه ویکتوریا و

دیگر بزرگان به رشته تحریر درآورده است.

روزنامه خاطرات سفر سوم در سه مجلد به ترتیب در سالهای ۱۲۶۹، ۱۲۷۱ و ۱۲۷۳ با همکاری زنده یاد دکتر محمد اسماعیل رضوانی به زیور طبع آراسته شد، که بدین وسیله یاد و خاطره اش را گرامی می داریم. روزنامه خاطرات سفر اول نیز در سال ۱۳۷۷ منتشر و در دسترس علاقمندان قرار گرفت. اینک نیز با یاری ایزد یکتا روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر دوم فرنگستان به مطالعه کنندگان سفرنامه ها و تاریخ دوستان تقدیم می گردد.

در این سفر، شاه به عزم فرنگستان در آخرین روز ربیع الاول سال ۱۲۹۵ از تهران حرکت نموده و ضمن عبور از کرج، قزوین، سیاه دهن، ابهر زنجان، تبریز، صوفیان، مرند و گلین قیا با عبور از ارس به قفقاز وارد می شود. ناصرالدین شاه در سفر اول با کشتی و از دریای مازندران راهی این سفر می گردد، ولی ترس از دریای طوفانی او را بر آن می دارد که در سفر دوم و سوم از ارس به آن سوی مرز راهی شود. به هرصورت در آن سوی مرز از شهرهائی چون نخجوان، ایروان، تفلیس و غیره بازدید نموده و پس از حضور در مسکو و پترزبورغ و ملاقات با امپراطور و سایر امرای کشوری و لشکری آنجا و شرکت در جشنها و مهمانیها، به آلمان عزیمت می نماید. در برلن پس از اولین ملاقات با امپراطور هنگامی که خود را برای شام و مهمانی امپراطور آلمان آماده می نماید، امپراطور مورد سوء قصد قرار می گیرد و طبع شاهانه از این حادثه بزرگ «به قول خودش» بسیار آزرده می گردد. به هر حال اقامت یک هفته ای خود را در برلین ادامه داده سپس به بادن باد و از آنجا به پاریس می رود. در پاریس اقامت طولانی تری را برای خود تدارک می بیند، چون دیدنیهای آنجا بسیار است، از جمله اکسپوزیسیونی که از تمام جهان صنایع خود را در معرض دیدگان مشتاقان قرار داده بودند و آن طور که از نوشتجات ناصرالدین شاه برمی آید غرفه ایران هم بسیار زیبا و الهام گرفته از سنت رایج

در اصفهان بوده که بسیار مورد توجه بازدیدکنندگان نیز قرار گرفته است. سپس از فرانسه به استراسبورگ که در آن زمان در اشغال آلمانها بوده و بعد به اطریش و وین رفته و پس از یک اقامت دل انگیز ۹ روزه در آنجا عزم بازگشت به ایران می نماید و از مسیر ولاد قفقاز، به بندر پتروفسکی وارد و سفر دریائی خود را در دریای خزر آغاز و از آنجا به انزلی و رشت رفته و سپس در روز هشتم شعبان به تهران وارد می شود.

در این سفرنامه شاه به شرح جزئیات موزه ها، باغ وحش، مجالس رقص و شب نشینی، ضیافتهایی که به مناسبت حضور وی ترتیب داده می شده، صنایع و کارخانه ها، راهها و وسایل حمل و نقل، مردم کوچه و بازار و مناظر زیبای طبیعت چنان پرداخته و آن وقایع و دیدنیها را چنان با قلم خود به تصویر کشیده است، که تجلیات ذهنی وی برای خواننده مشهود می گردد. در این مورد در مقدمه سفر اول نمونه هائی آورده شد، از قبیل: درک از هنر، ترس، چابکی، خشم و غضب، رحم و شفقت، طنز و و

و چون این مطالب مورد توجه علاقمندان قرار گرفت، جهت ممانعت از تکرار، در این مقدمه نیز بعضی خصوصیات دیگر شاه که برگرفته از نوشته های خود اوست مختصرا ارائه می گردد:

فرار از فریاد تظلم رعایا

بهبتر است ابتدا توضیح داده شود که منظور ناصر الدین شاه از «عرضه چی» مردمی هستند که از ظلم و جور حکام، شکایت کتبی در دست، به شاه پناه می آورند.

زمانی که به جمال آباد اول خاک آذربایجان می رسد، بعد از آمدن حاکم به قول خودش «متعفن» آنجا می نویسد:

«عرضه چیهای عجیب اینجاها پیدا می شود. می آیند، عریضه در دست، یک بار می دوند رو

به کالسکه و همه یک دفعه داد زده به روی شکم به زمین می افتند و خاک بر سر می کنند و خودشان را می زنند، خیلی خنده دارد (ص ۱۵ پاراگراف اول)

«زیر راه شوردره که خالصه و دست ولیعهد است به ناهار افتادیم، اهالی این ده به خیالی که ما از آن راه می رویم رفته بودند جلو آنجا، دوباره برگشتند اینجا، عرض داشتند، به یک خریت و نفهمی و قال و مقال عرض می کردند که حساب نداشت، من سوار شده رفتم تا آنها را فرستادم پیش ولیعهد، گفته بود چه می گوئید، گفته بودند که ما از دست تو به عرض می رویم و فریاد می کردند (ص ۴۵ سطر ۱۶ الی ۱۹)

عجب روز سختی گذشت سوار شدم، راندم، عرضه چی، گدای زن و مرد سمج، عرضه چی برای گرانی نان و هر شخص یک عریضه بیرون می آورد، از دم در باغ شمال الی در دیوانخانه ولیعهد پر بودند، بسیار کج خلق شدم (ص ۳۸ سطر ۵ الی ۷)

... امروز اگر از راه شهر می رفتم به «پل آجی» یقیناً از دست گدا و تماشاچی و عرضه چی و غیره خیلی اذیت می کشیدیم، بهتر دانستم که از صحرا بروم، راندم ... (ص ۴۰ سطر ۱۱ و ۱۲)

ولی همین شاه فراری از رعایا در هنگام توقف پترزبورگ می نویسد:

«در اینجا بقدر چهارده هزار تومان جواهر خریدم» (ص ۱۵ سطر آخر)

دست و دل بازی شاهانه

هنگام توقف در یک ایستگاه خاک گالیسی می نویسد:

«جمعیت برای تماشا آمده بودند، نزدیک غروب بود، شخص سبزه رنگی ... سبد بزرگ میوه زردآلو در دست داشت، می فروخت، به صنایع الدوله گفتم پول بده از این زردآلوه بخر بیاور، دم کالسکه ایستاد، زردآلو فروش را صدا کرد، ... بعد افتاد، کل زردآلوه ریخت

ص: ۱۳

روی خاک و همه مردم یک دفعه خندیدند، مرد که، خفیف شده ایستاد، یک طرف خفت، طرف دیگر ریختن زردآلوها، با تعقیب و تفکر زیاد به زمین و زردآلوها نگاه می کرد، من به صنیع الدوله گفتم تمام پول زردآلو را بده و حکم به غارت زردآلو بکن، همینطور شد، یک دفعه زن و مرد زیادی که ایستاده بودند تماما ریختند روی زردآلو و فوراً همه را جمع کرده خوردند و این عمل همه یک خنده دیگری به مردم داد. (ص ۲۴۴ و ۲۴۵، از پاراگراف دوم سطر چهارم)

به یاد جنگهای ایران و روس

.... اینجا اول دریاچه گوگچه بیلاق است دریاچه بسیار باصفا بود ... مه از روی آب و کوهها برمی خاست، بسیار باصفا و مهیب بود، باران هم آمد تا رسیدیم به ده چوپوق لو که در آخر این دریاچه واقع است نزاع ایران و روس در سر همین مراتع و این ده برخاسته است (ص ۷۳ و ۷۴)

... یک ساعت و نیم به غروب مانده وارد شهر ورشو شدیم حاکم نظامی شخصی است کوتاه قد و ریشهای سفید در گونه ها دارد و چانه را می تراشد، چشمها کبود، بسیار کوتاه است، هشتاد سال دارد، می گفت در ایام فتحعلی شاه، برای رد اسرای روس با ایلچی که آن وقت مأمور ایران بود به اصفهان رفته ام، تهران را دیده ام، پنجاه سال درست قبل از این، اسم این شخص کنت دکوتز بود، در حقیقت فرمانفرمای لهستان روس است.

وصف طبیعت:

آنچه از دست نوشته های ناصرالدین شاه مستفاد می شود این نکته است که وی به طبیعت بسیار علاقمند بوده و تجسمی که از طبیعت به دست خواننده علاقمند می دهد

ص: ۱۴

درخور توجه است:

در راه پترزبورگ به ورشو:

دیروز عصری در راه آهن غروب آفتاب تماشای بسیار بسیار خوبی داد، چنان سرخ رنگ و باتماشای غروب کرد که به عقل نمی آید و همچنین (ص ۱۰۸ پاراگراف چهارم)

در بادن باد بعد از شرح صفای راههای به قول خودش مثل بهشت می نویسد:

خلاصه همینطور رفتم، خلوت هم بود، احدی آمد و شد نمی کرد، مثل جای پریان و جنیان بود، تا رسیدیم به یک چشمه بسیار خوبی که آنجا حوضچه کوچکی از سنگ ساخته اند، آب سرد باریکی از بالای لوله توی حوضچه می ریزد، آنجا پیاده شدم.

این صدای آب نازک و اطراف همه گل‌های رنگ به رنگ و جنگل و تمام زمین چمن گل، آواز مرغهای بسیار خوش الحان یک عالم روحانی غریبی بود، سرم را توی حوض کرده چند چیا لک با قند خوردم (ص ۱۳۳)

راندیم، رسیدیم به شهر کوچک ساورن آن قدر باصفا بود این راهها که در هیچ جا ندیده بودم، رودخانه های کوچک، چمنها، گلها، همه زراعت آبادی زیاد با تپه های بلند جنگلی مملو از درخت جمیع کنار رودخانه ها و جنگلها و خیابانها از درخت اقایای سفید بود که مملو از گل بود (ص ۱۴۹ پاراگراف سوم)

در فرانسه هنگام بازدید از سنت ژرمن

.... آنجا که شخص می رسد عالمی می بیند ماورای این عالم، یک چشم انداز غریبی دارد که در هیچ نقطه و هیچ مکانی دیده نشده و نخواهد شد همه دنیا سبز و آباد، منظر غریبی دارد. ناپلئون سوم خیلی اینجا آمده، شبها می مانده، عیشها می کرده است، (ص ۱۸۹)

ص: ۱۵

هنگام گردش در روی رودخانه دانوب:

خلاصه رفتیم تا بالمره از آبادی شهر دور شدیم و اینجاها کنار رودخانه جنگل است و زیرش چمن و انواع گلها و جنگل ... و اینجا یک عالم سکوتی دیدم که هیچ صدایی نبود و نمی شنیدم، مگر صدای بعضی مرغهای کوچک خوش آواز که توی جنگل می خواندند و می پریدند و پرواز بعضی غازهای سیاه و بعضی مرغان شکاری مثل قره قوش و غیره در آسمان و گاهی صدای بخار دیگ کشتی را می شنیدم و اگر مقدور بود هیچ راضی نبودم که به شهر برگردم (سطر آخر صفحه ۲۳۰ و پاراگراف اول ص ۲۳۱)

پادشاه خستگی ناپذیر

از خصوصیت دیگر ناصر الدین شاه که در همه سفرنامه ها و دستنوشته هایش کاملاً مشهود است عدم مستولی شدن خستگی بروی حتی در سفرهای طولانی است که بعد از ساعتهای متمادی سفر با کالسکه یا قطار یا اسب وقتی به نقطه ای می رسیده قبل از هر گونه استراحت باز به فکر گردش و تفریح در آن منطقه بوده است:

سه ساعت به غروب مانده وارد قفقاز شدیم نود ساعت اتصالاً در حرکت بودیم، ساعتی هفت فرسنگ راه می رفتیم ... رسیدیم به استاسیون ... پیاده شدم الی آخر صف نظام رفته احوال پرسیدیم، او را کشیدند، بعد درشکه حاضر کردند، سوار شدم. در باغ عامه شهر پیاده شده قدری گشتیم ... (ص ۲۴۶ و ۲۴۷ پاراگراف چهارم و اول).

بروز هیجانانگیز و نقیض در طول این سفر:

در زمان ورود به برلن:

«در فرنگستان با این حالت ما نه خواب هست نه خوراک، نه راحتی، نه هیچ چیز لعنت الله

در پاریس:

چه بنویسم از چشم انداز و چراغان و آتشبازی و جمعیت و هیاهوی مردم و صدای آوازه خوانها و موزیک و دهل و غیره که هیچ همچو تماشائی در دنیا یقینا نبود. (ص ۲۰۱ پاراگراف دوم)

زمانی که در برلن امپراطور مورد سوء قصد قرار می گیرد باز هم خاطر شاه آزرده گشته می نویسد:

... گفتم چه شده است؟ گفت امپراطور را با تفنگ زدند، افتاد، به دوش گرفته بردند خانه اش، به قول نقال دود حیرت از کاخ دماغم بلند شد، یعنی چه؟ گفت بلی ... دیگر معلوم است چه حالتی دست می دهد، در برلن وقوع همچو حادثه بزرگ در وقتی که من حضور دارم، خیلی خیلی به من بد گذشت (ص ۱۲۰ و ۱۲۱)

ستایش زنان زیبا

اشاره

در طول این سفر همانند دو سفر دیگر قلم وی به تبعیت از نگاهش به ستایش زنان زیبا پرداخته است:

پاریس میدان اسب دوانی:

دو زن ایتالیائی بودند، بسیار بسیار خوشگل متصل می خندیدند و همه کس کشاله می کردند رو به آنها و صحبت می کردند، حتی ما هم حمله برده قدری صحبت کردیم (ص ۱۶۵ سطور ۱۵ الی ۱۷)

ص: ۱۷

در میدان اسب دوانی بعد از توصیف ایلچی کبیر اسپانیول و همسرش درباره دختر وی چنین می نگارد:

... اما یک دختری داشت که در حسن و وجاهت مثل نداشت، چشم و ابرو سیاه، خوش زلف، خوش گیس، خوش دهن و دندان. خلاصه به افسوس گذشت (ص ۱۶۵).

«پرنسس غرامان دختر رئیس اکسپوزیسیون بلژیک که مثل یک ماه نشسته بود، زلف پریشان، سرگیسها لوله کرده، حقیقت به تعریف نمی آید، جای افسوس ... (ص ۱۶۵).

در بادن باد:

... زن ایلچی روسیه که مقیم ایتالیاست اینجا به هواخوری آمده است، بدون شوهرش، به به چه زنی بود، مثل جواهر، چانه گرد، چشم و ابرو سیاه با حالت، بانمک. خیلی صحبت کردیم (ص ۱۴۲ پاراگراف دوم).

در وین

«در همه شهر وین و اطراف که دیده شد، در خاک اطریش یک نفر آدم بدگل دیده نشد، جمیع زنها و دخترها و پسرها در کمال وجاهت و خوشگلی هستند (ص ۲۴۰ پاراگراف آخر).

به هر روی پس از سیر و سیاحت فرنگستان از راه روسیه و قفقاز وارد دریای خزر شد و از طریق انزلی به کشور بازگشت. آنگاه از همان جا به اتفاق همراهان عازم تهران گردید.

در راه انزلی به تهران نیز جسته و گریخته خاطرات خود را به رشته تحریر درآورد. که در این کتاب آن را به دنبال خاطرات فرنگستان آورده است.

به این ترتیب ناصرالدین شاه در روز پنجشنبه ۸ شعبان ۱۲۹۵ وارد تهران شد و سفر دومش به فرنگستان پایان یافت و یازده سال بعد یعنی در سال ۱۳۰۶ ه. ق مجددا شرایط سفر را مهیا دید و برای بار سوم راهی فرنگستان گردید.

ناصر الدین شاه در خاطرات سفر اول خود می نویسد:

از تهران الی انزلی را سابقا در سیاحت گیلان به تفصیل نوشته ام حالا الی انزلی را تفصیل نمی دهم

در این مقدمه نیز همانند ناصر الدین شاه مطالبی که در مقدمه های سفر اول و سفر سوم توضیح داده شده از ذکر آنها خودداری می شود، مثلا در مقدمه سفر اول (۱) توضیح نسبتا کاملی در مورد تفاوت های این کتاب با چاپ سنگی منتشره در زمان خود ناصر الدین شاه آورده شده است، و چون کتاب حاضر هم با چاپ سنگی سفر دوم، همان تفاوتها را دارد، لذا به این تفاوتها پرداخته نمی شود، الا یک نکته و آن این که کتاب حاضر کلا با دستخط شخص ناصر الدین شاه می باشد بدون هیچ تغییری، ولی متن چاپ سنگی را اعتماد السلطنه ویرایش، بعضی عبارات را تلخیص و حتی بعضی را حذف و در بعضی عبارات حتی کلمات را تغییر داده است. کتابی که تحت عنوان «سفرنامه فرنگستان نوشته ناصر الدین شاه قاجار (سفر دوم)» با مقدمه دانشمند محترم جناب آقای ایرج افشار در سال ۱۳۶۳، به طبع رسیده است، تصویر همان چاپ سنگی است که در زمان ناصر الدین شاه تدوین یافته است. همینطور در مورد واژه های بکار برده شده، توسط ناصر الدین شاه و نحوه ویرایش سجاوندی بکار برده شده و نوشتن کلمات به شیوه امروزی در این سه سفرنامه، در مقدمه سفر سوم و اول به نکات مورد نیاز اشاره گردید.

و از ذکر مجدد این توضیحات خودداری می شود.

اما این کتاب همان طور که قبلا اشاره شد، حاوی متن اصل دستخط شخص ناصر الدین شاه می باشد که در سال ۱۳۶۲ ه. ش از اداره کل بیوتات وزارت امور

ص: ۱۹

اقتصادی و دارایی به سازمان اسناد ملی ایران منتقل شده و در آلبوم شماره ۸۱ در خزانه اسناد سازمان نگهداری می شود.

آلبوم مزبور به قطع ۳۵*۲۵ سانتی متر جلد چرمی به رنگ آجری، مشتمل بر ۹۸۵ صفحه است. صفحات ۱۹۲ الی ۳۸۵ و نیمه ۳۸۶ این آلبوم حاوی مطالب کتاب حاضر است. تمام این صفحات به خط شخص شاه است بجز صفحات ۲۱۳ الی ۲۱۷ اصل سند، مطابق با صفحات ۳۰ الی سطر ۱۲ ص ۳۳ این کتاب، مربوط به خاطرات روز یکشنبه ۲۴ ربیع الثانی که به خط آجودان مخصوص است.

خود شاه در این باره می نویسد:

چون در ورود به این منزل [باسمج] خیلی دستخط زیادی به تهران برای حرمخانه نوشتیم و چشم ما قدری صدمه خورده بود، فرمودیم آجودان مخصوص تقریر و بیان ما را می نویسد.

در این کتاب که کلا از روی متن دستخط بازنویسی شده، در هیچ موردی حذف و اضافه ای صورت نگرفته باستانی یکی دو مورد که کلماتی مخالف شئون اجتماعی بود و بجای آنها نقطه گذاشته شد و چون هر جا صفحه ای از دستخط به انتها رسیده در متن کتاب حاضر شماره صفحه اصل سند در کروش جای داده شده است رجوع به آن کار مشکلی نخواهد بود. لذا منظور از شماره [۱۹۲] در صفحه ۲ سطر سوم شماره صفحه اصل دستخط است که بعد از آن به همین ترتیب ادامه می یابد.

آغاز و انجام آلبوم شماره ۸۱ چنین است:

آغاز: [با خط ناصر الدین شاه]

بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين روزنامه کتابچه سنه ۹۲ [۱۲] تنگوزئیل که دست گرفته

ص: ۲۰

نوشته بودم، شش ماهه ثانی الی سنه ۹۳ [۱۲] سیچقان ٹیل که یک سال تمام است در آخر شهر رمضان المبارک همان سنه به اتمام رسید و شرح رمضان را هم در همان کتابچه سابق نوشته ام، لہذا این کتابچه ثانی ۶ ماہہ آخر سیچقان ٹیل سنه ۹۳ را دست گرفته در غره شوال المکرم می نویسم ...

انجام [ص ۹۸۵، آلبوم شماره ۸۱، لغت نامه به خط ناصر الدین شاه]:

چوگان Mail

حلقه نقطه Maile

علاوہ بر متن خاطرات، این کتاب حاوی ۱۰۶ سند شامل مکاتبات ناصر الدین شاه با رجال طراز اول چون یحیی خان معتمد الملک «کفیل وزارت خارجه در آن زمان»، میرزا یوسف مستوفی الممالک، فرہاد میرزا معتمد الدولہ، کامران میرزا نایب السلطنہ و ... و ... و ہمینطور زنان حرم از قبیل انیس الدولہ، امین اقدس، شمس الدولہ و ... و ... و دختران خود ناصر الدین شاه، فخر الدولہ و فروغ الدولہ، ہمچنین آغا باشی یا اعتماد الحرم می باشد کہ از طریق تلگراف و نامہ وی را در جریان کلیہ اخبار مملکتی قرار می دادہ اند و وی نیز گاہی بہ آنها دستخطہائی ارسال می نمودہ است.

با تدوین فہرست اعلام، فہرست اہم مطالب روزنامہ خاطرات با درج روز خاطرہ و شمارہ صفحہ ہمچنین فہرست موضوعی اسناد، در این کتاب سعی شدہ است کہ خوانندہ محترم از تسہیلات بیشتری برخوردار گردد.

تدوین و انتشار این کتاب بدون حمایتہای دانشمند عالیقدر، جناب آقای مهندس سید حسن شہرستانی ریاست محترم سازمان و استاد فاضل جناب آقای دکتر کیانوش کیانی ہفت لنگ معاون سازمان و ریاست محترم پژوهشکدہ اسناد امکان پذیر نبود، کہ بدین وسیلہ سپاس خود را تقدیم این بزرگواران می نمایم.

ص: ۲۱

به همین نحو از جناب آقای مسلم خوش بیان مدیریت محترم اطلاع رسانی اسنادی و سایر کارشناسان و کارکنان این مدیریت که در دسترسی به اسناد با اینجانب همکاری نموده اند کمال تشکر را دارد.

از محقق ارجمند جناب آقای محمود طاهر احمدی که در تمام مراحل تدوین و همچنین پژوهشگر گرامی سرکار خانم مرضیه یزدانی که در مقابله متن حروفچینی شده اینجانب را یاری نموده اند قدردانی می نمایم.

با تشکر از جناب آقای علی میر انصاری مدیریت محترم انتشارات و جناب آقای نصرت الله امیر آبادی کارشناس انتشارات که امکانات چاپ این مجموعه را فراهم نموده اند، همچنین قدردانی از همکار گرامی سرکار خانم الهام ویسانیان که با شکیبائی و دقت درخور، به حروفچینی کتاب حاضر مبادرت نموده اند مطلب را به پایان می رسانم.

فاطمه قاضیها شهریور ماه ۱۳۷۹

ص: ۲۳

فهرست اهم مطالب روزنامه خاطرات

تاریخ / اهم مطالب / شماره صفحه

نخستین صفحه متن سفرنامه، در مورد استخاره با قرآن جهت سفر به فرنگستان در شب غره رمضان سنه ۱۲۹۴ و رفتن امین الملک در شوال همان سال جهت فراهم آوردن مقدمات سفر ... / ۱

سلخ ربیع الاول ۱۲۹۵ الی ۵ ربیع الثانی: / انداختن توپ اعلام سفر، شرح رفتن به حضرت عبد العظیم در روز چهارشنبه، احوال عجیب در موقع خداحافظی، حالت غم انگیز زنها، عزیمت به کرج و نوشتن این روزنامه در قزوین، وداع با نایب السلطنه در گازرانگ و مرگ حاج ملا هادی مدرس تهران ... / ۱ - ۲

۶ ربیع الثانی: / اطراق در هزار جریب. دیوانخانه عضد الدوله، دیدار با علما و شاهزاده ها و اعیان قزوین. ورود

ص: ۲۴

ضیاء الملک از گیلان ... / ۲-۴

۷ ربیع الثانی: / ورود به سیاه دهن، بی حالی و بدرنگی، جمعیت سیاه دهن، اعطای لقب معتمد الحرم به آقا باشی ... / ۴-۵

۸ ربیع الثانی: / عزیمت به ابهر، صحرای خشک، دهات آباد حاصلخیز، کوههای برف دار، شکار آهو، کسالت و بدخوابی دیدار با امام جمعه ... / ۵-۶

۹ ربیع الثانی: / اطراق در ابهر ... / ۶

۱۰ ربیع الثانی: / باد زیاد در ابهر، ضعف، صحرای خوب، کوههای سخت بزرگ، آب گل آلود. قنوات خوب، باغات و درخت زیاد. زراعت دیم. ورود به هیدج، صرف نهار، ورود به صاین قلعه و باد شدید ... / ۶-۷

۱۱ ربیع الثانی: / عزیمت به سلطانیه، صحرای خوب، آب صاف و نهار در باغ، گلهای بنفشه، برف در صحرا. ده سلطانیه و باد بد در آنجا ... / ۷-۹

۱۲ و ۱۳ ربیع الثانی: / عزیمت به زنجان، صفای صحرای سلطانیه، رعد و برق و باران، باتلاق، صرف نهار، کوههای برف دار، صحرا. باغات زیاد، خرابی قلعه زنجان، بیماری و سرمای شدید ... / ۹-۱۱

۱۴ ربیع الثانی: / عزیمت به نیک پی، هوای سرد، دهات و باغات خوب، درد غریب بازو و شانه ها، کاروانسرای

ص: ۲۵

قدیمی در ده نیک پی، قشلاق ایلات رشوند ... /۱۱-۱۲

۱۵ ربیع الثانی: / آق مزار، راه پست و بلند، سبز و پرگل و یا شوره زار.

ناخوشی ... /۱۲-۱۳

۱۶ ربیع الثانی: / عزیمت به سرچم، لاله های گوناگون، کسالت و درد دست، ناهار، کوههای بزرگ برف دار. بیلاق ایلات

دویرن. باران شدید ... /۱۳-۱۴

۱۷ ربیع الثانی: / عزیمت به جمال آباد، تپه و کوههای نرم خاکی، جلگه سبز، اکبر میرزا حاکم، صحرای باصفا، عرضه چیهای

عجیب و دنبلانهای بسیار خوب ... /۱۴-۱۵

۱۸ ربیع الثانی: / عزیمت به میانج، صحرا همه سبز و گل، قافلان کوه، ناهار، قلعه دختر، خرابی پل میانه ... /۱۵-۱۷

۱۹ ربیع الثانی: / عزیمت به صومعه علیا، راه بد، محصول برنج و پنبه، آب گل آلود، صفای ده صومعه و دره سبز پردرخت ... /

۱۷-۱۸

۲۰ ربیع الثانی: / عزیمت به ترکمانچای، زراعت دیم و تپه های نرم، آب زیاد گل آلود، رودخانه چمن و اشجار، ده معتبر و

آباد. قله مرتفع برفدار بزگوش، باد، رعد، باران و تگرگ ... /۱۸-۱۹

ص: ۲۶

۲۱ ربیع الثانی: / حمام بلغاری، عبور از ده ترکمان چای، باد سرد و تند، پستی و بلندی، زراعت دیم و آبی، کوههای کم ارتفاع
/... ۲۱-۲۲

۲۲ ربیع الثانی: / عزیمت به تکمه داش، هوای سرد، زمین خوردن عضد الملک /... ۲۲-۲۴

۲۳ ربیع الثانی: / ده معتبر حاجی آقا، چمن اوجان، باران زیاد و شدت سرما، راه خشک و سنگلاخ، زراعت دیم، حکم به تعمیر
عمارت اوجان، اهالی کهنامیه مولودخانه [ناصر الدین شاه] و دیدار با علمای تبریز /... ۲۴-۲۹

۲۴ ربیع الثانی: / دستخط آجودان مخصوص بجای شاه، ورود به باسج، صحبت با ولیعهد و سپهسالار، تپه های سفید بدرنگ،
قله مملو از برف سهند، زراعت دیم، گردنه شبلی، کاروانسرای عهد شاه عباس، پل روی باتلاق، شکار آرقالی /... ۳۰-۳۳

۲۵ ربیع الثانی: / ورود به تبریز، هوای آفتابی، جمعیت و ازدحام مستقبلین، آب گل آلود رودخانه، ملاقات با ولیعهد، رم کردن
یک اسب توپخانه، گردوخاک زیاد، سرور قلبی رعیت، دیدار باغ بادامستان و مذاکره با صاحب دیوان /... ۳۳-۳۶

ص: ۲۷

۲۶ ربیع الثانی: / درد دمل زانوی چپ، باران زیاد، ملاقات با ایلچی کبیر عثمانی و توصیف او، باز باران و رعد و برف ... / ۳۶-

۳۷

۲۷ ربیع الثانی: / باران شدید پرزور، اعطای لقب به زن ولیعهد و کسالت مزاج ... / ۳۷

۲۸ ربیع الثانی: / یک روز سخت، ناهار در عمارت ولیعهد، هوای صاف، گرانی نان، اندرون ولیعهد و حیات خراب و حوض

خشک، ملاقات با کدخدایان و علمای خوی و مراغه و ارومی و حاجی ملا اسمعیل واعظ معروف ... / ۳۸-۴۰

۲۹ ربیع الثانی: / هوای ابری و نم نم باران، اسب سواری در باغ، از بین رفتن پل میانج توسط سیلاب، راههای بسیار

بدتنگ و بدگل باطلاق، رگبار و باران، ده صوفیان و باغات زیاد و پرجمعیت ... / ۴۰-۴۴

غره جمادی الاول: / چند بیت شعر، رودخانه بزرگ، حاصلها همه سبز، صحبت با ولیعهد و سپهسالار، چشم انداز بالای گردنه

و فریاد تعرض مردم، جلگه مرند و مقایسه کوه دماوند با آقری داغ، و شکرگزاری از نیاوردن حرم ... / ۴۴-۴۷

ص: ۲۸

۲ جمادی الاول: / عزیمت به گلین قیا، گل‌های زرد و سفید در صحرا، کوه برفی بزرگ، آب گل آلود رودخانه ... / ۴۷-۴۸

۳ جمادی الاول: / باران و مه شدید، توصیف طبیعت، جلگه گرگر، ساختن آسیاب زیاد توسط گرگری‌ها، ورود به کناره ارس، تماشای بناهای آن طرف ارس با دوربین ... / ۴۸-۵۰

۴ جمادی الاول: / مخایره با تهران، بازگشت افرادی که همراه سفر نیستند به تهران، حکومت گرگر و حاجی طیلی خانم، عبور از رودخانه ارس با کشتی، ورود به خاک روسیه تزاری، استقبال حاکم ایروان و سایر صاحب منصبان، آتشبازی ... / ۵۰-۵۴

۵ جمادی الاول: / ملاقات با سادات و علمای اردوباد، توصیف طبیعت، عبور از جسر و ورود به جلگه باصفای نخجوان، به گل نشستن اسبها، عبور از رودخانه نخجوان با صعوبت، ورود به شهر نخجوان، آثار خرابه قدیمی، استقبال نظامی، زنها و دخترها، اسامی همراهان سفر ... / ۵۴-۵۹

۶ جمادی الاول: / صرف ناهار در نخجوان، عزیمت به باش نوراشین، کوه‌های خشک و پست، کوه بزرگ آقری، وفور گل لاله قرمز و سفید در آن طرف ارس، آبادی و حاصلخیزی محال شرور، ورود به باش نوراشین،

ص: ۲۹

۷ جمادی الاول: / عزیمت به ایروان، دهات زیاد در راه، سرحدات روس و عثمانی، ورود به دولو، باغات و اشجار زیاد، ابر و باران، ورود به شهر ایروان، استقبال نظامی، «محلّه روسها، مسلمانها و ارمنیها»، ازدحام مردم و دختر و زنهای ارمنی، چراغان ... / ۶۲ - ۶۴

۸ جمادی الاول: / توقف در ایروان عزیمت به اوچ کلیسا، دیدار از علمای ایروان و التفات نسبت به آنها، ازدحام جمعیت ایرانی، رودخانه گل آلود، صحرای صاف، گرد و خاک، عبور از چند ده آباد و معتبر، ورود به آبادی اوچ کلیسا، استقبال کشیشان و بازدید از این کلیسا و توصیف آن، بازگشت به ایروان ... / ۶۴ - ۷۰

۹ جمادی الاول: / کسالت و بی خوابی شب قبل، عزیمت به دلیمان، هوای گرم ایروان، تداعی ملاقات با امپراطور نیکولا در چهل و دو سال قبل، راههای شوسه، توصیف طبیعت، دریاچه دامنه ارمنی نشین کوه، کوهها و زمین سبز و پرگل، ورود به دلیمان، شام رسمی ... / ۷۰ - ۷۵

۱۰ جمادی الاول: / عزیمت به آل کت، کوههای بلند پرجنگل و زمینهای سبز، جمعیت ارمنی و مسلمان مستقبلین، عبور و توقف از چند چاپارخانه، طوایف و خوانین بزچلو، ورود به آل کت ... / ۷۵-۷۷

۱۱ جمادی الاول: / عزیمت به تفلیس، عبور از صحرا و جلگه، ورود به تفلیس، استقبال توأم با تشریفات نظامی، چراغان و هیجان مردم، زندهای گرجی ... / ۷۷-۸۰

۱۲ جمادی الاول: / توقف در تفلیس، معرفی صاحب منصبان، بازدید از اطاق شاهزاده ها، موزه تفلیس و توصیف آن، تشریح وضعیت تماشاخانه تفلیس، چراغان، باران و بی خوابی ... / ۸۰-۸۲

۱۳ جمادی الاول: / پذیرفتن شاهزاده ها و صاحب منصبان و اظهار التفات به آنها، عزیمت به ملیت، عبور از چند چاپارخانه و تعویض اسب، صحرای سبز و خرم، طول رودخانه کر و راه آهن، توصیف طبیعت و دهات گرجیها، کوههای مهیب قفقاز، ورود به منزل ملیت ... / ۸۲-۸۵

۱۴ الی ۱۶ جمادی الاول: / عزیمت به ولاد قفقاز با راه آهن، دره های باصفا و آبشارهای خوب، توصیف طبیعت و کوههای برف دار، عبور از آبادیها و چاپارخانه ها و چندین

پل، ورود به شهر ولاد قفقاز، استقبال نظامی و معرفی تجار و رعیت ایرانی، سه شب و سه روز در توی قطار و راه آهن و خستگی ناشی از آن، صحراهای روسیه و زراعت دیم، برف در نزدیکیهای مسکو، شهرها و قصبه های بین راه، توصیف طبیعت، پلهای آهنی ... / ۸۵-۹۱

۱۷ جمادی الاول: ورود به مسکو، استقبال نظامی از طرف حاکم مسکو، ابراز احساسات مردم، زندهای خوشگل، ورود به کرملین، یاد انیس الدوله، شام و خواب ... / ۹۱-۹۲

۱۸ جمادی الاول: توقف در مسکو، بازدید از موزه و تالارهای معروف کرملین، تماشاخانه و تماشای رقص باله، مجلس بال در خانه حاکم و توصیف آنجا ... / ۹۳

۱۹ و ۲۰ جمادی الاول: صرف شام در مسکو و عزیمت به پطر، مشایعت حاکم مسکو و ازدحام مردم، توصیف راه و جنگلها، ورود به پطر، استقبال امپراطور و شاهزاده ها با لباس رسمی، ازدحام و استقبال مردم، استقبال توأم با تشریفات، شلیک توپ، تماشاخانه و ساز و رقص ... / ۹۳-۹۸

۲۱ جمادی الاول: توقف در پطر، بازدید برادرهای امپراطور، صرف شام با امپراطور و صحبتهای دوستانه، توصیف

قیافه امپراطور، تماشاخانه اپرای روس، رقص و زندهای خوشگل ... / ۹۸-۱۰۰

۲۲ جمادی الاول: / بازدید از میدان مشق، سایبان فرنگی و توصیف قشون روس، جمعیت زیاد در کوچه ها، دخترهای مدرسه، شام رسمی با امپراطور و شلیک توپ، آمدن ایلچی های مقیم پتر به حضور، حضور در سیرک و توصیف آنجا ... / ۱۰۰-۱۰۳

۲۳ جمادی الاول: / حمام لذت بخش و توصیف آن، شام رسمی در خانه ولیعهد، تماشاخانه با امپراطور و ساز و رقص باله در تماشاخانه ... / ۱۰۳-۱۰۴

۲۴ جمادی الاول: / عزیمت به پترهوف، سردی هوا، صرف ناهار در عمارت پترهوف، گردش در باغ و تماشای فواره ها، وداع با امپراطور، شام در منزل ... / ۱۰۴-۱۰۵

۲۵ جمادی الاول: / حرکت از پتر، ملاقات دوستانه با امپراطور و امپراتریس و پوشیدن پالتو امپراطور، مشایعت امپراطور و شاهزادگان در ایستگاه قطار، حرکت با ترن به طرف ورشو، توصیف راه و شهرهای بین راه، خواب خوب در ترن، هوای گرم، زراعت، جنگل و چمن و حاصله های گندم، تماشای غروب آفتاب در راه آهن، ورود به ورشو، استقبال نظامی، ازدحام و

ص: ۳۳

هیجان مردم و اقامت در قصر لازنسکی و توصیف آنجا .../۱۰۶-۱۱۱

۲۶ جمادی الاول: /توقف در ورشو، ابر و باران شدید، بازدید از قلعه نظامی، حضور در تماشاخانه و توصیف چهار خواهر زیبا
.../۱۱۱-۱۱۳

۲۷ جمادی الاول: /گردش در باغ، تماشای موزه، حضور در حمام و عکاسخانه، تماشای سیرک، حضور مجدد چهار خواهر
زیبا در آنجا .../۱۱۳-۱۱۶

۲۸ جمادی الاول: /عزیمت به برلن، مشایعت صاحب منصبان و فرمانفرما، وداع شیرین با چهار خواهر زیبا، توصیف طبیعت و
آبادیهای عرض راه، سرحد روس و آلمان، عبور از برون برک و تورن، ازدحام جمعیت در نیمه شب .../۱۱۶-۱۱۸

سلخ جمادی الاول: /روز عجیب غریب دنیا، ملاقات با امپراتور هشتماد و پنج ساله آلمان «گلیوم»، قرار شام با امپراتور، ترور
امپراتور قبل از شام و برهم خوردن شام و مهمانی و غیره .../۱۱۸-۱۲۵

ص: ۳۴

دوشنبه غره جمادی الثانی: / ورود امپراطریس از بادن باد، ملاقات با موسیو بولو وزیر خارجه، ایلیچی عثمانی و شاهزادگان پروس، بازدید از آکواریوم و مناره فتح، عزیمت به بادن باد با ترن، عبور از شهرهای معظم و آبادیها، توصیف طبیعت، عبور از هایدلبرگ و کارلسرو و ورود به بادن باد ... / ۱۲۵-۱۲۸

۲ جمادی الثانی: / توقف در بادن باد، تعریف رؤیای شب قبل در ترن، گشت در جنگل، بازدید از عمارت ییلاقی یکی از تجار روسیه در بادن باد، خرید و حضور در کلوپ، ساز و رقص ... / ۱۲۸-۱۳۰

۳ جمادی الثانی: / عزیمت به جنوب بادن باد، پلها و رودخانه ها، توصیف راه، باغچه ها، گلها، درختهای سرو و کاج، تکثیر ماهی در رودخانه، دیدار از قصر کهنه گران دوک باد، حضور در تماشاخانه ... / ۱۳۰-۱۳۵

۴ جمادی الثانی: / حضور در حمام آب معدنی فردریک قبل از نهار و توصیف حمام، پیاده روی در جنگل و شکار شوکا ... / ۱۳۵-۱۳۸

۵ جمادی الثانی: / کبوترزنی در «افرهیم» با نجبا، و وزیرش راوس در باد و ...، شکار شوکا در جنگل و بازگشت به

۶ جمادی الثانی: / حمام فردریک، حضور در خانه ییلاقی منچیکوف، بازدید از قصر کهنه و یوشاتو ...، چشم انداز رودخانه رن و وصف صفای آنجا، بازگشت به منزل، مجلس رقص و بال در کلوپ ... / ۱۴۲ - ۱۴۵

۷ جمادی الثانی: / عزیمت به پاریس، حرکت با ترن، عبور از شهرها، آبادیها، جنگل و رودخانه و غیره، توقف سه ساعته در شهر کهل و استقبال رسمی حاکم آنجا و توصیف شهر غمزده ای که در اشغال قشون آلمان است. باران، کلیسای بزرگ و تشریح آن، بازگشت به گار و عبور از جاهای باصفای جنگلها و رودخانه ها. اقایای سفید و غیره»، ورود به سرحد پروس فرانسه ... / ۱۴۵ - ۱۵۰

۸ الی ۱۳ جمادی الثانی: / ورود به پاریس، شهر مرده، مهمانخانه مخصوص پادشاهان، ناهار و خواب، ملاقات با مارشال مک ماهون، بازدید از اکسپوزیسیون، خستگی، گرما و ازدحام، حضور در عمارت الیزه به بازدید مارشال، بازدید رسمی از اکسپوزیسیون و شرح امتعه و صنایع مختلف آنجا، ملاقات با ایلچی روس، توصیف آبشارهای مصنوعی، دریاچه ها، پلها و دره های آنجا، درگذشت پادشاه هانور،

عزیمت به آن گن با کالسکه اسبی، حمام آب معدنی، قایق سواری در دریاچه قو، فهرست میوه های پاریس، ملاقات با ولیعهد انگلیس، توصیف تماشاخانه گران اپرا و باله و رقص در آنجا ... / ۱۵۰-۱۶۴

۱۴ جمادی الثانی: حضور در میدان اسب دوانی، وصف همسر پادشاه سابق اسپانیول و بزرگان دیگر حاضر در اسب دوانی، دوزن زیبای ایتالیائی، مسابقه اسب دوانی، ازدحام و جمعیت و بازگشت به منزل ... / ۱۶۴-۱۶۷

۱۵ جمادی الثانی: هدیه پرنسس ماتیلدا، بازدید از اکسپوزیسیون و توصیف توپها و غیره، خانمهای ورشویی، عمارتی ساخته شده از موم، اسبابی که از هندوستان آورده بودند و غیره، مهمانی شام رسمی در الیزه و وصف کالسکه چیهای پاریس ... / ۱۶۷-۱۷۰

۱۶ الی ۱۸ جمادی الثانی: تشییع جنازه رسمی پادشاه هانور با مارش عزا، عزیمت به قلعه مون والرین، خروج از دروازه شهر، بازدید از کارخانه توپ سازی، بازدید از کارخانه فشنگ سازی، ورود به قلعه و توصیف زیباییهای آن و کل صحرای اطراف شهر پاریس که از بالای برج قلعه پیداست، تماشای پاریس از آنجا با دوربین، ریزش باران مثل سیل، بازگشت به منزل، بازدید از

چاپخانه فیگارو، ملاقات با مارشال و رئیس مشورتخانه ملت و بعضی بزرگان دیگر، شام در الیزه، شام در قصر بازیلسکی
«مهمان ملکه اسپانیول»، رقص طولانی، بازگشت به منزل /... /۱۷۰-۱۷۶

۱۹ جمادی الثانی: / حرکت با ترن از پاریس به سمت فونتن بلو، عبور از صحراهای سبز و خرم، توصیف شهر، گردش با
کالسکه در جنگل، شکارگاه، جنگل بزرگ بلوط جنگلی و شرح ماجراهای تاریخی آن، قصر و باغ دولتی، دریاچه ای بزرگ
در وسط باغ، بازگشت به منزل /.... /۱۷۶-۱۸۰

۲۰ جمادی الثانی: / بازدید از مدرسه توپخانه، شلیک توپ در جنگل، تماشای عمارت قدیم دولتی و اطاق کوچک ناپلئون /...
۱۸۱-۱۸۳

۲۱ الی ۲۷ جمادی الثانی: / بازگشت به پاریس، گردش در شهر با کالسکه، گردش در شانزه لیزه، بازدید از باغ حیوانات
بادبولون، هوای گرم و پیاده روی، تماشاخانه قونتن بلو (گرم و کثیف)، بازدید از مریضخانه، بازدید از مدرسه کورها، گرمای
پاریس وضعیت پارک مونسو و بچه های زیبای آن، بازدید از باغ وحش، بازدید مجدد از اکسپوزیسیون و حضور در تالار
بزرگ

ص: ۳۸

کنسرت، بازدید از آکواریوم، تماشای آبشار بزرگ در بادبولون، سینه درد، شرح بازدید از غواصها، سوار شدن به کشتی در روی رودخانه سن، ورود به سن ژرمن، چشم انداز غریب، عیشهای ناپلئون سوم، تونل تاریک و مهیب، سینه درد و زکام، بازدید از قصر کهنه سنت ژرمن و موزه قدیم آنجا، بازی میمونها در پاریس، گرمای پاریس و سگ هار .../۱۸۳-۱۹۸

۲۸ جمادی الثانی: /همه غریب در شهر (به مناسبت آخر ژوئن عید فرنگی ها)، جشن و چراغان و عیش و گردش مردم، گردش در شهر با کالسکه، بازدید از باغ گرمخانه پاریس، رقص و آواز مردم، حضور با مارشال ماک ماهون در بالای آرک ترینوف جهت تماشای شهر، پنج کرور مخلوق غریبه و بومی در پاریس .../۱۹۸-۲۰۴

۲۹ جمادی الثانی: /وداع با ماک ماهون در الیزه، بازدید از کارخانه کاغذسازی روس، ساخت هشتاد هزار بطری عرق و شراب توسط دولت اسپانیول، هوا کردن بالون .../۲۰۴-۲۰۵

غره رجب و دوم رجب: /عزیمت به سالزبورگ، وداع مجدد با مارشال، گلودرد، عبور از صحراهای سبز در وسط سرطان، عبور از استراسبورگ، توقف یک ساعته در شهر

اولم و استقبال حاکم و نظامیان آنجا، صرف ناهار در مونیخ، ورود به سالزبورگ و منزل کردن در عمارت دولتی، دریاچه های بزرگ باصفا، کوههای برف دار، ورود به سالزبورگ، ملاقات با وزیر مالیه فرانسه، باران در سالزبورگ ... / ۲۰۵ - ۲۱۰

۳ رجب: / توقف در سالزبورگ، عزیمت به ملبورن، هوای سرد، صفای رودخانه، ورود به ملبورن، گردش و باران، صرف شام، برادر امپراطور اطریش، حضور در تالار کنسرت، موزیک و رقص ... / ۲۱۰ - ۲۱۳

۴ رجب: / گردش در کنار رودخانه، مشایعت و وداع برادر امپراطور در ایستگاه راه آهن، حرکت به سمت وین با ترن مخصوص امپراطور، ورود به وین، استقبال نظامی توأم با مهربانی امپراطور، استقرار در عمارت پاله دبورق و بازدید از همین عمارت ... / ۲۱۳ - ۲۱۶

۵ رجب: / گردش در عمارت و بازدید از خزانه و موزه، شام رسمی با امپراطور، حضور در تماشاخانه و مجلسهای خوب از رقص و باله، هوای خوب وین ... / ۲۱۷ - ۲۲۰

ص: ۴۰

۶ رجب: / عکاسی، بازدید از پرده های نقاشی، توصیف باغ و عمارت بلودر و بازدید از موزه آنجا و حضور در تماشاخانه ... /

۲۲۰-۲۲۱

۷ رجب: / ملاقات با وزیر مختار اطریش در تهران، وزیر مالیه، وزیر جنگ، ایلچی روس و رئیس بانک مرکزی اطریش ... /

۲۲۱-۲۲۲

۸ رجب: / بازدید از آرسنال و توصیف آنجا، حضور در مدرسه شرقیه و خواندن کتاب گلستان سعدی توسط شاگردان،

بازگشت به منزل، شام رسمی با امپراطور در قصر شمرون، حضور در تماشاخانه، بازی و رقصهای خوب ... / ۲۲۲-۲۲۵

۹ رجب: / حرکت به طرف قصر لاکسامبورغ، چمن و گل و سبزه در راه، صرف ناهار در قصر، گردش توی چمن و گلها و

بازگشت به منزل ... / ۲۲۵-۲۲۷

۱۰ رجب: / گردش در روی رودخانه دانوب، آبادی و بناهای خوب و آسیابها در طرفین رودخانه، جنگل کنار رودخانه،

مراجعت با افسوس، حضور در تماشاخانه، گردش در باغ مخصوص امپراطور، باران و بازی جن و پری در تماشاخانه ... / ۲۲۷-۲۲۲

۲۳۲

ص: ۴۱

۱۱ رجب: / ملاقات با ایلچی انگلیس و عثمانی، عزیمت به کالمبرق، عبور ترن با راحتی و آرامش و تماشای زراعت، جنگل، خرمی صحرا و گلها در راه، ازدحام مردم و تردد به کالمبرق، جمعیت زن و مرد، جنگل انبوه و زمین چمن، اقامت در مهمانخانه، گردش در باغ، آب سرد گوارا ... / ۲۳۲-۲۳۵

۱۲ رجب: / حضور در خانه امپراطور و وداع با او، ملاقات با ایلچی فرانسه، گردش در باغ و عمارت شمبرون و تماشای آبشار و فواره ها، بازدید از باغ وحش، استحمام، حضور در تماشاخانه و تماشای بازیهای عجیب و غریب، تفصیل شهر وین، میوه جات وین و هوای وین ... / ۲۳۵-۲۴۳

۱۳ الی ۱۶ رجب: / ملاقات با وزیر جنگ جهت ابتیاع اسلحه، مشایعت امپراطور در ایستگاه و وداع با او، عزیمت به طرف سرحد روس، خواب در واگون، توقف کوتاه در شهر برودی و استقبال نظامی، ورود به استاسیون روسها، نقل و انتقال ترنها و حرکت به طرف ولاد قفقاز، کم شدن آبادیهای بین راه و تغییر وضع صحراها، زراعت و غیره، و خواب در ترن به مدت سه شب ... / ۲۴۳-۲۴۶

۱۸ و ۱۷ رجب: / ورود به ولاد قفقاز، برتری ترنهای روسها به سایر فرنگستان، ورود به استاسیون، استقبال نظامی، گردش در باغ عامه، ورود به شهر خرکوف، استقبال نظامی، سرما و باران، عبور از بعضی شهرهای دیگر و توقفهای کوتاه، تماشای دریای آزوف، ورود به شهر رستف، استقبال نظامی و ازدحام مردم، ملاقات با پسر بهمن میرزا، دو شب اقامت در ولاد قفقاز، چراغان
... / ۲۴۶ - ۲۵۳

۱۹ رجب: / حرکت از ولاد قفقاز، عبور از صحرای صاف و پر از گل سفید و زرد و آبی، عبور از رودخانه سونجا، ساز و آواز و رقص لژگی، ورود به گروزنی و توقف شبانه در آنجا ... / ۲۵۳ - ۲۶۰

۲۰ الی ۲۳ رجب: / حرکت از گرونوای، مشایعت نظامی، عبور از صحراهای علف هویزه و جنگل کم، ناهار در چادر، زندهای خوشگل چچن و رقص و آواز زن و مرد، دلتنگی صحراهای چچنها، ورود به قاصد یورت، استقبال آجودان امپراطور، عبور از رودخانه آقسو با کالسکه، باران زیاد، عزیمت به بندر پتروفسکی در صبح زود، ورود به آبادی چپیورت و استقبال کنیازملیکوف، فقر اهالی داغستان، هجوم ملخها و عبور آنها با خیر و خوشی، ورود به بندر

ص: ۴۳

پطروفسکی و چراغان شهر، توصیف منازل عرض راه، سوار شدن به کشتی، هوای خوب و مساعد و دریای آرام، ابر سیاه مایه وحشت، پیدایش برج انزلی، لنگر انداختن کشتی، استقبال کننده ها، هوای خوب در برج انزلی و اتمام روزنامه سفر فرنگستان
/... ۲۶۰-۲۷۳

۲۴ رجب الی ۱۷ شعبان: / وقایع جسته و گریخته عبور از انزلی تا تهران از قبیل: حرکت در صبحهای زود به علت گرمی هوا، بدی باد منجیل، حبس خوانین طالش در رشت، روز گرم ۴ شعبان، ارزانی و فراوانی محصولات، تب و لرز شاطرباشی، افرادی که در کن به استقبال آمدند، اشعار سروده ناصر الدین شاه، ورود به تهران در روز پنجشنبه، داستان فرار عباس میرزا به روسیه، درگذشت فرخ خان امین الدوله و افسوس بسیار شاه /... ۲۷۳-۲۸۷

ص: ۴۴

شماره سند و صفحه در این کتاب / موضوع سند / شماره سند در آرشیو

سند شماره ۱ صفحات ۲۹۱-۲۹۴ / دستخط ناصر الدین شاه زمان عزم سفر دوم فرنگستان در مورد علت سفر اول و دلایل سفر دوم. / آ ۵۱-۲۵۰ (۱)

سند شماره ۲ صفحات ۲۹۵ و ۲۹۶ / تلگراف یحیی خان معتمد الملک (۲) در مورد اهدای مدارج به امنای و امرای لشکر، اخبار خارجی، تعمیر راه و قلعه پلنگان، امنیت سرحدات، اردوهای نظامی و امثالهم. / آ ۱۲۸-۸۰ و ۸۱

سند شماره ۳ ص (۳) / تلگراف امام جمعه در باب تعمیر امام زاده. / آ ۱۲۸-۱۴

ص: ۴۵

۱- در شماره های مربوط به آرشیو، حرف «آ» به معنی شماره آلبوم اسناد بیوتات موجود در آرشیو سازمان اسناد ملی ایران می باشد و عدد بعد از خط تیره شماره صفحه همان آلبوم می باشد.

۲- چون گیرنده اکثریت قریب اتفاق تلگرافها و نامه ها در این فهرست ناصر الدین شاه و یا آجودان مخصوص او می باشند، لذا از درج نام گیرنده خودداری می شود.

۳- منظور از حرف ص شماره صفحه در این کتاب است.

سند شماره ۴ ص ۳۰۰ / تلگراف وزیر مختار روسیه و بجای آوردن مراتب امتنان قلبی. / آ ۱۲۸ - ۱۵

سند شماره ۵ صفحات ۳۰۱ و ۳۰۲ / تلگراف تومان آغا و توران آغا دختران ناصر الدین شاه در مورد سلامتی شاه و دستخط آجودان مخصوص در حاشیه. / آ ۱۲۸ - ۲

سند شماره ۶ ص ۳۰۳ / تلگراف مستوفی الممالک در مورد ابلاغ مراسم شاه به شاهزادگان و امنیت مردم. / آ ۱۲۸ - ۳

سند شماره ۷ ص ۳۰۴ / تلگراف امین اقدس در دوری از شاه. / آ ۱۲۸ - ۴

سند شماره ۸ ص ۳۰۵ / تلگراف مستوفی الممالک درباره محمد حسین خان دوبر احمدی. / آ ۱۲۸ - ۲۶

سند شماره ۹ ص ۳۰۶ / تلگراف امین اقدس در مورد فرمایشات محرمانه و گریه ها. / آ ۱۲۸ - ۵

سند شماره ۱۰ ص ۳۰۷ / تلگراف آغاباشی در مورد بردن اهالی حرمخانه به زیارت حضرت عبد العظیم. / آ ۱۲۸ - ۲۷

سند شماره ۱۱ ص ۳۰۸ / دستخط ناصر الدین شاه به انیس الدوله در مورد زمان بازگشت. / آ ۱۲۸ - ۸

سند شماره ۱۲ صفحات ۳۰۹ و ۳۱۰ / تلگراف یحیی خان معتمد الملک و گزارش امور قشونی. / آ ۱۲۸-۷

سند شماره ۱۳ ص ۳۱۱ / تلگراف معتمد الحرم در مورد اهل حرم. / آ ۱۲۸-۱۲

سند شماره ۱۴ صفحات ۳۱۲ و ۳۱۳ / تلگراف مخبر الدوله در مورد معادن و مسائل مالی مربوط به آن. / آ ۱۲۸-۱۰

سند شماره ۱۵ ص ۳۱۴ / تلگراف انیس الدوله و اظهار شادمانی از سلامتی شاه. / آ ۱۲۸-۲۱

سند شماره ۱۶ ص ۳۱۵ / تلگراف مستوفی الممالک در مورد محمد حسین خان بویر احمدی. / آ ۱۲۸-۱۸

سند شماره ۱۷ ص ۳۱۶ / تلگراف شمس الدوله و آرزوی سلامتی برای شاه. / آ ۱۲۸-۱۹

سند شماره ۱۸ ص ۳۱۷ / تلگراف مستوفی الممالک در مورد تعمیرات عمارات دیوانی قزوین. / آ ۱۲۸-۲۳

سند شماره ۱۹ ص ۳۱۸ / تلگراف مستوفی الممالک در مورد تعمیر عمارات دیوانی قزوین، محبوسین انبار و تنخواه دیوان. / آ

۱۲۸-۲۴

ص: ۴۷

سند شماره ۲۰ ص ۳۲۰ / تلگراف شیرازی کوچکه و دعا به شاه. / آ ۱۲۸ - ۲۸

سند شماره ۲۱ ص ۳۲۱ / تلگراف نایب السلطنه در خبر از امنیت شهر و مجوسین انبار. / آ ۱۲۸ - ۲۹

سند شماره ۲۲ ص ۳۲۳ / تلگراف تعارف آمیز مؤید الدوله. / آ ۱۲۸ - ۳۷

سند شماره ۲۳ ص ۳۲۴ / تلگراف مستوفی الممالک در مورد اقساط گمرک. / آ ۱۲۸ - ۳۶

سند شماره ۲۴ صفحات ۳۲۵ و ۳۲۶ / تلگراف معتمد الحرم در مورد وضعیت حرم و بانوان آنجا. / آ ۱۲۸ - ۶۵

سند شماره ۲۵ ص ۳۲۷ / تلگراف مخبر الدوله و تقاضای نشان دایم برای آقا خان و میرزا عباس خان. / آ ۱۲۸ - ۳۵

سند شماره ۲۶ ص ۳۲۸ / تلگراف امین حضور در مورد برات اولاد نایب الدوله. / آ ۱۲۸ - ۴۱

سند شماره ۲۷ صفحات ۳۳۰ و ۳۳۱ / تلگراف سرایدارباشی در مورد وضعیت عمارات مبارکات، باغها و سایر خانه های ناصر

الدین شاه. / آ ۱۲۸ - ۳۸

ص: ۴۸

سند شماره ۲۸ صفحات ۳۳۲-۳۳۵/ تلگراف وجیه الله میرزا در مورد باغها، قنوت و عمارات مبارکه از قبیل: عشرت آباد، قصر قاجار، نیاوران، نگارستان، لاله زار و قصر فیروزه./ آ ۱۲۸-۷۴ و ۷۵

سند شماره ۲۹ ص ۳۳۷/ تلگراف عزیز الدوله و درخواست وجه./ آ ۱۲۸-۷۱

سند شماره ۳۰ ص ۳۳۸/ تلگراف تعارف آمیز گلین خانم (همسر عقدی شاه)./ آ ۱۲۸-۷۳

سند شماره ۳۱ ص ۳۳۹/ تلگراف انیس الدوله و اظهار شادمانی از سلامتی شاه و وضعیت گربه ها./ آ ۱۲۸-۵۰

سند شماره ۳۲ ص ۳۴۰/ تلگراف فروغ الدوله در اظهار سلامتی خود و تعارف به شاه./ آ ۱۲۸-۵۱

سند شماره ۳۳ ص ۳۴۱/ تلگراف امین اقدس و آرزوی سلامتی شاه./ آ ۱۲۸-۷۲

سند شماره ۳۴ ص ۳۴۲/ تلگراف انیس الدوله در مورد عزیمت به حضرت عبد العظیم با اهل حرم و غیره./ آ ۱۲۸-۷۶

سند شماره ۳۵ ص ۳۴۳/ شکر گذاری فروغ الدوله و فخر الدوله از سلامتی شاه./ آ ۱۲۸-۷۹

ص: ۴۹

سند شماره ۳۶ ص ۳۴۴ / تلگراف نایب السلطنه در مورد سلامتی اهل حرم، امنیت شهر، سرکشی به دوشان تپه، بست نشینی عزیز السلطان. / آ ۱۲۸ - ۸۴

سند شماره ۳۷ ص ۳۴۷ / تلگراف اعتضاد السلطنه در مورد معمارباشی و بنایی. / آ ۱۲۸ - ۸۵

سند شماره ۳۸ ص ۳۴۸ / تلگراف معتمد الحرم در مورد اهالی حرمخانه. / آ ۱۲۸ - ۸۶

سند شماره ۳۹ ص ۳۵۰ / تلگراف معز الدوله در مورد عارضین ولایات. / آ ۱۲۸ - ۶۹

سند شماره ۴۰ صفحات ۳۵۲ و ۳۵۳ / تلگراف مخبر الدوله در مورد معادن، روزنامه های تلگرافی، اجرای امور مملکتی توسط وزرا، استقرار سیم تلگراف، حوادث و غیره. / آ ۱۲۸ - ۶۷

سند شماره ۴۱ ص ۳۵۴ / تلگراف مستوفی الممالک در مورد مخارج تعمیر کاروانسرای قدیم کرج. / آ ۱۲۸ - ۱۱۵ و ۱۶

سند شماره ۴۲ صفحات ۳۵۶ - ۳۵۷ / روزنامه بنایی بیوتات نظام و باغات. / آ ۱۲۸ - ۱۱۵ و ۱۶

سند شماره ۴۳ ص ۳۵۹ / تلگراف عماد الدوله و درخواست عدم ابقای وی در ولایت کرمانشاهان. / آ ۱۲۸ - ۱۰۹

ص: ۵۰

سند شماره ۴۴ ص ۳۶۱ / دستخط ناصر الدین شاه به شکوه السلطنه. / آ ۱۲۸ - ۱۶۱

سند شماره ۴۵ ص ۳۶۲ / دستخط ناصر الدین شاه به بدر السلطنه. / آ ۱۲۸ - ۱۶۲

سند شماره ۴۶ ص ۳۶۳ / تلگراف نایب السلطنه در مورد انتظام امور شهر، فارغ بالی اهالی و سلامت اهل حرم. / آ ۱۲۸ - ۹۶

سند شماره ۴۷ صفحات ۳۵۶ و ۳۶۶ / تلگراف مستوفی الممالک در مورد نظم امورات، تعمیرات عمارات قزوین، جیره اردوی
استرآباد، جیره نظام، جیره اصفهان و غیره. / آ ۱۲۸ - ۹۴

سند شماره ۴۸ ص ۳۶۷ / تلگراف معتمد الحرم در مورد سلامتی اهل حرم و مهمانی انیس الدوله در سلطنت آباد. / آ ۱۲۸ - ۹۷

سند شماره ۴۹ ص ۳۶۹ / تلگراف انیس الدوله در رنج دوری، مهمان نمودن اهل حرم توسط وی، بیماری وی و غیره. / آ ۱۲۸ -
۹۳

سند شماره ۵۰ ص ۳۷۱ / تلگراف شکوه السلطنه در رابطه با ولیعهد. / آ ۱۲۸ - ۹۱

سند شماره ۵۱ صفحات ۳۷۲ و ۳۷۳ / تلگراف معز الدوله درباره حمل جنازه مهدعلیا به کربلا و قروض وی. / آ ۱۲۸ - ۹۵

ص: ۵۱

سند شماره ۵۲ ص ۳۷۵ / تلگراف مخبر الدوله در مورد معادن، امنیت شهر، اخبار خارجه و غيره. آ ۱۲۸ - ۱۰۷

سند شماره ۵۳ ص ۳۷۷ / شکرگزاری تاج الدوله از بازگشت شاه. آ ۱۲۸ - ۹۹

سند شماره ۵۴ ص ۳۷۸ / شکرگزاری والده ظل السلطان از سلامتی شاه. آ ۱۲۸ - ۱۰۱

سند شماره ۵۵ ص ۳۷۹ / تلگراف نایب السلطنه در مورد نظم دار الخلافه، سلامتی اهل حرمخانه، نظم ولایات دیگر، افواج و سرقت توسط طایفه دوچی ها. آ ۱۲۸ - ۱۲۷

سند شماره ۵۶ ص ۳۸۱ / تلگراف عزیز الدوله در مورد قروض خود. آ ۱۲۸ - ۱۲۸

سند شماره ۵۷ ص ۳۸۲ / تلگراف مستوفی الممالک در مورد تنخواه موجود در خزانه و سایر امور مالی. آ ۱۲۸ - ۱۳۰

سند شماره ۵۸ ص ۳۸۴ / تلگراف عضد الدوله در ارتباط با شمس الدوله. آ ۱۲۸ - ۱۲۹

سند شماره ۵۹ ص ۳۸۵ / تلگراف انیس الدوله در مورد رفع نقاهت و مشغولیات حرمخانه. آ ۱۲۸ - ۱۳۵

سند شماره ۶۰ ص ۳۸۷ / تلگراف مرتضی قلی در مورد تعدیات حسام السلطنه. آ ۱۲۸ - ۱۴۷

ص: ۵۲

سند شماره ۶۱ ص ۳۸۹ / تلگراف نایب السلطنه در مورد گداهای تهران. / آ ۱۲۸ - ۱۵۱

سند شماره ۶۲ ص ۳۹۰ / برنامه سفر به خط ناصر الدین شاه. / آ ۱۲۸ - ۳۹۶

سند شماره ۶۳ ص ۳۹۱ / روزنامه ولایات محروسه. / آ ۱۲۸ - ۱۶۰

سند شماره ۶۴ ص ۳۹۳ / تلگراف آغاباشی و امین اقدس اظهار علاقه به شاه و وضعیت گربه ها. / آ ۱۲۸ - ۱۶۴

سند شماره ۶۵ ص ۳۹۵ / شکوائیه ای از افساد نصرت الله خان. / آ ۱۲۸ - ۱۸۱

سند شماره ۶۶ ص ۳۹۷ / درخواست دایر نمودن مجدد قهوه خانه زرگرآباد از طرف سفارت روس. / آ ۱۲۸ - ۴۶۴

سند شماره ۶۷ ص ۳۹۸ / تلگراف اعتضاد السلطنه در مورد ضرب سکه تهران و سکه بعضی ولایات دیگر. / آ ۱۲۸ - ۱۸۲

سند شماره ۶۸ ص ۴۰۰ / تلگراف مخبر الدوله در مورد اصلاح سیم سرحد، سیم عربستان، وضعیت معادن و غیره. / آ ۱۲۸ - ۱۸۴

۱۸۴

سند شماره ۶۹ ص ۴۰۲ / تلگراف از معتمد الحرم در مورد تقسیم ۳۸۷ قران سکه بین اهالی حرم. / آ ۱۲۸ - ۱۹۰

ص: ۵۳

سند شماره ۷۰ ص ۴۰۴ / تلگراف نایب السلطنه در مورد نظم امورات دار الخلافه، تگرگ در کرمانشاه و غیره. آ ۱۲۸ - ۱۸۹

سند شماره ۷۱ ص ۴۰۵ / استدعای بذل التفتات از طرف نایب التولیه. آ ۱۲۸ - ۱۹۲

سند شماره ۷۲ صفحات ۴۰۶ و ۴۰۷ / تلگراف یحیی خان معتمد الملک در مورد ابلاغ مدارج مراحم شاه به صاحب منصبان، نظم امورات، افواج و غیره. آ ۱۲۸ - ۱۶۷

سند شماره ۷۳ صفحات ۴۰۹ و ۴۱۰ / خلاصه صورت روزنامه تلگرافی ولایات. آ ۱۲۸ - ۴۵۴

سند شماره ۷۴ ص ۴۱۱ / تلگراف به نایب السلطنه در مورد امور مالی قشون. آ ۱۲۸ - ۴۶۱

سند شماره ۷۵ ص ۴۱۳ / دستخط ناصر الدین شاه به والده نایب السلطنه. آ ۱۲۸ - ۱۶۴

سند شماره ۷۶ ص ۴۱۴ / دستخط ناصر الدین شاه به آغاباشی. آ ۱۲۸ - ۲ - ۱۶۴

سند شماره ۷۷ ص ۴۱۵ / دستخط ناصر الدین شاه به معیر الممالک. آ ۱۲۸ - ۱۶۳

سند شماره ۷۸ ص ۴۱۶ / اظهار خشنودی مستوفی الممالک از بازگشت و سلامتی ناصر الدین شاه. آ ۱۲۸ - ۱۹۳

ص: ۵۴

سند شماره ۷۹ ص ۴۱۷ / تلگراف معتمد الملک در ارتباط با اخبار قشونی و خارجه. / آ ۱۲۸ - ۱۹۴

سند شماره ۸۰ ص ۴۱۹ / تلگراف معتمد الملک در ارتباط با امور قشونی. / آ ۱۲۸ - ۲۲۰

سند شماره ۸۱ ص ۴۲۱ / تلگراف معتمد الملک در مورد نظم و نسق امور و تلگراف. / آ ۱۲۸ - ۱۹۸

سند شماره ۸۲ ص ۴۲۳ / نقاشی ناصر الدین شاه. / آ ۱۲۸ - ۴۵۷

سند شماره ۸۳ ص ۴۲۴ / اظهار شعف انیس الدوله از بازگشت شاه. / آ ۱۲۸ - ۲۰۹

سند شماره ۸۴ ص ۴۲۵ / تلگراف نایب السلطنه در مورد نظم دار الخلافه و بازدید از دار الفنون. / آ ۱۲۸ - ۲۱۰

سند شماره ۸۵ ص ۴۲۷ / تلگراف معتمد الدوله در مورد تندرستی اهالی حرمخانه. / آ ۱۲۸ - ۲۰۰

سند شماره ۸۶ ص ۴۲۹ / عرض غلامی ولیعهد نسبت به شاه. / آ ۱۲۸ - ۲۰۸

سند شماره ۸۷ ص ۴۳۱ / گزارش اوضاع ولایات. / آ ۱۲۸ - ۴۵۶

ص: ۵۵

سند شماره ۸۸ ص ۴۳۳ / تلگراف مستوفی الممالک در مورد نظم تهران و ولایات و سرکشی به باغات. / آ ۱۲۸ - ۲۰۴

سند شماره ۸۹ صفحات ۴۳۴ و ۴۳۵ / بست نشینی عزیز الدوله در حرم حضرت عبد العظیم. / آ ۱۲۸ - ۴۵۳

سند شماره ۹۰ ص ۴۳۶ / تلگراف معتمد الحرم در مورد سلامتی اهل حرم، بازی گربه ها و غیره. / آ ۱۲۸ - ۲۵۸

سند شماره ۹۱ ص ۴۳۷ / درخواست وصول خبر سلامتی ناصر الدین شاه از طرف نایب السلطنه. / آ ۱۲۸ - ۲۸۳

سند شماره ۹۲ ص ۴۳۸ / گزارش دار الفنون. / آ ۱۲۸ - ۴۵۱

سند شماره ۹۳ ص ۴۴۰ / انتصاب اعتضاد الدوله به حکومت قم و کاشان. / آ ۱۲۸ - ۴۵۸

سند شماره ۹۴ ص ۴۴۲ / شکرگزاری نایب السلطنه از بازگشت شاه و نظم امور تهران. / آ ۱۲۸ - ۴۲۷

سند شماره ۹۵ صفحات ۴۴۴ و ۴۴۵ / گزارش وضعیت حرم و گربه ها از طرف معتمد الحرم. / آ ۱۲۸ - ۳۶۴

سند شماره ۹۶ ص ۴۴۷ / دستخط ناصر الدین شاه به امین اقدس. / آ ۱۲۸ - ۳۶۲

ص: ۵۶

سند شماره ۹۷ ص ۴۴۸ / دستخط ناصر الدین شاه به آغاباشی (معتمد الحرم) و اظهار نگرانی از سلامتی امین اقدس. / آ ۱۲۸-۳۶۳

سند شماره ۹۸ ص ۴۴۹ / شکرگزاری یحیی خان معتمد الملک از بازگشت شاه و گزارش آتشبازی و چراغان در این ارتباط. / آ ۱۲۸-۴۱۲

سند شماره ۹۹ ص ۴۵۰ / اظهار شادمانی مستوفی الممالک از بازگشت شاه. / آ ۱۲۸-۳۹۷

سند شماره ۱۰۰ ص ۴۵۱ / اظهار جان نثاری ظل السلطان نسبت به شاه و اظهار مسرت و خوشحالی از بازگشت شاه. / آ ۱۲۸-۴۰۳

سند شماره ۱۰۱ صفحات ۴۵۳ و ۴۵۴ / تهنیت آقا محمد جواد مجتهد در ورود ناصر الدین شاه از طرف مردم آذربایجان و جواب شاه در حاشیه. / آ ۱۲۸-۴۱۶

سند شماره ۱۰۲ ص ۴۵۵ / شکرگزاری امین اقدس از بازگشت شاه. / آ ۱۲۸-۴۰۷

سند شماره ۱۰۳ ص ۴۵۶ / اظهار شرف مستوفی الممالک از ورود شاه و گزارش جشن بزرگ در این ارتباط. / آ ۱۲۸-۴۲۲

سند شماره ۱۰۴ صفحات ۴۵۷ و ۴۵۸ / تلگراف مخبر الدوله در مورد معادن. / آ ۱۲۸-۴۲۴

ص: ۵۷

سند شماره ۱۰۵ ص ۴۵۹ / تلگراف مخبر الدوله در مورد سنگ طلا و درگذشت دختر کوچکش. / آ ۱۲۸ - ۴۳۵

سند شماره ۱۰۶ ص ۴۶۰ / نقاشی ناصر الدین شاه. / اسناد بیوتات سازمان اسناد

سند شماره ۱۰۷ ص ۴۶۱ / فرمان ناصر الدین شاه مبنی بر واگذاری تیول محال واقع در گرگر به محمد رضا خان سرتیپ / ر.
ک مقابل صفحه ۶۲ پانویس تصویر شخص مزبور

سند شماره ۱۰۸ ص ۴۶۲ / فرمان ناصر الدین شاه مبنی بر اضافه نمودن فوج نهم خوی به ابو اجمعی محمد رضا خان سرتیپ /
ر. ک مقابل صفحه ۶۲ پانویس تصویر شخص مزبور

ص: ۱

بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين چون در شب غره رمضان سنه ۱۲۹۴ اودئیل استخاره به قرآن کردم که در سال بارس نیل سنه ۹۵ سفر دوم به فرنگستان بکنم و الحمد لله تعالی استخاره که به توسط آقا سید اسمعیل بهبهانی شده بود بسیار خوب آمده بود. لهدا، از آن شب عزم جزم سفر فرنگستان شد و همه وقت به این مذاکره می گذشت. امین الملک در ماه (۱) شوال به فرنگستان رفت که مقدمه الجیش باشد و در این هنگام جنگ مابین روس و عثمانی در کمال شدت بود. اغلب مردم حتی دول خارجه ما را منع از رفتن فرنگ می کردند، بواسطه جنگ و انقلاب. چون استخاره من خوب آمده بود، هیچ چیز مانع نمی شد، تا اینکه در زمستان روسیه شکستهای فاحش در سمت اروپ و آسیا چنانچه معروف است به عثمانی داده، قشون روس به دروازه اسلامبول رسید. سلطان حمید تجویز به مصالحه شد و خسارات زیاد از حد به دولت عثمانی وارد شد. این معنی هم سبب اسکات مردم و اهتمام در عزیمت سفر بیشتر شد، تا اینکه کم کم روزها، ماهها گذشت و عید نوروز آمد.

روز پنجشنبه سلخ ربیع الاول [الی ۵ ربیع الثانی] [۱۲۹۵]:

پانزده روز از عید گذشته، صبح زود توپ اعلام سفر انداخته شد، در این مدت از خارج و داخل، زنانه، مردانه آن قدر کار کردیم و زحمت دادند و کشیدیم که اگر بخواهم

ص: ۲

شرح آن را بدهم امکان ندارد. بخصوص، واقعه روز ۴ شنبه که رفتیم زیارت حضرت عبد العظیم و آمدیم به شهر و چه نحو کج خلق شدم و چه شد و چه قسم اوقات تلخ شد [۱۹۲] (۱) و چه قسم شب را صبح کردم و صبح چه قسم سوار شدم، به شرح و بیان و تحریر و تقریر نمی آید. خلاصه رخت پوشیدیم. با احوال عجیبی که نمی دانم چه بود.

زنهار، کنیزها، خواجه ها، طوری حالت پیدا کرده بودند، مثل دیوانه ها و مثل اینکه حالا خواهند مرد. من حیران، مات، دهن تلخ، خشک، متحیر، نگاه نمی توانستم به کسی بکنم. بسیار حالتهای غم انگیزی داشتند که به شرح نمی آید. خدا ان شاء الله دیدارها را مجددا تازه نماید. ان شاء الله.

به این تفصیل آمدیم از در باب همایون، حرم خانه و غیره به آن حالت ماندند. در باب همایون هم از مستوفی الممالک، سپهسالار، نایب السلطنه گرفته الی ما شاء الله، دیگر هر کس در دنیا بود آنجا بود، سوار اسب شدم. و سواره از دروازه گمرک راندم. بیرون گردوخاک، هوای تیره و تار، قشون را هم آن طرف امامزاده حسن چیده بودند، یحیی خان که نایب حالیه سپهسالار است در تهران با صاحب منصبان و توپخانه، افواج، سواره ها و غیره ایستاده بودند. سواره و پیاده خیلی بودند و خوب. اما من از کج خلقی و دلخوری نمی دانستم کجا راه می روم و کی را می بینم. نعوذ و بالله تا از سان گذراندم به کالسکه نشستیم، وداع مستوفی الممالک هم بسیار حزن آمیز بود. آقا با ریش سفید پیاده شد، پابوسی کرد، دور و حلقه چشم را اشکی کرد، بعد کم کم شاهزاده ها و غیره هم وداع کرده رفتند. ما راندم برای سر قنات حاجی سلیمان خان [۱۹۳]، شب را آنجا

ص: ۳

۱- منظور از شماره ۱۹۲ که از این به بعد بطور مسلسل ادامه می یابد شماره صفحه آلبومی است که خاطرات ناصر الدین شاه در آن نگهداری می شود و از صفحه ۱۹۲ آن آلبوم خاطرات سفر دوم فرنگستان وی آغاز و تا صفحه ۳۷۹ این آلبوم ادامه می یابد.

ماندیم، با نهایت کسالت صبح کردم، صبح هم از آنجا آقا وجیه، امین حضور، امین خلوت، سرایدارباشی و غیره و غیره، همه گریه کنان رفتند شهر.

رفتیم کرج، دو دختر به سیاچی گفته بودم حاضر بکنند، از شهر به کرج آورده بودند الی سرحد ان شاء الله هستند. حاجی سرور، باشی، محمد، چشم کرده هم هستند.

ملیجک، مردک، پدر مردک، کربلایی حسین، ما شاء الله خان، برادر معصومه، آقا داود هم بعد آمد، هستند.

روزهای آخری که از شهر می خواهم درآیم، حاجی سعید خواجه والده شاه که مدتی ناخوش بود مرد. برای بردن موجب و جیره او هم چقدرها زحمت دادند.

خلاصه این روزنامه را الحمد لله تعالی در قزوین می نویسم، یعنی در هزار جریب اردو افتاده است. باد شدیدی می آید. روز سه شنبه ۵ ربیع الثانی است. فردا هم ان شاء الله اینجا اطراق است. نایب السلطنه و همراهان او هم الی گازرانگک همراه بودند.

وداع نایب السلطنه هم مزید اوقات تلخی شد. کشیکچی باشی قدیم هم با او بود رفت.

خبر تلگرافی امروز رسید که قمر خانم والده کشیکچی باشی فوت شده است. قمر چانه دراز است.

حاجی ملا هادی مدرس تهران مرده است، ان شاء الله تعالی از سرحد همراهانی [را] که به فرنگک خواهند آمد و کسانی که به تهران برمی گردند خواهم نوشت.

روز چهارشنبه ۶ [ربیع الثانی]:

در هزار جریب اطراق شد. بر پدیر باد مه اینجا لعنت که متصل می آید. گرد، خاک، سرد. پنج به غروب مانده رفتیم شهر. از محله راگوش به دولتخانه. محلات و شهر هم

خراب، دولتخانه (۱) ویران، خلاصه رفتیم اطاق [۱۹۴] رکنیه که دیوانخانه عضد الدوله است. علما و شاهزاده ها و اعیان قزوینی دیده شدند. سپهسالار بود، شاهزاده حاکم جور غریبی است. خیلی خنده دارد. بعد رفتیم اندرون شاهزاده. امان از دالانهای خراب [و] تاریک اندرون شاهزاده، بعینها به محبس خانه می ماند، دقیقه [ای] نمی شود ایستاد.

فلائی که در قزوین است آنجا بود شیرین جان خانم خواهر حاکم آنجا بود، چند دختر فلائی آورده بود، خوب بودند. شاهزاده یک صیغه دارد، دو کنیز سیاه. صندوقخانه غریبی داشت. عصری مراجعت شد. گرد، خاک، باد، خیلی غمگین بود. ضیاء الملک دیروز از گیلان آمده بود، دیده شد.

روز پنجشنبه ۷ [ربیع الثانی]:

به سیاه دهن که آخر خاک قزوین است رفتیم. پنج فرسنگ راه بود. اما جلگه و صحرای بسیار خوب، سبز، خرم، پر گل است. دهات آباد، از محال قاقازان (۲) و دشت آبی قزوین سر راه و کناره ها بود. اغلب مال حاجی امین الرعایا و خویشهای اوست. از کرج الی حال از بواسیر بی پیر خیلی خون می رود. بسیار بی حال و بدرنگ شده ام.

طولوزون و شیخ الاطباء معالجه می کنند. سیاه دهن هفتصد خانوار است. جمعیت زیاد دارد، باغات دارد، ابو القاسم خان (۳) نوه ناصر الملک نهارگاه دیده شد. به چاپاری از

ص: ۵

۱- اصل: دولتخانه

۲- اصل: قاغازان. قاقازان، از نواحی قزوین که در آن بادهای سخت می وزد (لغت نامه دهخدا)

۳- ابو القاسم خان قره گزلو همدانی نوه محمود خان ناصر الملک که بعدها ملقب به ناصر الملک و از نزدیکان ناصر الدین شاه گردید بطوری که حدود ۱/۳ خاطرات سفر سوم فرنگستان (۱۳۰۶ و ۱۳۰۷ ه. ق) ناصر الدین شاه به خط وی است، البته به تقریر ناصر الدین شاه.

راه آذربایجان، پاریس می رود. حالا- اول شکوفه همه جاهاست. تهران هم روزی که بیرون آمدیم شکوفه آلوچه، زردآلو، بادام، باز شده بود. آقاباشی لقب معتمد الحرم گرفت، معز الدوله در دیوانخانه برقرار شد. دست راست محال قاقازان است [۱۹۵].

روز جمعه ۸ [ربیع الثانی]:

به ابهر می رویم، اما نمی دانم کدام نابلد این منزل را معین کرده بود، هفت فرسنگ هم بیشتر بود. باز بی حال و بدرنگ بودم، سوار کالسکه شده راندم، راه کالسکه بسیار خوب است. طرف دست راست همه صحرای خشک است. یعنی پربوته و سبز و پرگل.

اما آبادی و ده بسیار کم است و الی یک فرسنگ به کوه می رسد. کوههای بی برف راه کرشکین طرف دست راست است و آن راه نزدیکتر است، اما کالسکه نمی رود. تلگراف و چاپارخانه و آمد و رفت از همین راه سیاه دهن است. طرف دست چپ زمینش گودتر است و محال خر رود قزوین است، دهات آباد حاصلخیز پرجمعیت دارد، مثل نرجه و نهاوند، ضیاءآباد، فارسی جین. خالصه و غیره. نهاوند بغله کوه افتاده است پیدا بود، اما کوه دور است، دو فرسنگ، بیشتر کوههای برف دار است، آن سمتش خرقان است، دست راست صحرائش آهو دارد، آخر خاک قزوین فارسی جین است، اول خاک خمسه قروه است. رودخانه ابهر می آید، این دهات را سیراب می کند، همه دهات باغات دارد، همه شکوفه داشتند، خیلی خانوار و جمعیت دارند. دست راست مقابل قروه کوهی سنگی پیدا بود معروف به شترکوه، شبیه است به کوهان شتر. بعد از قریه قروه قجر و قمیچ آباد و غیره است، تا می رسد به شریف آباد خالصه تیول آجودان مخصوص، ده معتبری است. بعد به ابهر که بسیار معتبر و مثل شهری است، اردو را نیم فرسنگ هم بالاتر از ده انداخته بودند، جای بد، راه دور، مردم، سرباز، مال، همه ذله شدند، سیاچی و ساری اصلان، حسینقلی خان، باشی، شکار آهو رفته بودند، عصری، خسته

مانده آمدند، هیچ چیز نزده بودند، آهو را به جاده (۱) رم داده بودند، دو آهو سواره های بختیاری زده بودند. یک ماده آهوی بیچاره هم خسته آمده جلو کالسکه محقق و صنیع الدوله خوابیده بود. محقق پیاده شده با ساچمه می زند. شب را بد خوابیدم بسیار کسل بودم، عباس میرزا، مظفر الملک، علی نقی خان، بابر میرزا که در ابهر می نشیند، میرزا ابو الفتوح امام جمعه ابهر در راه دیده شدند.

شنبه ۹ [ربیع الثانی]:

در ابهر اطراق شد. [۱۹۶]

یکشنبه ۱۰ [ربیع الثانی]:

به صاین قلعه خالصه که تیول اسب توپخانه است باید برویم، در ابهر باد زیادی آمد، اینجاها بد باد است، صبح سوار شدم، الحمد لله تعالی احوالم بد نبود، اما باز خون می آمد، ضعف داد، سوار کالسکه شدم، به ضیاء الملک نشان، تمثال التفات شده بود. سپهسالار و غیره بودند، سوار کالسکه شدم، رانندیم، صحرای خوبی دارد، صاف سبز. دست راست به فاصله یک فرسنگ، دو فرسنگ کوههای سخت بزرگ است، برف هم دارد، پشت این کوهها طارم است، دهات میرشکار مثل چرکر، الوند، خراسانلو و غیره. دست چپ رودخانه ابهر رود است، گل آلود بود، حالا بیست سنگ آب دارد، اما تابستان دو سه سنگ بیشتر نمی آید. قنوات خوب معتبر دارند که این همه باغات را از قنوات آب

ص: ۷

می دهند. قدری که راندیم به خرم دره رسیدیم، قدری خالصه است و مالک هم دارد. اما عجب دره ایست. باغات و درخت زیاد دارد، یک فرسنگ طول باغات است. تازه درختها برگ می کرد. کم کم هم برف توی دره بود. فوج ۲ خاصه که به تهران می رفت بعضی از صاحب منصبان آنها را دیدم، به فاصله یک دو فرسنگ به کوه می رسد. دامنه این کوهها نرم است. زراعت دیمی زیاد می کنند. پشت این کوهها باز خاک خمسه است، از محال خداینده لو و بزینه رود که متصل به خاک همدان می شود. در دامنه دهی پیدا بود، قلعه روی تپه داشت مشهور به سباس که قدیم مال عباسعلی خان دو دانگه بوده است. آنها مرده اند، حالا امام جمعه خمسه و بعضی از اوشافلدهای (۱) میرشکار دارند، دهات دیگر هم بود.

خلاصه از خرم دره گذشته به ده هیدج رسیدیم. خیلی معتبر و باغات دارد. قبل از رسیدن هیدج در نزدیک رودخانه به ناهار افتادیم. قنات بسیار معتبری که چهار سنگ آب داشت درآمده به رودخانه می ریخت. مال خرم دره است. از هیدج که قدری رفتم به ده کوچکی که نصیرآباد می گویند رسیدیم. دست چپ مال آئی و جهانگیر و حسن خان و غیره است. بعد رسیدیم صاین قلعه که منزل است. [۱۹۷] باد شدیدی آمد و می آید که اوقات را سنگ کرده است، هیچ کس هیچ کاری نمی تواند بکند. همه چادرها، تجیرها خوابیده است.

دوشنبه ۱۱ [ربیع الثانی]:

باید برویم سلطانیه، صبح سوار کالسکه شدم، راندیم، صحرا بسیار خوب است.

صاف، سبز، پر علف، پر بوته دست چپ و راست اوایل الی نیم فرسنگ یک فرسنگ

ص: ۸

۱- معنی این لغت یافته نشد، در چاپ سنگی بجای آن کلمه «سوارهای» به کار برده شده است.

منتهی به کوههای بلند برف دار می شود، اما نه چندان بلند، راه کالسکه بسیار خوب است. رانندیم، قدری که رفتیم از سمت کوههای دست راست آب صاف پرزوری بقدر ده سنگ می آمد. پیش خانه چی پدرسگ چادر ما را اینجا زده جای بدی زده بود. خلاصه قدری که باز رانندیم سیلاب پرزوری می آمد. باز هم قدری رفتیم. آب صاف تندی می آمد باز بعد از آن سیلاب می آمد، معلوم شد منبع رودخانه ابهرود از کوههای دست راست است.

چرگر میرشکار در دامنه کوه پیدا بود. یک فرسنگ از راه دور بود، دست راست دوربین انداختیم، خانه ها توی دره تپه است، دویت خانه می شود. درخت بسیار کم دارد. مثل این است که نباشد. رسیدیم به عمیدآباد ده سپهسالار که مال مجد الدوله بوده است، سپهسالار خریده است.

باغی [است]، کلاه فرنگی دارد، آنجا ناهار خوردیم. مخروبه است. به سپهسالار گفتم تعمیر کند. اول بنفشه اینجاست. بنفشه بسیار خوش رنگ دارد، از ابهرود آورده اند. ان شاء الله باید در تهران کاشته شود. بعد از ناهار سوار شدم، امروز باز خیلی بی رنگ و رو بودم و ضعیف. قدری که رانندیم به حسین آباد میرزا محمد حسن حاکم کاشان رسیدیم. بعد رانندیم، در صحرای دست چپ هنوز برف هست. کوههای دست چپ همه زراعت دیم است. تا رسیدیم به ده سلطانیه که بسیار ده کثیفی است. گنبد شاه خدابنده خراب، باز آثار قدیمش را می نمود. اما ان شاء الله باید تعمیر شود. رسیدیم به عمارت سلطانیه، رفتیم بالا، سپهسالار، ملک آرا را آورده، همه جا را گشتم. خراب و منهدم شده است. دستورالعمل ساختنش را دادم که ان شاء الله بسازند. آمدم پایین. سوار اسب شده رفتیم چادر که در چمن زده اند زیر عمارت. قدری خون عصری باز آمد، خیلی ضعیف داد. حاجی محمد حسن بیگ پیشخدمت که مدتی است در خمسه است عصری دیده شد. خون بواسیر او را بالمره از پا انداخته است. [۱۹۸]

امروز باز باد بد سلطانیه می آمد، شب ایستاد. هنوز درختهای اینجا برگ نکرده است.

امروز بین راه یک برآمدگی کوچکی از زمین بقدر ده و جب است، آن بالا که می رسند گنبد شاه خداینده پیدا است، اینجا را کدوک الله اکبر می گویند. آن طرف تپه هرچه آب جاری می شود داخل زنجانه رود شده به زنجان می رود. این طرف تپه هرچه آب جاری است سمت رودخانه ابهررود می ریزد. عجیب است.

سه شنبه ۱۲ [و ۱۳ ربیع الثانی]:

امروز باید زنجان برویم. از سلطانیه الی زنجان چهار فرسنگ و نیم است. نیم فرسنگ هم بالاتر از شهر، باغ حسین آباد پاشا خان سرتیپ است که منزل است، پنج فرسنگ راه بود، سوار کالسکه شده رانندیم.

الحمد لله تعالی امروز خون نیامد.

صحرای سلطانیه خیلی باصفاست. دیشب رعدوبرق شد، باران می آمد، می ایستاد. روز هم ابر بود، گاهی آفتاب. جلگه بسیار خوب است، یا چمن است، یا زراعت. قازالاقها (۱) خوب می خواندند. (۲) قدری که راه رفتیم به ده خرابه یعنی آبادی دارد مال مظفر الملک است، اسمش اقلگی است. در حقیقت چمن دزدی می کنند، راه کالسکه بسیار خوب است. رانندیم، کوههای دست راست برف دارد، الی یک فرسنگ و نیم مسافت، کوههای دست چپ هم برف دارد، دورتر است. در چمنی به ناهار افتادیم رودخانه سمان ارخی که زنجان رود است جلو بود. این رودخانه چون در چمن است خیلی باطلاق است، اسب نمی شود زد، عرض رودخانه هم کم است، پنج ذرع اینجاها

ص: ۱۰

۱- غزالاق: یکی از پرندگان خواننده از خانواده چکاوک است که در سواحل بحر خزر فراوان است. (فرهنگ معین)

۲- اصل: می خواندند.

می شود، اما تا زنجان و پایین ها می رسد [و با] خیلی آبهای دیگر قاطی می شود، بزرگ می شود. مرغ آبی و غیره زیاد داشت.

بعد از ناهار سوار کالسکه شدیم، تا اینجا که ناهار خوردیم دو فرسنگ آمده بودیم، زمین مسطح بود، از اینجا به بعد دره ماهور شد، اما پست و بلندی بود که کالسکه خوب می رفت. از اینجا کم کم به کوه دست راست نزدیکتر می شدیم و از کوههای دست چپ دورتر، تا از پل سرچشمه که سر رودخانه ساخته اند گذشتم. رودخانه به دست چپ افتاد، چشمه های زیاد از چمن درآمده جزو رودخانه می شد. سیلابها و رودخانه چندین دفعه گذشتم که داخل رودخانه می شد. از طرف کوههای دست راست می آمد، بعد از پل از طرف دست چپ ماهور و تپه های بزرگ به فاصله دو میدان اسب تشکیل یافت، فاصله شد. میان کوههای بزرگ دست چپ و این تپه ها الی شهر زنجان می رود نزدیک به شهر کوچک شده بعد مفقود می شود و به صحرا می رسد. باز کوههای برف دار دست چپ پیدا می شود. دست راست هم تپه ظهور می کند. اما کوچکتر از طرف دست چپ و زودتر مفقود می شود و کوههای دست راست کم کم که به شهر زنجان نزدیکتر می شود کوچکتر و کم برف تر می شود.

خلاصه خیلی که رانندیم به ده دیزه رسیدیم [۱۹۹] که نشمین علی نقی خان سرتیپ است. علی نقی خان با پسرش ایستاده بودند، حضور آمدند. علی نقی خان بسیار مرد درست نجیبی است. ابتدای آبادی و باغات زنجان رود از دیزه است، دیزه ده بزرگی است و پرجمعیت است، رانندیم تا به شهر زنجان رسیدیم. باغات زیادی در دره و کنار رودخانه دارند، خیلی زیاد. تازه هلو شکوفه می کرد، تبریزی هیچ سبز نشده بود، قلعه زنجان خراب است، باید ساخت. جمعیت شهر بیرون آمده بودند، جمعیت زیادی دارد، از شهر گذشته به حسین آباد پاشا خان پسر مظفر الدوله مرحوم که خیلی به دولت خدمات کرده بود رسیدیم. جای باصفائی است. چادر ما را کنار دریاچه طولانی زده بودند.

امروز از دیزه به این طرف الی حسین آباد باران بارید، مردم تر شدند. یاری آمده بود پیش امین السلطان، آوردند حضور، گریه کرد، صد تومان پول [به او] دادم.

ابو القاسم خان را که نوشته بودم به چاپاری پاریس می رود هنوز اینجاست. عصری اینجا خیلی بداحوال شدیم. خدا ان شاء الله شفا بدهد. شب را الی صبح باران آمد، همه زمین گل، مردم تر، سرمای شدید، بسیار بدهوا و بدجائی بود. فردا هم اینجا لا بد اطراق شد. دیشب کل چادرها سر مردم خراب شده بود، همه زیر دیرک مانده بودند. روز هم میراخور، عضد الملک، پیشخدمتها آمده بازی بی مزه [ای] شد.

روز پنجشنبه ۱۴ [ربیع الثانی]:

باید برویم به نیک پی، هوا آرام بود، اما بسیار سرد بود، آدم یخ می کرد، سوار کالسکه شدم، الحمد لله تعالی از این (۱)

نحس رفتیم، از بیراهه راه کالسکه ساخته بودند.

راندیم، از باغ حاجی زمان گذشتم. شکوفه زیادی داشت، راه پست و بلند است. به رودخانه نزدیک شدیم، راه کالسکه خوب است اما بغل رودخانه بعضی جا تنگ بود.

احتیاط داشت. سوار شدم، باز پیاده شده به کالسکه رفتیم. کنار رودخانه دهات و باغات خوب زیاد است. اول دو ده بود چسبیده به هم. کوشکان می گویند خالصه دیوان است.

بسیار دهات پراشجار و خوب است. تیول حسن خان مهاجر است. بعد ده باری است.

کنار رودخانه که خیلی باغات و اشجار دارد، آن هم خالصه است، تیول رکن الدوله است.

از این ده گذشته ده چپیر است، مال مظفر الملک است. در باغات آنجا به ناهار افتادیم.

بسیار سرد بود. [۲۰۰] مزاجا باز کسل بودم، روی ران چپ هم یک دمل بزرگ پدرسوخته درآمده است، بسیار درد می کرد، از رطوبت هوای آن منزل هم بازو و شانه ها

ص: ۱۲

گاهی یک درد غریبی می گرفت، بسیار بد.

خلاصه دیشب با خانم نمکی ... (۱) شده ایم. رفتیم سر راه سوار کالسکه شده رانندیم.

طرفین راه همه هر ده ماهور است. طرف راست ماهور است الی می رسد به کوههای بزرگ و همچنین طرف چپ ده کاوند معروف یاری پشت کوه دست چپ است. کوه دست چپ که الی حال راست به طرف مغرب می رفت. در محاذی ده نیکیجه کوه بزرگ بلند سختی پربرفی تشکیل می دهد مشهور به کوه دمرلو که بیلاق شاهسونهاست. بعد رشته کوه می رود رو به جنوب. خلاصه از دره ای گذشتیم که رودخانه سارمساق لو می آمد می رفت به زنجانه رود قاطی می شد. خیلی آب داشت. راه از رودخانه به طرف دست راست دور شد الی دو فرسنگ. بعد از رودخانه نیکیجه گذشتم. این رودخانه هم خیلی آب داشت و می ریزد به زنجانه رود و می رود داخل قزل اوزن شده به دریای خزر می ریزد. از سفیدرود هر ده (۲) ماهور، همه عالم اینجا جمع است. اما راه کالسکه خوب است. راه به رودخانه نزدیک شد. رسیدیم اردو امروز ۴ فرسنگ راه بود. چادرها را لب رودخانه زده اند. ده نیک پی بزرگ است. یک کاروانسرای قدیم دارد. باید ان شاء الله تعمیر شود. در این اطراف ایلات رشوند قشلاق دارند.

روز جمعه ۱۵ [ربیع الثانی]:

به آق مزار که از املاک مظفر الملک است رفتیم، یعنی به سرچم دور بود میان منزل قرار داده بودند، آبادی ندارد سیورسات جمع کرده بودند. بالاتر از آن دهی هست که سرده می گویند، اینجا زمینهای اوست. چاپارخانه دارد، همه جا از کناره رودخانه

ص: ۱۳

۱- یک کلمه نامناسب حذف شد.

۲- در چاپ سنگی همه جا بجای «هر ده ماهور» «دره و ماهور» به کار رفته است.

می رفتم، راه کالسکه پست و بلند و بد بود. طرفین راه هر ده ماهور است اما همه سبز و پر گل است. [۲۰۱]. بوته گل سریش امروز دیده شد. انواع گلها هست. زرد، سفید، لاله، گل‌های کوچک و غیره، بعضی کوهها و زمینها خاک است مثل شوره زار، اما هیچ سنگ در این صحراها نیست، یا چمن و سبز و گل است یا شوره زار که اسب فرو نمی رود. راحت می رود. امروز دستها و بازوی من در کمال شدت درد می کرد. منزل سه فرسنگ بود، رسیدیم، الی عصر بد گذشت، روغن مالی شد. خداوندا ما را از این نوع زحمات و ناخوشیها ان شاء الله شفا داده مرحمت بفرما.

روز شنبه ۱۶ [ربیع الثانی]:

به سرچم که ده امیراخور مرحوم است رفتم. اول قدری کالسکه نشستم، بعد سوار شدم. دست راست راه را گرفته رفتم دره ماهور زیاد دارد، اسب خوب راه می رود، خاک نرم خوبی دارد. گل، گیاه، لاله از هر قسم زیاد بود، خرگوش، روباه، باقرقرا، بلدرچین، لاک پشت زیاد داشت. یک بلدرچین سیاهی زد. سپهسالار، ناصر الملک، امین السلطنه، عکاس، ناصر الملک، موجهول خان، شاهزاده، ممالک و غیره بودند. خیلی سواره رفتم.

دستهایم باز به شدت درد می کرد. کسل بودم. نزدیک دهی که بچه های آن ده بسیار جندره (۱) رو و در صحرا شنگ تازه می چیدند به ناهار افتادیم. بچه ها می ترسیدند. رام کرده آوردم پول دادم. بچه ها گفتند اسم ده پیره خوسی است. این هر ده ماهورها دست چپ و راست مثل هم است و قشلاق شاهسون دیرن است. کوههای بزرگ برف دار در جلو سمت آذربایجان پیدا بود. جنرال گفت پشت این کوهها اردبیل است. این طرفش «گرمرو» است. دست چپ کوههای برف دار بزرگ، از دور پیدا بود. کوههای «تخت

ص: ۱۴

سلیمان» و افشار است که بیلاق ایلات «دیرن» است.

خلاصه بعد از نهار با کمال کسالت خیلی راندم تا آمدیم جاده، به کالسکه نشستیم، نزدیک رودخانه بود، باز راه قدری که رفتیم اردو پیدا شد. اما راه کالسکه به دست راست توی هر ده ماهورها افتاد. پیاده شده سوار شدم رفتم منزل. اردو را بالای ده سرچم زده اند. باران شدیدی آمد [۲۰۲]، بعد باز شد. دست چپ راه امروز ده قرابوته و مشمپا بوده است، اما من ندیدم.

روز یکشنبه ۱۷ [ربیع الثانی]:

باید به جمال آباد که خاک آذربایجان و شقاقی است برویم صبح زود از خواب برخاستم. هنوز حال نیامده ام. سوار کالسکه شده راندم. عباس میرزا مرخص شده رفت. بقدر نیم فرسنگی که رفتم با [ز] کنار رودخانه و طرفین راه همان تپه و کوههای نرم خاکی بود. بعد دست راست پیچیده به دره افتادیم و رودخانه از نظر محو شد در دست چپ ماند. یک سربالایی بود، با کالسکه رفتیم بالا. آن طرف صحرا شد. همین کدوک کوچک سرحد خاک خمسه و آذربایجان است. خاک آذربایجان صحرايي شد، ماورای صحراهای دیروز. صاف، سبز، مسطح، وسیع، دست راست، چپ هم جلگه سبز شد.

گل و علف داشت، اما در تابستان از این صحراها عبور نمی شود کرد. به علت گرمای زیاد و مگس و پشه. خلاصه بسیار صحرای باصفایی بود. اما باز تپه ماهور داشت و راه کالسکه هم سرازیر و سربالا بود. منزل امروز سه فرسنگ بود. خلاصه سرازیری بود. از کالسکه پایین آمده سوار اسب شدم. جمال آباد و اردو پیدا بود. اکبر میرزا حاکم اینجا آمده بود، دیدم، واقعا عجب پسر متعفی است. به نظر فربه و جوان می آید، اما از کثرت عرق خوری و هرزگی چشمها از هم در رفته، رو همه نفخ و باد کرده، دو قدم راه نمی توانست برود.

ص: ۱۵

عرضه چی های عجیب اینجاها پیدا می شود. می آیند عریضه در دست یک بار می دوند رو به کالسکه و همه یک دفعه داد زده به روی شکم به زمین می افتند و خاک بر سر می کنند و خودشان را می زنند خیلی خنده دارد. کاروانسرای بزرگی از قدیم در جمال آباد هست، چادرها را [۲۰۳] توی باغی زده اند. شکوفه هلو، سیب، بادام و غیره داشت. اسفند هنوز اینجاها گل نکرده است. نزدیکی جمال آباد دهی است [به نام] کوشن، آقا محمد علی می گفت دنبلانهای (۱) بسیار خوب دارد و آورده بود. دنبلان تازه خوب بزرگ، ان شاء الله تعالی باید چاپار بعد از این تازه تازه به تهران بیاورد.

روز دوشنبه ۱۸ [ربیع الثانی]:

باید برویم میانج، صبح برخاسته سوار اسب شدم. چون راه کالسکه اینجاها بسیار بد است همه سرازیر سربالاست. از ده جمال آباد گذشتم. چندان خانوار ندارد. چند خانه خوب قلی خان قره سوران و غیره آنجا دارند. کاروانسرای قدیم دارد، خراب است، باید حکام بسازند.

راندیم، همه جا سرازیر، دره ماهور تا یک فرسنگ می رسد به رودخانه قزل اوزن که از طرف جنوب می آید سمت شمال شرق. خلاصه رسیدیم کنار رودخانه، میرزا جعفر سلماسی نوکر قدیم ما برادر میرزا مهدی است، با حاجی مطلب خان تفنگدار دیده شدند، صحبت شد. بعد راندیم، از پل گذشتم. پل سرچشمه دارد، وسط خیلی طاق بزرگ دارد، پل خراب است، باید ولیعهد بسازد. آب زیادی می رفت، صحرا همه سبز و

ص: ۱۶

۱- دنبلان: ۱- قسمی از سماروغ [قارچ] مأكول که بدون ساقه و بدون ریشه در زمین پدید آید و ماروغ نیز گویند (ناظم الاطباء) ۲- نوعی از قارچ یا سماروغ که در جاهای مرطوب می روید و آن را در روغن تف می دهند و می خورند (فرهنگ عمید)

گل بود. اما تابستانها اینجاها بسیار گرم و بدهواست. رفتیم آن طرف پل کدوک، قافلان کوه است. رفتیم بالا، راهش خوب است، کوهش نرم و سبز و پرگل است، به کدوک خرزان شبیه است، مالیده، آدم بالا می رود، قدری که رفتیم به ناهار افتادیم، جای پرگلی و سبزی، خاک این کوه قرمز و بنفش و رنگهای مختلف است. بعد از ناهار سوار شده رانندیم، دست راست در روی کوه قلعه قدیمی بود معروف به قلعه دختر است، خیلی سخت بوده است. ایستادم، با دوربین تماشا کردم، حالا هم چندان خرابی ندارد. رانندیم، این راه را بعضی جا سنگفرش کرده اند، بواسطه گل معلوم می شود، در باران و برف این راه خیلی گل می شود، کوهش خیلی خاک نرم دارد. اسب فرو می رود. سمت قزل اوزن، هیچ آبی چشمه ندارد، آن سمت میانه آب بسیار کم گل آلودی پایین می ریخت.

خلاصه رسیدیم، سر گردنه دیدم جمعی ایستاده اند، راندم. ولیعهد، صاحب دیوان، صدر الدوله و عملجات بودند. سوار شدند صحبت شد. از بالای گردنه جلگه میانه و صحرای گرمرو و کوه بزگوش، در حقیقت آذربایجان منظر خوبی داشت و رودخانه میانه با خیلی آب پیدا بود که آن همه [۲۰۴] در مسافت کم در آخر قافلان کوه قاطی به قزل اوزن می شود و به گیلان می رود. در حقیقت کوه قافلان کوه در وسط این دو رودخانه جزیره مانند واقع شده است. رودخانه میانه از هشترو و گرمرو و ترکمان چای و غیره تفکیک می یابد.

خلاصه سرازیری زیادی طی شد. منصور میرزا پسر اسکندر میرزای مرحوم دیده شد. ترکیب غریبی، با عصا راه می رفت، می لنگید، احوالات قهوه چی باشی را دارد بعینها، به جلگه رسیدیم. قدری سوار کالسکه شدم، نزدیک پل میانه که سواره و غیره ایستاده بودند سوار شدم با سپهسالار، ولیعهد، صاحب دیوان و غیره صحبت کنان می رفتیم. دسته غلامان کشیکخانه با یوزباشیها که مرخص آذربایجان بودند، سواره افشار ارومی، سواره اینانلو، سواره افشار صاین قلعه و غیره، خیلی بودند. بعد از پل

گذشتم. آب این رودخانه قدری بیشتر از قزل اوزن بود، اما پل بسیار خراب است. ۲۳ چشمه دارد، باید ولیعهد بسازد، از پل که رد شدیم سکنه میانج زیاد ایستاده بودند، می دویدند، داد می زدند، تماشا می کردند، اردو را دو میدان اسب پایین تر از میانه زده اند.

از ترس مله پدر سوخته، جای باصفایی بود، پیاده شدیم. امروز ۴ فرسنگ راه بود.

روز سه شنبه ۱۹ [ربیع الثانی]:

باید رفت به صومعه علیا که ده ملک صاحب دیوان است، اگرچه راه راست از میانه الی ترکمان است، اما گفتند بد راهی است و کالسکه نمی رود و این راه در حقیقت بی راهه است. برای کالسکه راهی ساخته اند و راه پایین تا همین صومعه دو فرسنگ هم نزدیکتر است. راه امروز که ساخته اند الی صومعه پنج فرسنگ و نیم است. خلاصه سه ساعت و نیم از دسته رفته سوار شدیم تا رسیدیم به قصبه میانج، سواره، جمعیت و غیره زیاد بود. [۲۰۵]: سواره می رفتیم، پیاده ها قال مقال می کردند، اسب من بازی می کرد.

تلگرافخانه را خارج قصبه بالای تپه ساخته اند، امامزاده معتبری با گنبد کاشی توی قصبه است، گفتند به دو پشت به حضرت جعفر صادق (ع) می رسد. قصبه میانه دو هزار خانوار دارد، در حقیقت شهر است، اما بواسطه عیب جانور مله و گرمای شدید تابستان و زیادی پشه، مگس و مار و انواع جانور در فصل گرما رو به ترقی نمی گذارد، همین است که هست. در این اطراف شلتوک کاری زیاد می شود، در سال خیلی برنج و پنبه در حوالی این رودخانه عمل می آید.

خلاصه رانندیم، سر تپه بلندی قدری ایستاده تماشای منظر شهر را کردیم، بعد رانندیم پایین، سوار کالسکه شدیم، قدری که رفتیم به رودخانه رسیدیم که خیلی شاخ دار می آمد، آب گل آلود، از طرف کوه بزگوش سوار اسب شدم، رو به کوه بزگوش و شمال می رویم تا رسیدیم بالای تپه. امین السلطان آفتاب گردان زده نهار انداخته بودند، کل

طرفین راه و این صحراها دره تپه است، اما بسیار نرم بی سنگ یا زراعت است، یا سبز و گل زیادی، زراعت دیم است، اغلبی را هم حالا- تازه می کاشتند، اصل زمین پوک و نرم و رطوبی است، کوه بزگوش برف زیاد دارد، طول این کوه ده فرسنگ می شود، پشت این کوه محال سراب است، خیلی از آنجا تعریف می کردند و این کوه هم همه جا الی قله ها از هر طرف اسب رو است. ارتفاعش نصف کوه البرز است، یعنی قله هفت برار.

خلاصه بعد از نهار سوار اسب شده کالسکه نشستیم هی رانندیم، راه همه سرازیر سربالا و بد است، در حقیقت بیراهه را راه کالسکه ساخته اند، البته الی منزل بیست دفعه پیاده شدم، سوار اسب شدم، باز سوار کالسکه، باد شدیدی هم می آمد، بسیار اذیت می کرد، مردم خیلی خسته شدند و کسل و خیلی عقب ماندند، یک ساعت به غروب مانده وارد منزل شدیم، ده صومعه بسیار باصفاست، رودخانه خوبی از میان دره سبز پردرخت می گذرد. اغلب درختان زردآلو است و بید و سفیدارها دارد، مثل درخت جنگلی. ده دستجرد بالاتر از این ده واقع است. امروز در راه بعضی دهات دیده شد، از این قرار است: اونیک مال نظام العلمای تبریز، خواجه ده، که، چنا، اشلق وزیر خارجه که بسیار ده خوب و باغات زیاد دارد در دامنه در دره افتاده است، رودخانه خوبی هم از آنجا می آمد که گذشتیم. کووه و غیره، ورنجه نزدیک منزل دست راست ده نه دولغ دیده شد [۲۰۶]

روز چهارشنبه ۲۰ [ربیع الثانی]:

ان شاء الله باید به ترکمان چای رفت. صبح سوار شدیم رانندیم، یک فرسنگ راه بود، راهش شباهت به راه دیروز دارد، هر ده ماهور است و کل زراعت دیم، و تپه های نرم،

قدری که راه رفتم به دره ای رسیدیم، آب زیادی گل آلودی می آمد، از ده ورنکش (۱) که در دامنه بزگوش است [و] ده معتبری است، مال حاجی میرزا صادق خان پسر مشیر الدوله مرحوم است. لب آب به ناهار افتادیم، بعد از ناهار سوار شده باز رفتم به دره دیگر رسیدیم، عجب دره ای بود، رودخانه آب نیم صاف زیادی می آمد، طرفین رودخانه چمن و اشجار بود، این آب هم از ده ورزقان می آید. که آن هم مال حاجی میرزا صادق خان است. خیلی خوب دره است، اما این اشجار و دره ملک ترکمان است، بعد سربالا، سرازیر دیگری طی شد، منزل که ترکمان است پیدا شد، ده خیلی معتبری است، پراشجار، آباد، حالا- این ده در حقیقت مال بابا خان آقای مگری است که نایب اصطلب ولیعهد است و اعتباری پیش ولیعهد دارد، دختر نصرت الدوله که زن مرحوم ساعد الملک پسر میرزا تقی خان بود این گرفته است، زن و ده را صاحب شده است، در کمال فراغت (۲) کاملی می کند و بهره املاک مفت را می خورد.

میر لطفعلی خان پسر سیف الملک طالش حاکم اجارود با سواره و یک برادر کوچک و یک عموی گردن کلفت که له و قیم پسر است دیده شدند. اسم این عمو میر زین العابدین خان و یاور توپخانه است. اسم برادر کوچک هم مجید خان [است] و این پسرها از دختر جعفر قلی میرزای مرحوم هستند، پسر نایب السلطنه.

منزل قدری خوابیدم، بعد برخاستم، باد بسیار بسیار شدیدی آمد که همه تجیرها (۳) را انداخت. دیشب در منزل صومعه صاحب دیوان آتش بازی کرد. [۲۰۷]

ص: ۲۰

۱- ورنکش نام آبادی در میانه با عرض جغرافیایی ۳۷ درجه و ۳۹ دقیقه و ارتفاع ۱۸۸۰ متر از سطح دریا «دکتر محمد حسین پاپلی یزدی، فرهنگ آبادیهای کشور، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۶۷».

۲- یک کلمه رکیک حذف شد.

۳- تجیر: پرده کلفت کرباسی که عموماً در سفر با چادر حمل می شود (لغت نامه دهخدا)

باید به قراچمن برویم. ۴ فرسنگ سبک راه است، صبح برخاسته حمام سرتن شوری بلغاری رفتیم، بسیار اذیت کرد گرمای حمام، عرق دار رخت پوشیدیم، بعد سوار شدیم، از دره که ده ترکمان چای واقع بود سواره گذشتم، باد شدیدی بنا کرد به وزیدن، خانوار ترکمان خیلی است، دویست سیصد خانه می شود. رودخانه از دره اش می گذرد، سربالا.

آن طرف دره قدری هم دورتر کالسکه ها را نگاه داشته بودند، من بواسطه عرقی که داشتم و باد سردی تندی هم که می آمد اسب می دواندم که به کالسکه برسم، باد افتاد به زیر آفتاب گردان، کلاهم را باد از سر انداخت، شاطرباشی پیاده شد کلاه [را] بردارد خورد زمین، سپهسالار پیاده شد، ولیعهد، صاحب دیوان و غیره بودند، آخر سیاچی کلاه را برداشته داد، سرم قدری سرما خورد بعد باز دوانده به کالسکه رسیدیم، سوار شده راندم، نیم فرسنگی که راندم به ده غریب دوست رسیدیم، ده معتبری است، باغات دارد، رودخانه آب می گذرد، کوه بزگوش را که نوشته بودم دوازده فرسنگ طول دارد، غلط است، این کوه یک سلسله طولانی است که هنوز معلوم نیست به کجا منتهی می شود، امّا قله که مرتفع تر از همه است محاذی ده ترکمان است و برف زیاد دارد، از آن به بعد کم کم کوه بزگوش پست و کم ارتفاع می شود. خلاصه راه امروز و زمین مثل دیروز است. یعنی راه کالسکه اش خوب است، اما پست و بلند باز خیلی است و همه جا دره ماهور است و زراعت دیم و آبی، زمینی که زراعت نباشد دیده نمی شود. دست چپ الی دو فرسنگ فاصله به کوه منتهی می شود، اما کوههای کم ارتفاع که همه زراعت دیم است، دست راست هم به فاصله [۲۰۸] دو فرسنگ به کوه بزگوش می رسد و همه هر ده ماهور و زراعت است. بعضی دهات که در طرف دست راست و چپ دیده شد از این قرار است:

دست راست:- غریب دوست خالصه شیخ صفی

- سیلان خالصه

- مهمان دوست خالصه

- بالین شریف آباد

- شیرآباد

- ازومچه

دست چپ:

- قره جه قیا خالصه

- برق آباد خالصه

- قره چمن خالصه

خلاصه پنج ساعت به غروب مانده وارد منزل شدیم، یعنی سرازیر شدیم، به دره وسیعی که رودخانه آب زیادی می گذرد و قراچمن است، هنوز در هر ده ماهورهایش برف لکه لکه هست، اینجا اول محال عباس است که در حکومت امین الوزاره است، یعنی پسر محمد قلی خان، صندوق دار قهرمان (۱) میرزای مرحوم، غیر مرحوم. ده پایین دره است، پیدا نبود.

بعد از ورود منزل قدری دراز کشیدیم، باد بسیار شدید آمد، رعد شد، باران، تگرگ آمد، از رودخانه سیل برخاست، شتری هم از ما کشته بود، خلاصه الحمد لله تعالی علی کل حال.

روز جمعه ۲۲ [ربیع الثانی]:

باید برویم به تکمه داش که جزء محال عباس است، محال ثلاثه این طور است که از

ص: ۲۳

۱- قهرمان میرزا پسر هشتم عباس میرزا نایب السلطنه.

قراچمن اول محال عباس است، بعد اوجان می شود، بعد مهران رود که به تبریز وصل می شود. خلاصه سوار شدیم، از دره و رودخانه گذشتم، آب زیادی داشت، با سپهسالار، ولیعهد، صاحب دیوان صحبت می کردیم، هنوز رنگ و رویم دست بجا نیامده است، هوا بسیار بسیار سرد بود، مثل قله البرز، برف هم لکه لکه خیلی در صحرا و توی جاده هست، قدری که رفتیم به کالسکه نشستیم، عکاس، مهدی قلی خان، امین السلطان و غیره عقب کالسکه می آمدند. یک بار دیدم عقب قال مقال شد. ایستادند، دیدم امین السلطنه از اسب زمین خورده بازوهایش را گرفته راه می برند، اما از درد بازنشست، اسبش را بغله برده بود، لغزیده افتاده بود، خیلی بد زمین خورده بود، توی جنجال اسبها و غیره بغله راه هر کس امروز رفته بود زمین خورده بود، روی خاک مثل خاک خشک به نظر می آید و نرم، تا اسب پایش را می گذارد زیرش گل سرخ چسبیده لیز است، سر می خورد. از دره قراچمن به این طرف، وضع صحرا برخلاف سابق شد [۲۰۹]، یعنی دره و تپه و هر ده ماهور و زراعت دیدم همان طور است که این چند روز بود، لیکن زمین قدری سنگلاخ دارد و بعضی تپه های دست راست بزرگتر و شبیه به کوه می شود، راه کالسکه بسیار بد است. گل های سابق راه خشک شده، کالسکه را تکان می دهد، سنگ هم دارد، پست و بلند. امروز از (اوج دره لر) گذشتم، سه دره است که از هریک میدان هم می آید. اینجاها اگر باران بیاید، یک مال بیرون نمی رود. شکر خدا را که باران نبود، چندین دفعه از کالسکه پیاده شده سوار شدم. باز از شدت سرما به کالسکه نشستیم، بین راه که سواره می آمدم با عضد الملک و غیره صحبت می کردم، عضد الملک قدری عقب ماند، مهدی قلی خان گفت جعفر قلی خان باشی اسبش از بغله سرید زمین خورد، این حرف دهندش بود که گفتند، یا الله یا الله، عضد الملک اسبش از بغله سرید، خان زمین بدی خورد، دراز کشید توی صحرا، پایش درد گرفت، [به] خیر گذشت.

بعد رانیدیم، قدری باران توی راه گرفت. وارد منزل شدیم، ۴ فرسنگ بود، ده تکمه

داش در بغله افتاده است، ده آباد پرخانواری است، چادرها توی دره چمن است، آب رودخانه دارد، هوا بسیار سرد است. منزل باد و باران شدیدی آمد.

امروز از دو کاروانسرای قدیم گذشتیم که توی دره ساخته اند، لب آب، اول کاروانسرای دوانگر است، دیگری معروف به کیلک. دهات امروز که دیده شد از این قرار است:

دست راست: قمش قورشاق، زکلوچه، داش آتان، کجین، نیکجه، کرم خوران.

دست چپ: جداق، قپچاق، قزلجه، احمدآباد، علی خلیج.

امروز محمد حسن خان نوری نایب ایشک آقاسی هم اسبش به گل فرو رفت، زمین خورد. بقدر صد نفر امروز زمین خورده اند. [۲۱۰] کوه دست چپ امروز یک فرسنگ فاصله است، اما همه مثل تپه است و دیم زار است. این طرف کوه محال عباس است، آن طرف کوه هشترو است. تلگراف رمزی از آقاباشی رسیده بود که آقا فتح الله خواجه رفته بود طویله اسبش را ماچ می کرد، اسب دهنش را گاز گرفته است. ورم شده است، هفت بخیه زده اند. نایب ناظر عصری توی منقل بزرگ افتاد، خیلی صدمه به دستش وارد آمد.

روز شنبه ۲۳ [ربیع الثانی]:

باید برویم به حاجی آقا. چهار فرسنگ راه است و حاجی آقا در آخر چمن اوجان واقع است، ملکش مشترک است، مابین ابراهیم میرزای افغان و ورثه صدیق الملک مرحوم، ده معتبری است.

خلاصه صبح برخاستیم. دیشب که باران زیادی آمده بود، یعنی طرف عصر هوا را به شدت سرد کرده بود. صبح چادرها همه یخ بسته بود، دیشب خیلی سرد بود. سوار اسب شدیم. سپهسالار، ولیعهد، صاحب دیوان صحبت کنان خیلی رفتیم تا به کالسکه ها رسیدیم. سوار کالسکه شدم. راه امروز خشک و سنگلاخ است، از باریدن باران گل

نمی شود. طرفین راه باز، دره، تپه و هر ده ماهور است، اما دست راست زمینش پرسنگ تر و سخت تر است. دست چپ باز نرم است همه جا هم زراعت دیم می شود.

کوه سه‌هند هر قدر رفتیم نزدیکتر شدیم تا در محاذی منزل که حاجی آقا باشد، الی دامنه کوه سه‌هند یک فرسنگ بیشتر نیست. کوه سه‌هند خیلی برف دارد، سفید بود، بعضی از قله هایش از برف مثل زمستان. کوهش سه چهار برآمدگی بلند دارد، اما بلندیش نصف کوه البرز تهران نمی شود. طرف دست راست در بلندی به ناهار افتادیم. هاشم خان پسر کاظم خان فراشباهی، امیر اصلان فراشخلوت دیده شدند. بعد از ناهار باز سوار کالسکه شده رانندیم. راه کالسکه عیبی نداشت، تا رسیدیم به رودخانه که از طرف دست چپ از سه‌هند و غیره می آمد، می رفت به دست راست. ده سنگ آب گل آلود داشت. بعد باز خیلی رانندیم، به یک دره وسیعی رسیدیم، چمن بدی داشت. رودخانه باز از دست چپ می آمد به راست، می رفت. خیلی از راه و چمن را گل بدی کرده بود. پیاده شده سوار اسب شدم. دست چپ ده بندکهل بود که در بالای همین چمن واقع است. ملک و تیول حکیم قبولی مرحوم است، حالا مال پسرش [۲۱۱]. میرزا علی اشرف لشکر نویس است. بعد از این دره و چمن که گذشتیم به اول صحرا و چمن اوجان رسیدیم. طرف دست راست از دور کوههای بلند برف دار خوبی به نظر رسید، گفتند کوه کلنبر و مشکنبر است که آن طرفش قراجه داغ و این طرف محالات خانمرو و بدوستان (۱) است. از اینجا الی دامنه آن کوهها دوازده فرسنگ می شد، بسیار بسیار با جلوه جلگه و کوهها و بیلاقات بود و از همین دره به سراب و اردبیل هم راه است که می رود. خلاصه عمارت اوجان که از قدیم در این چمن بود بالمره خراب شده است. حکم به تعمیرش شد. تا رسیدیم به

ص: ۲۶

۱- اصل: بده بستان، بدوستان نام یکی از دهستانهای شهرستان اهر است که در باختر دهستان خانمرو واقع است. ر. ک. لغت نامه دهخدا ص ۸۲۹۱، ذیل: خانمرو.

حاجی آقا که منزل است. رودخانه هم اینجا از چپ به راست می آید. اهالی کهنامیه که مولودخانه و مسقط الرأس ماست آمده بودند، ایستادم، خیلی مهربانی کردم. این قریه در محال دهخوارگان در دامنه کوه سهند واقع است که ما را در کنار رودخانه در خارج این ده کهنامیه زاییده اند، وارد منزل شدیم. عصری طبقات علمای تبریز که الی اینجا آمده بودند به توسط ولیعهد، سپهسالار [و] صاحب دیوان به حضور رسیدند از این قرار هستند:

- دسته اول که با مجتهد آمدند:

- حاجی میرزا جواد آقا

- حاجی میر اسمعیل آقا

- حاجی میرزا موسی

- حاجی میرزا عبد الرحیم امام جمعه

- حاجی میرزا صادق

- میرزا یوسف دهخوارقانی

- آقاخوند ملا یحیی

- میرزا مهدی قاضی

- میرزا احمد پسر مجتهد

- میرزا ابو القاسم داماد مجتهد

- میرزا یوسف جهانشاهی

- میرزا حسین زنجانی

- میرزا ابو الحسن پسر مرحوم میرزا هاشم آقا

- حاجی میرزا جعفر

دسته دوم که با جماعت میرزا شفیع آمدند:- حاجی میرزا شفیع آقا

- حجه الاسلام- حاجی میرزا حسین قاضی

- میرزا رفیع نظام العلما

- حاجی ملا علی

- حاجی میرزا نقی برادر حجه الاسلام

- میرزا موسی صدر پسر حاجی میرزا شفیع آقا

- حاجی میرزا محمد علی ملباشی

- میرزا محمد رضا نواده میرزا یوسف

- حاجی میرزا ابراهیم برادر حاجی میرزا محسن

- میرزا محمد علی پسر قاضی

- میرزا جلیل ولد ایضا

- ملا محمد جوان

- میرزا ابو القاسم شیخ الاسلام

دسته سیم:

-- میرزا محمود شیخ الاسلام روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر دوم فرنگستان متن ۲۸ روز شنبه ۲۳ [ربیع الثانی]:

ص : ۲۴

حاجی میرزا یوسف آقا

- حاجی میرزا محمد علی قراجه داغی

- میرزا عصار صدر العلما

- میرزا محمد حسن

- میرزا عطا الله شیخ الاسلام

- میرزا محمد رضا

- ميرزا ابو الحسن برادر مرحوم مشير الدوله

- ميرزا على برادر ايضا

- ميرزا محمد تقى صدر ديوانخانه

ص: ٢٩

- میرزا یوسف نقیب الاشراف

- پسران شیخ الاسلام دو نفر

- میرزا حسن

- میرزا لطفعلی قاضی مراغه

- آقا میر حیدر شیخ الاسلام

- میرزا قادر قاضی ساوجبلاغ

حجه الاسلام ریش بلند و روی گشاد داشت.

میرزا محمود شیخ الاسلام پسر میرزا علی اصغر شیخ الاسلام مرحوم است و خیلی به پدرش شبیه است، مگر اینکه ریش پدرش سفید بود، ریش این سیاه است.

حاجی میرزا یوسف آقا، گردن کلفت، سیاه چرده، چشم گرد، آدم خوبیست. [۲۱۲].

دهاتی که امروز از طرفین راه دیده شد از این قرار است:

دست راست:

- توسکان، ملکی و تیولی آقا محمد حسین تاجر خوئی

- قراونا، ملکی و تیولی حاجی میرزا جواد مجتهد

- چرزه خونی، ملکی و تیولی میرزا مهدی قاضی پسر میرزا هاشم مرحوم.

- دره چی، ملکی و تیولی اولاد حاجی میرزا صادق منشی

- بچه آباد، از موقوفات ظهیریه.

- سرخه، ملکی میرزا عبد الحریم برادر ملک الکتاب

- سرخه

- دست چپ:

- قراچای، شیروانہ، آقاجان، قرابابا، بندکھلل، موسی قیہ

ص: ۳۰

ان شاء الله باید رفت به باسمج. از اینجا آجودان مخصوص به خط خود می نویسد و اینکه حالا می نویسیم در خود باسمج وارد شده ایم، چون در ورود به این منزل خیلی دستخط زیادی به تهران برای حرم خانه نو شتم و چشم ما قدری صدمه خورده بود، فرمودیم آجودان مخصوص تقریر و بیان ما را می نویسد.

خلاصه، دیروز که وارد حاجی آقا شدیم، فراموش شد بنویسم رودخانه که از ده حاجی آقا می گذرد پل سه چشمه خیلی معتبری از قدیم ساخته اند، اما حالا رودخانه مجرایش را پایین انداخته است و ابدا از زیر پل آب نمی رود. شنیده بودیم پل آن طرف آب، اما ندیده بودیم، امروز دیدیم.

خلاصه سوار شدیم، با سپهسالار، ولیعهد قدری صحبت کنان رفتیم. صاحب دیوان رفته است تبریز برای نظم مستقبلین. رسیدیم، به کالسکه سوار شده [۲۱۳] رانندیم. یک قدری راه که رفتیم رودخانه که از سمت سهند می آمد ملاحظه شد، اینجا هم یک پل سه چشمه از قدیم ساخته بودند، رودخانه آب جزئی داشت، اما اینجا هم پل آن طرف آب مانده بود و مثل آن یکی پلی که در رودخانه حاجی آقا بود، شده بود. طرفین راه کوههای دست راست و دست چپ نزدیک جاده هستند، به فاصله یک میدان، دو میدان، اما کوهها بزرگ نیستند؛ دره تپه ماهور هستند، رنگ کوههای طرف دست راست خیلی مختلف است، زرد، قرمز، سبز و آبی، بنفش، زنگاری، سیاه، رنگهای مختلفه دارد، اما رنگ تپه های دست چپ سفید بدرنگ است و اختلاف ندارد. کوه سهند از طرف دست چپ از پشت این تپه های سفید به فاصله یک فرسنگ، یک فرسنگ و نیم پیدا است، سه قله برآمده مثل سه پایه تشکیل می دهد که پر از برف است و قله وسط بزرگ تر آن دو تا است. مابین قله آخر و وسط یک برآمدگی تیزی مخروطی تشکیل می دهد که نوک این قله خیلی باریک است، به طوری که به سر نیزه می ماند و مملو از برف بود، به طوری که

هیچ سیاهی نداشت، دیده شد. در این دره که می رویم ملک و زمین ده گرگان است که مال حاجی آقای پیشخدمت حضور ملقب به چماق است. ده در دست چپ پشت ماهور است و دیده نمی شود، زراعت اینجاها آبی است و دیم بسیار کم است، به علت اینکه زمین اینجاها اغلب سنگلاخ و سخت است و دیم خوب عمل نمی آید. رانندیم، طرف دست [۲۱۴] جاده در صحرائی به ناهار افتادیم، بعد از ناهار سوار شده رانندیم، نیم فرسنگ که رانندیم دریاچه موسوم به قوری گل به نظر آمد، اطرافش را کوهها احاطه کردند. در جلگه واقع است، دور دریاچه چمن است اما چمن تری لشاب (۱) داریست، خشک نیست، لیکن اسب که می رانند توی چمن آب فرو نمی رود و محل خطر نیست و قدری بوی رطوبت و عفونت چمن به مشام می رسد و طرف دست چپ راه و دریاچه در دامنه تپه که در حقیقت زیر گردنه معروف به شبلی است، دهی واقع است معروف به یوسف اباد، قریب سی چهل خانه دارد و آب دریاچه خیلی است، تخمیناً نیم ساعت دور دریاچه مسافت است و آبش موج می زد، خوراکی نبود، بدمزه بود و چندان هم عمق ندارد، اگر ده پانزده ذرع (۲) عمق داشته باشد، خیلی است، طولش از عرضش خیلی بیشتر است، تخمیناً به طول عرض دریاچه تارمومج دماوند برابری می کند. سه چهار نوع مرغ آبی از بزرگ و کوچک خیلی داشت، در این دریاچه از کالسکه پیاده شده سوار اسب شدیم. یک قدری در دور دریاچه راه رفتیم، چند تیر گلوله به توی دریاچه برای مرغ آبی ها انداختیم معلوم نشد که خورد یا نخورد. بعد باز سوار کالسکه شده رانندیم. آخر چمن این جلگه و دریاچه اول کدوک و سرابالایی معروف به شبلی است، اما راهش را ساخته بودند، خیلی خوب بود. با کالسکه سرابالایی را رفتیم، چندان ارتفاعی هم ندارد،

ص: ۳۲

۱- لشاب: آب آلوده و کثیف مانند آب کشتارگاه و غیره (لغت نامه دهخدا)

۲- اصل: زرع

راهش نرم است و بد نیست، اما در سرازیری اگرچه کالسکه می رفت و عیبی نداشت پیاده شده با اسب آمدیم و سرازیرش هم چندان [۲۱۵] امتدادی نداشت. در آخر سرازیری رودخانه بسیار کوچک گل آلودی از چپ به راست می آمد، پل سه چشمه از قدیم بر روی آن ساخته بودند. عبور شد، قدری که پایین تر آمدیم کاروانسرای که از عهد شاه عباس سرپوشیده ساخته اند، دیده شد، اما خرابی دارد، باید تعمیر شود. دست راست جاده آنجا سوار کالسکه شده رانندیم، در این طرف کدوک شبلی اصل هیأت زمین و وضع کوهها عوض می شود، کوههای دست راست به جاده نزدیک تر و رنگ آنها مختلف تر می شود، کوههای دست چپ خیلی دورتر می شود، یعنی بعد از یک میدان که نزدیک به جاده هستند و بعد دور می شوند و هر ده ماهورهای کوچک تشکیل می دهند تا منتهی می شوند به دامنه سهند و سلسله کوههای سهند. از اینجا بطور دیگر پیدا است که کشیده شده است، از مابین جنوب و مغرب سمت شمال مشرق و این کوه سهند چیز غریبی دارد که در هیچ سلسله کوههای بزرگ ندیدم و آن این است که مرکب است از قله های متعدد که می توان گفت در این سلسله سهند هزاران قله و برآمدگی دارد که هر یک به شکل مخروطی و [کله] قندی است و پر از برف است.

خلاصه رانندیم، دست چپ ده سعدآباد است که پیدا بود و اطراف این ده جلگه و تماما چمن است، رودخانه از میان این چمن می آمد می گذرد و به سمت دست راست و می رود توی کوهها و دره ها. چون عبور این رودخانه از چمنزار و در زمستان و سایر ایام همیشه گل و باتلاق و به مترددین صعب و سخت می گذشت حاجی شیخ تاجر قزوینی که از معتبرین تجار آذربایجان است و در تبریز اقامت دارد و تجارت می کند، پلی در روی این باتلاق ساخته است [۲۱۶] خیلی خوب و تسعیر و طولانی که انصافا کمال تمجید را داشت، خود حاجی شیخ در ابتدای این پل به حضور مشرف شد و کمال تحسین در اهمی که در ساختن این پل کرده بود از او به عمل آمد. از چیزهای عجیبی که امروز

دیده شد این بود، در سر همین پل حاجی یوسف خان سرتیپ فوج خاصه محمد شاه مرحوم استقبال آمده بود دیده شد، با کمال بنیه و قوت مزاج که هرگز همچو چیزی دیده نشده است و حال آنکه نود سال از عمرش می رود.

خلاصه رانندیم، بعد از طی مسافتی در دست راست دهی بود معروف به قزلجه میدان، کاروانسرای هم در سر راه ساخته بود که ملاحظه شد. این ده و کاروانسرا مال حاج میرزا جواد آقای مجتهد است. بعد از آنجا گذشته رانندیم تا رسیدیم به باسج.

خیلی ده معتبری است. باغات دارد، دکاکین و قهوه خانه و کاروانسرا و جمعیت زیاد دارد، یک رودخانه آب صافی (۱) از دست چپ می گذرد به راست و این رودخانه یک پل سه چشمه قدیمی هم دارد. اینجا از کالسکه پایین آمده سواره می رفتیم، دو ساعت به غروب مانده وارد منزل شدیم. امروز راه شش فرسنگ بود، مهدیقلی خان صبح به بلدی حسین خان و کلبعلی خان به شکار آرقالی (۲) رفته بودند. در کوههای دست راست، می گفتند ارقالی دیده و تیر هم انداختیم اما صدق و کذب معلوم نیست.

روز دوشنبه ۲۵ [ربیع الثانی]:

باید وارد تبریز بشویم، صبح برخاسته سوار کالسکه شدم، هوا آفتاب بود، ده کندرود طرف دست راست در دامنه کوه است، نزدیک باسج است، بعد از آن ده نعمت آباد است که بیلاق روسهاست، بعد از آن ده بارنج است که وصل است به باغ میشه. در حقیقت اول شهر تبریز از بارنج است. جمعیت و ازدحام و مستقبلین. از هر [۲۱۷] جور

ص: ۳۴

۱- اصل: سافی

۲- آرقالی (کلمه مغولی از ارگا به معنی قله کوه) نامی است که مغولان به قوچ وحشی که در کوهستانهای جنوب سیبری یافت شود دهند (لغت نامه دهخدا).

بین راه دیده می شد، از طبقات نوکر و اهل نظام و شاهزاده، اهل قلم، طلاب، روضه خوان، آخوند، گدا و غیره و غیره. توی کالسکه بودم الی خلعت پوشان که در دست راست واقع است، توی دره. راه کالسکه امروز سرازیر و سربالا و دره تپه های بدرنگ خشک پر گردوخاک، یک دفعه خلعت پوشان پیدا می شود، وسعتی دارد، سبز و چمن است، درخت زیاد دارد. عمارت کوچکی، کلاه فرنگی وضع، ساخته اند، دورش آب است، یعنی حوض ساخته اند، آب رودخانه می افتد، گل آلود بود، پل چوبی دارد، علی خان نایب الوزاره، میرزا یوسف خان مستشار، قونسولهای خارجه، کربل روس، بهجت افندی عثمانی، عابد انگلیس و یک قونسول فرانسه، ایستاده بودند قدری صحبت شد. گفتم بعد از ناهار بیایند. رفتم مرتبه بالا پله های کوچک پیچ پیچی دارد، خیلی تنگ ناهار گرم پخته بودند. عضد الملک، امین السلطنه، امین السلطان پیش آمده بودند، ناهار خورده شد، حاجی حیدر ریش با عجله زد، دستهایم درد می کرد، یک دمل پدروسخته چند روز است نزدیک زانوی چپم درآمده بسیار بسیار اذیت می کند. بر پدر این ماه ربیع الثانی لعنت، نمی دانم از من چه می خواهد، الحمد لله که این ماه تمام شد رفت به جهنم.

خلاصه، جقه (۱) گذاشته، لباس رسمی پوشیده شد «در اطاق پایین قونسولها آمدند صحبت شد». سپهسالار، عضد الملک، امین السلطان، سایرین هم لباس رسمی پوشیدند.

ولیعهد، صاحب دیوان و غیره. سوار اسب شده راندم. محشری بود، باد تند بی مزه بنا کرد به آمدن. چنان گردوخاک می کرد که چشمها کور می شد. رفتم به کالسکه، قدری که راندم سر سواره پیدا شد، سواره مگری قادر آقا، سواره ۴ دولتی نوروز خان که طبل و سرنا هم می زدند، سواره قره پاپاق پاشا خان و سایر خیلی بودند، از کالسکه درآمده سوار

ص: ۳۵

۱- جقه: پرک، جقه ئی ساخته از پر پرندگان که بر بالای پیش کلاه پادشاهان ایران است (لغت نامه دهخدا).

شدم، گردوخاک معرکه بود، آفتاب، باد هم نمی گذاشت چتر (۱) بگیریم، خلاصه افتضاح بود، باز سوار کالسکه شدم، رسیدیم به اول افواج، شش هفت فوج بودند، فوج افشار اقبال الدوله، فوج امیری، شقاقی و غیره و غیره، فوج تخته قاپو. از شدت باد و گرما نمی شد به سرباز و غیره نگاه کرد، تا رسیدیم به اول خیراتی و خیابان، آن قدر مرد و زن بود که حساب نداشت [۲۱۸] البته دویست هزار جمعیت بود، هر پشت بام و بالاخانه را به بیست تومان، سی تومان اجاره کرده بودند برای نشستن. نقاره خانه هم جلو می زدند پیش و پس ازدحام غریبی بود، از نوکر و صاحب منصبان. طرفین راه هم از رعیت و تماشاچی از هر قسم، مسلمان، ارمنی و غیره.

اتفاق غریبی در این بین رو [ی] داد که خدا رحم کرد و محل تعجب بود، یک دفعه در کوچه و خیابان دیدم از عقب همه شده، نگاه کردم دیدم اسب سیاه رنگی خالی مثل گلوله می آید، همان قدر فرصت کردم اسبم را قدری کنار کشیدم، دیدم اسب آمد، اسب توپخانه بود که برای شلیک توپ آورده بودند، نمی دانم چه قسم شده بود، ول شده بود، اسباب توپ کشی هم باز شده به کونش می خورد، متصل لگد می انداخت، گویا رو به طویله توپخانه می رفت، بلد بوده است، مردم را می شکافت و می رفت و احدی نمی توانست او را بگیرد، با این ازدحام و کوچه تنگ الحمد لله آسیبی به کسی نرساند، عقب سر من البته پنج هزار سواره پیاده بودند، هیچیک نتوانسته بودند این را بگیرند و اگر ملتفت نشده کنار نرفته بودم قطعا می خورد به اسب من و ما را می انداخت و لگد هم می زد، حفظ خدا بود، الحمد لله که به خیر گذشت. گردوخاک و باد دیگری مزگی را از اندازه برد، نتوانستم درست مردم را بینم، آنها هم نتوانستند تماشا کنند، اما هیچ وقت همچو پذیرایی و استقبال کسی بخاطر ندارد و همه رعیت قلبا مسرور و دعاگو بودند.

ص: ۳۶

شهر تبریز بالنسبه از نوزده سال قبل از این که دیده بودم خیلی خیلی آبادتر شده، تجار و کسبه معتبر دارد، متمول، همه صاحب خانه های بسیار عالی و باغات خوب، بازارها، همه طاق آجری شده، از هر جهت رونق بی اندازه دارد و بزرگی شهر هم بقدری است که به حساب نمی آید، دور شهر باید دوازده فرسنگ باشد. خلاصه آمدیم تا رسیدیم به باغ شمال که دست ولیعهد است، حقیقتا بسیار خوب نگاه داشته است، باصفا، تمیز، سبز، خرم، اول شکوفه است، باغی است بسیار بزرگ، از بناهای نایب السلطنه مرحوم است، اما حالا بهتر از آن وقت نگاه داشته اند، بخصوص آن طرف باغ شمال که باغ دیگر بود مشهور به باغ بادامستان [۲۱۹] که وصل باغ بزرگ است، به فاصله یک سر در و عمارتی است که نایب السلطنه مرحوم ساخته است، ولیعهد کلاه فرنگی و دیوانخانه طولانی و حوض درازی بنا کرده است و یک اندرونی در جنب آن دیوانخانه بسیار باسلیقه و خوب ساخته است. کلاه فرنگی مرتبه پایین حوضخانه است، از مرمر، سه مرتبه دیگر بالای آن است. مثل کلاه درویشان و به طرز عمارات چین ساخته شده است، مرتبه بالای عمارت که می روند کل شهر تبریز و عمارات مردم و باغات و صحرا و کوهستان پیدا است، خیلی خوب جایی است، اطراف این کلاه فرنگی باز باغات است.

خلاصه سلام حاضر بود، نشستیم، قدری با صاحب دیوان حرف زدیم، چون گردو خاک زیاد اذیت کرده بود، زود برخاستم. حسینعلی میرزا پسر ولیعهد را دیدیم، الی حال ندیده بودم، بچه خوبی است، باید چهار سال داشته باشد، صرف ترک است، اما مادرش چندی قبل فوت شده است. شب خیلی باران آمد.

روز سه شنبه ۲۶ [ربیع الثانی]:

دمل زانوی چپم خیلی درد می کرد که هیچ نمی توانستم راه بروم، کسل بودم، صبح

هم باران زیادی آمد، هوا ابر دلتنگ بود، بعد از ناهار فخری بیگ ایلچی کبیر عثمانی که از راه حلب و دیار بکر و وان آمده بود، سه روز قبل از ورود ما وارد تبریز شده بود، به حضور آوردند. محمد حسن خان نوری نایب ایشیک آقاسی باشی عرض کرد خوب تقریر کرد نامه در دست بهجت افندی قونسول عثمانی که در تبریز است بود، بهجت زیاد گنده و فربه است، پیاده خیلی راه آمده بود، توی اطاق چنان نفس می زد، گفتم حالا- جان از کونش در می رود. خلاصه صحبت شد، فخری بیگ مردی است میانه سن و بسیار معقول، ریش کم سیاهی مایل به زرد دارد، بعد او رفت. صاحب منصبان پیاده و توپخانه و سواره که حاضر تبریز بودند. سپهسالار، ولیعهد، صاحب دیوان آورده معرفی کردند و از حضور گذشتند. عصری سوار شدیم الی قله باغ میشه سواره رفتم، خیلی راه بود، دمل بطوری اذیت می کرد که حساب نداشت. چند دقیقه بالای قله نشستیم، به خانه های باغ میشه و حاجی کلانتر دوربین انداختم، سی سال قبل از این که این محلات و قله را دیده بودم هیچ تفاوتی نکرده است، همان است که دیده بودم، شکر خدا را کرده سوار شده از راه خیابان که دیروز آمده بودیم سوار کالسکه شده رانندیم. غروب رسیدیم منزل.

شب را باز باران و رعدوبرق بود. [۲۲۰]

روز چهارشنبه ۲۷ [ربیع الثانی]:

از دیشب و امروز الی غروب تماما باران شدید پرزور می آمد، با کمال شدت. به زن ولیعهد لقب سرور السلطنه التفات شد، خیلی از باران و مزاجا کسل بودم، قدری دراز کشیدم، سپهسالار کربل را آورد حضور، دمل بسیار اذیت می کرد.

عجب روز سختی گذشت، صبح برخاستم، طولوزون حکیم زوریش نمسای را آورد که اقامت در تبریز دارد و به قونسولها و غیره طبابت می کند، بسیار حکیم خوبی است، خیلی مجرب عالم است، قدری آب آهن توی شربت ریخت خوردم، بعد رخت پوشیده باید بروم عمارت شهر، عمارت ولیعهد ناهار آنجا بخورم، هوا صاف شده بود، آفتاب بود اما سرد بود، سپهسالار بود، سوار شدم، راندم، عرضه چی، گدای زن و مرد سمج، عرضه چی برای گرانی نان و هر شخص یک عریضه بیرون می آورد، از دم در باغ شمال الی در دیوانخانه ولیعهد پر بودند، بسیار کج خلق شدم، اما حوصله کردم، به همین وضع و قال مقال رفتم وارد دیوانخانه [که] تازه صاحب دیوان ساخته است، بسیار خوب، از آنجا به دیوانخانه قدیم نایب السلطنه رفته نشستم، شاگردان مدرسه تبریز را که سپرده میرزا عباس خان پسر حاجی میرزا جابر مرحوم است سان دیدم، طولی کشید. بعد ناهار بی اشتیایی خورده در شهر دادم جار کشیدند که نان ده روز دیگر ارزان خواهد شد. بعد رفتم اندرون ولیعهد که همان اندرون قدیم نایب السلطنه است، حیات خراب است، حوض خشک که هیچ اثر آب ندارد، ولیعهد هم بود، زن ولیعهد، دختر نصرت الدوله که تازه گرفته است دیده شد، قدری جور دیگر شده است [۲۲۱] تهران که دیده بودم بهتر بود، زن دیگری دارد ولیعهد که دختر یعنی نوه کیکاوس میرزاست گویا همیشه جلو کالسکه من وقتی بچه بود می آمد پول می گرفت، مدتی است شکوه السلطنه برای ولیعهد فرستاده است او خوب شده است. دیگر زنی دارد دختر صاحبقران میرزا و دیگر مینای کنیز شکوه السلطنه. زن صاحب دیوان آنجا بود، با بعضی زنهای دیگر. نور جهان خانم مادر بیگلریگی مرحوم آمد دیده شد. خیلی حیات شلوغ (۱) خرابی است، یک نفر

ملا باجی نام گیس سفید دارد ولیعهد، بعینها لله باشی مرحوم، همه چیزش به آن مرحومه شبیه (۱) است و همه زندهای ولیعهد و غیره هم با او بد هستند.

رفتم باغ اندرون گشتم، بد نیست. ولیعهد نارنجستانی ساخته است که جلو تالار تخته پوش را بالمره گرفته و تالار را تاریک کرده است. باغبان زیاد بی سلیقگی بکار برده است، دو خیار از گرمخانه ولیعهد چیده نوبر شد. در اطاق ولیعهد پیانو بود نامی دانم کی می زند. خواجه باشی دارد حاجی آقا یوسف، پیرمرد است. خواجه والده شاه مرحوم بوده است.

خلاصه آمدم بیرون در تالار نشستم. تجار، کدخدایان، علمای مراغه، علمای خوی، ارومی و غیره آمدند رفتند. بعد برخاسته سوار شدم، یعنی اول پیاده رفتم نزدیک عمارت که سربازخانه قدیم بود، صاحب دیوان جبه خانه ساخته است. دورتادور حجرات است و کلا اصناف قابل از هر جور نشستند، بسیار بزرگ و دایر است و امساله هم می گفتند ششصد تومان اجاره دارد. حقیقتا خوب جای بامعنی است. بعد سوار شدم، رفتم خانه مجتهد، معرکه بود، از گدا، عرضه چی، تماشاچی و غیره. کوچه ها تنگ پس و پیش آدم، بامها پر، یک محشری بود، به یک طوری رفتم و بیرون آمدم، همینطور الی خانه ۶ نفر ملا رفتم، پیاده شدیم، سوار شدیم با آن دمل پا نعوذ بالله از توی بازارها، کوچه ها، خلاصه یک معرکه [ای] بود، مهمانخانه خوبی صاحب دیوان [۲۲۲] توی بازار ساخته است. بسیار خوب که غربا آنجا مهمان شده جای پاکیزه و خوراک خوب خواهد داشت، بازارها [را] همه طاق آجری زده بسیار خوب تازه ساخته است، دیگر سقف چوبی بسیار کم است خلاصه با هزاران خستگی و ماندگی عصری مراجعت شد به منزل.

ص: ۴۰

۱- اصل: شبیهه

حاجی ملا اسمعیل واعظ معروف را در منزل مجتهد دیدم، همان طور است که ۱۵ سال قبل از این دیده بودم، در منزل شیخ الاسلام هم دعائی به گوشم خواند که از موی ریشش و دهانش هزار جور بوی چیق و تنباکو و غیره و غیره می آمد.

روز جمعه ۲۹ [ربیع الثانی]:

باید رفت به صوفیان.

صبح برخاستم هوا ابر بود و نم نم باران می آمده است، اما من که برخاستم آرام بود، رخت پوشیده از در باغ بالا که به صحرا می رفت سوار شدم، حاجی سرور، باشی، اکبری، غلام بچه ها، زنها و غیره و غیره، بارهای سنگین و غیره به ریاست ساری اصلان و برادرش حسنتلی خان باید تبریز مانده چند روز دیگر به تهران بروند و اغلب بارهای قهوه خانه، رخت دارخانه، کارخانه، بار زیادی آجودان مخصوص و غیره و آدم و نوکرهای سایر مردم، تبریز ماندند.

خلاصه، حاجی سرور، حاجی ابراهیم و غیره، برادر معصومه، مردک، قهوه چی باشی، پدر مردک و غیره ماندنی شدند. توی باغ سوار اسب جلفه شدم، قدری بازی کرده پیاده شده سوار اسب دیگر شدم. سپهسالار، صاحب دیوان، صاحب منصبان و غیره و غیره خیلی بودند. امروز اگر از راه شهر می رفتم به پل آجی یقینا از دست گدا و تماشاچی و عرضه چی و غیره خیلی اذیت می کشیدیم، بهتر دانستم که از صحرا بروم، راندم ... و علم ده را گفتیم از راه بروند آن طرف پل آجی منتظر باشند، خودمان راندم.

سپهسالار، ولیعهد، صاحب دیوان و غیره و غیره، عضد الملک، عکاس، سیاچی، موچول خان و غیره و غیره بودند. امین السلطنه، امین السلطان، خلاصه بین راه گفتند از بارانهای متوالیه سیلاب زور آورده پل میانج را برده است، اوقاتم تلخ شد، ساری اصلان، صاحب دیوان را خواستم فرستادم بروند شهر با تلگراف با میانج حرف زده، قرار عبور

ساری اصلان و همراهان [۲۲۳] آنها را بدهند، آنها رفتند، ما رانندیم، خودم بلدی می کردم، از اردوی نظامی افواج گذشتیم، معرکه بود، بعد رفتیم تا به آخر شهر رسیدیم، حالا باید برویم پل آجی، در حقیقت بلد هم نیستم و کسان دیگر هم بلد نیستند، رسیدم جایی که کوچه باغی می رفت، چند رعیت آن طرف بودند، به ابراهیم خان گفتم از آن رعایا آدمی را بیاور، پیرمرد زنده دلی قوچاقی را آورد، گفتم راه به پل آجی از کجاست، گفت از همین کوچه باغ، گفتم بیفت جلو، پابرهنه افتاد جلو رانندیم، از راههای بسیار بسیار بد تنگ همه چاه، قنات باریک، گل هم بود از باران دیروز معرکه بود رفتیم، اینجاها ملک شنبه قازان است، بعد به ملک قراملک می رسد، بعد از قراملک به حکیم آباد که در حقیقت عجب زراعت و سبزی کاری می کنند بسیار بادقت و خیلی خوب، از حکیم آباد می رسد به ده لکه زیر که خالصه و از املاک حاجی میرزا آقاسی است، حالا دست ولیعهد است، از آنجا به پل آجی می رود، اما به همین مختصر به پل آجی نمی توان رسید. راههای بد گل باطلاق، پلهای کوچک بد، نهرهای بسیار بد، پنج دفعه پیاده شده سوار شدم تا رسیدیم به دم پل، باز مرد و زن گدا و غیره زیاد از حد دم پل را این طرف آن طرف گرفته بودند، خیلی جر آمدم، آب آجی مثل دریا می آمد، گل آلود، متعفن، تند، پل طولانی دارد، باید تعمیر بشود، آبش بقدر شط بغداد بود، ترسیدم آب پل را ببرد، نشسته راندم، آن طرف سوار کالسکه شدم، قونسول انگلیس آمده بود، صحبت شد. مردم زیاد سواره آذربایجانی باز کلا دو طرفه صف کشیده بودند، باز تشریفات عمل می آوردند.

خلاصه رد شدیم هوا ابر، رگبار بود، گاهی باران می زد، زمین گل و باطلاق بود، قدری که رفتم دست راست توی صحرای زراعت گناه ده الوار که دست چپ بود به ناهار افتادیم، باران شدیدی آمد همه را تر کرد، ایستاده ناهاری خورده سوار کالسکه شدم، راه کالسکه بد است، زمین و راه گل بدی بود، طرفین راه هم زراعت است که نمی شود

راه رفت، از گل.

خلاصه قدری هم رانده رودخانه کوچکی از راست به چپ می آید، رود آجی هم از راست به چپ می آید و به دریای ارومی می ریزد.

خلاصه قدری هم که [۲۲۴] رودخانه بزرگ گل آلودی می آمد، یعنی تا اینجا طرف دست راست نزدیک جاده ماهور بود، اینجا ماهور تمام شد. دهنه پیدا شد و دره که از دوردست راست دره تپه و پشت آن کوههای بزرگ برفی پیدا بود، این آب از آنجا می آید، پل دو چشمه خرابی داشت معروف به سنخ کربی یعنی عبور می شود، باید تعمیر کرد ان شاء الله. از این رودخانه که می گذرد کوه بزرگی دست راست تشکیل می یابد، دو میدان از جاده دورتر معروف به کوه مرو برف ندارد، کوه سنگی و خاکی است اما سبز است نه پر زیاد و می توان با اسب بالایش رفت، بسیار شبیه است به کوه لواسان که نگاه می کند به جاده مازندران و کوک داغ جاجرود، یک مزرعه و باغی دست راست دامنه این کوه اول دیده شد، پشت آن که پیدا نبود ده امسن است، بعد قدری که رانندیم ده بزرگی معروف به خواجه مرجان پیدا شد که وقف حضرت رضا است، زمین امروز بالطبع گل زیاد دارد، گل‌های سفید و زرد و غیره، اما اغلب طرفین راه زراعت است و زمین هم بسیار سنگلاخ است. کالسکه در اواخر به زمینهای سنگلاخ برخورد، اغلب راه سواره رفتیم، در آخر این کوه ده صوفیان که آن هم وقف است واقع است، ده بسیار بزرگ، پرباغات، پرجمعیت، آباد است، یک مقبره هم که گنبد کاشی داشت نزدیک ده دامنه تپه دست راست واقع است، گویا نسبت صوفیان به این ده برای این است که دو نفر اهل الله اینجا دفن باشند. کوه مرو شکار هم دارد، جوانکی از اهل صوفیان یک میش زده بود.

دست چپ امروز همه جلگه بود، ده فرسنگ مسافت می رسید به کوههای سیاه سنگی که گویا کوههای دهخوارقان و دور دریای شاهی است. کوه مشو هم که کوه

عظیمی است و برف زیاد دارد جلو روبرو بود. ده صوفیان نزدیک به این کوه است، در دامنه این کوه دهات معتبر پرباغ
پرجمعیت آباد زیاد است و از این قرار است که از دور دیده می شد [۲۲۵]

- ده سفید کمر از دهات میرزا تقی خان است

- ده دیگر مشهد احمد، ورثه علی مردان خان

- ده دیگر سرکند دیزه، ورثه علی مردان خان

- ده دیگر علی اکبر

- کندر

- میرزا کره

امشب ماه تازه را الحمد لله صد شکر خدا را دیدم به خط جناب امیر صلوات الله علیه و آله و آن ماه پدرسوخته کثیف و
گذشته را تمام کردم. الحمد لله ثم الحمد لله، حالا رو به مابین شمال و مغرب می رویم.

روز شنبه غره جمادی الاول باید به مرند برویم:

در روزی که عضد الملک در راه اوچ دره لر و نایب ناظر عصرش توی منقل افتاد چند فردی گفته بدم اینجا می نویسم حالا
اگرچه بی موقع است:

چند گوئی به من از ماضی و از مستقبل تازه گو تازه که بگذشته شده مستعمل

ناظر و نایب ناظر همه مفقود شدند آن یکی خورد ز اسب و دگری بر منقل

در ره اوچ دره لر خورد زمین ناظر شاه نایش بعد وی افتاد به آتش چو سَعَلَ جَعَلَ

آشپز گفت چه خواهم نمودن امشب جلو شام به شب کی برود با مشعل خلاصه صبح برخاستم، سوار شده این طرف صوفیان
رودخانه می آمد گل آلود اما زیاد نبود، گذشتم، آن طرف ده رودخانه بزرگ دیگری پیدا شد که از روبرو از سمت

مغرب می آمد، گل آلود اما شقه شقه بود، از اینجا به بعد اطراف کوه و تپه است و دره وسیعی حاصلخیزی تشکیل می دهد، حاصلها همه سبز بود، آب قنات اینجاها کم است.

امروز یک قنات دیدم، بلکه دو قنات.

خلاصه [۲۲۶] با سپهسالار، ولیعهد و غیره صحبت کنان می رفتیم، راه کالسکه بد است، همه را سواره می رفتیم و مکرر از این رودخانه که ذکر شد باید گذشت، بعد از طی یک فرسنگ و دو فرسنگ دست چپ دره وسیع دیگری پیدا شد که دامنه های کوه مشو بسیار بسیار قشنگ و دورنمای بسیار خوب نشان می دهد که نقاش اگر پرده بردارد بسیار بجا خواهد بود، اینجا راه دو تا می شد، از این راه دست چپ و دره کالسکه و عراده می رود به مرند قدری دورتر است، راه راست که تیرهای تلگراف هم از این راه است نزدیکتر است اما کالسکه نمی رود، ما از راه تلگراف رفتیم. سپهسالار، سواره ها، سایرین همه از راه کالسکه رفتند، در رکاب ولیعهد، عضد الملک، سیاچی و غیره، پیشخدمتها امین السلطان بودند. باز دره تشکیل داده شد که آب علی حده کمی داشت، می آمد قاطی رودخانه اولی می شد. همه جا طرفین راه حاصل است. کوههای رنگارنگ مهیب پست و بلند که بعضی که حاصل است و گویا دیم هم هست، اسب فرو می رود. اصل زمین و جاده بد گل و باطلاق است به زحمت می رفتیم، خیلی رانندیم زیر راه، شوردره که خالصه و دست ولیعهد است به ناهار افتادیم، اهالی این ده به خیالی که ما از آن راه می رویم رفته بودند جلو آنجا، دوباره برگشتند اینجا، عرض داشتند، به یک خریت و نفهمی و قال و مقال عرض می کردند که حساب نداشت. من سوار شده رفتیم. آنها را فرستادم پیش ولیعهد، گفته بود چه می گوئید، گفته بودند که ما از دست تو، به عرض می رویم و فریاد می کردند. زن و بچه هم توی ده گریه و فریاد می کردند. خلاصه یک افتضاح غریبی کردند، دهش هم بسیار کثیف، بی درخت بود. دست راست که نزدیک بود، کوههای سنگلاخ سخنان غریبی داشت، بسیار مهیب، عجیب، اما ارتفاعی نداشتند تا همینطور

دره را گرفته رفتیم سر گردنه. چندان ارتفاعی از این طرف نداشت. گردنه راحت، راهش هم خوب بود. اما آن طرف که وارد جلگه مرند می شود خیلی سرازیری و گود باید رفت، از این جهت هوای جلگه و مرند معتدل است و در تابستان گرم می شود. خلاصه بالای گردنه که رفتیم چشم اندازی دیده می شود که در هیچ جای عالم همچو چیزی نیست.

پشت سر شهر و جلگه تبریز تماما پیداست، الی همه جا [۲۲۷] جلو جلگه مرند که انصافا عجب جلگه ایست و قصبه مرند و دهات زیادی که در جلگه است و باغات و زراعات و غیره و اطراف جلگه مرند همه کوهستان است، از جلو سمت مغرب از پشت کوههای یکانات سر کوه آقوی داغ پیدا بود که بسیار بسیار کوه باعظمتی است، پربرف که هیچ لکه نداشت. از کوه دماوند منظر و دور کوه و ارتفاعش بیشتر است، اما سر دماوند مثل قند تیز است، سر این کوه پهن است، تیز نیست، خیلی کوه عظیمی است، ثلث کوه پیدا بود. طرف دست راست، سمت شمال کوههای بزرگ پربرف قراجه داغ که کوه جله و سلطان سنجر و غیره است، پیدا بود. سمت دست چپ کوه مشو که تمام زنجیره اش از اول تا آخر پیداست پیدا بود، که آبهای این طرفش به دهات و جلگه مرند می آید. برف زیاد و ارتفاع زیاد، دره های خوب دارد. طرف مابین جنوب و مغرب هم باز کوههای بزرگ برف دار از دور خیلی نمایان بود. خلاصه همچو چشم اندازی کمتر دیده بودم، بلکه هیچ نیست. پیاده شده، به همه جا دورین انداختم، تماشا کردم، از قضا هوا هم صاف بود، بعد سوار شده سرازیر شدیم. سه ساعت به غروب مانده وارد منزل شدیم، یعنی از توی قصبه مرند گذشته، آن طرف در صحرا چادر زده بودند. قصبه مرند باید دو هزار خانه بشود، بسیار قصبه تمیزی است، باغات زیاد دارد، آب زیاد دارد، حمام، بازار، دکان، همه چیز دارد. امام زاده توی قصبه هست. نعمت الله بیک مرندی سرهنگ توپخانه، خانه دارد، از در خانه او گذشتیم، خودش هم بود. اینجاها از اهل نظام، از توپچی و سرباز، خیلی است. الحمد لله، احوالم خوب است، همه راه را امروز سواره

آمدم، بسیار خسته شدم، حسینقلی خان برادر ساری اصلان با اسب خودش از تبریز آمده بود، عریضه آورده بود که از پل میانج نمی توان عبور کرد، خراب شده است، بنا شد حاجی سرور و غیره یا از راه خلخال یا مراغه بروند. الحمد لله که حرم همراه نیاورده بودیم، خلیل خان غلام پیشخدمت یکانی که مرخص خانه است اینجا دیده شد، ریش بلند تازه حنابسته، بسیار مرد فضولی بود، بیخود می گفت ارسی را همینجا فلان کوه قتل کردیم، گفتم اگر قتل کردی پس چطور رفتند تبریز، خفتی به خان حاصل شد [۲۲۸]

روز یکشنبه ۲ [جمادی الاول]:

باید برویم به گلین قیا، چهار فرسنگ راه است، سوار شدیم، قدری به اسب بعد به کالسکه. صاحب دیوان، سپهسالار، ولیعهد و غیره بودند. رانندیم رو به مابین شمال و مغرب، راه کالسکه بد نبود، قدری که رفتم حضرت قلی خان آیرنلو با پسرهایش و غیره، حسین خان حیدرانلو با سواره حیدرانلو که در اواجق چالدران خوی می نشینند آمده بودند، ایستاده بودند، سواره دیده شدند، کرد حیدرانلو خیلی با اکراد ساوجبلاغ و کردستان اختلاف وضع و لباس و اسلحه دارند، خوب سواری هستند، صحبت شد.

امروز صحرا کلا حاصل است و گلهای زرد و سفید در دامنه کوهها و صحرا زیاد بود.

دست راست دامنه کوهی پیدا بود، گل زرد زیادی داشت، خیلی باصفا بود. رفتم آنجا، به ناهار افتادیم. سواره های حیدرانلو پایین بازی کردند. طپانچه انداختند. هوا امروز گرم بود. حاجی عیسی خان تفنگدار که حالا معاف است و در مرند است با ریش سفید آمده بود، صحبت کرد. سوار شده رفتم، کالسکه دست چپ جلگه مرند خیلی که می رود آخرش تنگ می شود و کوه مشو کم کم کوچک شده با کوههای روبرو یک دهنه و دروازه مانندی می سازند که راه خوی و سلماس از آنجاست که از مرند می روند. خلاصه از رودخانه گذشتم که از راست به چپ می آمد، آبش گل آلود است، اسمش زیل بین است.

همه رودخانه که دیده شد گل آلود است، می رود به ارس می ریزد. از این رودخانه به آن طرف کم کم جلگه مرند تنگ می شود تا می رسد به ده چرچر که سر راه و دست چپ جاده است. رودخانه هم از نزدیک این ده از راست به چپ می آید. گفتند رود هرزند است و تابستان خشک می شود. از این چرچر به آن طرف راه پست و بلند و کوههای طرفین راه و تپه ها نزدیک به جاده است، تا از یک گردنه کوچکی بالا- می رود. آن طرف ترکیب صحرا و تپه ها عوض شده طور دیگر می شود، باز هم همینطور سربالا، سرپایین می رود، صحرا باز سبز و گل است، بعد می رسد به صحرا و جلگه که وسعتی پیدا می کند. صحرا سبز پر گل، دست راست از دور کوه برفی [۲۲۹] بزرگی پیدا است مشهور به کوه قره چی، کوه سخت پر برف بزرگی است، سه قله دارد، پشت آن محال دیزمار قراجه داغ است. دست چپ باز به فاصله کم تپه است، تا آخر جلگه رسیدیم به منزل.

دست راست نزدیک منزل دهی بوده است، آیران دبی می گفتند، دهات و آبادی خیلی است، همه را نمی توان نوشت و لازم هم نیست. یک قوچچه در کوه یامچی زده بودند، ارقالی، معلوم است اینجاها شکار دارد.

روز دوشنبه ۳ [جمادی الاول]:

باید برویم به کنار ارس. صبح زود برخاستم، حمام سرتن شوری رفتم، هوا ابر و باران شدید شد، متصل می بارید، زمین سراپرده هم بعینها کویر (۱) حوض سلطان بود، همه صحرای سبز و چمن را گذاشته بودند توی زمین خشک زده بودند، گل غریبی شده بود، از حمام درآمده سوار شدیم به کالسکه. هوا مه تاریک است. اطراف هیچ دیده نمی شد.

افتادیم به راه، یعنی مهندس جلو آمده راه ساخته است. اصلا هیچ نساخته است. بسیار

ص: ۴۹

۱- اصل: کبیر

بد، ثانيا خودش هم پیدا نبود که بلدی بکند، خلاصه از راهی که کالسکه رفته بود رفتیم، این ده گلین قیای پدرسوخته را هم هیچ ندیدم که کجاست، اما جلگه وسیع حاصلخیز است. به علت باران از جاده نمی شد خارج شد. همه حاصل و گل است، دهات بعضی دون بعضی در اطراف پیدا بود، اما مه نمی گذاشت جایی دیده شود، به قدر یک فرسنگ که راه رفتن مابین مغرب و شمال به دهنه دره دیز رسیدیم، گردنه کوچکی را بالا رفتیم و سرازیر شدیم. سر این گردنه سرحد مابین مرند و گرگر است. رودخانه گل آلودی که بقدر ۴ سنگ آب داشت از دره می گذشت یک راست می رود قاطی ارس می شود، طرفین راه کوههای بلند سنگی است، بسیار سخت و سبز و پر گل است بسیار مهیب است. راه کالسکه اش بسیار بسیار بد است و سنگلاخ. قدری که رفتیم سوار اسب شدم، پدرسوخته دمل زانوی چپم تازه باز درآمده خیلی اذیت می کند، عجب گیر دمل افتاده ایم، همه جا با باران آمدیم، طرفین راه آسیاب زیادی گرگری ها ساخته اند، نو، گذاشته اند از بالا آب می ریزد به آسیاب. یک فرسنگی که رفتیم [به] دهنه تنگی رسیدیم، طرفین دهنه دو برج ساخته اند، قراول سواره دارد. قلی خان پسر رحیم خان سرتیپ فوج ۲ جلو آمده بود، پسر جاهل خری است. بعد از این بروج کم کم کوههای طرفین کوچک می شود. قدری که رفتیم دست راست توی گلزار زرد به ناهار افتادیم.

جلگه گرگر و رود ارس و آن طرف خاک روس پیدا بود. بعد سوار شدم، قدری رفتیم به کالسکه نشستیم، خیلی راه بدی بود اما از جهت باران و دمل [۲۳۰] از کالسکه درنیامدم، تا رسیدیم دهنه دره تمام شد. جلگه گرگر پیدا شد. کوهها از دست چپ و راست، راست کشیده شدند، جلگه گرگر بسیار خوب و باصفاست، اما بر پدر باران لعنت که نگذاشت چیزی بفهمیم، بسیار جلگه پر حاصل است، دهات خیلی معتبر دارد، از جمله دست راست دهی دیده شد، دامنه کوه معروف به علم دار، چهارصد خانوار است، خیلی معتبر است و همچنین دهات معتبر خیلی دارد. محال گرگر هشت فرسنگ طول

دارد، دست چپ آخرش باز به خاک ارس بار مرند می رسد، دست راست به محال دیزمار قراجه داغ منتهی می شود. تا رسیدیم به ده شجاع که سر راه است مقابل شجاع یعنی نزدیک ده کوه غریبی است، مثل دماوند، مخروطی، سرتیز بالا رفته است، کوهی است سنگی اما بسیار قشنگ، سبز، دامنه اطرافش خیلی خوب، در حقیقت بچه دماوند است، اما ارتفاعش زیاد نیست، اگر از سطح زمین تا قله هزار ذرع باشد. اما این کوه معروف است به اوچ داغ، یعنی سه کوه که اولش همین است که در دامنه شجاع است.

یک فرسنگ به خط مستقیم که به طرف دست راست می رود، می رسد به کوهی که آن هم مخروطی شکل است، اما ارتفاعش خیلی کمتر از این است. به غیر از آن کوه باز یک فرسنگ به خط مستقیم می رود به کوه مخروطی دیگر می رسد که از این کوه اولی مخروطی اول شجاع، خیلی بلندتر و قوی تر است.

خلاصه وارد اردو شدیم، یعنی یک فرسنگ پایین تر از شجاع هزار قدم به کنار ارس مانده افتاده اند، چون سواحل این طرف ارس همه زراعت است دورتر از رودخانه زده شده است. سه ساعت به غروب مانده وارد شدیم، هوا متصل بارانی بود، الی یک ساعت از شب رفته که قطع شد. این طرف ارس تلگرافخانه و تذکره خانه و چاپارخانه است، آن طرف ارس از بناهای روسها با دوربین دیده شد، بعضی ابنیه عالی ساخته اند که معروف است. این محلها به معبر جلفا [معروف است]. هنوز منچیکوف مهماندار وارد نشده است، عصری با دوربین دیدم یک فوج سواره نظام با موزیکان وارد جلفا شدند [۲۳۱] امروز در جلگه گلین قیا تیمور پاشا خان ماکوئی با اعیان ماکو و سواره ماکو و سواره اکراد جلالی و غیره از ماکو آمده بودند، دیده شدند، صحبت شد. خیلی بودند.

روز سه شنبه ۴ شهر حال [جمادی الاول]:

در این منزل توقف شد. دیشب الی صبح باران آمد، صبح برخاستم هنوز منچیکوف

به علت ناخوشی و یک پللی [که] در عرض راه می سازند برای عبور کالسکه، نیامده است، حالت عجیبی داریم، در حقیقت سرگردان هستیم، ول معطل هستیم، امروز پیشخدمتها و غیره هم هیچ پیدا نیستند، هرکس فکر کار خودش است. آدمهاشان را روانه تهران باید بکنند، اینجا هم ریخته اند، ماکوئی، کرد، آذربایجانی و غیره و غیره، کار زیاد.

خلاصه تلگرافخانه در خاک ایران است، با تهران مخابره شد، قولر آقاسی، نایب ناظر، شاطرباشی چپه، برادرش، صارم الدوله، جوجه، فراشباشی، آقا حسینعلی آبدار، داداش، حبیب الله سقا، میراخور، ابراهیم خان، اشرفی و غیره و غیره همه باید برگردند، حبیب دیوانه هم الی تبریز همراه بود، یک یابو به او دادم، پول هم بقدر شصت تومان از من گرفته است، کوه بزرگی برف داری طرف شمال آن طرف ارس پیدا است، گفتند کوه اردوباد است.

همین روز منچیکوف رسید به جلفا، امین السلطان، کربل سوار قایق شده، به زحمت آن طرف رفتند، باز آمدند، این قایقها و اسباب مال زن محمد رضا خان (۱) سرتیپ مرحوم گرگری است که حالا رحیم خان سرتیپ داماد اوست و در حقیقت حکومت گرگر با این زن (۲) است، خیلی هم پیر است، اسمش حاجی طیلی خانم [است].

خلاصه هوا صبح ابر بود، باز هم قدری بارید، اما ایستاد، آفتاب شد، کردها و ماکوئی ها را سپهسالار حضور آورد، بنا شد امروز از آب ارس گذشته آن طرف برویم

ص: ۵۲

۱- برای شناخت محمد رضا خان سرتیپ ر. ک. صفحات ۴۶۱ و ۴۶۲ همین کتاب دو فرمان از ناصر الدین شاه و ص ۵۰۳ تصویر محمد رضا خان سرتیپ.

۲- برای شناخت بیشتر حاجیه خانم گرگری. ر. ک. روزنامه خاطرات ناصر الدین شاه در سفر سوم فرنگستان، به کوشش دکتر محمد اسماعیل رضوانی، فاطمه قاضیهها. تهران، سازمان اسناد ملی ایران. با همکاری مؤسسه خدمات فرهنگی رسا. چاپ دوم، ۱۳۷۱، ص ص ۱۰۱-۱۰۶.

خلاص بشویم اما گفتند آب زیاد است و کشتیها بی اعتبار، خطر دارد. سپهسالار، امین السلطان را فرستادم لب رودخانه که امتحان بکنند کشتیها را، آنها رفتند، من هم متصل با دوربین نگاه آن طرف آب [۲۳۲] را می کنم، چشمم تیره شد، از سپهسالار و غیره هم خبر نمی رسید، مهدی قلی خان، باشی را هم فرستادم، باشی که آمد. مایوس بود، (۱) از عبور، چیزها گفت تا آخر با دوربین دیدم، کشتی را طناب بسته و اسبابی داشتند مثل جراثقال می پیچند، کشتی می رود آن طرف، دیدم خوب رفت و خوب برگشت، خاطر جمع شدم، نماز کرده رخت پوشیدم ولیعهد آنجا بود، گریه کرد، نایب ناظر، کربلائی حسین، جوجه، سایرین، مثل تعزیه روی پا می افتادند، گریه می کردند، بعد سپهسالار آمد، گفت می توان رفت، سوار اسب شدم، حالت غریبی مردم اردو و غیره داشتند، تعجب، بهت، گریه، خلاصه از چادر الی لب رودخانه دو میدان اسب بود، اما راهی از این بدتر نمی شد، گل باطلاق، نهر، سواره های غلام کرد ماکوئی و غیره دو طرف صف کشیده بودند، سید، گدا، درویش، عرضه چی، دیگر آخر نفسشان بود، معرکه می کردند، شاطر باشی چه چشمهای شهلا را اشکی می کرد، عبد القادر خان میراخور، ابراهیم خان و غیره گریه ای شده بودند، از اسب پیاده شده دیدم آب غریبی است، خیلی تند، عریض، گل آلود، مهیب، بی سؤال و جواب نشستم به قایق. سپهسالار، صاحب دیوان، ولیعهد، عکاس، شاهزاده، مهدیقلی خان، باشی، ملیجک، امین السلطنه، امین السلطان، آقا محمد علی، کربل، عضد الملک [بودند]، نشستم، قایقچیها خیلی مهارت دارند، خیلی راه ما را با طناب زور کشیدند سربالا بروند تا نزدیک درخت بیدی آنجا طناب را جمع کرده توی قایق می گذارند بعد قایق را ول می کنند، آب تند می برد و قایقچیها پارو می زنند، تا می رسد به جزیره کوچکی که در وسط رودخانه است که فاصله

ص: ۵۳

۱- اصل: کو

شده است میان آنها، اما آب آن طرف تندتر و زیادتر است. بعد از این جزیره الی ده بیست قدم تخته بندی کرده اند، معجز گذاشته اند [۲۳۳]، آخر آن دو قایق را به هم جفت کرده رویش را تخته گذاشته اند و با طناب کلفت به آن طرف آب بسته است که با آن اسباب می چرخانند، یواش یواش می رود آن طرف، اگر خدا نکرده طناب پاره بشود آدم و این کشتی یک راست به دریای مازندران می رود. الحمد لله به سلامت وارد کناره شدیم.

منچیکوف با صاحب منصب زیادی ایستاده بودند، صحبت شد، منچیکوف ناخوش بوده است و خیلی پیر و خرف شده است، خیلی تفاوت کرده است با پنج سال پیش.

امروز ولیعهد در توی قایق احوالش به هم خورد، کم ماند قی کند، دمر افتاد، گیج شد، خیلی ترسیده بود، خلاصه از جلو فوج سواره دراقون که متعلق به ولیعهد است گذشتم، خیلی شان پیاده ایستاده بودند، تفنگهاشان سوزنی و از سیستم Breden که در کارخانه های خود روسیه ساخته اند هم مشق پیاده می کنند هم سواره، موزیکان هم داشتند، سواره هم قدری مشق کرده، سر کرده این فوج سواره اسمش کپرمیلوتین وزیر جنگ هم بوده است، حاکم ایروان که اسمش Roselavelef بود، مرد ریش و سیل و مو سفیدی است، صاحب منصب کل قشون سمت ایروان، اسمش Prince Amilakh Varof دیده شد، او مشق می داد، بسیار مرد قوی هیکل است چانه را می تراشد، جنین ریش دارد، جو گندم، این صاحب منصبان و این فوج سواره همه در جنگهای عثمانی در سمت ارزنه الروم بوده اند، اغلب سربازها نشان سنت ژرژ داشتند. بیگروف (۱) دیده شد. از پنج سال تا حال هیچ تفاوتی نکرده است، همان بیگروف است. بعد آمدیم توی اطاق، جای

ص: ۵۴

۱- ر. ک. روزنامه خاطرات ناصر الدین شاه در سفر اول فرنگستان به کوشش فاطمه قاضیها، تهران: سازمان اسناد ملی ایران، پژوهشکده اسناد، ۱۳۷۷، ص ۴۹۵.

خوبی بود، ولیعهد، صاحب دیوان رفتند، بعد باز هوا بر هم خورد و ساکت شد. دو دفعه هم قایق و کشتی رفت و آمدی کرد [۲۳۴] بعضی از بارها را آوردند آن طرف معرکه بود، یک بگیربگیر غریبی بود، سگ صاحبش را نمی شناخت هر قایقی که می رسید می خواستند هزار بار گذاشته و هزار نفر بنشینند، بیایند و نمی شد طوری حاجی حسن سربارها بود، داد می زد که صدایش پیش من می آمد. ناصر الملک، محقق، موچول خان، صنیع الدوله، فرخ خان، حکیم الممالک، همه سرگردان، ویلان، روی بارها نشسته بودند.

یک دفعه هم توی قایق نشستند، بعد شلوغ شد، رفتند بیرون. تلگراف کردیم که دیگر شب کسی نیاید، صبح بیایند. طولوزون شب را آمد رسید.

خلاصه آنها شب را آن طرف ماندند، صبح همه آمدند با بارها. الحمد لله همه صحیح سالم رسیدند.

روس [ها] شب آتش بازی کردند، هوا خیلی سرد بود، نمی شد تماشا کرد، از صدای آتشبازی اسبهای سواره نظام تماما فرار کرده بودند، باز همه را به زحمت گرفته بودند.

الحمد لله تعالی شب شام خورده راحت خوابیدیم.

روز چهارشنبه ۵ جمادی الاول:

باید رفت به نخجوان، پنج فرسنگ راه است، صبح ناهار را در منزل خوردیم، همه سوار کالسکه شدیم، چند نفری از سادات و علمای اردوباد آمده بودند ایستاده بودند، صحبتی شد، سوار شدم، موچول خان هم توی کالسکه من نشست، آقا محمد علی هم پشت کالسکه، یک نفر هم از قزاقهای مخصوص امپراطور که برای قراولی ما فرستاده است جلو کالسکه نشسته بود، با یک کالسکه چی، تند رانندیم، کالسکه های دیگر عقب سر ما آمدند. این صحراها همه گل زرد، سفید و لاله است. طرفین جاده الی دو سه فرسنگ همه کوه است. کوههای سخت سنگلاخ بی علف. برخلاف کنار راه و صحرا

همه گل است، اما زمینها پست و بلند خیلی دارد و کوهها تا یک فرسنگ بیشتر خیلی به جاده نزدیک است. راه کالسکه سنگ ندارد اما راه خوبی هم نیست، همان قدر است که جاده را [۲۳۵] صاف کرده روی نهرها پل ساخته اند که عراده عبور می کند. یک فرسنگ که رفتیم طرف دست چپ در دهنه دره بزرگی دهی دیده شد، اسمش جلفاست و این معبر جلفای ارس هم که گذشتیم به اسم این ده معروف است، بعد از این ده الی جلگه نخجوان ده و آبادی ندیدم. خلاصه رانندیم، تند، سه فرسنگ که طی شد به کنار رودخانه النجه چای رسیدیم. لب رودخانه چادر زده بودند، پیاده شدیم، قدری نشستیم، اسبهای کالسکه را عوض کردند، رودخانه از طرف دست راست از دره ای می آید و به ارس می ریزد، آب زیاد گل آلودی داشت، به تازگی برای عبور ما نصف رودخانه را جبری (۱) از تخته بسته بودند، قدری از آب را با کالسکه رفتیم، بعد از جسر گذشتیم، رانندیم تا رسیدیم به اول جلگه نخجوان، اینجا کوههای طرفین دست راست و چپ خیلی دور می شود. دست راست پشت کوههای سنگی کوههای بزرگ برفی هم پیدا بود و سمت دست راست کوهی بود یک پارچه، سنگ خیلی بزرگ و بلند و خیلی سخت که مشهور است به ایلان داغی، خیلی کوه سنگی غریبی است، هیچ جا همچو کوه ندیده بودم، سواره قزاق، سواره های طایفه کنگرلو لباس سفید داشتند، یال پوش اسب قرمز خیلی بودند، همه جا برای احترام حاضر بودند. جلگه نخجوان بسیار باصفاست، سبز، خرم، پرگل، پرحاصل، دهات زیاد در اطراف اردو پیدا بود، دست راست بعضی قطعه ها بود، نیم فرسخ طول و عرض، همه اش یک سره لاله بود، مثل خون، اما صحرا چنان گل بود که به وصف نمی آید، اسبهای کالسکه توی گل همه ماندند، به زور می رفتیم، در جاده تا

ص: ۵۶

۱- جسر: مأخوذ از تازی- پل متحرکی که از تخته های چوبین و زنجیرهای آهنین روی رودخانه های بزرگ جهت عبور و مرور سازند و پشته بند نیز گویند (ناظم الاطباء).

زانوی اسب به گل می نشست. تا رسیدیم نزدیکی شهر، تماشاچی، رعیت از ارمنی، مسلمان [۲۳۶] خیلی بودند، خوانین نخجوان، سوارها، صاحب منصبان روس همه پشت کالسکه اسب می تاختند. مهربان خان پسر اسمعیل خان، پسر احسان خان (۱) گور به گور سواره می آمد، از او بعضی تحقیقات می کردم. جوانک فضولی به نظر آمد، ریش هم

ص: ۵۷

۱- بهتر است احسان خان از قلم خود ناصر الدین شاه معرفی شود. ناصر الدین شاه در خاطرات روز دوشنبه هفتم ربیع الاول ۱۳۰۳ ه ق می نویسد: «امشب که خوابیدم، خواب عجیبی دیدم، لازم است اینجا بنویسم. دیدم سواره در مملکت قفقاز روس می روم، یک نفر مرد پیاده جلو من می رود، مثل اینکه راهنمایی می کند و بلدی می کند، من هم با او طرف صحبت می شوم، از عقب صدائی از مهمان دار روسها که با من است آمد که این مرد، احسان خان نخجوانی است که باعث شکست ایرانیها از روسیه شد، چرا حالا- هم صحبت شما شده و به او التفات می کنید. من به او گفتم برگرد به عقب و برو، خواهر احسان خان در آن اطاق بود، او را خوابانده، سیخ را فروبردم به او، مثل یک کتابی شد که سیخ من او را سوراخ کرد و این عمل طوری بود که من با روسها یعنی مخاصمه کرده ام. از اطاق که آمدم بیرون، توی حیات دم در، حاجی معتمد الدوله را دیدم ایستاده است، به من گفت چرا این کار را کردی و با دولت روس به چه جرأت و اطمینان برهم زدی، گفتم به اطمینان اینکه دو کرور سواره از عالم غیب الان در صحرا حاضر شده اند و بنا کردم از حیاط بیرون رفتن. در آخر حیاط، حاجی ابو الحسن معمارباشی و یکی از نوکرهای دیگر را دیدم، پرسیدم در صحرا سواره و قشون چقدر است، گفتند بقدر چهار کرور سواره ایستاده است، بیرون که آمدم تمام صحرا و محوطه را از اشخاص عجیب غریب، خوش صورت، خوش لباس دیدم، به همه آنها از شدت تعارف که می کردم سرم را خم می کردم، آنها هم همه به من سر فرود می آوردند و اظهار عبودیت می کردند. تمام صحرا از سواره و قشون سیاه شده بود، تا رسیدم به جمعی که سردار این سپاه بودند و نشسته بودند روی صندلیها و همه طوری خوش صورت و خوشگل بودند که به حد وصف نمی آید و بخصوص یکی در وسط نشسته بود، آنقدر وجیه و خوش سر و صورت و زلف و قد و ترکیب بود که امکان ندارد کسی به تصور بیاورد، جلو او ایستادم، همه به من نگاههای خوب می کردند، دیدم بدر الدوله نزدیک این خوش صورت وسطی ایستاده است و می خواهد با او شوخی و مزاح کند و او تبسم می کند، اما خوشش نمی آید، دست به سینه بدر الدوله زدم و بد گفتم و او را دواندم، قدری جلو آنها ایستادم و همه اینها برای امداد من حاضر شده بودند، بیدار شدم.» [سازمان اسناد ملی ایران، اسناد بیوتات، آلبوم ۹۳، ص ۲۱۴].

داشت، اما ریش عجیبی بود، کوسه ریش پهن بود، زبان روس هم می دانست.

خلاصه، نزدیک شهر یعنی نیم فرسنگ مانده رودخانه دیدم، دست چپ که آب گل آلود زیادی دارد، گمان نمی کردم که باید به این آب زد، دیدم کالسکه ایستاد.

سپهسالار، پرنس، عضد الملک آمدند که باید به این رودخانه زد، تعجب کردم که هیچ سابقه نداشت، قدری متحیر ماندم، خیلی خیلی آب تند تیز بدی بود، معروف است به رودخانه نخجوان، تعجب است که چرا اینجا پل نساخته اند. خلاصه، پرنس گفت کالسکه که نشسته اید سنگین است و آب می رود تویش، باید به کالسکه سرباز و سبک نشست.

پیاده شدم، رفتم به آن کالسکه، درشکه کوچک نجسی بود، سه اسب مفلوک هم بسته بودند، سواره های کنگرلو زدند به آب، آب الی پشت کون اسبشان می زد، جلو آب را گرفتند، پیاده های نخجوانی هم این ور آن ور درشکه را گرفته و پشت درشکه پر شده اند، متصل قال مقال می کنند، حالا مانده است کالسکه را بخوابانند، سپهسالار هم جلو من ایستاده است، توی کالسکه صاحب منصبان روسی هم با سواره قزاق و غیره توی آب، پشت سر، پیش رو، معرکه بود، زدیم به آب، بسیار بسیار احتیاط داشت، خدا رحم کرد، هیچ همچه خطری نمی شود، مثل این بود که آدم کالسکه را به دریا بزند [۲۳۷] تمامی هم نداشت چند شقه بود، خلاصه هرطور بود سلامت جستیم، الحمد لله تعالی با همان درشکه، سپهسالار هم همان طور ایستاده بود، تند رانندیم به شهر، دو ساعت و نیم به غروب مانده رسیدیم. شهر بسیار کثیف و کوچه ها لجن دارد، متعفن، هزار و پانصد خانه می شود، نصف ارمنی، نصف مسلمان است، دو آثار خرابه از خیلی قدیم در گوشه یعنی چسبیده به شهر بود، مسجد بوده است، گویا در استیلای اسلام اعراب ساخته باشند یک کلیسای خوب روسها ساخته اند، یک کلپ یعنی مهمانخانه مانند چیزی هم ساخته اند. چند عمارت دیگری که دیوانخانه و غیره باشد دیده شد. با

عمارت حاکم که در آخر شهر و منزل ما بود غیر از اینها دیگر هیچ ندارد ده کند (۱) سولقان خیلی بهتر و آبادتر از اینجا است. دختر و زنهای ارمنی و مسلمان خیلی خیلی خوشگل داشت، بسیار خوب بودند. عمارت حاکم جای خوبی است، به طرز فرنگستان عمارت ساخته اند، باغی در جلو دارد، اما خیابانها همه گل است، نمی شود راه رفت. جمعیت این شهر به چهار هزار نفر نمی رسد، فوج ساخلو اینجا با لباس خوب و صاحب منصبان و حاکم اینجا صف کشیده دم در عمارت بودند، کالسکه های عقبی ها هم به سلامت رسیدند، اما همه ترسیده بودند. امشب بارهای روسها نرسیده بود، شام را بسیار دیر دادند.

کسانی که در این سفر فرنگستان همراه هستند از این قرار است:

سپهسالار، عضد الملک، ناصر الملک، امین السلطان، امین السلطنه، آجودان مخصوص، فرخ خان، صنیع الدوله، محقق، مهدیقلی خان، جعفرقلی خان، باشی، شاهزاده، (۲) ناظم خلوت، حاجی حیدر، موچول خان، طولوزون، آقا محمد علی، حکیم الممالک، ملیجک، حاجی حسن، آدم سپهسالار، آدم عضد الملک، آدم عکاس، آدم امین السلطنه [۲۳۸]

روز پنجشنبه ۶ جمادی الاول:

باید برویم باش نوراشین که یکی از دهات محال شرور ایروان است ۵۵ ورس روسی راه است، هر هفت ورس یک فرسنگ است، هشت فرسنگ چیزی بالا راه است، ناهار را نخجوان خوردیم، هوای خوب بود، سوار کالسکه شده رانیدیم. مهدیقلی خان در کالسکه پیش ما نشست، تیمور پاشا از جلفا اینجا آمده است که ایروان آمده از آنجا به ما کو برود، همه جا الی منزل این هشت فرسنگ را همراه کالسکه چاپاری دوان دوان آمد

ص: ۶۰

۱- کن

۲- منظور ناصر الدین شاه از شاهزاده، سلطان حسین میرزا جلال الدوله پسر ظل السلطان است.

و بعضی اطلاعات از کوه و صحرا می داد، بسیار مفید شد برای روزنامه و پسر جوانی هم دارد. آن بیچاره هم همه جا اسب می تاخت، می آمد.

خلاصه رانندیم، قدری که رفتیم دست چپ رودخانه ارس بسیار نزدیک شد، به مسافت یک فرسنگ کمتر همه جا از همین قدر مسافت راه می رفتیم، آن طرف ارس از محال قره قوینلوی خالصه خوی و خاک و املاک ماکوست. صحرا امروز چندان پرگل و خوب نبود. دست راست همه جا کوه است، اول کوههای خشک پست. پشت این کوهها کوههای بزرگ برف دار پیدا بود که کوه قپان معروف است. این طرفش خاک نخجوان است، آن طرف خاک قراباغ (۱) است، ۱۸ ورس که دو فرسنگ نیم می شود، هیچ آبادی در طرفین راه دیده نشد. راه کالسکه هم گاهی گل بود، گاهی خشک. تا رسیدیم به بیوک دوز، چاپارخانه است، ایستادیم، اسبها را عوض کردند. رانندیم، نیم فرسنگی که رفتیم به دهی رسیدیم اسمش خوج بود، ملک اولاد احسان خان است، اسمعیل خان و کلبعلی خان، ده کوچکی بود، بعد از آن در دامنه کوه دست راست هم دو ده پیدا شد تا رسیدیم به چاپارخانه قیوراق که ده بزرگی است، آنجا پیاده رفتیم اطاق، اسبها را عوض کردند، نماز کردم، کوه آقری از این طرف دست چپ پیدا می شود، اگرچه ابر داشت درست پیدا نبود، اما قدری از دامنه اش پیدا بود، بسیار کوه بزرگی است، دامنه وسیعی بزرگی دارد [۲۳۹]. دور دامنه آقری دو دفعه قطرش از دماوند بیشتر است. این کوه دو قله مخروطی دارد به هم چسبیده و نزدیک این طرف آقری کوچک می گویند که تماما دورش خاک ایران است. قله (۲) آقری بزرگ و طرف شمال مغربش خاک روس است، طرف جنوبش هم که خاک بایزید عثمانی بود حالا در تصرف روس است. از اینجا تا معبر

ص: ۶۱

۱- اصل: غراباغ

۲- اصل: قلعه

شاه تختی نیم فرسنگ راه است، شاه تختی دهی است این طرف ارس در بلندی افتاده است، مشرف به ارس، اینجا تیمور پاشا کشتی دارد که عبور از سمت خوی، ماکو، مراغه، ارومی به این طرف از این معبر می شود. آن طرف ارس که خاک ماکو و خوی است آن قدر گل لاله قرمز و گل سفید و رنگهای دیگر دیده می شد که اسباب حیرت بود. پنج فرسنگ مسافت تماما لاله قرمز بود، پنج فرسنگ تماما گل سفید، بسیار بسیار تماشایی چیزی بود، ماکو و قلعه ماکو هم توی دره بود، جایش را تیمور پاشا نشان داد، اما پیدا نبود. از اینجا به ماکو هفت فرسنگ راه است.

خلاصه سوار شدیم، تند رانندیم، دو فرسنگی که رفتیم به جلگه محال شرور رسیدیم که حالا حکومت علیحده قرار داده، حاکمی دارد، بسیار جای آباد است ده روی ده و حاصلخیز، باغات و اشجار زیادی دارد، ارمنی، مسلمان، در دهات می نشینند، مسلمان بیشتر است، قریب شصت پارچه ده در یک صحرا و محوطه است، اکثر آبادی دست چپ است، می رسد الی کنار ارس و این محال از رودخانه آرپه چائی مشروب می شود که رودخانه عظیمی است و همه آبش صرف باغ و زراعت می شود و منبع این رودخانه از محال دره الاکوز و از کوه الاکوز می آید.

خلاصه از توی ده و باغات و غیره عبور شد. باش نوراشین که منزل است پیدا شد، دست چپ اما رودخانه [ای] فاصله بود، در میانه باید یک فرسنگ بالاتر رفته از پل بگذریم، دوباره برگردیم، رفتیم، این طرف پل ده دیزه است، مسلمان نشین است، پلی بسیار خوب [۲۴۰] از چوب و آهن ساخته اند، طولانی. آن طرف پل ده نورآشی است که ارمنی [ها] می نشینند.

رانندیم رو به منزل، نزدیک غروب رسیدیم خانه اسمعیل بیگ که در همین ده ساخته است، منزل حاکم اینجا است. ما اینجا منزل کردیم، بسیار خانه خوبی است، به طرز فرنگی ساخته است، خودش هم لباس و کلاه روسی دارد. فوج ساخلو ایروان ایستاده

بودند، موزیک زدند، سواره قزاق و مسلمان و غیره، صاحب منصبان از هر قسم خیلی بودند، در راه نیمه راه منزل کمال احترام و خدمت را می کردند.

روز جمعه ۷ [جمادی الاول]:

باید رفت به ایروان، ۸۷ ورس راه است، صبح زود از خواب شیرین برخاستم، چون راه دور بود حاضر شدیم، کالسکه ها هم حاضر شدند، سوار شدیم، راندم خیلی راه که رفتیم شبیه به دره بود، یعنی طرفین راه کوه نزدیک به جاده بود، دست چپ باز دهات زیاد بود، اقری داغ هم پیدا بود، طرف چپ اما ابر و مه زیادی داشت، نگذاشت تماشا کنم، فرخ خان پیش ما نشسته بود، به ارس امروز خیلی نزدیک شدیم اما در گودی بود، رودخانه اش پیدا نبود، تا رسیدیم به صدرک که ده حسین خان (۱) سردار بوده است، حالا خالصه است ۲۲ ورس راه بود، ده بزرگی است، آبش رودخانه است، از کوه می آید

ص: ۶۳

۱- حسین خان قاجار قزوینی در حدود سال ۱۱۵۵ هجری قمری متولد شد. و چون در دوران ولیعهدی فتحعلی شاه در فارس از غلامان خاصه بود، پس از کشته شدن آقا محمد خان به دستگاه فتحعلی شاه راه یافته و در مشاغل مختلف خدمت می کرد. وی در سال ۱۲۱۲ مأمور سرکوبی صادق خان شقاقی شد و از سال ۱۲۱۵ که جهت رفع اغتشاشات خراسان به آنجا مأمور شده بود الی سال ۱۲۲۱ با سمت سرداری سپاه در خراسان بود. حسین خان سردار در سال ۱۲۲۱ به جنگهای روسیه اعزام شد (ر. ک. جهانگیر قائم مقامی نامه های پراکنده قائم مقام، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۹، ص ۳۷۸) و علاوه بر جنگهای اول در جنگهای دوم ایران و روسیه شرکت داشت. پس از انعقاد عهدنامه ترکمان چای که روسها بنا به فصل دوازدهم آن عهدنامه کلیه املاک و متعلقات او و برادرش را ضبط کردند، فتحعلی شاه حسین خان سردار را به حکمرانی خراسان مأمور نمود. وی تا سال ۱۲۴۵ در این سمت باقی بود تا در این سال به حکم شاه به تهران احضار و به حکومت فریدن و چهارمحال و سرداری ایل بختیاری مأمور شد و پس از چندی در همین سال (۱۲۴۵) در سن نود سالگی درگذشت. (ر. ک. محمد حسن خان اعتماد السلطنه، منتظم ناصری، به تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب، ۱۳۶۷، ج ۳، ص ۱۵۹۳ و ۱۵۹۸). تصویر محمد رضا خان سرتیپ است (ر. ک. ص ۵۱) که به انضمام دو فرمان ناصر الدین شاه در مورد وی که در صفحات ۴۶۱ و ۴۶۲ کلیشه گردیده، به لطف جناب آقای عطاء الله امین ریاحی از نوادگان محمد رضا خان سرتیپ و جناب آقای باقر عزیزی از تبریز ارسال گردیده که بدین وسیله از این بزرگواران قدردانی می شود.

طرف دست راست اینجا اسبها را عوض کردند. رانندیم، بعد از صدرک کوههای چپه و راست عقبتر می رود، یعنی کوههای دست راست بقدر یکی دو فرسنگ عقب می رود و پشتش کوههای برفی هست، دست چپ جلگه می شود می رود الی کوه آقری و کوههای سرحدات قدیم روس و عثمانی که آن طرف کوه خاک قارص و بایزید بوده است، حالا روسها که آنجاها را گرفته اند سرحد را پیش برده اند به آن طرف کوهها، از جاده الی کوه آقری، ده فرسنگ مسافت دارد، قدری کمتر.

خلاصه رانندیم تا رسیدیم به دولو که ۱۸ ورس راه بود، ده معتبری است، قجرهای قدیم دولو اینجاها می نشستند، بالاخانه را حاضر کرده بودند، از پله زیادی بالا رفتیم، اینجا ناهار خوردیم، آب این ده هم رودخانه است، از کوه دست راست می آید، دهات اینجا باغات و اشجار زیاد دارد [۲۴۱] خلاصه سوار شدیم، رانندیم، این دفعه آجودان مخصوص را در کالسکه نشاندم، هوا هم ابر شد، باران هم خیلی آمد، اما در ورود ایروان هوا باز شد آفتاب شد، خلاصه از دولو به قمرلو رفتیم، ۱۸ ورس بود، از قمرلو به آق حمزه لو که ۱۵ ورس است، از آنجا به شهر ایروان ۱۳ ورس، آبادی و دهات زیاد و باغات و اشجار خیلی امروز از دولو به این طرف دیده شد، اغلب دهات ارمنی می نشینند، محال و ودی باسار، کرلی باسار، زنگی باسار و غیره بود، زراعت زیاد کرده بودند. دو ساعت و نیم به غروب مانده شهر ایروان پیدا شد. سواره مستقبلین، پیاده صاحب منصب قزاق و غیره از هر جور زیاد از حد بود. ارمنی، مسلمان.

شهر ایروان در میان دره تپه واقع است، باغات و اشجار دارد، اما شهر خراب کثیفی است، محله مسلمانها که از قدیم بوده است در روی تپه و دره هاست، طرف جنوبی شهر را روسها و ارمنیها تازه عمارت و بنا ساخته اند که در حقیقت محله روسها و ارمنیها سوا شده است و در اینجا حاکم ایروان عمارت خوبی ساخته است، به طرز فرنگی، جلو عمارت کوچه عربضی است، طولانی، آن طرف کوچه باغ عامه ساخته است. درخت

دارد، اما کوچک است یک مهمانخانه هم آن طرف باغ است که اغلب پیشخدمتها و غیره آنجا منزل کرده اند. خلاصه وارد کوچه جلو عمارت حاکم شدیم، یک فوج سرباز ایستاده بودند، با صاحب منصبان زیاد، از کالسکه پیاده شدیم، جلو فوج راه رفته جنرال کامارف که رنگ بسیار زردی داشت ریش هم داشت سرکرده قشون ساخلو ایروان است، صاحب منصبان را معرفی کرد، سربازها مثل سگ او را می کشیدند طرفین راه هم از زن و مرد، ارمنی، فرنگی، مسلمان مملو بود. رفتیم به اطاق تالار سلام حاکم، توی تالار در بالا- صورت پرده بزرگی از امپراطور گذاشته بودند، چهار (۱) چوب مطالای خوبی دارد. اعیان، اشراف، وجوه شهر دور تالار ایستاده بودند. حاکم ایروان معرفی کرد.

کشیشهای اوچ کلیسا (۲) از جانب خلیفه بالا ایستاده بودند، یک کشیش اصفهانی به فارسی ترجمه نطق کشیش بزرگ را که از جانب خلیفه آمده بود کرد، خیلی مفصل، جر آدم، آخر هم زبانش بند آمد، بعد کلانتر شهر که مرد کوتاه قد ریش توپی سیاهی بود عینک آبی داشت نطق مفصلی را خواند، بعد رفتیم اطاق دیگر راحت شدیم. مردم همان طور الی نصف شب ایستاده بودند، دختر و زنهای فرنگی ارمنی خوبی [۲۴۲] دارد.

شب را باغ عامه و غیره را چراغان بسیار خوبی کرده بودند.

روز شنبه ۸ [جمادی الاول]:

در ایروان توقف شد، ناهار را منزل خورده، بعد از ناهار رخت پوشیده سوار کالسکه شدیم برای اوچ کلیسا. اول قدری که رفتیم کالسکه دم بازاری ایستاد باید برویم مسجد،

ص: ۶۵

۱- اصل: ۴

۲- جهت شناخت اوچ کلیسا ر. ک. فاطمه قاضیها، اسنادی از روند اجرای معاهده ترکمان چای. تهران، سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۴، ص ۳۰۴.

پیاده شدم، سپهسالار توی کالسکه با من نشسته بود پیاده رفتم، بازار بدی بود، سقفش تیرپوش کثیف، دکاکین و امتعه معمولی داشت، صد قدمی که رفتیم بازار تمام شده داخل محوطه شدیم که اشجار نارونه‌های کهن و غیره داشت، دورش حجرات دارد. مدرسه است. فرش کشیده بودند. همه جا سالدات، قراول ایستاده بود، علمای ایروان که اسامی بعضی از این قرار است دو صفه ایستاده بودند:

- ملا خلیل قاضی و صدر مجلس شریعت خانه

- ملا عباسقلی

- ملا محمد باقر

- حاجی ملا احمد واعظ

- حاجی شیخ رضای واعظ

- آخوند ملا مهدی

- ملا صادق

- ملا حسین

به همه التفات شد، رفتم توی مسجد ایستادم، این مسجد را حسینعلی خان حاکم ایروان پدر محمد خان ساخته است. خطیب رفت بالای منبر، خطبه خواند، به اسم ما، خیلی جمعیت از زن و مرد ایرانی بالای بامها بودند، هر جور آدم بود، برگشتیم، همان طور آمده سوار کالسکه شدم، سپهسالار پیش ما نشست، راندم عقب سر هم پیشخدمتها و غیره می آمدند. بجز محقق، موچول خان، ملیجک، حاجی حیدر، ناصر الملک همه بودند.

راندم از دم قلعه حسین خان سردار که دست چپ واقع است گذشتم، قلعه قدیم ایروان همین جاست، دیوارهای کلفت مرتفع دارد، بسیار مستحکم، با بروج، اما حالا خراب است، عمارت حسین خان و اندرون بیرونی مسجد و جای ساخلو، جای نوکر و

ص: ۶۷

غیره و غیره همه توی این قلعه بوده است، حالا همه خراب است، بجز تالار سلام حسین خان که از دولت خرج کرده تعمیر کرده اند نگاه داشته اند و سرایدارها گذاشته اند که در آن تالار اشکال فتحعلی شاه و خود حسین خان و غیره است و این عمارت یک طرفش به رودخانه زنگی نگاه می کند که خیلی سخت است و از این طرف هیچ قشونی نمی توانسته است قلعه را بگیرد و یک طرف این قلعه که طرف مغرب و جنوب است همه به رودخانه زنگی نگاه می کند، این قلعه را در حقیقت روی تپه و کوهی از سنگ ساخته اند، یعنی طرف رودخانه با خارش (۱) سنگ است که دیوار را روی سنگ گذاشته اند. یک پل دو چشمه خیلی خوب هم تماما از سنگ ساخته اند، از قدیم بنا شده است، در روی زنگی، گفتند در عهد قدیم [۲۴۳] وقتی که ایروان در تصرف عثمانی ها بوده است دختری ساخته است، خلاصه آب رودخانه گل آلود، سیاه رنگ از ته دره مهیبی می گذرد و تخمینا سی سنگ آب داشت بلکه بیشتر.

خلاصه رانندیم، همه جا سواره قزاق ایستاده بود، راه را قدری شوسه کرده اند، اما ناتمام است. از ایروان الی اوچ کلیسا دو فرسنگ و نیم راه است، قدری که از پل گذشتیم به کوچه باغ افتادیم، مثل کوچه باغ تجریش بود، صحرایی شدیم، صحرای صاف پرگرد و خاک، اول به ده کوی کند که طرف دست چپ است رسیدیم، ده پر اشجاری بود، بعد از مسافتی از ده شیرآباد گذشتیم، ده معتبری است، پر اشجار، ارمنی نشین است. دست چپ ده چوبان کوه و خاتون ارضی بود تا رسیدیم به آبادی اوچ کلیسا، ده معتبری است، غیر از اوچ کلیسا دو کلیسا هم بود، بسیار کهنه، قدیم جمعیت زیادی بود، از ارمنی و غیره تا رسیدیم به در اوچ کلیسا پیاده شدیم، کشیشها زیاد بودند، یک سایه بان بزرگی مربع که چهار پایه داشت دست ۴ کشیش و در جلو هم پنجاه نفر بچه ارمنی که تصنیف تازه برای

ص: ۶۸

ما ساخته و می خواندند به آواز خوب، ما هم زیر سایه بان می رفتیم همه هم از روس، ایرانی و غیره پیاده می آمدند، مردم هم از بالا و پایین تماشا می کردند، خیلی خنده داشت یک فوج هم ایستاده بود، قزاق زیادی بود. خلاصه وارد حیاط جنب کلیسا شدیم همه جا در زمین فرش انداخته و گل چیده بودند. گل یاس شیروانی تازه باز شده بود، خیلی آورده توی راهروها چیده بودند. خلیفه اعظم اوچ کلیسا آمد در حیاط ایستاد، نطقی کرد، همان اصفهانی دیروزی ترجمه کرد، خلیفه خیلی گردن کلفت و ریش سفید است، دست ما را گرفته از پله ها بالا برده رفتیم در اطاق خوبی نشستیم اسمش گاورک است، از اسلامبول اینجا آمده رئیس تمام آرامنه است. ترکی اسلامبولی بسیار خوب حرف می زد، سپهسالار او را در اسلامبول می شناخت. نعل سر بالنچاق [؟] شمشیر من توی درشکه افتاده گم شده است، ته شمشیر صنیع الدوله هم گم شده بود، سر شمشیرش پیدا بود، با تخته ته شمشیر. بعد از قدری استراحت خلیفه آمد، به اتفاق رفتیم پایین، کلیسا در وسط واقع، دور دیوار است و حجرات نشین کشیشان و راهبان است. گنبد کلیسا خیلی بزرگ و بلند است و از سنگ ساخته اند، بسیار قدیم است، هزار و چهارصد سال پیش از این [۲۴۴] از بناهای جرجیس پیغمبر است، توی کلیسا پرده و اشکال کار قدیم از اشکال حضرت عیسی و حواریون دارد، اما چندان نقاشی معتبر خوبی نیست. بعضی جاهای توی گنبد هم سفید کاری است، محرابهای نماز و جای عبادت گاه متعدد است. با پرده و روپوشهای نقره دوزی. پشت این گنبد که چسبیده به همین باشد از دری رفتم تو، خلیفه می گفت اینجاها را من تازه ساخته ام. دو گنبد بود، سفید شده از گچ، بعضی اسبابهای کلیسا را آنجا گذاشته بودند، پشت شیشه ها از قبیل عصاهای خلفای سابق که هر خلیفه یک عصای خلافت باید داشته باشد، بعد از مردن نگاه می دارند. عصای زیادی بود، از هر جور «بلند» کلفت، رنگارنگ، طرح به طرح، قریب صد عصا بود و همچنین تاجهای خلفا که در وقت اعیاد و روزهای رسمی سر

می گذارند که از پارچه مفتولی و گلدوزی است و طرح غریبی است. بعضی سکه های سلاطین قدیم را هم جمع کرده اند زیر آینه گذاشته اند، بعد برگشتیم.

خلیفه مدرسه برای تحصیل بچه های ارامنه ساخته است، آنجا رفتم، مدرسه دور بود، با کالسکه رفتیم. مدرسه خوبی به طرز مدارس فرنگستان ساخته است، بسیار خوب محکم، از پله های دو طرفی بلند بالا رفتم، گنبد ماندی بود، صندلی بزرگی برای ما گذاشته بودند، رفتم، نشستم، خلیفه هم روی صندلی نشست. یک نفر ارمنی بچه اصفهانی رعیت ایران با دو نفر ارمنی تبریزی وسط ایستادند، اصفهانی کاغذی در دست داشت، خطبه برای ورود ما به زبان اصفهانی خوب خواند، همه ایستاده بودند، سپهسالار و سایر و روسها، بعد برخاستم جای خواب و غذای شاگردان را دیدیم، اما شاگردان حاضر نبودند، حالا تا چند ماه مرخص و ایام تعطیل است. شصت نفر شاگرد اینجا درس می خوانند، از هر قسم علوم غیر از مذهب ارمنی را هم، دیگر از هیچ مذهبی قبول نمی کنند در این مدرسه.

بعد سوار شده از همان راه آمدیم ایروان به منزل، وقت رفتن به اوچ کلیسا کوه قارنی یارق دست راست از دور پیدا بود، برف ندارد، اما در همان سمت کوههای برفی بود که محال آباران آنجاهاست که نایب السلطنه مرحوم جنگ معروف آباران را آنجا کرده است. کوی آقوی امروز مه کم داشت، خوب پیدا بود، آقوی بزرگ خیلی بلند و قطور است، از دماوند به نظر من بلندتر و خیلی بزرگتر آمد ترکیب و شکلش را اینجا کشیدم روزی که از نخجوان می آمدیم، آن طرف ارس کوههای گجج لر خوی که شکارگاه معروف است پیدا بود، اما برف چیزی نداشت، خشک به نظر می آمد، شکار در زمستان آنجا جمع می شود و قلعه عباس آباد [۲۴۵] که نایب السلطنه ساخته بود و محمد امین خان نسقچی باشی ساخلو آنجا بوده تسلیم روسها کرده بود، دست چپ راه نخجوان نزدیک ارس مقابل کوه گجج لر بوده است اما جای قلعه را ندیدیم.

حبيب ديوانه الی تبریز همراه ما بود، در تبریز ماند. [در این قسمت از خاطرات ناصر الدین شاه کوههای آقری بزرگ و آقری کوچک را ترسیم نموده که تصویر آن در صفحه ۷۲ کلیشه گردیده است]. (۱)

روز یکشنبه ۹ جمادی الاول:

باید از ایروان برویم به دلجان، صد ورس راه قریب پانزده فرسنگ می شد. دیشب بی خوابی سرم زده، صبح هم زود برخاستم، بسیار کسل خواب بودم، رخت پوشیده سوار شدیم، به صاحب منصبان و غیره ایروان نشان داده بودیم، به جنرال کاماروف هم نشان داده بودند، صحبت شد، زخمی از پا در جنگ زیوین از عثمانی برداشته است، باز جمعیت زیادی بود، سوار شده راندم. [۲۴۶] از شهر سربالا می رفتم، کوچه های ایروان سربالا سرپایین است، بعضی کوچه ها تازه روسها می خواهند راست بسازند، محله مسلمانها سواست، یکی دو محله خالص مسلمان است، باقی مخلوط. جمعیت ایروان به همه جهت از ارمنی و مسلمان و روس از دوازده هزار نفر بالاتر نیست، این راهی که می رفتم آخرش به باغات روی تپه و کوه منتهی می شد، شکوفه گل به و سیب حالا دیده شد، اگرچه هوای ایروان گرم است، اما از تهران باید سردتر باشد. ملاقاتی که من در چهل و دو سال قبل از این با امپراطور نیکولا در ایروان کرده بودم جویا شدم، معلوم شد که منزل ما آن وقت در همین جایی که حالا جلو خانه حاکم باغ ساخته اند و آن وقت میدان گاهی بوده است در چادر بوده است و امپراطور در توی قلعه در خانه های حسین خان سردار بوده است و من آنجا امپراطور را دیده ام.

خلاصه راندم، راه سربالا شد و راه کالسکه را از ایروان به آن طرف به خرج دولت و

ص: ۷۱

خرجهای گزاف راه شوسه ساخته اند، راه پیچ پیچی را کالسکه بالا- رفت، به راحتی، خوب ساخته بودند و از آن بالا منظر خوبی داشت به شهر ایروان که همه در زیر پا بود، بسیار چشم انداز خوبی داشت، کوههای آقری و سرحدات عثمانی و غیره در جلو شهر زیر پا، بسیار عالمی دارد اما نه برای مسافر چاپاری، بلکه شخص باید که مجبور به حرکت نباشد و آن بالا نشسته با دوربین خوب اطراف را نگاه کند و «غنیمت بدانند نداشتن و کسی دیدن را» در کوههای آقری داغ که به زبان اروپ آرات می گویند.

خلاصه با تأسف رانندیم رو به شمال، همه جا سربالا و کم کم هوا سرد و بیلاق می شد و کوههای طرفین راه و تپه ها سبز و خرم بود و انواع گلها داشت. تا اینکه بعد از مسافتی که سربالا رفتیم قدری سرازیر شدیم تا به چاپارخانه ایلار رسیدیم. راه شوسه، اینجاها کم کم خراب و ضایع شده پول دولت را خورده راه بد ساخته اند، گل بود، اسبها به زحمت عبور می کردند، دهاتی که از ایروان تا ایلار دیده شد از این قرار است:

اول گنه گیر است، ده ارمنی و روس نشین است. [۲۴۷] اینجا در حقیقت اردوی روسها بود، از سرباز و مریض، عراده و سربازهایی که در جنگ اسقاط شده بودند همه را اینجا آورده چادر در صحرا و غیره زده معالجه می کردند. اسب کالسکه سیاچی اینجا مرده بود، کالسکه های عقب دیر رسیدند. بعد رانندیم تا رسیدیم به فونستاق آنجا هم اسب عوض کردند، هوا بسیار سرد شد. از چاپارخانه ایلار قدری که آمدیم طرف دست راست دهی بود کوچک چشمه و دهات دیگر هم از دور نمایان بود، با کوههای برفی بسیار بیلاق تا رسیدیم به دهی که اهل آنجا همه روس هستند و طایفه مالاکن هستند. از شهر ایروان تا مالاکن همه جا سربالا می آمدیم، از مالاکن بقدر یک فرسنگ که گذشتیم سربالا بود تا چاپارخانه فونستاق پیدا شد. الی چاپارخانه همه جا سرازیر می آمدیم اسب کالسکه سیاچی اینجا مرده بود. خلاصه از چاپارخانه مالیده به طور کمی سربالا آمدیم، بقدر یک فرسنگ و نیم که رانندیم باز راه سرازیر شده و در کوههای طرف دست چپ

جنگل مانند درخت داشت، از فونستاق که گذشتیم در طرف دست چپ به دهی رسیدیم که کاکس نام داشت و در دره ای واقع بود و رودخانه زنگی که به ایروان می رود از میان این ده می گذشت و با دره گودی می رود پایین که آب هیچ پیدا نیست یعنی در ده آب پیدا بود. بعد از ده به دره می افتاد و از کاکس که می گذری قدری درختهای جنگلی بیشتر می شود. تا چاپارخانه اول صنیع الدوله در کالسکه ما نشست، بعد تا چاپارخانه آختی شاهزاده پیش ما بود. از آنجا الی منزل سیاچی بود.

خلاصه رانندیم تا به آختی رسیدیم. آنجا ناهار خوردیم بعد سوار شده باز رانندیم تا به یلی نوفسیقایا رسیدیم. اینجا اول دریاچه گوگچه بیلاق است، اسب عوض کردند، این دهات روسی می نشینند، بواسطه هوای رطوبی و غیره زمینها گل است بطوری توی ده کثیف است و گل که انسان از غذا خوردن می افتد دریاچه گوگچه بیلاق اینجا اولش بود، از آختی سیاچی پیش ما نشسته بود. [۲۴۸]

خلاصه دریاچه طرف دست راست افتاده، راه طرف چپ. همه جا از لب دریاچه می رفت، هرچه می رویم سربالا است و راه شوسه است اما گاهی خراب و گل بود، اما بغل بر دریاچه را خوب ساخته اند. خیلی به راحتی کالسکه می رود، دریاچه بسیار باصفا بود، آب صاف کبود رنگ موج کم. عرض دریاچه کم است، اما طولش خیلی است، آبش شیرین است. ماهی قزل آلالی (۱) بزرگ دارد، موج کمی داشت، دورتادورش کوه است، کوه برف دار غیر برف دار و دورش طوری است که می شود چادر زد، اردو زد، وسعت دارد، اما نه همه دورش همین سمت راه و بعضی جاها وسعت دارد، باقی کوهها تیز آمده الی کناره دریاچه از همه طرف از کوهها چشمه های زیاد جاری است، رو به دریاچه، یکی دو رودخانه هم دیدم که به دریاچه می ریخت، یک کوه کوچک سبزی بقدر کوه

ص: ۷۴

دوشان تپه توی دریاچه بود، جزیره شده بود، کلیسایی ساخته بودند، چند خانواری بود، هزار ذرع از کناره دورتر است. اما حیف که کشتی ندارند که در این دریاچه سیر و گشت بشود، دریاچه مرده است، دو سه نو بسیار کوچک کثیف در ساحل دیده شد، هوا ابر و مه شد، مه از روی آب و کوههای جلو برمی خاست، (۱) بسیار باصفا و مهیب بود. باران هم آمد، کوهها و زمین سبز و پرگل است، اما حالا- مثل زمستان بود، سرما و برف خیلی بود، در وسط تابستان اینجاها خیلی ییلاق و چراگاه حیوانات و گوسفند است، کوهها همه بی سنگ و حاصل دیم هم می کارند، نزدیک غروب بود که از کنار دریاچه می رانند، هوا تاریک و مه بود، یک ساعت به غروب مانده بود، به منزل هم خیلی راه است، کالسکه های عقبی هم خیلی عقب مانده بودند پیدا نبودند تا رسیدیم به ده چوپوق لو که در آخر این دریاچه واقع است.

در دامنه کوه همه ارمنی نشین است، نزاع ایران و روس در سر همین مراتع و این ده برخاسته است.

خلاصه از چوپوق لو سربالا رفتیم، مالیده و کم، رسیدیم به چاپارخانه و ده سیمونفسقایا، پیاده شده رفتیم توی اطاق، سپهسالار، منچیکوف هم عقب بودند، جنرالی (۲) با کلاه خود و لباس تمام رسمی دم کالسکه آمده [به] زبان روسی عبارتی گفت هیچ نفهمیدم و راپورت داد، بعد معلوم شد چاف جاواتر که اصلش گرجی است حاکم ایالت الیزابت پل است، یعنی گنجه و قراباغ [۲۴۹]، شکی، شماخی و غیره و خودش در گنجه می نشینند. اینجا خاک ایروان تمام و اول خاک این است.

خلاصه سوار شده رانندیم از اینجا همه جا سرازیر رفتیم هوا مه شدیدی بود جایی

ص: ۷۵

۱- اصل: برمی خواست

۲- اصل: جرانالی

دیده نمی شد. مگر طرفین راه از ده قدم و معلوم می شد که اول جنگل است، کم کم درخت پیدا می شد، این راه راه عجیبی بود، حیف که مه بود و غروب هم شده بود و الا خیلی تماشا داشت. بسیار بسیار سرازیر باید رفت و راه را بسیار خوب پیچ پیچ ساخته اند که در این سرازیری تند کالسکه در کمال تندی و راحتی و بی خطر می رود، بقدر کوه البرز سرازیری داشت اما همه جنگل بود و خاک کوهش هم نرم بود.

خلاصه هی رفتیم، نرسیدیم، هی رفتیم، تمامی نداشت تا تاریک شد و مهتاب ابردار بدی هم بود، قدری روشن بود، درختها را می دیدم، شکوفه زیادی از سیب و به، امرود، آلبالو بود، کنار رودخانه بود. پایین دره که رسیدیم رودخانه تشکیل یافت که به قدر بیست سنگ آب داشت، همه جا از کنار رودخانه راه ساخته اند تا رسیدیم به ده گلاونو، که ارمنی نشین است خیال کردیم منزل است، خیر منزل پایین تر است، باز رانندیم تا نیم فرسنگ دیگر رسیدیم به منزل که دلجان است، عمارت ییلاقی جنرال کافتاروتز که اینجا ساخته است منزل ما بود، بسیار عمارت خوبی بود، شام خوبی دادند، پیانو بزرگی توی اطاق بود، کله مرالی را با شاخ درست کرده گذاشته بودند، خیلی سر بزرگی بود و شاخ بسیار بزرگ قلاجهای (۱) غریب داشت، گفتند این جنگلها مرال دارد و همین جا زده اند، چون بسیار خسته بودم زود خوابیدم.

روز دوشنبه ۱۰ [جمادی الاول]:

باید به منزل آل کت برویم، صد و پنچ ورس راه است، صبح زود برخاستم، حاکم ایروان از اینجا مرخص شد رفت، سوار شدیم، رانندیم، همه جا سراپایین و از دره می رفتیم. رودخانه دلجان دست چپ بود، دره ای بود عریض، طرفین راه کوههای بلند

ص: ۷۶

۱- قلاج: باز (فرهنگ معین).

پرجنگل، زمینها سبز [و] حاصل پرگل، کوهها طرف دست راست بلندتر و پرجنگل تر بود. مثل دره ها و کوهها و جنگلهای مازندران است، اما عرض جنگل کم است، همه جا از سر کوههای جنین است، عرض جنگل دیگر آن طرف کوه درخت ندارد [۲۵۰] از هر قسم درخت جنگل دارد، در آخر سرو و کاج کوهی خیلی هست، اما طول جنگل که الی آخر این دره باشد پنج شش فرسنگ می شود. شکوفه زیادی هم تک تک کنار راه و رودخانه بود تا رسیدیم به ترس چای، اسب عوض کردیم، اینجا یک رودخانه دیگر قاطی دلجان می شود، آبش خیلی می شود، از آنجا رفتم، قدری از پلی گذشتیم، رودخانه به دست راست افتاد. همینطور همه جا آب بود، درخت، سبزه، گل، شکوفه و کوههای جنگلی، تا رسیدیم به کاروانسرا که دهی بود و هیچ کاروانسرای نداشت، آنجا همه اسب عوض کرده از آنجا رانندیم به اوزون تالاب اسب عوض کرده به نوآقستا پیاده شده، جمعیت زیاد بود، از مسلمان، ارمنی، بزرگان روس و غیره. ناهار اینجا حاضر کرده بودند خورده شد، در همین چاپارخانه بود که پنج سال قبل از این معاودت از فرنگستان شب را اینجا خوابیده به طرف گنجه و بادکوبه رفتیم، بعد از ناهار سوار شدیم، پرنس قاقازین از تفلیس اینجا آمده به حضور رسید، حاکم قلمی شهر تفلیس است.

سوار شده رانندیم تا به چاپارخانه زورآرخ رسیدیم، آنجا اسب عوض کرده بعد رانندیم، به چاپارخانه صلاح اوغلی رسیدیم، اینجا جمعیت زیادی بود، از رودخانه خرام که خیلی آب داشت، از پل خوبی گذشتیم، به صلاح اوغلی رسیدیم، توی کالسکه بودیم، اسبها را عوض کردند، از بزرگان طایفه قزاق پیاده جلو کالسکه خیلی بودند، صحبت شد، احوالات پرسیدیم، این قزاقها در کنار همین رودخانه دهات و مزارع زیاد دارند. دوازده هزار خانه هستند، یک سرحدشان از طرف گنجه پایین رودخانه به طایفه شمس الدین لو می رسد، از طرف بالا سمت تفلیس به سنخ کرپی و طایفه بزچلو که آنها هم طوایف زیاد هستند. از خوانین بزچلو هم حاضر بودند، طوایف قزاق هم شیعه دارند

هم سنی هم ارمنی، این قزاق شمس الدین لو دخلی به قزاقهای اصلی روس ندارد. اینها آن هیأت و آن سبک نیستند [۲۵۱] و مذهب آنها هم روس است.

خلاصه راندمیم تا رسیدیم به منزل که آل کت است، اینجا همان قدر اطاق و عمارت داشت که منزل ما بود، برای سپهسالار و غیره. بیرون چادر زده بودند، شب سالداتها آواز خواندند، با طبل و غیره، خوب می خواندند، هواهای اینجا سرد رطوبی است.

روز سه شنبه ۱۱ [جمادی الاول]:

باید برویم تفلیس و ۴۴ ورس راه است.

صبح برخاستم، رخت پوشیده سوار شدیم راندمیم، بقدر دو فرسنگ کمتر که می راندمیم صحرا و جلگه بود و زمینها سبز و پر گل است، بعد طرفین راه ماهور است، نرم، طرف چپ لاله زیاد هم داشت، خیلی راه همینطور دره و طرفین راه ماهور و تپه است. بعد چند پیچی خورده سرازیر می شود، رودخانه کر و جلگه تفلیس نمودار می شود.

در چاپارخانه یاغلوچه اسب عوض شد، راندمیم تا رسیدیم به چاپارخانه سوقانلیق، امین الملک در صحرا پیاده ایستاده بود، با قونسول ایران [در] تفلیس و میرزا محمد علی کاشی که اینجا رئیس یعنی صاحب اسب و گاری چاپاری است. امین الملک [با] لباس تمام رسمی نشان زیاد بسیار شیک ایستاده بود، کالسکه ایستاد، قدری صحبت شد، بعد راندمیم در سوقانلیق اسب عوض شده راندمیم، امین السلطنه پیش ما نشسته بود، قدری که راندمیم شهر تفلیس پیدا شد که در میان کوه و دره تپه واقع است، تا رسیدیم کنار شهر که در سر راه فرش انداخته، دروازه نصرت ساخته بودند، خیلی خیلی با تشریفات، پیاده شدم، پیاده راه رفتم، سپهسالار و غیره عقب بودند، من بودم امین السلطنه، سالس استاروسلسکی که سابقا حاکم بادکوبه بود، پنج سال پیش که از بادکوبه عبور شد حاکم بود و آدم بسیار خوبی است، حالا رئیس کل دفترخانه قفقاز است، ایستاده بود با

صاحب منصبان و کلانتر و اهالی و نجبای گرجی و غیره و غیره، معرفی می کرد. اما من اول حاکم بادکوبه را نشناختم تا به نظرم آشنا آمد، اما درست برخورد نکردم، مردم فریاد اوژا و صلوات و غیره را خیلی بلند کردند. بعد منچیکوف عقب بود رسید سوار درشکه سرباز شدیم، باز امین السلطنه پیش روی ما نشست، راندم تا از کوچه ها و غیره گذشتیم، کوچه ها کثیف است، زن و مرد در بامها و زمین و روی پنجره و غیره پر بودند، زنهای گرجی، فرنگی، ارمنی بسیار بسیار خوشگل دارد. [۲۵۲]

خلاصه وارد جلو خان عمارت جانشین شدیم، همان عمارتی که مراجعت از فرنگستان منزل کرده بودیم، دم در توی کوچه فوج ایستاده بود، میرسکی که نایب جانشین است با همه صاحب منصبان قفقاز از نظامی و قلمی و غیره ایستاده بودند، جمعیت زیادی بود میرسکی همه را یکان یکان معرفی کرد، دو پسرهای گران دوک (۱) میشل برادر امپراطور هم ایستاده بودند، با له له های نظامی و غیره، دست به آنها دادم، هر دو بسیار بسیار جوانهای مؤدب تربیت شده، پاکیزه، سنشان چهارده پانزده، اسمشان بزرگتر میخائیل اوویچ، اسم کوچکتر: گورکی میخائیل اوویچ.

بعد رفتیم توی اطاق نشستیم، باز شاهزاده ها آمده نشستند، صحبت شد، جانشین و زنش پطر رفته اند، اینجا نیستند در تالار هم میرسکی باز اشخاص زیادی چیده بود، معرفی کرد، بعد رفتند.

ناهار در اینجا خوردیم، خیارهای خوب دارد و زیاد، امین الملک صحبت کرد، در باغچه جلو تالار گشتم، گلهای بسیار خوب داشت که هیچ ندیده بودم.

شب هم رفتیم اطاق دیگر، پنجره به کوچه و صحرا باز می شود، باز کرده ایستادیم.

در کوچه جمعیت زیاد بود، زن و مرد چراغان بسیار خوب کرده بودند. آتشبازی کردند،

ص: ۸۰

بسیار خوب حقیقتاً مردم از صمیم قلب شاد و خرم بودند. از ورود ما و کارگزاران روس در خدمات به هیچ وجه فرو گذاشت نمی کردند، بسیار بسیار خوب.

احوال شهر تفلیس را در روزنامه سفر اول نوشته ام. دیگر لازم نیست حالا هم بنویسم.

روز چهارشنبه ۱۲ [جمادی الاول]:

در تفلیس ماندیم، باز معارف، صاحب منصبان و غیره را میرسکی در تالار حاضر کرده بود، معرفی کرد، بعد رفتیم به اطاق شاهزاده ها دیدن، که اطاقشان از همین اطاق ما راه دارد، قدری آنجا نشستیم، اطاقشان چشم انداز خوبی به کوچه و صحرا داشت، اشکال و پرده های دورنما و غیره متعلق به قفقاز از در و دیوار آویزان بود، بعضی اسلحه و زین و برگ و پیراق اسب از اهالی خیوق و بخارا در دیوار بود. بعد آمدیم پایین، در باغ بزرگ داخل عمارت گردش کردیم [۲۵۳] شاهزاده ها و له له شان هم بودند، شاهزاده ها را گردش می دادند، گل می چیدند دست ما می دادند، راهنمایی کردند به گرمخانه، چیلک (۱) زیاد رسیده داشت گل‌های خوب، انواع، اقسام در این باغ است که هنوز تهران ندیده بودم. بعد رفتم موزه تفلیس که یک کوچه فاصله به این باغ بود، دیرکتر (۲) موزه که اسمش (۳) و فرانسه خوب حرف می زد همه جا را نشان می داد.

شاهزاده ها هم بودند، همه را صحبت به زبان فرانسه می کردم. حیوانات زنده بعضی مرغها داشتند از قبیل قرقاول، دراج، سره و غیره، کم مرغ زنده داشتند اما داخله موزه

ص: ۸۱

۱- اصل: چیلک

۲- Directeur واژه فرانسه به معنی مدیر.

۳- جای اسم در اصل خالی است.

خیلی اسباب از هر قسم بود، اسبابهای قدیم، جدید، طویف و ملل، انواع پروانه ها و جانورهای کوچک بزرگ، جانورهای مرده را که ساخته اند و مثل زنده ایستاده کرده اند، خیلی خوب ساخته بودند، پلنگ، ببر، خوک، بیزون که گاومیش وحشی است، ماهی یونس (۱) بزرگ بحر سیاه که جانور غریبی است. یک شتری مرده دراز کشیده که بعینها همان شتر است، لاشخور، کلاغ، روباه، شغال زیادی هم روی لاش این افتاده است، چطور او را می خورند بسیار بسیار خوب ساخته بودند، حقیقتا صنعت کرده بودند. انواع نمونه های معادن و غیره و گل و علف و چوب جنگلی خود قفقاز، همه این موزه اغلب از نمونه های خود قفقاز است.

بعد آمدیم بیرون، باران می آمد، رفتم آخر باغ حمام بود، مال جانشین است، بسیار خوب حمامی بود، به طرز فرنگی کوچک گرم، حاجی حیدر لخت بود، شست و شوی خوبی الحمد لله تعالی به عمل آمد. دیروز که وارد شهر شدیم یک دسته از اسرای عثمانی را توی کوچه دم منزلشان دیدیم، دعا می کردند، داد می زدند، چهارصد نفر می شدند، با لباسهای بد، پاره، اما جوانهای خوبی بودند، چند کاکاسیاه گردن کلفت هم میان شان بود.

امشب ان شاء الله باید به تماشاخانه برویم. میرسکی بسیار آدم قابلی است، فرانسه را بسیار خوب حرف می زند، پولوتیک دان است، اما صورت و حالت چشمهایش به نه نه غمزه باجی شبیه است.

شام خورده سوار کالسکه شدیم، باران بی مزه ای [۲۵۴] از عصر شروع به آمدن کرد، خیلی پرزور، همه چراغانی و باغ تماشاخانه را ضایع کرد، باز مردم جمع بودند، رفتم بالا در لژ کوچکی نشستم، سپهسالار، میرسکی، اربلیانی در لژ ما نشستند، اربلیانی

ص: ۸۲

از شاهزاده های گرجستان است، همان است که به فرح آباد آمده به حضور رسیده بود، هفتاد و پنج سال دارد، اما باز خوب خوش دماغ است و جاهل.

خلاصه تماشاخانه کوچکی است، زنهای صاحب منصبان روس و دختران آنها بعضی از زنهای گرجی در دور بالای تماشاخانه نشسته بودند، همه لخت، سینه باز، هفت هشت زن خوب داشت، بقدر یک ساعت و نیم بازی در آوردند، یک زن بسیار فربه گردن کلفت مجسمه سنگی شده بود آواز می خواند، یک پسر و یک شخصی که یهودی شده بود می خواندند و می آمدند، می رفتند فقط بد نبود، صاحب منصبان هم همه پایین نشسته بودند، پرده که پایین افتاد برخاسته بستنی خوردیم باز آمدیم خانمها را میرسکی معرفی کرد. بعد از اتمام رفتم، باغ جلو سن تماشاخانه اسباب چراغان بسیار خوبی چیده بودند، اما باران همه را ضایع کرد، برگشتیم به منزل یعنی تا چادری که بالای باغ زده بودند رفتم، شب را بی خوابی سرم زد، بد خوابیدم.

روز پنجشنبه ۱۳ [جمادی الاول]:

باید برویم به منزلگاه ملیت که صد و هشت ورس راه است و نزدیک دامنه کوه قفقاز است. صبح برخاستم، ابو القاسم خان نوه ناصر الملک را دیدم. این بیچاره عجب زحمات کشیده است متصل از بی اسبی چاپارخانه ها در عقب است، دیروز وارد تفلیس شده است. در تهران خیلی نره خر بود، اینجا دیدم بیچاره لاغر، زرد. همه روزه این بیچاره را سوار عراده بارکش بی فتر روباز که علف بار می کنند می کردند، دیگر شکم و روده ندارد، خلاصه خیلی خنده دارد، باز تفلیس می ماند، تا کی اسب پیدا کرده راهی شود. خلاصه رخت پوشیده آمدیم به تالار، به شاهزاده ها نشان و حمایل ایران داده بودیم [۲۵۵] اول آنها را در تالار پذیرفتم، دست دادیم، اظهار تشکر کردند، بعد در تالار دیگر میرسکی و همه صاحب منصبان روسیه بودند، اظهار التفات شد.

آمدیم پایین سوار کالسکه شده رانندیم تا از شهر تفلیس خارج شدیم. از تفلیس الی چاپارخانه اول که مسیخت نام دارد، راه گویا شوسه نیست و به واسطه باران دیشب بسیار گل بود و ۲۰ ورس راه بود، گل توی کالسکه می ریخت و همه سواره های قزاق و کالسکه چیها و غیره گل آلود شده بودند، بطوری که بسیار خنده داشت. سیاچی پیش من نشسته بود. یک نفر صاحب منصب معتبر روس کالسکه اش را از کالسکه ما گذراند که به مسیخت رفته حاضر باشد برای نطق و راپرت بدهد. دیدم به طوری گل آلود شده است که از سر تا پا گل است و رویش هیچ پیدا نیست بجز گل و همچنین لباسش، وارد چاپارخانه که شدم ایستادیم اسب عوض کنند همان صاحب منصب آمد جلو کالسکه، نطقی کرد راپورت داد، با همان گل سر و صورت که آدم از خنده می مرد من هیچ نخندیدم.

خلاصه رانندیم تا رسیدیم به چاپارخانه ترلقان، آنجا رفتیم به اطاق، عمارت خوبی بود، نهار آنجا خوردیم، باشی صبح لرز کرده بود تفلیس با حالت تب آنجا آمد.

بعد از نهار سوار کالسکه شده رانندیم برای چاپارخانه قصبه دوشیت، این قصبه در دامنه کوه باصفایی افتاده است اما چاپارخانه آن طرف رودخانه است و قصبه آن طرف، از آنجا به چاپارخانه تاناور، از آنجا به چاپارخانه پاساناور، از آنجا به ملیت که منزل است رفتیم.

امروز از تفلیس که دور افتادیم همه صحراها سبز و خرم و پرگل و دهات گرجی نشین آباد، طرفین راه و رودخانه کر و کوههای بزرگ و کوچک و جنگل و شکوفه و حاصل دیم و آبی و لاله و انواع گلها که حقیقتا بسیار تماشا داشت و باصفا بود. هوا هم ابر و مه و ترشح (۱) باران هم می آمد. ابتدا همه جا رودخانه کر دست راست است و راه آهن که به

ص: ۸۴

۱- اصل: تشرح

پوتی می رود دست راست دیده شد و یک ترن مقارن گذشتن ما به راه افتاد و تند رفت [۲۵۶] بسمت پوتی، قدری که رفتیم یعنی دوفرسنگی از تفلیس به آن طرف راه آهن افتاد طرف دست چپ و رفت رو به مغرب و مفقود شد. ما رفتیم از پل گذشته رو به شمال و این عمل در اول چاپارخانه مسیخت شد، در این چاپارخانه و دهات که می رفتیم گاهی راه دره می شد و طرفین راه کوه و جنگل، گاهی صحراها و دشتهای به هم می رساند، اما همه اینها سبز و خرم و جنگل و پرآب، پرشکوفه در نهایت صفا و فزا. (۱) متصل چشم باید تماشا کند هیأت ارض (۲) را که به اشکال مختلف عوض می شد تا می رسد به چاپارخانه آنانور، از اینجا الی منزل یک دره ای کم عرض که تقریباً سیصد قدم می شود تشکیل می یابد و رودخانه عظیمی که از روبرو از بالای از کوههای قفقاز مسمی به آراق و می آید و همین رودخانه در پایین به کر ملحق می شود جاری است. طرف دست راست و این دره از تعریف و تحسین خارج است، طرفین راه کوههای بلند پر جنگل، اما درختهای جنگل بلند نیست، کوتاه است، سبز، خرم، پر گل، پرحاصل و طرفین راه شکوفه درختهای میوه دارد. جنگلی و غیره، تازه شکوفه باز کرده سفید می زند و از هر دره و کوه یک آب صاف خوب زیادی جاری است، از چپ و راست که به رودخانه می ریزد و دهات گرجیها در بالای کوهها و بغله ها و دره ها، خانه های تک تک و پنج پنج و زیادتر و کمتر متصل است به هم و گوسفندها و گله ها که اغلب سفید هستند توی این چمنها و سبزه ها می چرند.

گله های گاوها و گاو میشها و خوکهای دستی و مادیانها هم همینطور در این سبزه ها و مراتع در چرا مشغول هستند و بعضی وقت کوههای برف دار عظیم مهیب قفقاز که معروف به کوه قاف است از میانه دره ها پیدا می شود. با آن برفها و عظمتهای زیاد حقیقتاً

ص: ۸۵

۱- فزا: بالیده شده و افزون شده (ناظم الاطباء)

۲- اصل: عرض

از خلقت خداوند تعالی شخص حیرت می کند و تعجب ها حاصل می کند.

خلاصه غروبی وارد ملیت شدیم، یک فوج سرباز روسی [۲۵۷] که در همین جا ساکن است و منزل دارد جلو عمارت صف کشیده بودند سر کرده آنها پطروفسکی الکسندر ایوانویچ.

چون خیلی بالا آمده ایم اینجا جنگل کوهها تمام شد و بواسطه سردی هوا هر قدر درخت هم که در کوه و غیره هست هنوز برگ نکرده است، و این عمارت بسیار خوبی است، یعنی منزلگاه است که دولت ساخته است، پله زیادی بالا رفته به عمارت رفته.

چشم انداز خوبی رودخانه و دره و کوه دارد، هوایش بسیار سرد است.

روزی که به موزه تفلیس رفته به قفس حیوانات که رسیدم چند بوف آنجا بود، به زبان فرانسه به بوف گران دوک می گویند، گفتم اینها گران دوک هستند، پسرهای جانشین بسیار خجالت کشیدند چون به پدرشان گران دوک می گویند، له له شان گفت حق دارید اسم فرانسوی اینها همین است.

در موزه یک ارقالی قوچ غریبی دیدم، یعنی مرده بود، درست کرده بودند، شاخهایش مثل قوچهای ما اما برگشته به عقب، به رنگ پشم سیاه تیره، چشمها زرد مهیب، سر پوزه جور دیگر، دست پاها بسیار بسیار کوتاه، خیلی حیوان عجیبی بود، در کوههای قفقاز پیدا می شود.

روز جمعه ۱۴ [الی ۱۶ جمادی الاول]:

باید برویم به ولاد قفقاز به راه آهن، صبح زود برخاستم، رخت پوشیدم، هوا سرد و ابر بود سوار کالسکه پدرسوخته شدم، این کالسکه از جلفا تا اینجا ما را خفه کرد، بندهای شیشه بالا کنی هر روز پاره می شود. خلاصه رانندیم، راه سربالا باید برود یعنی راه را پیچ پیچ ساخته اند، مثل اینکه از کوه البرز کالسکه بالا برود و پایین برود الی

شهرستانک اما این بزرگتر، مهیب تر، بلندتر، پریرف تر.

خلاصه می رانندیم، دره های باصفا از هر طرف چشمه و آبشارهای خوب دیده می شد، کوه سبز، نرم، بلند، دره های خوب، حقیقتا ییلاق از این بهتر نمی شود. اما از سردی هوا اینجاها جنگل و علف کم است، بلکه هیچ نیست. مگر در تابستان علفش بلند شود. همینطور رانندیم تا به چاپارخانه و آبادی غوداور رسیدیم، اینجا اول برف بود، از اینجا هم الی یک فرسنگ سربالا رفتیم، یعنی به پیچ پیچ، امین الملک پیش من بود نشسته بود، کل کوه و دره ها و طرفین راه برف است. طرفین راه مثل دیوارهای بلند و هر قدر تصور شود کلفت برف داشت و کمال احتیاط را داشت که برف خراب شود، سر کالسکه ها [۲۵۸] و یا راه از طرف پرتگاه خراب شود، یا دبوآرها و سنگ چینه های بلند کنار راه که اغلب ترک خورده بود بریزد سر مسافر بسیار بسیار احتیاط داشت. خدا رحم کرد، از هر طرف بهمن های قوی ریخته بود توی دره ها. یک جایی بنایی از سنگ کرده مثل دالان سرپوشیده که بهمن بیاید بسر او بریزد و به راه نریزد، بهمن پر کرده بود او را. بعد همان طور بنایی کرده بودند که کالسکه از میانش می گذرد، روی سقف او را کوه کوه برف ریخته بود و آب می چکید از سقف، کمال احتیاط را داشت که از زور برف سقف خراب شود. راه شوسه (۱) هم خراب است، گل زیادی است، خلاصه یک فرسنگ از غوداور که سربالا رفتیم بعد کم کم سرپائین رفتیم، مالیده، تا رسیدیم به چاپارخانه و آبادی قویی که در زیر این کوه در دامنه افتاده است و رودخانه ترک از اینجا از کوهها و دره ها می ریزد و تشکیل می یابد، همینطور آبش زیاد می شود تا می رود از میان شهر ولاد قفقاز رد می شود، اما تا شهر آبش بقدر کر نیست تا بعد از آن چه شود آبش در شهر ثلث کر می شود.

ص: ۸۷

۱- اصل: شسته

خلاصه این طرف کوه زمینها همه سنگلاخ و کوههای سخت و بد، بسیار سختانه‌های بلند مهیب که واقعا کوه قاف باید همین باشد، دهات کوچک کوچک در دامنه ها و غیره بودند، خانه ها را از سنگ ساخته اند، اما از همه طرف، از دره ها و کوهها، آب و چشمه و آبشار می آید، داخل رود ترک می شود، تا رسیدیم به چاپارخانه و آبادی قاضی بیک، پیاده شده رفتیم به اطاق حاکم ترک چای ولاد قفقاز که اسمش ... (۱)، حاضر بود، راپورت داد، فرانسه حرف زد.

اما تا این چاپارخانه خاک تفلیس است. ناهار را خوردیم، بعد از ناهار سوار شدیم.

فتر این کالسکه پدرسوخته من شکسته بوده است، به من نگفته بودند، موچول خان هم نشسته بود پیش من الی شهر ولاد قفقاز که شش فرسنگ بود، یک تکانی به ما داد که حساب نداشت، راهش هم بد بود، روده های ما را درآورد، من اغلب توی کالسکه ایستاده بودم، خلاصه رسیدیم به آبادی و چاپارخانه لارس، اسب عوض کرده رانندیم [۲۵۹] از آنجا به آبادی و چاپارخانه بالت رسیدیم، از بالت به شهر ولاد قفقاز.

امروز بین راه از چندین پل گذشتیم، گاهی رودخانه طرف چپ، گاهی طرف راست می رفت. اما بالاخره الی شهر همان در طرف راست بود، از بالت به پایین کم کم صحرا و جلگه می شود و کوهها عقب می ماند و کوهها آنچه به نظر می آید جنگل است. این دره و راه که آمدیم همه سنگ و سختان بسیار بلند بود، بی جنگل، صحرا [و] زمینها، سبز، خرم، پرگل است، تا رسیدیم به شهر، از توی شهر گذشته دم گار راه آهن پیاده شدیم.

فوجی با موزیکان ایستاده بودند. حاکم و صاحب منصبان و زن، مرد فرنگی و غیره زیاد بودند، پیاده راه رفتیم، همه معرفی شدند. از رعیت و تجار ایران [در] این شهر زیاد

ص: ۸۸

۱- در متن جای اسم خالی است.

هستند، همه ایستاده بودند. از آن ایرانیهای بسیار دم ساییده.

نظر آقا از پاریس آمده چند روز است اینجا بود، خلاصه یواش یواش آمدیم تا داخل کالسکه راه آهن شدیم. ترن بسیار خوبی است، بناست شب همین جا بخوابیم، ۶ ساعت از شب رفته راه خواهد افتاد، خدایا، خودم و همه را به تو سپردم.

همه ملتزمین هم شب در ترن هستند، اما تازه وارد شده ایم برای تعیین جا. منزل خیلی شلوغ شد، کالسکه ها را باز کرده می بردند آن طرف می آوردند، عوض می کردند، به هم می بستند، خیلی شلوغ بود و هست. این شهر تازه بنا شده است، یعنی بیست و پنج سال است که شهریت به هم رسانده، کوچه های راست وسیع دارد، اما زمین کوچه ها گل است. مدرسه نظامی معتبری دارند، بعضی عمارات خوبی از بزرگان و غیره و دولتی هستند، باقی خانه های رعیت همه کپری است، مثل خانه های رعیتی مازندران. این طرف کوه قفقاز در کنار دره ها و دامنه ها قلعه های کوچک محکم و بعضی بروج ساخته اند که حالا هم ساخلو دارد، چون چرکس و لزگی ها پیش از این از کوه گذشته ولاد قفقاز را می چاییده اسیر می بردند، حاکم این شهر به چاپارخانه آخری استقبال آمده بود، باز پیش آمده اینجا بود، فرانسه حرف می زد اسمش ... (۱).

در گرجستان هم کلیساها را دورش را قلعه کشیده و برج ساخته اند از قدیم چون همیشه از طرف ایران و غیره از عهد امیر تیمور و اعراب محل تاخت و تاز بوده است.

[۲۶۰]

شام را توی واگون (۲) خوردیم، بعد خواستم بخوابم دور واگون پر بود از زن و مرد، لابد آنقدر تماشا کردم که راه افتاد، زنهای خوشگل داشت، بعد خوابیدم، خوابم نبرد، بد

ص: ۸۹

۱- در اصل متن جای اسم حاکم خالی است.

۲- اصل: واقون

خوابیدم، صبح زود برخاستم، نشسته به تماشا، کل صحرا سبز و خرم است. تا رسیدیم به استاسیون مینرال نیای وودی که دست چپ کوه هم توی صحرا پیدا بود. اینجا آب معدنی گرم دارد. کل صحرا گل است و چمن، چیز غریبی است.

خلاصه، همینطور می رانیدیم. سه روز و سه شب توی راه آهن بودیم، دیگر معلوم است آدم سه روز و سه شب توی راه آهن محبوس باشد چه خواهد شد. با آن تکانهای کالسکه گاهی تند، گاهی آهسته، گاهی چون آهنهای راه، بعضی جا ضایع و از هم در رفته است. تکان غریبی می داد. باید همین جا شام خورد، باید خوابید، باید زندگی کرد، پیشخدمتها و سایرین هر یک جایی داشته، راه بود تا آخر برویم بیاییم ملیجک (۱) بیچاره خوب خدمت می کرد، در وقت شام خوردن و ناهار خوردن به زحمت غذا می خوردیم، وقت خوابیدن روی نیمکت کوچکی می خوابیدم تا صبح بلند می شدم و پایین می آمدم، خلاصه حفظ خداست که ماها را نگاه می دارد و دیگر هیچ. استاسیونهای بسیار خوب داشت، در آنجاها هر وقت کالسکه می ایستاد جمعیت غریبی از زن و مرد می شد و صدای او را به آسمان می رفت. اصل رعیت روس خیلی چرک و کثیف و خر هستند، اما صاحب منصبان و اهل قلم و قشون همه تربیت شده و تمیز هستند. فوج و اسباب آذوقه و قورخانه و قشون متصل در راه و نیمه راه به قفقاز و غیره می رفت و در استاسیونها کیسه های آرد و آذوقه و اسباب حمل و نقل زیاد از اندازه دیده شد. چون هنوز عاقبت جنگ را تمام نمی دانند خیلی مشوش و پریشان هستند و خیلی خرج می کنند. صحراهای روسیه که دیده شد، همه سبز و پر گل، از هر نوع و اغلب زراعت است، یعنی در حول و

ص: ۹۰

۱- ملیجک: منظور ناصر الدین شاه میرزا محمد خان امین خاقان معروف به ملیجک اول برادر امین اقدس و پدر غلامعلی خان عزیز السلطان ملیجک ثانی بوده است (ر. ک. دوستعلی خان معیر الممالک، رجال عصر ناصری، تهران: نشر تاریخ ایران، ص ۲۳۹).

حوش (۱) دهات و شهرها زراعت هم دیم است، شخم می کنند، گندم می پاشند، بی زحمت، اغلب کنار رودخانه ها و غیره جنگل است. بزرگ و کوچک. بلبل زیادی توی جنگلها می خواندند، صدایش را توی واگون می شنیدم، هر جا درخت زیاد است بلبل پر بود، درختهای جنگلی مثل توسکا و سرو کاج، درخت بید هم خیلی دیده شد.

نزدیکیهای مسکو برف خیلی در زمین دیده شد. هر جا رودخانه بزرگ و کوچک باشد، لابدا ده یا شهری آنجا هست. شهرهای بزرگ و قصبه ها و دهات خیلی دیده شد، آسیابهای اینجا همه بادی است و خیلی هم دارند. از دور پره های آسیاب را باد حرکت می دهد، تماشا دارد و هیبتی دارد [۲۶۱]، دون کیشوت حق داشت با آسیاب بادی جنگ می کرد، هر شهر روس چند کلیسای خوب معتبر دارد و آسیاب بادی و خانه ها تک تک در توی چمن، روی خانه ها از چوب و نی پوشیده است، دور خانه را از گچ سفید کرده اند. خانه های بزرگان و ابنیه دولتی رویش از آهن پوشیده بعضی را سرخ رنگ و بعضی سبز رنگ. از دور شهرهای روسیه بسیار بسیار قشنگ است. سفید و سبز و سرخ، بعضی گنبدهای کلیساهای شهرهای معتبر مطلا است خیلی دورنمای خوبی دارد، راههای شوسه دارد، گله های خوک، گوسفند و بره، گاو، بچه گاو، گله های اردک، غاز، با بچه هایشان، گله های اسب و مادیان صحرائی که در چمن می چرند، گله بانها که بچه و پیر هستند، غازچرانها، خوک چرانها، بچه ها که کنار رودخانه ها لخت شده بازی می کنند. زن و مرد که در کالسکه ها توی راه شوسه گردش می کنند، کلاغها و قازالاقها و کبوترها و سایر مرغان که می پرند و می چرند، در این سبزه و چمنها و کنار رودخانه و آبها بسیار عالم خوبی دارد، از رودخانه های عظیم مثل رود دون و رود توله و غیره و غیره عبور شد. پلهای آهنی خوب در رودخانه ها ساخته اند. از چندین شهر معظم

ص: ۹۱

گذشتیم، اما از بعضی شب عبور شد که ندیدم. مثل شهر تغان روگک، روستف (۱)، شهر خرکوف را روز عبور کردیم بسیار شهر آباد بزرگی است، از هر قسم آبادی و ابنیه و مدارس دولتی آراسته است، و همچنین شهر بلگراد، (۲) بسیار خوب شهری است، سر راه بود، دیده شد، رودخانه، آب، چمن، آبادی و همچنین شهر کورسک بسیار خوب شهری است. در مملکت کوبان که بعد از استوارپول، پایتخت کوبان اکاترین اودار است، اما ما ندیدیم، و رد شدیم جزء حکومت قفقاز سپرده میشل برادر امپراطور است. اینجا تماما قزاق می نشینند. حاکم آنجا جنرال کارمالی که فرانسه می دانست و سی و شش فوج قزاق ابو ابجمع دارد و همه قزاقها که در قفقاز دیده شد از اینجا مأمور شده اند.

[دوشنبه ۱۷ جمادی الاول]:

خلاصه روز دوشنبه ۱۷ جمادی الاول، دو ساعت و نیم به غروب مانده وارد مسکو (۳) شدیم، چهار فرسنگ به مسکو مانده در استاسیون آخری که کالسکه ها ایستاد، هوا تیره و شروع به باران شدید کرد، قامازوف مترجم خاص امپراطور که از پطر مأمور شده بود، اینجا به حضور آمد. ملکم خان (۴) ایلچی لندن هم اینجا دیده شد. ملکم بسیار بسیار لاغر و ضعیف شده است.

در ورود به گار دالغوروکی حاکم سابق مسکو که حال هم حاکم است و سفر پیش دیده بودم آمده بود استقبال، با همه صاحب منصبان و جنرال ها، پایین آمده به همه

ص: ۹۲

۱- اصل: روستوو

۲- اصل: بل گرود

۳- اصل: مسکو

۴- میرزا ملکم خان ناظم الدوله.

تعارف شد، از جلو یک دسته سرباز گذشتیم. زن و مرد زیاد از حدی بودند. اگرچه باران مردم را گریزانده بود، اما به محض ورود ما به گار و سوار کالسکه اسب شدن باران بالمره ایستاده.

رانندیم برای عمارت کرملین [۲۶۲]، آنقدر زن و مرد بودند و چنان او را می کشیدند، نعره می زدند و در حقیقت از روی قلب شادی می کردند که به تعریف نمی گنجد. اغلب کم مانده بود زیر دست و پای عراده و اسب بروند، محشر می کردند، حاکم و سپهسالار توی کالسکه پیش من نشسته بودند، دهن حاکم خیلی بو می داد.

خلاصه زندهای بسیار بسیار خوشگل دیده شد. تا وارد در عمارت شدیم. پیاده شدیم.

حاکم و حاکم نظامی و سرایدارباشی کرملین و پیشخدمتها و خدمه و غیره و وضع و عمارت همان طور که پنج سال قبل آمده دیده بودم و در روزنامه فرنگستان سابق نوشته ام [بود]، دیگر هیچ لازم نیست اینجا بنویسم، وارد همان اطاق و خوابگاه شدم.

شکر خدا را کردم، یاد انیس الدوله و عایشه [و] معصومه که آن سفر همراه بودند و چطور از اینجا برگشتند به تهران کردم.

شب را بعد از شام خواستم بروم دکانها، سوار کالسکه شدم، عضد الملک پیش من بود، بسیار سرد بود، قدری راه رفتم، دکا کین بسته بود، برگشتیم، خوابیدیم، الحمد لله تعالی علی کل حال معادن گچ در عرض راه توی صحرا و بغل تپه ها زیاد دیده شد که همان گچ را برمی دارند به دیوارهای خانه های شهر و غیره می مالند.

میرزا عبد الرحیم خان (۱) وزیر مختار ما در پطر دیده شد. به تهران یعنی تبریز خواهد رفت، مرخص شده است. امروز از شهر طول هم گذشتیم، اینجا کارخانه تفنگ سازی دارند.

ص: ۹۳

روز سه شنبه ۱۸ جمادی الاول:

در مسکو توقف شد، بعد از ناهار رفتم به موزه پایین عمارت، سپهسالار، ملک، ناصر الملک، سیرین، امین السلطان، ارسها، حاکم مسکو، منچیکوف و غیره بودند، گردش شد. تاجها و غیره دیده شد. تفصیل این موزه را در روزنامه سابق فرنگستان نوشته ام.

محقق می گفت خواهرزاده آقا سید حسن روضه خان را که سید لوطی بود در تهران، اینجا دیدم، با میرزا اسد الله خان شارژدافر ایران که به پطر رفته است رفیق است، با او آمده است، لباس ارمنی پوشیده است، در تهران روضه خوانی و پامبری می کرده است.

اغلب تالارهای معروف و بزرگ و خوب کرملین را امپراطور نیکلا- ساخته است. دور کرملین قلعه دارد و توی قلعه باغ عامه دارد، این قلعه را خیلی قدیم ساخته اند، شب را رفتم تماشاخانه، باله دادند، یعنی مجلس رقص و تقلید بدون حرف زدن مثل لال بازی یک نفر زن که رقص خوبی است که پنج سال پیش از این هم که اینجا آمدم می رقصید باز بود، رقصی می کرد. اما بسیار لاغر و بدگل و چهل سال دارد، معشوقه حاکم است.

بعد از تماشاخانه به خانه حاکم رفتم، مجلس بال بود، یعنی زن و مرد زیادی از معارف شهر و صاحب منصبان جمع بودند، یک یک حاکم و یک زن میانه سن بدگلی که اسمش کنتس منصورف، شوهرش در پطر است و دختر عموی حاکم است معرفی می کردند و این زن صاحبخانه بود. به او دست داده راه می رفتم. حاکم زن ندارد، بعد از نیم ساعت برگشتم منزل خوابم نبرد، شب را بد خوابیدم. [۲۶۳]

[روز چهارشنبه ۱۹ و ۲۰ جمادی الاول]:

روز چهارشنبه ۱۹ را هم غروبی شام مسکو خورده رفتم به راه آهن و به سمت پطر.

ان شاء الله. به راه افتادیم، وقت رفتن به گار دالغوروکی و سپهسالار قشونی و سایر جنرالها و غیره همه بودند، مردم هم همانطور ازدحام داشتند و صدای اوّرا به آسمان می رفت.

رفتیم، نشستیم به راه آهن، بعد از لمحّه (۱) [ای] به راه افتاد، من خوابیدم و ترن همان است که بود. شب معلوم می شد از رودخانه های بزرگ و پلها می گذشتیم. صبح از خواب برخاستم، رخت پوشیده نشستیم، باید پنج ساعت به غروب مانده وارد پتر بشویم، خیلی دست پاچه بودیم. در ناهار خوردن و غیره صبح هم زود برخاسته بودم، ناهار را هم زود خوردم. همه طرفین راه جنگل سرو و غیره است این جنگلها را همه را دستی می کارند و بزرگ که شد می برند به مصرف می رسانند. زمین همه لجن و لشاب است و متصل هم باران است درخت خوب عمل می آید، متصل در راه جنگل بود، اما آبادی زیاد نبود، هوا ابر و سرد بسیار زننده بود، قدری باز خوابیدم، یک ساعتی خوابم برد، از کسالت درآمدم. بعد برخاسته رخت رسمی پوشیده نشان روس زده شد. باز هم چند ساعتی راندم، طرفین راه بدون کم و زیاد جنگل و بعضی آبادیها بود. در استاسیون آخری که آبادی لوبان بود کالسکه ایستاد. مأمورین وزارت خارجه شرقیه که اسامیشان از این قرار است به حضور آمدند:

ملینکوف، لود کوسکی حاکم قلمی پتر، بازی لئسکی، هکسر، که خانوفسکی، وراموف، مله و دیوف، زیمرمان، اشکراوین، لرفه حاکم، نه ژینرنوقرود یعنی مکاریه که با مأمورین شهر آنجا نان و نمک آورده بودند.

بعد باز راندم تا در ساعت معین به گار پتر رسیدیم. فوراً پایین رفتیم. امپراطور با لباس رسمی و نشان ایران و همه صاحب منصبان و همه شاهزادگان خانواده سلطنت بزرگ و کوچک با نشانهای ایران ایستاده بودند. با امپراطور دست داده صحبت شد،

ص: ۹۵

۱- لمحّه: مأخوذ از تازی، وقت کم و زمان اندک و قلیل و آن و لحظه (ناظم الاطباء)

امپراطور تمام شاهزاده‌ها را اولاً معرفی کرد، ولیعهد، پسر دیگرش، الکسی، پسر دیگرش، ولادمیر نوه هایش، پسر دیگر سرژ، پسر دیگر پل، پرنس گران دوک، نیکلا- برادرش که در جنگ عثمانی سردار بود. گران دوک میشل برادر دیگرش حاکم قفقاز، گران دوک قسطنطین، برادر دیگرش، بعد جنرالها و صاحب منصبان و غیره که از حد بیرون بودند معرفی شدند، بعد امپراطور و ما [۲۶۴] در یک درشکه سربازی نشستیم، پالتو هم به دوش انداختیم، تند راندند از کوچه نوسکی که خیلی راست و طولانی است برای عمارت زمستانی ارمیتاژ (۱) که منزل ماست در همان اطاقهای پنج سال قبل از این.

خلاصه جمعیت زیادی از زن و مرد در طرفین راه او را بلند می کردند، صدا قطع نشد مگر تا دم عمارت، من و امپراطور به مردم جواب سلام می دادیم تا رسیدیم به در عمارت، پیاده شده پیشخدمت‌ها، نایب ایشیک آقاسیها، و غیره همه با لباسهای خوب گلابتون رسمی در جلو ما می رفتند. شاهزاده‌ها از عقب سر، صاحب منصبان عقب شاهزاده‌ها، من و امپراطور هم جفت راه می رفتیم و صحبت می کردیم، همینطور تالار به تالار، که در همه تالارها هم صاحب منصبان نظامی و قلمی و غیره و غیره پر بودند.

امپراطور و ما با همه با سر تعارف می کردیم، همینطور خیلی راه تالار به تالار، اطاق به اطاق تا رفتم به اطاق زن امپراطور، دم در غلام بچه‌های خوشگل، خوش لباس خیلی قشنگ ایستاده بودند، داخل اطاق امپراطریس که شدیم امپراطور عقب ماند برای احترام زنش، امپراطریس آمد جلو، دست دادیم، جلو افتادیم شاهزاده خانمها و دام دنورها (۲) و سایرین را امپراطریس معرفی کرد، مثل زن ولیعهد، زن میشل قفقاز، زن الکسی و غیره،

ص: ۹۶

۱- اصل: ارمی تاج

۲- دام دنور: Dame d' honneur : ندیمه

بعد نشستیم روی صندلی. امپراطور و زن او و سایرین نشستند، صحبت شد. زن امپراطور معلوم است پیر است و خوش صحبت و زن باوقار بسیار استخوان داری است. بعد از پنج شش دقیقه برخاستم، باز به همان ترتیب امپراطور و صاحب منصبان و شاهزادگان همراه بودند الی اطاقهای ما. امپراطور همراهی کرد، ما را داخل اطاق کرد، باز ایستاد، اظهار کمال دوستی کرد، دست دادیم، امپراطور رفت.

مخفی نماند که اطاق امپراطور و امپراطریس و غیره همه در همین یک عمارت است که ما منزل داریم، اما وسعت عمارت و تالارها بطوری است که هر وقت کسی بخواهد اطاق امپراطور یا دیگری رود باید از محله ای به محله ای برود و سپهسالار و سایر ملتزمین رکاب هم همه در بالا و پایین این عمارت منزل دارند.

خلاصه بعد از لمحہ [ای] سوار کالسکه شدم با سپهسالار و منچیکوف، رفتم دیدن ولیعهد و زود برگشتیم به عمارت، در ورود شلیک توپ هم شد. دیگر آنچه بالا-تر از آن به تصور بیاید، امپراطور اسباب احترام و پذیرایی بعمل آورده بود که اسباب خجالت ما می شد. بعد از شام الکسی پسر دوم امپراطور آمد همراه، رفتیم به تماشاخانه گران تئاتر. (۱) [۲۶۵] در حجره پایین پهلوی سن نشستیم، زن الکسی آنجا نشسته بود، دست دادیم، مجلس رقص و باله بود، باز لال بازی بود، اما رقصهای زیاد خوش لباس خوشگل داشت، می رقصیدند و در این ضمن پرده های خوب نشان می دادند و ساز و رقص را تغییر می دادند. بعد ولیعهد و ولادمیر و زن ولیعهد به همین حجره آمدند با قسطنطین، بعد امپراطور آمد، همه نشستند. بعد از افتادن پرده برخاستیم، رفتیم اطاق دیگر بستنی خوردیم، امپراطور سیگاری به من داد، کشیدم، صحبت زیادی شد.

سپهسالار و قامازوف و گراف آلدبرق که محرم و وزیر دربار امپراطور است بودند بعد

ص: ۹۸

۱- اصل: ته آتر

باز آمدیم، نشستیم، باز رقص شد و خیلی طول کشید، پنج دقیقه قبل از اتمام امپراطور رفت. بعد از اتمام ما هم رفتیم، باز با پسر امپراطور در یک کالسه نشستیم، سپهسالار هم نشسته بود، رفتیم به عمارت.

امروز باریناتسکی آمد به حضور که خیلی محترم است پیش امپراطور، سابق که پتر آدمم این شخص ناخوشی نقرس داشت، مدتی در رختخواب بود، حالا گردن کلفت، سرخ، سفید به راه افتاده است.

کرچکوف وزیر اعظم مدتی است ناخوش است، امروز هم ندیدم خانه اش خوابیده است.

در مسکو روز آخر اینبند دندان ساز از راه رشت وارد شد، دیده شد. نوه ناصر الملک هم با او وارد شده بود دیده شد، یعنی ابو القاسم خان از قفقاز آمده بود، هر دو هم در راه آهن با ما وارد پتر شدند، دندانساز رفت به سوئد (۱) و وطنش، باز می آید.

روز جمعه ۲۱ [جمادی الاول]:

در پتر توقف شد، امروز می خواستند عرض لشکر بدهند، باران مانع شد.

حاجی محسن خان از اسلامبول آمده است، دیده شد، ریش تراشیده، چاق، فربه. ملکم از مسکو رفت به برلن، از مسکو الی پتر از این آبادیها گذشتیم:

کلین، تور، اسپروو، بولوگوا، اوکولووکا، مالووی شرا، لوبان.

خلاصه امروز باز سوار کالسه شده بازدید برادرهای امپراطور رفتیم خانه بودند.

سپهسالار، حکیم الممالک بودند. [در] کوچه گردش شد، برگشتیم منزل، شام را مخصوصا پیش امپراطور خوردیم، قبل از رفتن دیدن برادرهای امپراطور بازدید خود

ص: ۹۹

امپراطور رفتیم. اطاق به اطاق، دیرو، آدم نمی رسد، همه اطاقها با اسباب و زینت، پرده های بزرگ، کوچک، صورت جنگهای قدیم، جدید و غیره. تالارهای بزرگ عریض طولانی، بلند، همه جا قراولهای احترام با لباسهای خوب ایستادند.

خلاصه تا رسیدیم به اطاق [۲۶۶] کابینه امپراطور نشستیم. سپهسالار، قمزوف بودند، خیلی صحبتهای دوستانه شد، دو کاکای سیاه با لباس مصری قلیان نی پیچ آوردند. یکی به امپراطور، یکی به من دادند، کشیدیم. سگ سیاه امپراطور هم داخل اطاق شده رفت زیر نیمکت خوابید. این سگ را امپراطور خیلی دوست دارد و در سفر اول هم که آمده بودم همین سگ را در اطاق امپراطور دیدم. امپراطور معلوم است در این پنج سال آخر خیلی پیرتر و شکسته تر شده است، اما باز قد و قامت بلند و صورت مهیبی که دارد برجاست. دندانها سیاه است، بلکه تمام اولادش را دیدم. دندانهاشان سیاه است، مثل ولیعهد و غیره گویا ارثی باشد. بعد از مراجعت از پیش امپراطور رفتم بازدید برادرها که خانه بودند و مراجعت شد. رفتیم سر شام خانواده مخصوص، باز همین تالارها که بقدر نیم فرسنگ است طی شد تا رسیدیم اطاق امپراطریس ماری الکساندرا، دست داده قدری راه رفتم، ایستادیم نشستیم، صحبت شد. امپراطور، ولیعهد، سایر پسرها، عروسها، چند زن دیگر، باریناتسکی، الدربرق و غیره و غیره بودند. رفتیم سر میز نشستیم. امپراطور دست چپ، امپراطریس دست راست ما نشسته سائیرین هم هر کس به جای خود نشست. سپهسالار هم سر شام بود، موزیک هم می زدند. شام بسیار خوبی خورده شد. بعد از شام باز برخاسته به اطاق امپراطریس رفته صحبت شد. بعد از چند دقیقه وداع کرده باز از تالارهای معلومه گذشتیم، رفتیم منزل. نیم ساعتی که نشستیم، الکسی پسر امپراطور آمد. به اتفاق رفتیم تماشاخانه اپرای روس، باز در حجره پایین نزدیک سن نشستیم. این تماشاخانه بسیار بسیار خوب است. پنج مرتبه و وسیع است و ساز و آواز است و رقص، بسیار بسیار خوب خواندند، بسیار خوب رقصیدند.

جادوگرها بازی درآوردند، پسر پادشاهی در صحرا بود، به جای جادوگرها رسید، روی تخت آن زن جادو [گر] که نشست دیوانه شد. بعد خوابید، بعد دخترهای جادو و پری آمدند، برای شاهزاده قلیان و آفتابه لگن و غیره آوردند و زنهای خوشگل زیاد با لباسهای خوب دور شاهزاده را گرفته رقصیدند، زدند، خواندند، با شاهزاده عشق بازی کردند باز مفقود شدند. خلاصه به همین طورها الی آخر بازی های خوب و رقص و آواز خوب دادند، خیلی طول کشید. در وسط تماشاخانه امپراطور آمد با پسرها و عروسها و غیره. همه پیش ما نشسته بودند سرژ پسر جوان امپراطور از دیروز ناخوش شده است، امپراطور فکری بود، قسطنطین برادر امپراطور که نشسته بود پهلوی امپراطور به هوای ساز که می زدند متصل می خواند و سرش را تکان می داد، خیلی تماشا داشت. تعجبها کردم. خلاصه بعد از اتمام اول امپراطور رفت، بعد ما رفتیم نصف شب بود اما شهر روشن بود، مثل صبح بین الطلوعین تهران بلکه روشن تر که هیچ احتیاج به چراغ [۲۶۷] کوچه نبود، در کوچه می شد کاغذ خواند، رفتیم، خوابیدیم. امروز حاجی محسن خان چند هندوانه بزرگ آورده بود، هندوانه مصر است، از اسلامبول آورده بود، پاره کرده خوردیم، خوب بود.

روز شنبه ۲۲ [جمادی الاول]:

امروز صبح بعد از خواب برخاستن کرس معاون الوزرای خارجه آمد، قدری صحبت شد. بعد رخت پوشیده حاضر شدیم برای رفتن میدان مشق که پاراد می گویند. من، سپهسالار، سوار کالسکه شده رفتیم، در کوچه ها جمعیت زیادی بود تا رسیدیم به میدان شان دومارس، چادری یعنی سایه بان فرنگی زده بودند که پله می خورد بالا می رفت.

زنهای ولیعهد و پسرهای امپراطور و شاهزاده خانمها نشسته بودند. امپراطریس هم آمد، جنرالهای زیاد پیاده در زمین ایستاده بودند. ناصر الملک، محسن خان، وزیر مختار ما در

پطر توی سایه بان ایستاده بودند. با حکیم الممالک، قمزوف که بسیار بد فارسی حرف می زند و دهنش بوی متعفن می دهد حاضر بود. امپراطور با ولیعهد و پسرهای دیگر، جنرالها و غیره سواره توی قشون راه می رفتند. قسطنطین توی سایه بان نشسته بود، بعد از مدتی که امپراطور راه رفت آمد جلو چادر ما با شمشیر، به امپراطریس سلام نظامی داد و ایستاد، قشون مشق حرکت کرده از جلو چادر گذشتند. هوا صاف و آفتاب بود، قریب سی هزار پیاده و سواره بود، اول افواج پیاده و بچه های مدرسه آمدند، بسیار خوب و با نظام، بعد توپخانه. هشتاد عراده توپ بود، بعد سواره. اول دفعه قبل از پیاده سواره گرجی و داغستانی گذشته توپخانه هم گویا عقب تر از سواره آمد. توپخانه سواره و پیاده، توپهای فولادی و برنجی کروپ، سواره کوراسیه زره پوش که کلاه خود و چهار (۱) آینه داشتند، قبای ماهوت سفید، اسبها سیاه یک رنگ و یک اندازه، چه اسبهایی بود که مثل سحر می ماند که به یک اندازه و به یک رنگ و به یک فربهی چطور می شود اسب باشد.

خلاصه روی هم رفته قشونی بود بسیار منظم و خوب، خیلی طول کشید تا گذشتند.

امپراطور خودش با دهنش شیپور می زد و بعد شیپورچی از عقب به همان طور شیپور می زد، با شیپور سواره ها حرکت می کردند.

خلاصه بعد از اتمام برخاسته سوار کالسکه شده رفتن خانه (۲) که نزدیک همین میدان است، یعنی مشرف است به میدان، نهار را باید آنجا بخورد. دخترهای مدرسه که در زیر حمایت همین زن هستند صف کشیده ایستاده بودند، همه فرانسه می دانستند و تربیت شده هستند، میانشان خیلی هم خوشگل بود، شاهزاده خانمها، شاهزاده ها کلا آمدند، امپراطور هم [۲۶۸] آمد، رفتیم سر میز، نهار بسیار خوبی آوردند، خورده شد،

ص: ۱۰۲

۱- اصل: ۴

۲- جای نقطه چین در متن اصلی خالی است.

امپراطور در نصف ناهار برخاست رفت کار داشت. ما بعد از اتمام ناهار آمدیم منزل.

شب را هم باید به شام رسمی به منزل امپراطور برویم.

منزل که آمدیم ایلچی های مقیم پطر را به حضور آوردند و همه را دیدیم احوال پرسیدیم، صحبت شد، از هر دولتی ایلچی کبیر و وزیرمختار و شارژدفر در اینجا هست.

ایلچی هائی که دیدم اغلب پنج سال قبل از این باز اینجا دیده بودم، مثل ایلچی انگلیس، فرانسه و غیره.

اسامی ایلچیان کبیر از این قرار است:

- فرانسه: جنرال لوفلو

- انگلیس: لرد لوفتوس

- اطریش: که یک پا ندارد، در جنگ مجارستان بیست سال قبل از این پایش را گلوله ها برده اما با پای چوبین چنان راه می رود که هیچ معلوم نیستند پا ندارد، اما عصبایی در دست دارد اسمش: بارون دولانژنو

- آلمان: شسونتیز

- ایتالیا: نیگرا

بعد از رفتن حضرات وقت شام رسید. رسماً رفتیم باز تالار به تالار تا رسیدیم به تالار شام. امپراطور، امپراطریس شاهزاده ها و غیره خیلی بودند، از ایرانیها سپهسالار، عضد الملک، نظر آقا، ناصر الملک بودند. شام بزرگی صرف شد، از صاحب منصبان و ژنرالها خیلی بودند، امپراطور به سلامتی ما جامی خورد. فوراً از قلعه ... (۱) شلیک توپ کردند، با تلگراف خبر کردند. بعد ما هم جام شربتی به سلامتی امپراطور و امپراطریس نوشیدیم. خیلی خوش گذشت. بعد از شام آمدیم منزل.

ص: ۱۰۳

۱- نام قلعه در متن اصلی خالی است.

بعد از چند دقیقه باز سوار کالسکه شده به سیرک رفتیم. عجب سیرکی ساخته اند، تازه امسال ساخته شده است، چند نفر ایتالیائی و انگلیسی و غیره شریک شده ساخته اند، مثل سیرک پاریس، بلکه بهتر، جمعیت زیادی بود، در حجره من، الکسی پسر امپراطور بود، بعد از چند بازی امپراطور هم آمد پهلوی من نشست، شاهزاده خانمها و سایر هم در حجره بزرگ دیگر بودند، پیشخدمتها و غیره همه بودند، بازیهای عجیب از حرکات اسبها و الواط که معلق می زدند و پشتکهای غریب که عقل حیران می ماند. اسبها را طوری رام و مطیع کرده اند که در حقیقت زبان می فهمیدند، انواع، اقسام می دونند.

می ایستند، دست بالا- می کنند، زانو زمین زده سلام می کنند. آدمهای قوی بعضی بچه ها را طوری در روی دست و سر خودشان بازی می دادند که به تصور نمی آید، می خوابید مرد که پنج شش بچه یعنی [۲۶۹] نه زیاد کوچک، ده دوازده ساله را در روی دست و پا، کله خود بازی می داد. مثل اینکه مردی بخواهد چند بچه گربه یا بچه گنجشک را بازی بدهد. پسرها و دخترها خود صاحب سیرک هم بازی می کردند، با اسب، دخترش بد نبود، خوب اسب بازی می کرد، از حلقه ها می پرید، باز روی اسب می افتاد. یک دختر ینگگی دنیایی بسیار بسیار خوشگلی که جزو سیرک است روی سیم تلگراف که مثل بندبازی ساخته بودند راه می رفت، بی امداد لنگر و غیره، خیلی عجیب بود و خیلی خیلی خوشگل و خوش اندام. همه چیز تمام بود. امپراطور و سایرین آب دهنشان رفته بود، بعد آمد پایین، گلوله بازی می کرد، یعنی چهار پنج گلوله بقدر نارنج را روی دست هوا می انداخت می گرفت و سه بطری شیشه را هوا می انداخت می گرفت. بعد بازیهای دیگر زیاد در آوردند، خیلی کامل. بعد از اتمام رفتیم منزل خوابیدیم.

روز یکشنبه ۲۳ [جمادی الاول]:

صبح رفتیم حمام، خیلی چرک بودیم، حمام بسیار خوبی در شهر امین السلطان پیدا

کرده بود، حاجی حیدر لخت شده بود، سیاچی هم لخت شد. شست و شوی کامل شد، حقیقتاً حظی کردیم، شیرهای متعدد داشت، آبهای گرم سرد و غیره. بعد از حمام آمدیم بیرون، رفتیم منزل، به محض بالا رفتن منزل برق و باران شدیدی آمد، مثل سیل، بعد ساکت شد امپراطور دو گلدان خوب چینی فرستاده بود، دیده شد، شب را در خانه ولیعهد دعوت شام رسمی بود، رفتیم، بسیار عمارت خوبی است معروف به عمارت دانچیکوف، باغ مخصوص خوب دارد، ولیعهد، زنش، سایرین، شاهزاده ها بودند.

سپهسالار، عضد الملک، ناصر الملک، محسن خان و غیره و غیره بودند. زن ولیعهد دست چپ ما بود، زن که اسمش کنتس هاید است دست راست، زن میانه سن بدگلی بود. شام بسیار خوبی خورده شد. بعد از شام رفتیم منزل. شب را به تماشاخانه ... (۱) رفتیم، باله بود، شبیه مونته نگروها را درآورده بودند. رقص آنها را می کردند، لباس آنها را پوشیده بودند، بسیار خوب رقصیدند، خوب زدند، پرده های خوب از ماه و طلوع آفتاب نشان دادند.

امپراطور هم آمد، با امپراطور به سن رفته گشتیم، دخترها و رقاصها را تماشا کردیم. به الکسی امشب نشان تصویر خودم را دادم، الماس.

در سازه های تماشاخانه یک کمانچه بسیار بزرگ است، یک کمانچه از آن کوچکتر.

یک هارپ که چنگ می گویند. چند شیپور موزیکان، یک طبل، سنج، باقی همه کمانچه کوچک است، اما کمانچه ها شبیه به تار ایران است، پهن تر، با تیر کمانچه کش می زنند.

خلاصه بعد با شاهزاده باز یک کالسه که نشسته رفتیم منزل. شب را بد خوابیدم [۲۷۰].

روز دوشنبه ۲۴ جمادی الاول:

صبح برخاستم، امروز با راه آهن رفتیم پطروف، سه ربع ساعت راه است با [راه] آهن.

ص: ۱۰۵

۱- جای اسم تماشاخانه خالی است.

در بین راه جاهای خوب دیده می شود، در گار پطرهوف پایین آمدیم. جنرال و آدمهای مواظب پطرهوف همانها هستند که در سفر سابق بودند جنرال پیری است، هوا خیلی سرد بود اما باد نداشت، نیمه آفتاب هم بود، منچیکوف و غیره همه بودند. عضد الملک، امین السلطان، امین السلطنه، حکیم الممالک، عکاس، مهدی قلی خان، آقا محمد علی بودند، باقی دیگر نیامده بودند. رفتیم عمارت، ناهار را گرم آنجا خوردیم.

در عمارت یک پرده گوبلنس کار فرانسه هست، صورت پطر است، در قایق شکسته که دو نفر ملاح از ترس غش کرده اند اما پطر خود سکان را گرفته فرمان می دهد، بسیار بسیار خوب پرده ایست، هیچ همچو چیزی نمی شود.

خلاصه بعد از ناهار رفتیم پایین، قدری پیاده گشتم، دم حوض ها فواره ها، فواره بزرگ که اسمش سمسون است خراب شده است، آبش نمی جهید، سایرین آبهاشان خوب می جستنند اما ته حوضها خراب بود. آب نمی ایستاد، زمستان خیلی خرابی به هم می رساند. بعد سوار کالسکه شدم، تماشاچی، بچه ها و غیره باز خیلی بودند، تازه درختهای اینجاها برگ می کنند، اگر بیدمشک بنفشه اینجا بود حالا اولش بود. خلاصه من، سیاچی، امین الملک، عضد الملک کالسکه نشستیم، در خیابانها، لب حوضها و غیره خیلی گشتم. عصر بلندی باز رفتیم گار، به راه آهن نشسته رفتیم منزل. شب را شام نخورده رفتیم تماشاخانه اوپرای روس. بعد از چند دقیقه امپراطور، شاهزاده ها و غیره آمدند، بازی بی مزه طولانی در آوردند، من شام نخورده بسیار کسل خواب بودم، در پرده آخری از امپراطور وداع کرده رفتیم منزل، سپهسالار هم پیش رفته بود منزل، من و شاهزاده دوتایی توی کالسکه بودیم. منزل شام خوردیم در اینجا بقدر چهارده هزار تومان جواهر خریدم.

از پتر باید به ورشو (۱) برویم، در ساعت ظهر باید حرکت شود، برخاستم، رخت پوشیده حاضر شدیم، نیم ساعت قبل از وقت امپراطور با همه پسرهایش و شاهزاده ها و بزرگان آمدند منزل من. استقبال کردم، دست دادیم، بسیار به مهربانی و گرمی راه افتادیم از تالار به تالار، تا رسیدیم به اطاق مخصوص امپراطور نشستیم، من بادم و امپراطور [و] قمزوف، سایرین بیرون رفتند، خیلی صحبت های دوستانه شد و بعضی مطالب گفته بادم، همه را امپراطور گفت، قبول کردم. بعد برخاسته با امپراطور رفتم اطاق امپراطریس، آنجا هم نشستیم، با کمال خوبی گذشت. بعد برخاسته از پله عمارت امپراطور آمدیم پایین. پالتو من حاضر نبود، [۲۷۱] امپراطور پالتو خودش را به من داد، پوشیدم. گفتم چون پالتو شما را پوشیدم اغور (۲) سفر من خیر است.

خلاصه من و امپراطور نشستیم [در] درشکه سرباز، رانیدیم، مردم زیاد باز طرفین راه بودند، او را می کشیدند، از همان راه دیروز که به گار پترهوف رفتیم می رفتیم تا نزدیک گار پترهوف به دست چپ رانیدیم به گار ورشو رسیدیم، پیاده شدیم. امپراطور هم پیاده شد. ولیعهد و همه شاهزادگان و برادرهای امپراطور و سردارها و غیره همه بودند. به همه شاهزاده ها دست داده وداع کردیم. امپراطور مکرر بر مکرر دست داد به من، وداع گرمی کردیم. رفتم توی واگون یعنی کالسکه بخار، باز امپراطور آمد توی کالسکه مجددا دست داده اظهار کمال محبت را کرد و همچنین من اظهار کمال دوستی، و رفت پایین ایستاد با شاهزاده ها، تا راه آهن حرکت کرد، همانطور [که] ایستاده بود چند قدمی هم با حرکت اول کالسکه به راه آمد، بعد از آن کالسکه به تندی راه افتاد و

ص: ۱۰۷

۱- اصل: وارشاوی

۲- اغور: شگون، آغال، فال. خوش اغور: خوش آغال، میمون، خجسته (لغت نامه دهخدا).

پطر زبورغ از نظر غایب شد. افتادیم به راه.

این ترن بسیار خوب ترنی است، کالسکه من بسیار وسیع و پاکیزه و راحت است و منزل همراهان هم بسیار خوب است، همه به هم راه دارند. نشستیم روی صندلی ناهار را در حرکت ترن خوردیم، ناهارخانه جایی افتاده بود در عقب واگون ما که لابد اسپهسالار، ناصر الملک و غیره می باید بیایند از کالسکه من گذشته بروند آن طرف ناهار بخورند. آمدند، رفتند. بعد از آن در استاسیون اول که ایستادیم واگون اسپهسالار را باز کرده بردند عقب بستند، تماشایی داشت، این رفت و آمد و بستن و باز کردن.

خلاصه رانندیم، همه صحرا گل است و چمن، جنگل و رودخانه. جنگل زیاد از حد دارد، اغلب کاج است و این جنگلها را دستی تربیت می کنند برای سوخت راه آهن و تعمیر چوبهای پوسیده راه آهن که هر دو سه سال باید عوض شود. طرف عصری بود. به شهر پسکوو رسیدیم، حاکم شهر و جنرالها و اعیان اشراف، حکام، رعیت، زن و مرد یک دسته سرباز یعنی نصف فوج، شاگردان مدرسه نظامی این شهر که قریب سیصد نفر شاگرد دارد همه در استاسیون ایستاده بودند، رفتم پایین، از صف سرباز و صف شاگردان مدرسه گذشتم. با حاکم قلمی و نظامی اظهار التفات شد. برگشتم به کالسکه.

اسرای عثمانی در این شهر خیلی بودند اکثر آمده لب کالسکه ایستاده بودند، قدری ترکی با یک نفر صاحب منصب عثمانی حرف زد. وقتی که پنج سال قبل در اسلامبول در عمارت بیگلریگی بودم این صاحب منصب دم در قراول ما بوده است، در قارص اسیر شده است. در استاسیون های بین راه هم همه جا اسرای عثمانی دیده شدند که مشغول عملگی بودند.

خلاصه شب را در راه آهن خوابیدیم و از صحراها و جنگلها و چمنهای خیلی پاکیزه می گذشتیم. امروز از شهر ویلنا که شهر معتبر و نظامی است و قشون و مدارس و غیره اینجا خیلی هست. شب که در خواب بودم گذشتیم، حاکم و صاحب منصبان و مستقبیلین

ص: ۱۰۸

همان شبانه دم استاسیون [۲۷۲] حاضر بوده اند، اما من خواب بودم، افسوس خوردم که چرا شهر را ندیدم.

خلاصه صبح دیر از خواب برخاستم، دیشب توی راه آهن خوب خوابیده بودم دیر برخاستم، رخت پوشیده تماشای اطراف را کردم، خیلی صحرای خوبی بود، جنگلهای کاج قوی زیاد دیده شد. همه راه یا زراعت بود یا جنگل و چمن و گل زرد و غیره. کم کم که به لهستان نزدیک می شدیم هوا گرم تر می شد، یعنی از پتر گرمتر بود، لیکن باز اینجاها خیلی سرد است. یاس شیروانی در استاسیون بین راه دیده شد که ابتدایش بود، حاصله‌های گندم اینجا بلند و خوشه بسته بود، اما سبز است هنوز، حاصل گندم پتر و آن بالاها هنوز چهار انگشت سبزه از زمین بلند شده بود.

ساعات روز و شب ورشو نیم ساعت با پتر تفاوت دارد، یعنی نیم ساعت زودتر طلوع و غروب می شود. معقول شبی دارد که تاریک می شود. در پتر شب هیچ تاریک نمی شد. خلاصه حاصل گندم و غیره را بسیار خوب و با دقت می کارند، گردگرد می بندند، خیلی قشنگ به نظر می آید.

دیروز عصری در راه آهن غروب آفتاب تماشای بسیار بسیار خوبی داد. چنان سرخ رنگ و باتماشای غروب کرد که به عقل نمی آید و همچنین طلوع قشنگی دارد. در این صحراها که کوه کم است و نزدیک به شمال و قطب است آفتاب در طلوع و غروب چشم را کمتر می زند و رنگهای غریب پیدا می کند و تماشا می دهد.

خلاصه در استاسیون آخری حاکم قلمی شهر ورشو که اسمش بارون دمدم مرد خوش روی بلندقامتی بود به حضور آمد. توی واگون در ساعت هفت فرنگی که یک ساعت و نیم به غروب مانده بود وارد شهر ورشو شدیم. بین راه باران زیادی آمد، اما در ورود شهر ایستاده بود. اول که وارد شهر شدیم یعنی بیرون شهر، گاری که باید پیاده می شدیم خراب شده بوده است، تازه تعمیر می کردند، باید برگردیم به گار دیگر برویم.

از زیر پل آهنی بسیار گذشتم که برای عبور راه آهن ساخته اند. رفتیم از روی پل آهنی طولانی دیگری که در روی رودخانه ویستول ساخته اند و خیلی پل خوب طولانی است گذشتم. رودخانه بسیار عریض است و آب زیادی دارد و این رودخانه داخل دریای شمال بالتیک (۱) می شود و این رودخانه بواسطه جنگهای قدیم ناپلئون که با روسها و غیره کرده است و همچنین جنگهای شارل ۱۲ پادشاه سوئد با لهستان و روس و همچنین جنگهای دیگر، بسیار معروف و تاریخی است.

از پل گذشته به گار رسیدیم، پیاده شدیم. حاکم نظامی با صاحب منصبان زیاد ایستاده بودند و فوج زیادی صف کشیده بودند. حاکم نظامی شخصی است کوتاه قد و ریشهای سفید در گونه ها دارد و چانه را می تراشد. چشمها کبود، بسیار کوتاه است. هشتاد سال دارد، می گفت در ایام فتحعلی شاه برای رد اسرای روس با ایلچی که آن وقت مأمور ایران بود به اصفهان رفته ام [۲۷۳] تهران را دیده ام. پنجاه سال درست قبل از این، اسم این شخص کنت دکوتر بود، حالا در حقیقت فرمانفرمای لهستان روس است، از صف سربازان گذشته سوار کالسکه روبازی شدم، تنها نشسته بودم، راندم از کوچه های متعدد گذشتم، همه جا مردم زیاد جمع شده بودند، او را می کشیدند و فریاد می کردند.

افواج هم الی نصف راه ایستاده بودند. ورشو شهر بسیار قشنگی است، اما ظاهر عمارات و خانه ها قدری چرک است. چراغ گاز دارد، میدانهای خوب دارد، یک باغ عامه دارد که فواره قشنگی میان حوض دارد، بسیار بزرگ، ژاردان دوساکس می گویند، اما امروز ندیدم.

خلاصه رفتم خیلی راه الی عمارت و باغی که برای ما حاضر کرده بودند یک ساعت راه بود. این عمارت در آخر شهر اتفاق افتاده است، اسم عمارت قصر لازنسکی و از

ص: ۱۱۰

۱- اصل: بالتیق

بناهای استانیسلاس اوگوست است که صد سال قبل از این پادشاه لهستان بوده است از خیابانها [ی] خوب پردرخت، سبز، خرم، درختهای جنگلی قوی، گردشگاه خوب گذشتیم، تا رسیدیم در عمارت که در میان این باغ وسیع پردرخت جنگلی واقع است. زن و مرد زیادی بود، حاکم اغلب صاحب منصبان را معرفی کرد بعد رفتیم بالا. اگرچه این عمارت در پیش عمارات دولتی مسکو و پتر هیچ است، اما به یک سلیقه و مزه ساخته شده است و اسباب و مخلفات خانه از آینه ها و میز و صندلی و مجسمه های مرمر که هیچ جا به این سلیقه عمارت ندیده بودم. منظرش به دریاچه و باغ و خیابانهای خوب است و دو مرتبه است این عمارت، دو دسته موزیکانچی بسیار خوب آمده زیر عمارت موزیکان زدند و یک دسته سازنده چی تماشاخانه که با کمانچه ها و موزیک و غیره ساز بسیار بسیار خوب می زدند آمدند پایین. آنها هم خیلی زدند، خواندند. شب را کل باغ را چراغان کرده بودند، فانوسهای رنگ به رنگ، شیشه از درختها آویزان کرده بودند. توی آنها چراغ بود، مثل چراغانی پری ها بود، بسیار خوش می آمد. بعد از شام سوار کالسکه شده قدری توی باغ گشتیم. عضد الملک، مهدی قلی خان پیش ما بودند. رفتیم الی شهر، توی شهر را هم گشتیم، شهر هم چراغان بود و همه جا بیرقهای (1) ایران و روس زده بودند. بعد آمدیم منزل. در این عمارت از همان عهد قدیم روی گچ یک نقاشی از یکی از شهرهای چین کرده اند و به همان جهت این اطاق را اطاق چینی می گویند. یک کله نیم تنه مرمری توی اطاق است که بسیار بسیار خوب حجاری شده است، صورت زن بسیار خوشگلی است کلاه خود در سر دارد که قراقوش بالای خود است، زلفها ریخته است، حجاری به این خوبی کمتر دیده بودم [۲۷۴] و این زن از معشوقه های پادشاه قدیم این مملکت بوده است، یا زنش بوده است که استانیسلاس اوگوست باشد، اسم این زن

ص: ۱۱۱

کنس گرابوسکا است. هر قدر آدم به این شکل بیشتر نگاه کند بیشتر مایل می شود. و این پادشاه خیلی معشوقه باز بوده است. در این اطاقها اغلب اشکال معشوقه های خود را [قرار] داده است، چه حجاری کرده اند، چه در پرده کشیده اند. این حجاریها نه این است که جایی چسبیده باشد، علی حده ساخته روی میز و گوشه های اتاق گذاشته اند. شهر ورشو خیلی آباد و پرجمعیت است. دویست و پنجاه هزار نفر جمعیت دارد، مذهب این مملکت آنچه عیسوی است کاتولیک است، باقیمانده یهودی هستند. نصف این شهر یهودی است و در مملکت لهستان روس دو کرور یهودی هستند.

در عبور از راه آهن پتر الی مملکت پولون که لهستان باشد از این ایالت و حکومت های روسیه گذشتم: اول پسکوو، وی تبس (۱)، کوونو، ویلنا، کرودنو، ورشو.

روز چهارشنبه ۲۶ [جمادی الاول]:

در ورشو توقف شد. صبح که برخاستم هوا ابر و باران شدید می آمد، ناهار خورده بعد از ناهار پیاده قدری در باغ و خیابانها گشتیم الی نارنجستان و باغچه های نزدیک عمارت بلودر رفتیم، خیلی گلها و باغچه های خوب داشت. امین السلطان، مهدی قلی خان، امین السلطنه، محقق، میرزا احمد بودند، پلوتین هم بود.

بعد سوار شدیم از نزدیک عمارت بلودر که در حقیقت توی همین باغ است گذشتیم حاکم ورشو منزلش آنجاست این عمارت هم از قدیم است و از بناهای پادشاهان قدیم لهستان است، عمارت کوچکی است. باران شدید هم می آمد. راندم برای شهر و دیدن قلعه نظامی که امپراطور نیکلا ساخته است. دیروز هم در ورود وقتی که از رودخانه گذشتم قدری که رفتیم سمت دست راست واقع بود، خیلی همراه بود، رفتیم تا رسیدیم به

ص: ۱۱۲

قلعه. همه دیوار و بارو و خندق قلعه سبز و چمن است و پرگل، از رطوبت هوای این مملکت است که همه جا سبز است، هوای گیلان و مازندران را دارد. پیاده شده همه باستان و انبارها و توپهای قلعه را دیدم، به تفصیل گشته بعد سوار شدم. از راه دیگر رفتم، باغ عامه بسیار خوبی در شهر بود، رفتم آنجا گردش کردیم حوض داشت، فواره بزرگی داشت. آبش خیلی می جست باغ کم عرض طولانی است. درختهای قوی سبز، زمین، چمن خیابانهای خوب، مردم از زن و مرد زیاد می گشتند. این شهر زنهای بسیار خوشگل دارد [۲۷۵]

بعد از گردش معاودت به عمارت شد. الحمد لله تعالی شب را در ساعت هشت بعد از ظهر رفتم تماشاخانه، سپهسالار و سایرین بودند. راه دوری بود تا رسیدیم. حاکم نظامی، یعنی فرمانفرما آنجا بود، پله می خورد، رفتم بالا نشستیم، تماشاخانه پنج مرتبه وسط است، نه کوچک نه بزرگ، نزدیک سن نشستیم، سپهسالار [و] حاکم پیش ما نشستند، باله بود، بسیار خوب بازی درآوردند و رقاصها [ی] پولونیز بسیار بسیار خوشگل داشت، خوب رقصیدند، رقاص اول اینجا مثل مال مسکو و پطر لاغر و بدگل بود، قونسول فرانسه که در اینجا است و ریش توپی سیلندری دارد و به ایلخانی بسیار شبیه است، عشق به این رقاص اول دارد. اسم قونسول (۱)

چهار نفر دختر که از یک خانواده و خواهر بودند در آخر قطار لژ ما نشسته بودند، مادرشان مرده است، پدر دارند، صاحب دولت هستند، دخترها شوهر نرفته اند، به میل خودشان زندگی می کنند، قبای آسمانی رنگ هر چهار [نفر] پوشیده بودند، ساعدها و سینه ها باز مثل حوری و بهشت نشسته بودند، چشم ما که به آنها افتاد دیگر دورین را برنداشتیم، بطوری که خودشان هم فهمیدند و غمزات غریب می کردند.

ص: ۱۱۳

«سیر نمی شود نظر بس که لطیف منظری»

در حق اینها شیخ [سعدی] مرحوم گفته است

خلاصه الی آخر به تماشای آنها گذشت و الی صبح افسوسها خورده شد. بعد از اتمام برخاسته با کمال اندوه به منزل آمدیم و شام خورده خوابیدیم.

روز پنجشنبه ۲۷ [جمادی الاول]:

صبح دیر از خواب برخاستم، در ورشو توقف شد. بعد از ناهار سوار کالسکه شده هوا خوب بود سیاچی، امین الملک پیش ما نشسته در باغ گردش شد. دو نفر از خواهرهایی [که] دیشب [در] تماشاخانه دیده بودم، سواره پشت کالسکه ما افتاده اسب می دواندند و بعد آمدند، مثل شاطرباشیها این ور آن ور کالسکه ها افتاده نزدیک می آمدند خیلی به زبان فرانسه صحبت‌های شیرین شد، تا رفتم برای موزه شهر.

در این شهر موزه ای هست که بنایش را سلاطین قدیم لهستان کرده اند، از شصت هفتاد سال قبل از این، بعد روسها تکمیل کرده اند از هر جنس حیوانات ینگگی دنیایی، افریق و غیره و مرغها و صدفها و ماهیها و غیره دارند که همان حیوان مرده را مثل زنده با همان پر و پوست و هیأت ساخته اند، پشت قفسه های آینه گذاشته اند، خیلی گشتیم، تماشا کردیم، بعد سوار کالسکه شده قدری در شهر قدیم ورشو که داخل همین شهر است اما کهنه [است] و کوچه های تنگ دارد گشتیم، بعد رفتم حمام، امین السلطان، محقق، امین السلطنه، پیش از ما آنجا بودند، لخت شدیم، حاجی حیدر شست و شویی کرد، بسیار خوب حمامی است، حمامهای زیاد تودرتو دارد، البته صد حمام داشت، بعد آمدیم بیرون، رخت پوشیدیم، پشت آینه شیشه که هوا به سر حمام می دهند پس کوچه ای بود، زن گنده سگ کوچکی بغل داشت و یک پسر فقیری میمون کوچک بسیار

خوبی داشت، ساز می زد، میمون را بازی می داد، تماشا کردم، بعد رفتم که برویم، صاحب این حمامها که اسمش موسیو قایانس است گفت عکاسخانه همین بالای حمام است، بیایید عکس بیندازم. رفتم بالا، لایه‌های خرابی داشت و چشم انداز بسیار خوبی به رودخانه ویستول و قدری از شهر داشت. چند شیشه عکس ما را انداخت، بعد سوار شده آمدیم منزل. الحمد لله تعالی خوش گذشت.

شب را به سیرک رفتم، سیرک اینجا را تماما از چوب ساخته اند، از سیرک پتر قدری کوچکتر است، اما جمعیت زیادی دارد. صاحب سیرک سالامسون نام آلمانی است، زن بسیار خوشگلی داشت که خود زن هم با لباسهای مختلف اسب بازی می کرد. می گفتند در فن سواری مهارت زیادی دارد، الواط این سیرک انگلیسی هستند. [۲۷۶] الواطش از معلق زدن و بازیهای خنده دار مختلف در آوردن معرکه کردند، خیلی خنده شد و اسب بازیهای خوب کردند، اسب را مثل آدم تربیت کرده اند بلکه بهتر از آدم، سگها را بازی می دادند چقدر خوب، هرچه می گفتند سگها با کمال نظم و قاعده به عمل می آوردند.

خلاصه چهار خواهر هم بودند. از تماشای آنها حظی کردم اما مردم ملتفت بودند، نمی شد نگاه کرد، چند شاپو به سر پدر سوخته ریش دار هم جلو خانمها را گرفته بودند، مانع از تماشا بودند. خلاصه فرمانفرما هم بود، اما چاییده است، سرفه می کرد.

سپهسالار و غیره بودند. بعد از بازیهای زیاد، به اتمام رسیده برخاستیم رفتیم منزل، شام را خورده خوابیدم.

در جلو عمارت توی باغ، لب دریاچه مجسمه های بزرگ مرمر خیلی است و خوب در توی دریاچه جزیره کوچکی است نزدیک به ساحل، در آنجا تماشاخانه سرباز تابستانی کوچکی ساخته اند ستونها به طرز رومن های قدیم دارد و در مقابل آن هم در کناره جای نشیمن تماشاچیان است ساخته اند، آن هم سرباز است، صندلی زیادی دارد در فصل گرما و تابستان آنجا ساز و آواز، رقص، تماشاخانه به عمل می آورند.

بیزاک را که در سفر اول مهمان دار ما بود یعنی با منچیکوف همراهی می کرد فردای ورود پطر در پطر دیدم. جنرال شده بود و در جنگهای عثمانی هم بوده است. در اردوی کورکو تادر پطر بودیم باز همه روزه جزء مهماندارها بود.

خلاصه فردا باید رفت برلن.

روز جمعه ۲۸ [جمادی الاول]:

باید برویم برلن، صبح زود برخاسته رخت پوشیدیم، در ساعت ۹ از نصف شب به این طرف باید سوار کالسکه بشویم، صبح زود یک شخصی از اهالی ورشو بعضی اختراعات کرده بود و بعضی اشیاء مثل تشریح و غیره آورده بود پیشکش کرده است، قدری ایستاد، آنها را تماشا کردیم. بعد باید این اسبابها را قونسول ایران که در ورشو است به تهران بفرستد. ان شاء الله. خلاصه من، سپهسالار سوار درشکه شده راندم.

صبح بود، هنوز مردم درست از خواب برنخاسته بودند، راندم تا رسیدیم به گار برلن، فرمانفرما و همه صاحب منصبان، کل اعیان و اشراف شهر حاضر بودند. چهار خواهر (۱) هم حاضر بودند، در کمال لطافت، بعد از تعارفات سوار واگون شدیم. این ترن چون باید یک سره به برلن برود و راه آهن آلمان ها تنگ تر از راه آهن روسهاست ترن را عوض کرده بودند. ترن مال امپراطور روس است، خوب واگونهایی دارد، اما بواسطه تنگی خط راه کالسکه ها کم عرض است. خلاصه همه جابجا شده در راه افتادن ترن چهار خواهر [۲۷۷] بخصوص یکی که از همه بهتر است وداع بسیار شیرینی کردند که افسوس داد به طرفین، و مثل برق از نظرها غایب شدند، و ما رفتیم رو به برلن، آنها ماندند عقب، عکسهای خود را فرستاده بودند در واگون آوردند.

ص: ۱۱۷

خلاصه افسوس خوران می رفتیم، ناهار را در واگون خوردیم، طرفین راهها همه سبز و خرم، پرگل، آباد، پرحاصل است، مملکت لهستان خیلی آبادتر از مملکت روس است.

آسیابهای بادی خیلی دیده شد، حاجی لک لک (۱) خیلی دارد، توی صحراها نشسته بودند یک وجب زمین پیدا نیست، یا حاصل است یا چمن و گرد حاصلها را چقدر خوب با سلیقه می سازند، الی پانزده فرسنگ راه که طی شد، کنار راه مثل سابق جنگل کاج و غیره کم است، بلکه هیچ نیست، اما از دورها جنگلهای زیاد به نظر می رسید، لیکن بعد از طی پانزده بیست فرسنگ باز جنگلهای کاج سرو و غیره نزدیک راه زیاد از حد است و الی برلن همینطور یا حاصل گندم و غیره است یا چمن و گل است یا جنگل است.

مملکت لهستان روس، ده روی ده بود، بلافاصله، خیلی آباد است، حاصل هم اغلب دیم است. بعد از ۶ ساعت راه با راه آهن به سرحد پروس رسیدیم.

منچیکوف، میلو تین آمده مرخص شدند، سرحد روس و آلمان الکساندرانا است مهماندار پروس آمد توی واگون، جنرال ریش سفید گردن کلفتی است، اسمش بارون ولون است، ملکم خان هم دیده شد.

امروز در استاسیون های لهستان روس که کالسکه دو سه جا ایستاد بطوری ازدحام می شد دور کالسکه که محل خطر بود، چند دختر بچه کم مانده بود بمیرند. دست به دست بالا کرده در بردند، چنان توی همدیگر بودند و فشار می دادند که آدمها را می بردند. صد قدم باز می آوردند، کم مانده بود همه زیر کالسکه ها بروند، مثل عرضه های (۲) زیارتگاه حضرت عبد العظیم و غیره.

ص: ۱۱۸

۱- اصل: حاجی لغ لغ

۲- منظور کسانی است که در راه حضرت عبد العظیم به وی عریضه می دادند که در بعضی جاها از آنها با نام «عرضه چی» یاد کرده است.

از ضرب فشار به همدیگر صدای زن و مرد و بچه یک دفعه به آسمان می رفت که ای وای مردیم، مردهای معتبر و زنهای خوشگل معتبر بودند که این طور همدیگر را فشار می دادند. خلاصه از الکساندرانا به راه افتادیم اما الکساندرانا مال روسهاست، تا رسیدیم به شهر تورن که مال پروس است و قلعه سخت معتبری دارد، گویا رودخانه ویستول هم از آنجا می گذرد. بعد از شهر برون برک گذشتم، کالسکه ها ایستادند، حاکم و جنرال شهر حضور آمدند بعد راندیم. در شهر کوسترین ایستادیم، در استاسیون ناهار یعنی شام حاضر کرده بودند، مردم رفتند پایین، شام زهرمار کردند، ما هم توی واگون چیزی خوردیم، اما غذای خوبی پخته بودند. بعد از اتمام شام براه افتادند، کم کم شب شد و تاریک. باید در ساعت ۱۳ که نصف شب است به برلن برسیم. از سرحد روس هم به این طرف [۲۷۸] به طوری تند می راند کالسکه را که ساعتی ده فرسنگ پدرسوخته راه طی می کرد و باد هم از جلو بود، دود زغال سنگ و غیره هرچه بود به کالسکه می ریخت تا اینکه نصف شب وارد گار شهر شدیم.

باز این نصف شب جمعیتی بود، داد می زدند. بخصوص بچه ها الی عمارت با کالسکه دویده، نصف شب توی کوچه ها داد می زدند.

وارد عمارت شدیم، همان عمارت دولتی است که سفر سابق بودم اما خیلی به نظر خوش زینت و قشنگ آمد، بسیار عمارت باشکوهی است الی دو ساعت هم قال مقال و آمد و رفت برای جا و منزل بود. شب را بد خوابیدم.

در فرنگستان با این حالت ما نه خواب هست نه خوراک نه راحتی، نه هیچ چیز.

لعنت الله علیهم اجمعین.

روز یکشنبه سلخ جمادی الاول:

چند روز از روزنامه های قبل گویا سهو شده است که امروز یکشنبه سلخ صحیح است.

صبح در عمارت برلن از خواب برخاستم. امروز از روزهای عجیب غریب دنیا محسوب می شود. ساعت ۱۲ که ظهر باشد معین کرده بودم که امپراتور گلیوم بیاید دیدن ما، برخاستم، رخت پوشیده حاضر شدیم، سر ساعت رسید.

امپراتور در کالسکه بسته از جلو عمارت ما گذشت، مردم هم ایستاده بودند تعظیم کردند، ما هم الی نزدیک پله عمارت جلو رفتیم. امپراتور مثل برق از پله ها جست بالا با قد راست و قوت زیاد و بشاشت وافر رسید به ما، دست دادیم، با کمال مهربانی از چند اطاق گذشته در اطاقی نشستیم، روی صندلی فردریک شارل سپهسالار که از اقوام امپراتور است و یک پسر کوچک ولیعهد که در مدرسه بحریه تحصیل می کند و یک نفر شاهزاده دیگر هم روی صندلی نشستند.

امپراتور حالا- هشتاد و پنج سال تمام دارد، اما حالت و بنیه و قوت غربی دارد. قد و کمر راست، هیچ عیبی در حالت و مزاجش نبود، از هر طرف صحبت شد از مجلس کنگره که در برلن برای اصلاح امور دول روس و انگلیس و عثمانی واقع خواهد شد، چند روز دیگر، صحبت شد. قدری دلتنگ بود، می گفت به آب گرم امس می خواهم بروم، برای همین کار معطلم، دول هم امروز و فردا می کنند و مرا معطل کرده اند. خلاصه می گفت یک کشتی خوب ما این روزها در دریای انگلیس به کشتی دیگر خورده است، کشتی من غرق شده است تماما و بدبختی در دریا به من رو داده است ما هم جوابهای خوب می دادیم، می گفت ولیعهد با همه اولادش سوای این یک پسر که اینجاست همه در انگلیس هستند. امپراطریس زنم در ویزباد است. بیسمارک صدر اعظم در بیلاق خودش است، ناخوش است، اغلب وزرا و شاهزادگان در برلن نیستند، تنها هستم.

اینجا بعد از صحبتها برخاسته با کمال ادب و مهربانی دست دادیم، یک انگشت شهادت دست راستش از وسط بریده است [۲۷۹] ندارد، الی دم در مشایعت کرد، صاحب منصبان و جنرالهای خود را معرفی کرد، برگشتم. بعد از نیم ساعتی کالسکه

حاضر شد، من، سپهسالار، جنرال مهماندار نشستیم، رفتیم، بازدید امپراطور که در عمارت علی حده پایین تر از این عمارت می نشیند و حال آنکه این عمارت که ما می نشینیم خیلی بهتر از آن عمارت است، اما به آن عمارت عادت کرده است.

خلاصه رفتیم بالا، امپراطور الی دم پله استقبال کرد، دست داده، رفتیم در اطافی که پنج سال پیش همانجا ملاقات شده بود. روی صندلی نشستیم به جز سپهسالار کس دیگر نبود، خیلی صحبت شد از هر طرف. برخاستم، امپراطور گفت ساعت پنج ملاقات دوباره در سر شام رسمی خواهد شد که با حضور امپراطور و غیره باید صرف شود. با کمال خوشحالی قبول کردم، شب هم تماشاخانه باله، آمدم پایین، سوار کالسکه شده بازدید شاهزاده ها رفتیم خانه نبودند، از در خانه هاشان گذشته رفتیم منزل. وقت ناهار گذشته بود، گرسنه هم بودیم و ساعت پنج هم باید می رفتیم سر میز امپراطور، دو ساعت مانده بود ناهار آوردند، بسیار چیز کمی خوردم که در سر شام اشتهایی باشد.

برخاستم باز برای اینکه اشتهای شام امپراطور کامل تر شود گفتم کالسکه حاضر کنند گردش بکنم، برای وقت شام برگردم، می خواستم بروم، دیدم امین الملک با کمال پریشانی داخل اطاق شد، گفت نشنیده اید؟ گفتم چه شده است؟ گفت امپراطور را با تفنگ زدند افتاد، به دوش گرفته بردند خانه اش، به قول نقال دود حیرت از کاخ دماغم بلند شد، یعنی چه، گفت بلی بعد از مراجعت شما از خانه امپراطور چون عادتاً باید سوار شده پیش از شام قدری بگردد در کالسکه روبازی نشسته از همان کوچه خودش گویا اسم کوچه تیول باشد سرپایین رو به طرف آثار میل فتح که تازه ساخته شده است می رفت، از دم مهمانخانه که در دست راست کوچه واقع است می گذرد، کلاه خود هم در سر داشته است، و تنها با یک پیشخدمت بوده است، از مرتبه ۳ مهمانخانه یک دری باز شده و شخصی با تفنگ چهارپاره زیاد ریخته بوده است، سر امپراطور را قراول رفته، دو تیر خالی می کند، چهارپاره ها به سر و گردن و تن امپراطور خورده می افتد. پیشخدمت

او را بغل گرفته می برد منزلش، دیگر معلوم است چه حالتی دست می دهد به ما، در برلن وقوع همچو حادثه بزرگ در وقتی که من حضور دارم، خیلی خیلی به من بد گذشت.

فی الفور همهمه و هیجان غربی در شهر پیدا شد. همه شهر از زن و مرد و بزرگان و اعیان، اشراف، سفرای خارجه و غیره می دویدند رو به طرف عمارت امپراطور. مثل مورچه مردم جمع شده می آمدند، می رفتند. بولتن احوال امپراطور را جراح و حکما چاپ زده به مردم می دادند. جوقه جوقه در کوچه ها می خواندند، اما این آمد و رفت و هجوم مردم و قال مقال بدون هیچ صدایی و بی نظمی بود [۲۸۰] و حالت مردم و رعیت و سپاهی و شهری و بزرگ و کوچک هیچ تفاوتی نکرده بود، از پیش از این حادثه، مگر اینکه در کوچه عمارت امپراطور جمع می شدند. فی الفور جراحان و اطبای خوب شهر را حاضر کرده بردند مشغول معالجه شدند. جنرال مهماندار ساعت به ساعت خبر می آورد گویا سی و چهار چهارپاره به گردن و سر و بدن فرو رفته است، سه چهار عدد را در آورده بودند، اگر طاس کلاه سرش نبود فوراً می مرد، جمیع کلاهش سوراخ شده است، کل رخت، شانه و نزدیک گردن دریده شده است.

خبر صحیح درستی از حالت امپراطور کسی نمی داد که واقعا چطور است معلوم نبود، در رفت و آمد مردم به در خانه امپراطور سفیر چین را دیدم در کالسکه نشسته، یک پر دم طاووس بلند هم به کلاه زده است.

خلاصه یک نفر زن هم توی کوچه بعد از وقوع امر داد می زده است که خوب شد امپراطور را زدند مرده است یا نمرده است، آن زن پدر سوخته را گرفتند و آن شخص هم که تفنگ انداخته است خواستند او را بگیرند، با طپانچه یک نفر پلیس را هم زده است، بعد با طپانچه به شکم خودش زده است اما گفتند نمرده است، زنده است، اسم این شخص دکتر شارل نوبلینگ از خاندان معروف است، دو برادر او در قشون خدمت می کنند، اما حکیم طیب نیست، حکیم بی دین بابی است.

اینها از طبقه ای هستند که برضد قوانین و تسلط جدید امپراطور و بیسمارک (۱) وزیرش هستند، چه در مذهبی چه دولتی. سه هفته پیش هم از همین ها طی آنچه ها شش لوله انداخته بودند به امپراطور، زخمی نشده بود.

خلاصه شام مهمانی و تماشاخانه و غیره همه به هم خورد، قدری معطل شدیم. از پنجره مردم و آیند و روند را تماشا کردیم، بعد رفتیم عمارت‌های این عمارت را تماشا کردیم. اتاق‌های بسیار خوب دارد، پرده های بسیار خوب، مبل و اسباب خوب دارد. هر اتاقی یک رنگ پارچه با چهارچوب نصب کرده اند به دیوارها، مبل هم همان رنگ است، سنگهای سماق و الوان در دیوارها و غیره یک پارچه، بزرگ، کوچک، خیلی نصب است یعنی جزء عمارت و اتاق است. بعد مرتبه بالا رفتیم انبار پرده ها و صورت‌های زیاد است، پرده های بسیار خوب آنجا انبار کرده اند، یک پرده بزرگ صورت من هم آنجا بود.

بعد منزل‌های پیشخدمتها و غیره را گشتم، آمدیم منزل نماز کرده قرآن خواندم. یک ساعت و نیم به غروب مانده کالسکه بسته حاضر کردند. من، موچول خان، جنرال مهماندار نشستیم، رفتیم گردش تا رسیدیم به میدان گاه و باغچه ها و اول پارک دور آثار فتح جدید. آنجا از کالسکه پیاده شدم، زن و مرد و بچه دور ما را گرفتند، حقیقتا خجالت داشت، اما هرطوری بود تماشا کردیم، حتی به مرتبه اول هم بالا رفتیم این آثار را بعد از فتح فرانسه بنا کردند. پنج سال قبل که من آمدم ناتمام بود، سه سال است که تمام شده است، خرج زیادی کرده اند، همه از سنگ است، چه سنگی که مثل جواهر است، جنس سنگ سماق، اما رنگ به رنگ و پارچه های کلفت طویل عریض [۲۸۱] چند ستون‌های کلفت بزرگ بلند دور این بناست که همه یک پارچه سنگ سماق است، میل بالای نما که آن هم از سنگ است یعنی ستون خیلی بلند است و یک پارچه سنگ بالای آن میل یک

ص: ۱۲۳

۱- اصل: بیسمارک

صورت ملائکه پردار از مفرغ ساخته اند که واقعا مثل یک ملائکه چیزی است، بسیار بزرگ مهیب، صورت جنگهای با فرانسه و نمسه و دانمارک (۱) را از برونز در اطراف بنا درآورده اند، بسیار بسیار خوب و همه اشکال امپراطور و سردارها و بیسمارک چقدر شبیه، بسیار خوب صنعت کرده اند و از ایتالیا خاتم ساز آورده اند بالای این اشکال جنگ گاهها را از سنگ موزائیک و خاتم سازی کرده است. آن هم اشکال جنگ و غیره است، بسیار خوب روی هم رفتند آثار و صنعت و بنا از این شهر گویا در دنیا نباشد و از توی ستون که می رود الی بالا- که ملائکه است گویا راه پله دارد که آدم می رود بالا- ناظم خلوت می گفت دویست و چهل پله می خورد و من رفتم آن بالا.

خلاصه دوباره سوار کالسکه شده در پارک و خیابانها گشتیم و رفتم الی شارلتان بورغ که قصبه ایست خارج از برلن که این آثار فتح و باغ و پارک آن مابین شهر برلن و قصبه شارلتان بورغ واقع است. در این قصبه عمارت قدیم پادشاهان پروس است و باغ بسیار خوبی دارد. در جلو عمارت از آثار فتح الی آنجا نیم ساعت راه است. از رودخانه کوچکی که پل داشت گذشتیم که در حقیقت سرحد برلن و شارلتان بورغ است. راندم تا رسیدیم به عمارت. پیاده شدیم، توی اطاقهای تحتانی را گشتم یک پیرزنی گویا سرایدار اینجا بود، آمد، درها را باز کرده پرده های قدیم کهنه گوبلن فرانسه به دیوارها نصب بود.

مبل و اسباب خانه از فرش، صندلی، میز همه از کهنه و قدیم است که همان طور نگاه داشته اند. بعد بیرون آمده پیاده در خیابانها و باغ که بی منتهاست راه رفتم، همه چمن و گل است خیلی راه پیاده رفتیم تا رسیدیم به مقبره پدر و مادر همین امپراطور حالیه که گلیوم سوم باشد. معاصر ناپلئون اول بوده است همه مقبره از سنگ سماق است با ستونهای یک پارچه خوب، چیزی که در این مقبره خیلی عجیب است، حجاری مرمری

ص: ۱۲۵

است که در روی قبر پادشاه و زنش کرده اند. روی هر قبر صورت پادشاه و قبر دیگر صورت زنش را با مرمر به شکل مرده که طاق باز (۱) خوابیده، دستها روی سینه گذاشته است بطوری خوب حجاری کرده اند که آدم از تماشا سیر نمی شود. بخصوص شکل زن پادشاه را که در آن اوقات معروف به خوشگلی بوده است که در تمام مملکت آلمان به آن صورت زن نبوده است و حالا هم شکل مرمرش را، انسان سیر نمی شود از تماشا.

خلاصه غروب شد، آمدیم بیرون باز پیاده از خیابانها رفتیم تا رسیدیم به کالسکه، نشسته رانندیم برای منزل. درست یک ساعت بیشترک راه است.

پسر مخیر الدوله که در برلن تحصیل می کند امروز به حضور آمد و منزلش در همین قصبه شارلتان بورخ است.

شب را خوابیدیم و فردا طرف عصر باید به بادن باد برویم. [۲۸۲]

فردریک شارل برادرزاده امپراتور است، اسم پسر ولیعهد که امروز دیده شد پرنس هانری است، پرنس ژرژ خواهرزاده امپراتور است. پرنس اوگوست ورتمبرغ (۲) سرکرده قراول خاصه است. این شاهزادگان با امپراتور پیش ما آمدند.

روز دوشنبه غره جمادی الثانی:

صبح در برلن از خواب برخاستم، از احوال امپراتور خبر صحیحی نیست، کسی نمی رود و نمی آید، امپراطریس از بادن باد گویا رسیده است، متصل شاهزادگان و اقوام و وزرا و غیره از خارج و داخل می رسند.

خلاصه، موسیو بولو وزیر خارجه پروس آمد به حضور، پیرمرد گردن کلفت بابنیه

ص: ۱۲۶

۱- اصل: طاق واز

۲- اصل: ورطنبرق

سیل و زنج تراشیده، موی سفید، آدم قابلی بود، صحبت شد. بعد سعد الله بیک ایلچی کبیر عثمانی آمد، یک سال است که مأمور برلن است و الی حال هم هیچ به خارجه نرفته و سفارتی نکرده بوده است. جوان است، بسیار شخص معقول نجیبی به نظر آمد. بعد از آن دو شاهزاده پروس که تازه از راه رسیده بودند حضور آمدند، یکی از آنها دختر فردریک شارل را می خواهد عروس کند، بسیار شاهزاده بدگل کثیف، بدسیل، بدریش، بدقیافه، بدلهجه چیز غریبی بود.

خلاصه بعد از آن سوار کالسکه شدیم، عضد الملک و جنرال مهماندار هم در کالسکه نشستند، رفتیم به اکواریوم (۱) که سفر اول هم رفته، تفصیلش را در روزنامه سابق فرنگ نوشته ایم، جایی است که مرغ و ماهی، مار و حیوانات زنده نگاه می دارند، تفصیل تازه نداشت، بلکه آن دفعه به نظر خیلی بهتر از این دفعه بود. بعد از قدری گردش بیرون آمده سوار کالسکه شده خواستیم باغ وحش برویم، دور بود، نرفتیم، باز هم رفتیم در نزدیک مناره فتح پیاده شده گشتیم. باز بالا رفتیم، درست تماشا کردیم. ۱۴ ستون سنگ یک پارچه دارد و عمل خاتم و موزیک (۲) در توی غلام گردش یعنی بالای دیوار دور کرده اند، بعد سوار شده رفتیم منزل و یک ساعت مانده در ساعت ۶ بعد از ظهر که دو ساعت به غروب مانده باشد سوار کالسکه شده رفتیم سر راه آهن برای شهر بادن باد.

رسیدیم به گار، سوار ترن شدیم، این ترن تازه است و دولتی است. جنرال مهماندار هم سوار شد، همه جایجا شدند، کاستین گر (۳) نمسه ای مهندس هم در برلن پیدا شد، او

ص: ۱۲۷

۱- اصل: آکاریوم

۲- اصل: موزیغ

۳- اصل: کاسترک. در سال ۱۲۹۴ ژنرال کاستین گر خان اتریشی به امر ناصر الدین شاه راه شوسه ای به طول ۱۲۰ میل از آمل به تهران کشید و در یکی از منازل آن راه به تقلید شهریاران ساسانی صورت پادشاه را بر سنگ نقش کردند که بر اسب نشسته و دوازده نفر از امنای درباری بر گرد او حلقه زده اند. ر. ک. ح. پژمان، تاریخ پست و تلگراف و تلفن، تهران، چاپخانه و کتابفروشی علی اکبر علمی، بی تا، ص ۳۰۶.

هم در ترن است، همراه می آید.

خلاصه به راه افتادیم، همه جا آبادی و سبزه و چمن و گل و زراعت و باغ و جنگل بود. امروز دریاچه های متعدد بسیار باصفا دیده شد که کشتی بخار بادی قایق و غیره کار می کرد، دور این دریاچه ها هم آبادی و جنگل و چمن است. از شهرهای معظم که کارخانجات زیاد داشت گذشتم و یک شهری هم که قلعه سخت و باستیان داشت عبور شد، بعد اسامی شهر و غیره را می نویسم. کالسکه در شهرها و استاسیونها ایست کرده به راه می افتاد، همه جا همینطور سبز و خرم، آباد، جنگل و زراعت بود، تا چشم کار می کرد و تماشا می کردیم. تا شب شد، شب را در واگون خوابیدیم، بسیار تند می رفت و خیلی تکان می داد. صبح که برخاستم صحرا عوض شده بود، یعنی کوه و تپه های جنگلی دیده می شد، اما باز همانطور چمن و زراعت و جنگل و آبادی و خیابانهای راست و غیره و غیره، گل زیاد دیده می شد. علف چمنها تا شکم اسب می رسید و هیچ زمین خشک و سنگ ادا دیده نمی شود. تا رسیدیم به شهر هایدلبرگ که در دره جنگلی واقع است، از آنجا قدری ایستاده راه کج می شود به طرف بادن باد. بعد از چند فرسنگی به شهر کارلسرو (۱) رسیدیم که پایتخت والی مملکت باد است، خود والی به جهت واقعه امپراطور به برلن رفته است. [۲۸۳]

کارلسرو شهر بزرگ آباد خوبی است، از آنجا به قصبه اوس و از آنجا شهر بادن باد رسیدیم. در ساعت ۹ بعد از نصف شب که سه ساعت به ظهر مانده باشد حکیم الممالک که پریشب پیش آمده بود برای آماده کردن منزل و کالسکه و غیره حاضر

ص: ۱۲۸

شد. همه چیز را به قاعده حاضر کرده بود. در گار ایلچی روس، حاکم شهر، زن منچیکوف و غیره حاضر بودند. رفتیم در هتل یعنی مهمانخانه موسوم به انگلیس منزل کردیم و همه ملترمین در همین هتل جا گرفتند.

امپراطور در وقتی که با دست به مردم سلام می داده است و دستش بلند بوده است که تفنگ را انداخته اند به دست خیلی زخم خورده است، اما دست حایل شده است از اینکه چهارپاره به رو و چشم بخورد، فاصله تفنگ الی امپراطور ۲۵ قدم بوده است.

در باغ ورشو بلبل زیاد بود.

منچیکوف دیروز برلن آمده است که به بادن باد برود. امروز از برلن، اول پتسدام (۱) دیده شد، بعد به شهر ماکدبورغ رسیدیم که قلعه دارد و کارخانجات زیاد پیش از ماکدبورغ به براندن بورغ رسیدیم، بعد به ماکدبورغ، بعد گوتن گن، بعد از رودخانه وزر گذشتیم، بعد فرانکفورت سورمن بعد دارمشتاد، بعد هایدلبرگ، کارلسرو، بادن.

سه شنبه ۲ جمادی الثانی:

وارد بادن باد شدیم. ناهار مهمانخانه را خورده بعد رفتم حمام، همان حمام پنج سال قبل، باز سرد بود، زود آب ریخته آمدم بیرون، الحمد لله به خیر گذشت.

دیشب توی واگون خواب دیدم:

«که تازه از حرمخانه به عزم سفر فرنگستان می روم، همه زنها انیس الدوله و غیره الی دم در دیوانخانه با من می آیند، خواجه ها، کنیزها و غیره. من رفتم پیش کنیزها، با یکی یکی صحبت کرده کنیز جمال را پسندیدم، پرسیدم اسمت چیست گویا گفت

ص: ۱۲۹

۱- اصل: پوست دم

بعد توی واگون برخاستم، با حالت بد.

خلاصه آمدم منزل. بعد از نیم ساعتی سوار کالسکه شده رفتم به گشت در جنگل، درخت اقایای سفید که پر گل بود امروز خیلی دیده شد، اینجا هم اول گل زرد و گل محمدی و اقایاست. در باغچه ها مردم گل‌های بسیار خوب عمل آورده اند که در تهران هیچ دیده نشده است. قدری در ویلاها که عمارات بیلاقی مردمان باسلیقه متمول است گردش کردیم، یعنی از کالسکه پیاده شده پیاده راه رفتم به عمارت بیلاق یکی از تجار روسیه که صاحب خانه در پطر است، اما از خویشهای او و بعضی اولاد او و بچه ها در خانه بودند، گردش کردیم، بسیار عمارت باسلیقه است. گلها و باغچه های بسیار خوب داشت، دختر صاحبخانه که اسمش اوتیلی بود، بود، قدری پیانوزد، اما چون بسیار جوان بود از خجالت سرخ می شد. بعد رفتم بیرون، صاحبخانه اسمش هوملر است که اینجا نبود، در بیلاق و عمارت دیگری پیاده شده گشتیم، بسیار باصفا بود، مال گارو نام یهودی بود، بعد باز سوار کالسکه شده رانندیم. در بیلاق یک صراف معتبری که خودش در پاریس بود پیاده شده گردش کردیم، خیلی باصفا بود. [۲۸۴] و اسم آن صراف هوف موردت است. بعد آمدم منزل، شب را بعد از شام رفتم پایین در دکاکین که اسباب نفیسه خوب دارند خرید کردیم، بعد به تالاری که بسیار عالی و اطاقهای متعدد دارد، در حقیقت یک عمارت بسیار بزرگ عالی است که سابقا قمارخانه بوده است که در فصل تابستان از همه فرنگستان اینجا جمع شده، برد و باخته‌های زیاد از حد می شده است.

چون اغلب بی نظمی و نزاع را شامل بوده است دولت آلمان منع کرده است که دیگر قمار نشود. حالا- این تالار و عمارت کلوپ است یعنی شبها مردم جمع شده از هر قسم

ص: ۱۳۰

روزنامجات آنجا می خوانند و هر قسم صحبت دولتی و غیر دولتی می کنند. در حقیقت تئبلخانه مردم شده است.

شبهاً نزدیک این تالار جایی در بیرون ساخته اند از چوب بسیار قشنگ، آنجا اغلب اوقات شبها ساز و کمانچه و موزیک می زنند و هفته ای یک شب هم در این تالار وسیع و عمارت کل خانمها و مردم محترم جمع شده ساز می زنند و می رقصند، یعنی ساز را موزیکانچها و اهل موسیقی زده خانمها و خوانین و محترمین رقص می کنند و بال می دهند.

[نام] دو شاهزاده که روز آخر در برلن به حضور آمدند از این قرار است:

- دوک دساکس و یمار برادر امپراطریس آلمانیا

- پرنس هانری دپی با که هلند (۱) باشد، این است که دختر فردریک شارل پروس را می خواهد بگیرد.

روز چهارشنبه ۳ [جمادی الثانی]:

ناهار را منزل خورده، بعد سوار کالسکه شده رو به جنوب بادن باد رفته، از کنار رودخانه که از بالا می آید و از زیر منزل ما می گذرد این رودخانه راست می آید همه جا پلهای زیاد خوشگل باریک از این طرف به آن طرف رودخانه ساخته اند و کنار این رودخانه عمارات ییلاقی تک تک زیاد است، بسیار باصفا و پرگل که هریک بواسطه یک سدی و حایلی بسیار قشنگ از همدیگر سواست و هر صاحبخانه ای با زن و بچه ها و اهل خانه و نوکر و اسب و کالسکه و طویله و گرمخانه و همه اوضاع زندگی و خوش گذرانی ممتاز است. در باغچه ها انواع گلهای خوب عمل آورده اند، در گرمخانه ها

ص: ۱۳۱

۱- اصل: هولاند

اقسام میوه ها و گلها تربیت می کنند، عصرها بچه های بسیار قشنگ بامزه خوش لباس را توی کالسکه های دستی کوچک دایه ها و ده ده ها در خیابانها و چمنها به گردش می برند زن و دخترها و خانمها و مردها پیاده و سوار کالسکه صبح و عصر در گردش هستند.

درختهای سرو و کاج جنگلی و سایر درختها بسیار بلند و قوی سایه انداخته است [۲۸۵] [سطور داخل گیومه ذیل به صورت جداگانه در حاشیه صفحه نوشته شده است]:

ص: ۱۳۲

شب ۲۲ ربیع الثانی در منزل قراچمن آذربایجان که روزنامه می نوشتم سیاچی، عکاس چراغ نگاه داشته بودند. گفتم در این صفحه احوالات اکسپوزسیون پاریس را خواهم نوشت، ان شاء الله». «در این ورق احوالات باید نوشته شود»

کوهها، جنگل، هوا رطوبی، اغلب باران و تگرگ و غیره می آید، آسمان صدا می کند، قوس قزح دیده می شود، اینجاها باغچه و گلکاری و درخت و باغ را به هیچ وجه آبیاری نمی کنند، از اتصال باران و رطوبت هوا همیشه تر است، اما نه این است که باران متصل بیاید مثلا در بیست و چهار ساعت ممکن نیست که دو ساعت ببارد، بعد باز شده آفتاب می شود صاف می شود اما حتما هر روز باران شبنم را دارد.

جمعیت این شهر در تابستانها به علت آمدن مردم به حمامهای آب گرم و ییلاق به پانزده الی هجده هزار نفر می رسد. لیکن جمعیت حقیقی این شهر با دهات نزدیک شهر باید ده هزار نفر باشد. آب رودخانه این شهر بسیار بد است، رنگ آب به سرخی می زند و تیره است، بسیار بد آبی است چون در چمنها خارج می شود. لیکن بعضی چشمه ها دارد که آبش گواراست.

خلاصه رفتم از رودخانه گذشته آن طرف رودخانه در حقیقت آخر شهر و خانه ها کم کم بطور دهقانی می شود، بعد فاصله پیدا کرده به ده لیش تانتال می رسد، اینجا معبری است که تارکین دنیا یعنی دخترها می نشینند، بعد از این ده مکانی است، طرف دست راست عمارت خوب ساخته اند، رودخانه کوچکی می گذرد، باران شدیدی آمد، از

کالسکه پیاده شده دویدیم به این مکان. محقق، شاهزاده، موچول خان، سیاچی، باشی، ملیجک، آقا محمد علی بودند. این مکان برای عمل آوردن ماهی است، هر قسم تخم ماهی را توی شیشه ها دارند. حوضها، آبها و صنعتها بکار برده اند که تخم ماهی را کم کم ماهی کرده همین که توی این عمارت و حوضهای کوچک تربیت شدند و بزرگ شدند می برند به حوضهای بیرون که در صحرا ساخته اند و متعدد است [۲۸۶] می ریزند بزرگ می شود، از قبیل قزل آلا و غیره، آن وقت می فروشند به مردم، حقیقت هر کس این جور ماهی ساختن را ببیند دیگر رغبت نمی کند اینجاها ماهی بخورد، در آبها و حوضهای تنگ بی جریان آب روی هم ریخته اند، اینجا را یک نفر جوان بدگل انگلیس متصدی بود، اما عمارت عالی قشنگ ساخته اند و جایی هم دارد، قهوه خانه است که مردم آمده چای و غیره می خورند. باز بناها مشغول ساختن حوضهای دیگر بودند. مکانا خیلی باصفاست. بعد سوار کالسکه شده باز رانندیم برای بالا، همه جا از راههای مثل بهشت، جنگل، سایه، گل، چمن، سبزه، پاک، تمیز. در این راهها یک پر کاه نریخته بود، مثل کف دست تمیز و اطراف درختهای کاج و سایر جنگلی و هر قدر چشم کار می کرد سبز و جنگل کاجها سر به آسمان برده، هوا مثل بهشت.

خلاصه همینطور رفتم خلوت هم بود، احدی آمد و شد نمی کرد، مثل جای پریان و جنیان بود، تا رسیدیم به یک چشمه بسیار خوبی که آنجا حوضچه کوچکی از سنگ ساخته اند. آب سرد صاف باریکی از بالای لوله توی حوضچه می ریزد، آنجا پیاده شدم این صدای آب نازک و اطراف همه گلهای رنگ به رنگ و جنگل و تمام زمین چمن و گل، آواز مرغهای بسیار خوش الحان، یک عالم روحانی غریبی بود. سرم را توی حوض آب کرده روی شسته، قدری چپالک با قند خوردم. چون قلیان حاضر نبود یک سیگاری آتش زده قدری کشیدم. دهنم را بدطعم کرد، دور انداخته سوار شده باز سر بالا رفتم، یعنی راه پیچ و خم بسیار کم راحتی دارد، کالسکه بسیار خوب می رود و عرض راه همه جا

چهار ذرع است و شوسه سنگی ساخته اند، اما روی راه خاک سرخ چسبیده سفت ریخته و کوبیده اند که ابادا در باران گل نمی شود، سهل است، رد عراده کالسکه به راه نمی نشیند و فرو نمی رود، مثل این است [که] کالسکه روی فرش راه برود.

خلاصه قدری که از چشمه دور شدیم دست راست نزدیک کالسکه توی چمنزار بزرگی دم راه شوکائی می چرید، اگر تفنگ حاضر بود از همان کالسکه می زدیم، ما را دید گریخت، بعد رفتیم تا رسیدیم به قصر کهنه گران دوک باد که نایب السلطنه این مملکت است و احوالاتش را در روزنامه سابق فرنگستان نوشته ام. این قصر برای شکارگاه دوک است که در فصل شکار اینجا آمده منزل کرده شکار می کند. در جنگلها شکار مرال است، خرگوش است، شوکاست، مرغی است بزرگ که کوک دبرونار می گویند. در حقیقت کبک دری جنگلی است و اسم این قصر ابریشتن است. دیوارهای سنگی بلند کهنه دارد. رفتیم بالای قصر، چشم انداز بسیار خوبی دارد، طرف مابین مشرق و جنوب شهر گروس باخ است که بسیار قشنگ افتاده است و رودخانه مورگ از وسط شهر می گذرد، آب زیادی دارد اما مثل رودخانه بادن باد آبش زردرنگ [۲۸۷] و بد است. این رودخانه هم در صحرا قاطی به رودخانه بادن باد شده به رودخانه رن داخل می شود، طرف مغرب که سمت بادن باد است ده ابرتسرت پیداست که همین رودخانه مورگ از میان این ده هم می گذرد، اما در حقیقت نه این ده است نه آن شهر، هر دو قصبه بسیار بزرگ و جمعیت زیاد و عمارات عالی و باغچه های خوب دارد و بسیار بسیار باصفا و همه چمن و گل است و اطراف جنگل کاج و درخت سیب، گردو و غیره، اسباب و مبل و اسباب آشپزخانه و غیره دوک اینجا حاضر است. سرایداری داشت مرد و یک زن خوشگل. هوا ابر و بارانی بود، بعد باز شد، یعنی باران ایستاد، آمدیم پایین. اقسام گلها و سبزه ها دور این قصر بود، سوار کالسکه شده از راه قصبه ابرتسروت رفتیم بادن باد، یک ساعت راه بود، باز از همان راهی که ماهی تربیت می کنند گذشته، از راه آمده رفتیم منزل.

شب را رفتیم تماشاخانه. تماشاخانه کوچک پنج مرتبه است، با چراغ گاز می سوزد، جمعیتی از زن و مرد بود، در لژ تنها نشستم. مردی و زن خوشگلی آواز خوانده، یک حکایتی را بازی درآوردند، بد نبود، سه آکت نشستیم، یعنی سه پرده، بعد آمدیم منزل.

در این هتل که ما منزل داریم پرنسس ترویسکای روس هم چندی است اینجا با شوهرش و دو دختر بزرگ و یک پسر کوچک منزل دارند، ترویسکای از نجای روس است، اما دو چشمش چندی است معیوب شده مثل کور است. او را ندیدم، شوهر این ضعیفه است، زنش میانه سن است.

منچیکوف دو روز است اینجا آمده است، اینجا خانه و ویلاق و زن و زندگی خوب دارد.

روز پنجشنبه ۴ [جمادی الثانی]:

قبل از ناهار رفتیم حمام فردریک که همین والی بادن باد قدیمی است به خرج خود و ملت این حمام را ساخته اند و به اسم والی معروف است. از هتل به حمام دوست قدم است. امین السلطان، امین السلطنه پیش رفتند رخت حمام برده بودند. این حمام از همان بخار آب گرم معدنی که از زیر کوه در می آید گرم می شود، دیگر آتش و حمامی لازم ندارد. آب بسیار بسیار گرم معدنی از بالا درآمده حوض ساخته اند و منبع قرار داده حمامها را پایین تر ساخته اند که آن آب به هر حمام و راه آبها و غیره می نشیند و این آب را با لوله ها و غیره تقسیم کرده اند، به تمام حمامها، البته پانصد حمام است، اما همه در یک عمارت و یک بنا، یک طرف زنانه است، یک طرف مردانه، به یک ترکیب و تالارها دارد برای هواخوری و رخت کنها و غیره. در حمام مردانه یک ۴ حوض بزرگ آب سرد دارد یعنی نیم گرم بسیار بزرگ، سقف بلند بزرگ مدور، حوض مدور بزرگ، آن طرف تر حوض کوچکی دارد که آب معدنی می جوشد و ریگ ریخته اند که مردم برای معالجه

آنجا رفته ریگ به تن می مالند [۲۸۸] و زمین همه اینها مرمر است، اما بسیار لغزنده است، از مداد پاک کن مثل شبکه چیزی ساخته روی مرمرها انداخته اند که آدم نلغزد، گرمخانه در جنب این چهار حوض است، بسیار خوب از مرمر، سقف گرد بلند رنگین.

حوض طولانی بزرگی بسیار گود تا گلوی آدم که همه حوض از دیوار و کف و غیره مرمر است، آب گرم معدنی بسیار صاف و ابدابوی آب معدنی نمی دهد، قدری لب شور است از یک سوراخی از بالا که دهن شیری دارد آب بسیار گرم داریم جاری است، اما حوض ملایم است از زیر دیوار همین دهن شیر سوراخ گشادی است پیچی بالا دارد با بیرون حوض، همینکه آن پیچ را تکان بدهند آب گرم جوش از آن سوراخ زیر خزانه داخل حوض می شود، در آنی حوض را خالی کرده یا پر می کنند، گرمخانه های دیگر متعدد در جنبین این حمام است که درش به این جا باز می شود، آنها را بسیار بسیار گرم کرده اند، از بخار آب گرم که نمی شود پا به زمین گذاشت اما فرنگیان می روند در آنجا که نیمکت ها و صندلیها هست دراز کشیده، می خوابند و عرق زیاد کرده یعنی به هلاکت می رسند و از آنجا به این حوضهای نیم گرم سرد و غیره آمده خود را می شویند، برای معالجه، اما امروز قرق بود، احدی نبود. خلاصه بعضی اسبابها هست دو تا پیچ دارند آب از بالا می ریزد پایین مثل اینکه از چلو صافی (۱) بریزد آدم زیرش می ایستد بسیار بالذت است.

خلاصه بعد از حمام آمدم بیرون، رفتم منزل ناهار خورده سوار کالسکه شده، مهدی قلی خان، باشی، شاهزاده، فرخ خان رفتیم برای همان چشمه که آن روز شکار دیدیم. شکارچیهای اینجا را هم خبر کرده بودند، یعنی اشخاصی که مستحفظ جنگلهای دوک و شکارها هستند و خودشان هم بلد هستند، همراه بودند، از چشمه به آن طرف

ص: ۱۳۷

۱- اصل: سافی

قدری پیاده بالای جنگلها رفتیم. راههای پیاده رو خوب ساخته اند، اما خیلی پیاده رفتیم، چیزی ندیدیم، بعد آمدیم پایین، سوار کالسکه شده خیلی پیشتر رفتیم در جنگلی رسیدیم، شکارچیها گفتند اینجا باید رفت، پیاده شدیم، خیلی پیاده رفتیم. توی جنگلهای کاج بسیار درختهای بلند تودرتو داشت. جایی را نشان دادند ایستادیم، چهار نفر شکارچی با دو سگ جنگل را به هم زدند چیزی نیامد. بعد دوباره رفتیم خیلی پیاده یعنی رو به پایین به راه آمده رسیدیم به راه، دوباره رفتیم، یک سربالایی تیز و بزی از جنگل بالا رفتیم، جایی را شکارچی نشان داد، ایستادم. باز اشخاصی که سگ داشتند جنگل را مالیدند جلو ما، من قدری پایین ایستاده بودم یکبار دیدم صدای سگ آمد و یک شوکا مثل برق از بالا گذشت، بعد من به تعجیل رفتیم بالا، شوکای دیگری آمد، بسیار تند می دوید و ساقه درختهای کاج هم مانع از دیدن بود، تفنگ انداختم نخورد، بعد باز سگها از جنگل پایین جاده صداشان آمد. رفتیم پایین، مهدی قلی خان و فرنگی شکارچی، شاهزاده، باشی [۲۸۹] دویند پایین. سیاچی و فرنگی تفنگ انداختند، نزده بودند، بعد رفتیم به همان عمارت ماهی درست کنی. شکارچیها گفتند بالای دره های این عمارت شکار دارد، آن دسته شکارچیهایی که از گروس باخ آمده بودند با سگها رفتند، رئیس جنگلهای بادن باد که اسمش لویی است و جوان نجیب خوبی بود و اطلاع از شکار دارد با سه نفر دیگر رفتیم. حالا به غروب هم چیزی نمانده است.

دره های بسیار باصفا، خلوت، گل، چمن، آب، جنگل مثل بهشت است. بعد از طی مسافتی از پله های جلو آمده گفتند شوکائی در چمن بالا می چرد، پیاده شده رفتیم دیدم بلی یک شوکا توی چمن بالا می چرد. من، سیاچی رفتیم پیاده از راههای بد توی جنگل برای مارق، تا رسیدیم، چهارپاره انداختم دور بود، نخورد، برگشتیم، باز رفتیم بالاتر، با کالسکه، دوباره پیاده شده، در چمن دیگر شوکائی دیدیم، اما وسط چمن بود و پله ها را

دیده وحشی شده بود، مارق (۱) هم نداشت، از دور گلوله انداختم نخورد، بسیار عرق کرده خسته سوار کالسکه شده آمدم منزل.

شکارهای اینجا در این فصل تابستان [و] بهار غدقن است، احدی تفنگ نمی اندازد، تا در اول پاییز خود دوک آمده افتتاح شکار بکند. اما معلوم می شود که شوکا عادتش این است که صبح بسیار زود و عصر تنگ از جنگل انبوه درآمده به جاهای علفزار که وسعتی دارد به چرا می آید. از این حیوان در مازندران خیلی است، اما نمی دانستم عادت او را، امروز قبل از سواری صدراعظم مملکت باد مأمور شده بود از جانب گراندوک به حضور بیاید، آمده صحبت شد، اسمش موسیو توربان است.

روز جمعه ۵ [جمادی الثانی]:

صبح برخاسته، نهار خورده، امروز رفتیم به ده افنریم که یک فرسنگ سنگین راه است، از منزل الی آنجا و مابین مغرب و شمال طرف رودخانه راین است، برای کبوترزنی که یک نوع تیراندازی است در ولایت فرنگستان که امتحان تفنگچی و تیراندازها می شود. عضد الملک، سیاچی، باشی، حکیم الممالک، شاهزاده، شیخ محسن خان، آقا محمد علی، راندیم تا از آبادی بادن باد گذشته به صحراهای زراعت گاه دهات افتادیم. زنها و مردها همه در زراعت بودند کار می کردند. اغلب زراعت سیب زمینی و لوبیا و گندم و غیره است، تا رسیدیم به آن ده، اینجا اسب دوانی هم ساخته اند، اطاقها که مردم بنشینند و محوطه برای اسب دوانی، همه چمن و گل

ص: ۱۳۹

۱- مارق یا مارخ دادن در اصطلاح شکار، زمانی است که توله شکاری بوی حیوان را حس کرده به طرف آن نگاه می کند و به این ترتیب محل شکار را مشخص می نماید. (دوستعلی خان معیر الممالک، وقایع الزمان، به کوشش خدیجه نظام مافی، تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۱، ص ۱۰۶).

است، سالی دو مرتبه اینجا اسب دوانی می شود، کبوتر زدن هم اینجا است، قدری پایین تر یک سایه بان طولانی از چوب است، آنجا نشستیم. وزیرمختار روس که در باد است آنجا بود، با بعضی مردم، نجبا، مترنیخ (۱) نام که جوان بلندبالایی است از اجزای مجلس این جمع کبوترزنهاست، آنجا بود، حکام باد بودند، ابتدا به تیر شد، شخصی نشسته است روی صندلی اسبابی در جلو دارد که از زیر زمین مرادده دارد، با قوطی که برای کفترها ساخته اند [۲۹۰]، به فاصله سی قدم راه بقدر ده قوطی در زمین است و در هر یک یک کبوتر زنده پرداز گذاشته اند همین که تفنگچی جلو آن مرد می ایستد و به قراول می رود لفظ پول می گوید فوراً آن مرد آن اسباب را که مثل یک میل هونگ است به زمین می زند یعنی فرو می برد، یکی از آن قوطیها که مثل قفس است باز شده فوراً کبوتر می پرد به هوا باید تفنگچی در کمال چابکی او را بزند، اول به فرنگی ها تکلیف شد هرچه انداختند نزدند و حال آن که منزل ساچمه نزدیک بود و باید با ساچمه زد، بعد من چهار تیر پشت سر هم زدم، یک تیر هم مهدی قلی خان زد، یک تیر هم باشی زد، از فرنگیان هم بالاخره یک تیر زدند، نیم ساعتی آنجا بوده برگشتیم به منزل، قدری راحتی کرده نماز کردم، کالسکه حاضر شد، رفتیم برای شکار شوکا، از همان خانه ماهی درست کنی گذشته، امین الملک، موچول خان آنجا بودند، تماشا می کردند، آمدند، در کالسکه های عقب نشستند، عضد الملک، باشی، سیاچی، شاهزاده، ملیچک، آقا محمد علی، امین السلطنه بودند.

رفتیم برای درّه های بالا که دیروز رفته بودیم، اول در همانجای دیروزی شکار بود، شکارچیان فرنگی نهمیدند گریزانند. بعد از آنجا پیاده شدیم، خیلی راه پیاده رفتیم تا به چمنی رسیدیم که گمان بود دیده نشد، ما آنجا نشستیم، دم راه جای بسیار باصفایی

ص: ۱۴۰

بود، مهدی قلی خان، باشی، سه نفر فرنگی را گفتم بروید بالاتر، اگر چیزی دیدید خبر بدهید، بعد لویی، باشی جنگلها رسید. او را هم گفتم رفت عقب مهدی قلی خان، خودمان نشستیم، خیلی صحبت می کردیم، یک بار عضد الملک گفت یک شوکا از جنگل آمد، پشت آن خانه چوبی که آخر چمن و لب جنگل است، این خانه ها را مخصوص زدن شکار ساخته اند. خانه ایست تخته ای آنجا قایم می شوند. هر وقت شکار عصر به چرا می آید می زنند، من هر چه دوربین انداختم دور خانه و چمن چیزی ندیدم، امین السلطنه و غیره هم به خان خندیدند، خان جر آمد، گفت می روم بیرون می آورم، خیلی هم راه بود، خان تنها رفت دم خانه که رسید شوکا از پشت خانه پنج قدمی خان درآمده گریخت، بسیار افسوس خوردم، بعد خان آمد، در این بین لویی آمد، گفت شوکا در جلو توی چمن هست، پیاده خیلی راه سربالا رفتیم، بعد من، لویی، امین السلطنه، ملیجک رفتیم برای مارق، لویی نشان داد که در این چمن است، از جنگل پایین رفتیم. به چمن که رسیدیم چیزی نبود، لویی دستی به دست زد گفت نیست، من دیدم که دره در جلو هست که همه چمن است، یعنی همه جا چمن است، اما توی چمن معلوم بود که دره و خرپشت است [۲۹۱] فهمیدیم که شکار چرا (۱) به آن خرپشت رفته است، تنها تفنگ چهارپاره را گرفته رفتم آنجا، در این بین صدای سوت (۲) مهدی قلی خان از آن طرف آمد، یقین کردم شکار همانجاست که می زدم، رفتم سروگوش شوکا را توی چمن دیدم، از بس چمن بلند بود شوکا در علف غرق بود، تا خواستم بیندازم گریخت، خرپشت و دره بود، هیچ شکار را ندیدم، به هوای دست و جنیدن علف تفنگ انداختم هیچ ندیدم که خورده باشد، مهدی قلی خان از آن طرف فریاد زد که افتاد، بسیار تعجب

ص: ۱۴۱

۱- اصل: چرا چرا

۲- اصل: ثوت

کردم، دویدم، دیدم شوکائی نر شاخ دار بسیار قشنگی افتاده است توی چمن، امین السلطنه رسید، لوئی آمد، حالا کار نیست سرش را ببرند، هرچه از فرنگیان کارد می خواهم نداشتند تا باشی از پیش مهدی قلی خان از آن طرف دره دوید، خیلی راه آمد کارد آورد سرش را بریدند. مهدی قلی خان و شکارچیان فرنگی رسیدند، بسیار تعجب کردند، به همه فرنگیها، ایرانیها انعام دادم، شکار را شکم پاره کرده بردیم، بسیار عرق کرده خسته بودم، سوار کالسکه شده شکار را هم جلو کالسکه گذاشته رفتیم رو به منزل.

حالا غروب است نیم فرسنگ کمتری که رفتیم یعنی خیلی کمتر کالسکه چی ما که جلو می نشیند جست پایین، گفت شکار، نگاه کردم دیدم در چمن بالا وسط جنگل بالا یک شوکا می چرد. فوراً آمدم پایین، مهدی قلی خان و من دوتایی تفنگ را گرفته، سربالا از توی چمن که همه آب بود رفتم بالا، کالسکه ها و همه توی جاده ایستادند، خیلی پیاده بالا رفتم تا رسیدیم به مارق، خسته بودم، علف هم زیاد است، شوکا پیدا نبود، تا دیدم گریخت رو به جنگل بزرگ، انداختم، معلوم نشد خورد یا نه، مهدی قلی خان گفت یک شوکای دیگر بالا-تر است، دویدم، دیدم نزدیک جنگل بالا دویست قدم بیشتر یک شوکا ایستاده است، تا خواستم بزنم گریخت، تفنگ لوله دیگر را به او انداختم، جابجا خوابید، اما ندیدم که بیفتد، مهدی قلی خان رفت بالا، هرقدر گشت پیدا نشد، آخر داد زد که خورده است، توی نهر آبی افتاده بود، این هم نر بود، سرش را بریده آورد، بسیار عرق کردیم، شکار را برداشته آمدیم، بار کالسکه کرده رفتیم منزل.

کل مردم شهر و خانمها و غیره دم منزل ما جمع بودند که ما چه می آوریم، دیدند دو شکار به این زودی زده آوردم بسیار تعجب کردند.

صبح از خواب برخاسته قبل از ناهار رفتیم حمام فردریک توی آب غلت (۱) خورده شست و شویی شد، سیاچی، باشی، شاهزاده لخت بودند، حاجی حیدر بود، بعد آمدم بیرون، رخت پوشیده [۲۹۲] رفتم منزل ناهار خورده بعد پیاده رفتیم خانه منچیکوف، خیلی دور بود، گردش کنان رفتم، عکاس، محقق، سیاچی، فرخ خان، باشی، موچول خان بودند، زن و مرد، بچه و غیره راه می رفتند، پیاده، سوار کالسکه این روزها مسافر غریب هم زیاد آمده است، آدمهای عجیب، غریب، زنهای خوشگل دیده می شود.

خلاصه رفتیم، رفتیم تا رسیدیم به خانه بیلاق منچیکوف خودش آنجا بود، زن پیرش هم بود، اما زن زرنگ حرافی است، یک سنگ سفید کوچک یعنی وسط هم داشت منچیکوف، بسیار بدگل بود، پیره سنگ بود، هر جا می رفتم می آمد، دست به منچیکوف می داد، پا می داد. زن ایلچی روسیه که مقیم ایتالیاست اینجا به هواخوری آمده است، بدون شوهرش، به به چه زنی بود، مثل جواهر، چانه گرد، چشم و ابرو بسیار با حالت، بانمک، خیلی صحبت کردیم، نشستیم، برخاستیم اطاقهای منچیکوف را زیوررو کردیم اما چه فایده.

منچیکوف ده دوازده سال است اینجا را خریده است، یعنی زمینش را، بعد خودش عمارت، باغچه، راه کالسکه، طویله و غیره ساخته است، بسیار باصفا بود، بعد باز پیاده رفتیم منزل.

خیلی خسته شدیم، منزل نماز کرده سوار کالسکه شدیم، رفتیم به قصر کهنه که اسمش ویوشاتو آلت اس شلوس اولد کاستل است. از توی شهر، کوچه های سربالا رفتیم، تا از شهر گذشته افتادیم به راه جنگل، همه جا پیچ خورده با تانی رسیدیم بالا به

ص: ۱۴۳

قصر. از منزل نیم ساعت بیشتر راه است. عضد الملک، شاهزاده، ملیجک، آقا محمد علی، باشی، عکاس باشی بودند. رفتیم بالا، یک طبقه دیگر که برج باریکی بود تویش پله چوبی تنگ بدی خیلی می خورد تا بالا رود، من نرفتم، لکن به همان طبقه زیر برج که رسیدیم همه جا پیدا بود، عجب چشم اندازی دارد، طرف مابین مغرب و شمال رودخانه رن که مثل مار سفید می پیچد پیدا و شهر و قلعه راستاد که جزء مملکت بادن باد است پیدا بود، از آن طرف شهر بادن باد و همه جنگلها و هیأت زمین پیدا بود، بسیار جای باصفایی است، این قصر را خیلی قدیم البته هزار سال پیشتر قبل از این سلاطین فرنگستان ساخته اند یا خوانین. و بزرگان همین باد ساخته باشند خیلی بلند است و پله زیاد می خورد تا از زیر بالا بروند و از لای سنگها، گلها و علفهای خوب درآمده است، همه این قلعه و قصر از سنگ است. بنیان عمارت هیچ عیبی ندارد اما خرابه است، همین خرابه را بطور خوب، قشنگ نگاه داشته اند که مردم به تماشا و سیاحت بیایند، فرنگیان هم از زن و مرد زیاد بودند، یک ساز بادی ساخته بودند، در روزنه دیوار گذاشته بودند، سیم از پی ساخته مثل سیم کمانچه سه سیم این طرف، سه سیم آن طرف، ساز بزرگی بود، همین که باد می وزید صدای بسیار خوبی و آهنگ خوبی بسیار خوب بلند به گوش می رسید، خیلی چیز خوبی بود، بعد آمدیم پایین رفتیم منزل. از راه دیگر، خیلی باصفا. غروب رسیدیم منزل.

امشب در تالار و عمارت کلوپ که تفصیلش را سابق نوشتم مجلس بال و رقص است و چراغان است، یک ساعت از شب رفته با کالسکه رفتیم، سپهسالار بود، داخل مجلس شدیم، تالارها همه روشن، [۲۹۳] زن و مرد نجبای فرنگی و غیره همه جمع بودند بخصوص در تالاری که کوچکتر بود، دورتادور صندلی گذاشته زن زیادی، پیر و جاهل نشسته بودند مرد هم بود. پشت سر یک دسته سازنده چی بود، ما هم رفتیم بالای سر زنها مرتبه بالا صندلی گذاشته بودند، نشستیم. اول مجلس قدری به سکوت گذشت،

سپهسالار گفت خانمها خجالت می کشند که رقص کنند، گفتم ابتدا بکنند و هیچ خجالتی نکشند، ساز زدند و از دور تالار زنها، مردها برخاسته به نوبت می رقصیدند، بسیار بسیار با تماشا مجلسی بود، اما قدری گرم بود، آخر رویشان باز شده معرکه کردند، ملکم خان، شیخ محسن هم با ناصر الملک، عضد الملک و غیره آخر رسیدند. ملکم و حاجی محسن خان را هم گفتم رفتند رقصیدند، خیلی خنده داشت.

بعد برخاسته رفتم پیاده به منزل. جمعیت زیادی بود، چراغان خوب. خوابیدم، شام خوردیم. الحمد لله تعالی.

روز یکشنبه ۷ جمادی الثانی:

باید ان شاء الله تعالی به پاریس برویم. صبح برخاستیم، رخت پوشیده مردم همین جا ناهار خوردند، اما من توی واگون چیزی خوردم، ترن را حکیم الممالک الی سرحد فرانسه کرایه کرده است، در ساعت ۱۱ فرنگی که یک ساعت به ظهر مانده است حرکت شد، رفتیم به واگون، به راه افتادیم، چهار ساعت راه است الی سرحد فرانسه و آلمان، یعنی سرحد تازه که در جنگ آخر مقرر شد که آن سرحد اسمش آوری کور است، قصبه بزرگی است، از آنجا هزار قدمی هم پیش می رود، باز خاک پروس است، آنجا به یک استاسیون می رسد که خاک فرانسه است، خلاصه رانندیم، همه جا چمن، سبزه، گل، جنگل، رودخانه، آب، بسیار باصفاست، اما جنگل سرو و کاج کم کم کمتر شده، درختهای دیگر است، رسیدیم. بعد از دو ساعت به کنار رود رن و شهر کهل که سابق سرحد فرانسه و آلمان بوده است پل بسیار خوب طولانی از آهن داشت، آن طرف رودخانه شهر و آبادی استراسبورگ (۱) که شهر بسیار معظمی است و کلیسای قدیم بسیار

ص: ۱۴۷

بلند مرتفعی دارد، سر میل کلیسا الی پایین از صد ذرع متجاوز است. کلیسای کلن آلمان و کلیسای میلان و بروکسل را که در سفر سابق دیده بودم، اگرچه آن بناهاشان بخصوص مال میلان بزرگتر از این است اما این خیلی بلند و مخروطی، بالای کلیسا بطور تیر بالا رفته است.

خلاصه در گار کالسکه ها ایستادند، اینجا سه ساعت باید بمانیم که شهر را بگردیم.

کالسکه حاضر شد. من، سپهسالار، امین الملک سوار شده حاکم نظامی و قلمی و رئیس پلیس شهر که آلمانی هستند همه لب گار حاضر بودند، با سایر بزرگان و جنرالها. حاکم شهر اسمش جنرال اسکوپ، حاکم نظامی جنرال بوئیر، رئیس احتساب که فرانسه خوب حرف می زد و همه جا را او نشان می داد و معرفی می کرد «سالدرم»، داخل شهر شدیم، قلعه بسیار سختی دارد که فرانسه ها ساخته بودند و این شهر در جنگ هفت سال قبل از این سه ماه محصور پروسها بوده است، به سرداری جنرال وردر [۲۹۴]. که بالاخره بعد از جنگها و تیراندازیهای خمپاره به توی شهر تسلیم شده بودند خیلی خسارت رسیده است، کتابخانه شهر که بسیار معروف بوده است بالمره آتش گرفت و تمام شد، اغلب شهر خراب و زیرو رو شد که از تازه ساخته اند، هنوز هم جای گلوله های توپ و خمپاره در دیوارهای قلعه و کلیسا دیده می شود و اغلب اشکال که از سنگ تراشیده در بالای کلیسا و دیوارهای او بوده است گلوله توپ به زمین انداخته خراب کرده است، حالا عوضش را می سازند جایش می گذارند. امروز هم دیدم حجار و بناکار می کردند.

خلاصه قلعه شهر دو قلعه تودرتوست و خندقش هم آب دارد. رودخانه از وسط شهر می گذرد، اسمش ایل III قدری پایین تر از شهر داخل رن می شود، از دروازه های شهر بیرون رفتیم، هنوز عقاب فرانسه در روی دروازه ها نصب است، تا رسیدیم به پارک و خیابانهای تفرجگاه شهر، پارک خوبی است، خیابانهای درخت چنار دارد که الی حال چنار اینجاها ندیده بودم. بعد رفتم به جایی که نارنجستان می گویند یعنی گرمخانه است

که در زمستان نارنجها و غیره را آنجا می گذارند، تابستان بیرون آورده جلو توی باغچه ها می گذارد، درختهای نارنج و غیره که سرش را زده گرد کرده اند توی چلیکهای بزرگ کاشته اند و هیچ وقت در نمی آورند، هم نارنج تازه داشتند هم بهار، باغچه ها و گل‌های خوب داشت، قدری گشتیم، این نارنجستان و باغ را ناپلئون اول به اهل شهر استراسبورگ بخشیده است، مردم شهر بسیار غمگین بودند. یعنی آثار بشاشت نداشتند. قشون پروس بقدر ده هزار نفر همیشه اینجا حاضر است، خیلی خوش لباس و پاکیزه بودند، قشون که در هیچ جا به این خوبی و تمیزی و جوانی سرباز دیده نشده است، در بیرون شهر هم باز استحکامات و قلاع می سازند.

برگشتیم آمدیم به کلیسای بزرگ، بسیار بسیار خوب بنایی است، تماما از سنگ است و حجاری بسیار خوبی کرده، اشکال آدم و ملائکه و غیره را بسیار خوب از سنگ در آورده اند، خیلی خیلی خوب و چنان بلند است که از زیر نمی توان نگاه به بالای میل کرد، کلاه آدم می افتد و دوپست و پنجاه پله می خورد تا بالا، می خواستم بروم بالا، باران آمد، نشد. توی کلیسا را تماما گشتم، ازدحام زیادی از زن و مرد و بچه شد، توی کلیسا را هم زیاده از حد خوب حجاری کرده بودند. محراب بزرگ را گلوله توپ خراب کرده بود، هنوز تعمیر می کنند، پرده جلو کشیده بودند، دیده نشد. اما محرابهای دیگر دیده شد، بسیار با زینت منبری که واعظ و عظمی کند، بسیار قدیم از سنگ است، هزار سال پیش از این ساخته اند، بسیار منبر خوب است، یک ساعت عجیبی توی کلیساست «که از صنعت‌های خیلی قدیم» (۱) فرنگستان است، هزار و پانصد سال پیش از این ساخته اند، خیلی اسباب دارد و با آلات چرخ و اسباب زیاد به اتمام رسانده به دیوار کلیسا نصب است.

یک خروس بزرگی دارد که وقت ظهر خودبه خود سر تکان داده پرها را باز کرده به

ص: ۱۴۹

۱- عبارت داخل گیومه در اصل چنین بوده است «که خیلی از صنعت‌های قدیم»

صدای بلند مثل خروس می خواند، شخصی که تفصیل ساعت را عرض می کرد وقتی که به بیان حالت خروس رسید خودش بلند مثل خروس خواند، گفت در ظهر این طور می خواند و تفصیل دیگر دارد که در هر ساعت آدم و سوار و غیره راه می روند می گذرند از این طرف به آن طرف و یک کره زمین بزرگ هم ساخته اند از بالا پیدا بود، یعنی زیر ساعت بود.

خلاصه بعد از تماشای همه جای کلیسا، برگشته سوار کالسکه شدیم آمدیم به گار [۲۹۵]، چون یک ساعت دیگر به وقت حرکت مانده بود رفتم بالاخانه مهمانخانه نزدیک گار، اطاق کوچکی بود نشستیم، پنجره به شهر داشت، آیند و روند را تماشا می کردیم، باران هم می آمد، تا وقت رسید، پایین آمده رفتم به راه آهن نشستیم.

راندیم، رسیدیم به شهر کوچک ساورن بعد از آن به ساربروک که اینها جزء مملکت آلزاس است که پروسها از فرانسه ها گرفته اند، آنقدر باصفا بود این راهها که در هیچ جا ندیده بودم، رودخانه های کوچک، چمنها، گلها، همه زراعت آبادی زیاد، تپه های بلند جنگلی مملو از درخت. شهر ساورن می توان گفت که از بادن باد قشنگ تر است، جمیع کنار رودخانه ها و جنگلها و خیابانها از درخت اقایای سفید بود که مملو از گل بود. اول فصل گل اقایا بود و چون راه آهن از تپه و ماهورهای بزرگ اینجاها می گذرد از ۶ تونل یعنی سوراخ گذشتیم. سوراخهای اول الی پنجم پر زیاد نبودند، هر یک بقدر دو دقیقه سه دقیقه می گذشت اما سوراخ آخری که سوراخ ۶ باشد خیلی طولانی بود و مهیب، تاریک، بقدر ۱۴ دقیقه طول کشید تا گذشتیم و در همین بین که میان سوراخ بودیم یک راه آهن از طرف فرانسه می آمد با صدای بسیار مهیب بلند از ما گذشت رو به بادن باد، خیلی اسباب وحشت شد تا الحمد لله بیرون رفتیم.

قدری که راندیم به آوری کور سرحد پروس و فرانسه رسیدیم، آوری کور مال پروس است، آنجا ایستاده، شام برای مردم، حکیم الممالک حاضر کرده بود، رفتند پایین، در

استاسیون شام خوردند، یعنی روز بود، ترن مخصوص که از جانب فرانسه آورده بودند از این ترن حمل و نقل به آن ترن شد، کالسکه ما خیلی خوب و راحت بود، بعد از اتمام حمل و نقل که یک قال مقال عجیبی دست داد برای جابجا شدن و پیدا کردن منزل آرام شده به راه افتادیم، همه جا حالا خاک فرانسه است که می رویم اما آن صفای سابق را نداشت. اگرچه همان طورها همه جا چمن و گل، زراعت و آبادی و رودخانه بود، کم کم شب شد، شام خورده در جای تنگی روی نیمکت کوتاه کم عرض خوابیدم. اما بسیار بد خوابیدم، درست خوابم نبرد.

[دوشنبه ۸ الی ۱۳ جمادی الثانی]:

صبح دوشنبه ۸ شد، باید صبح تاریک وارد پاریس بشویم، یکبار دیدم کالسکه ها ایستادند، پیشخدمتها گفتند رسیده ایم به گار پاریس، صبح زود تاریک، بی خواب، کسل، چشمها باز نمی شود، برخاستم، به یک طوری رخت پوشیده آمدم پایین. نظر آقا، نریمان خان، میرزا جواد خان که اسباب اکسپوزسیون آورده است، فسوت الممالک پسر حکیم الممالک که آن دفعه با ما آمده بود، الی حال لندن مشغول تحصیل زبان انگلیسی است و زبان را آموخته است، مارتین خیاط، زرگر و غیره.

دو نفر صاحب منصب از جانب مارشال، اسم یکی کلنل لامورل، دیگری لیتانت آئی با موسیو بیبرستن مترجم زبان شرقیه که این قرمساق را همینطور سفر اول هم اینجا دیده بودم.

چون وادینگ تون وزیر خارجه فرانسه امروز به برلن برای مجلس کنگره (۱) رفته است.

خلاصه سوار کالسکه شده، جمیع مردم خواب بودند، شهری بود مرده، هیچ صدایی

ص: ۱۵۱

۱- اصل: کونگره

نبرد، وارد هتل گران یعنی گران هتل یعنی مهمانخانه بزرگ که برای ما و همراهان اطاقهای خوب اجاره شده است و همه پادشاهان که به پاریس می آیند در همین مهمانخانه منزل می کنند شدیم. بعد از چند دقیقه گیج خواب بودم، خواستم بخوابم دراز کشیدم، هرچه کردم خوابم نبرد، برخاستم، باز صبح بود، به غیر از زنها که کوچه ها را جاروب می کردند احدی نبود، رخت پوشیدم، امین الملک، نریمان خان، مهدی قلی خان را حاضر کردم، گفتم کالسکه بیاید تند برویم اکسپوزسیون [۲۹۶]، با لباس تبدیل، کالسکه دیر حاضر شد، رخت کنده خوابیدم، دو ساعتی خوابیدم، برخاستم، قدری حال آمدیم، ناهاری خورده مارشال به دیدن آمد، قدری نشست، صحبت شد، از پنج سال قبل از این خیلی لاغر و پیرتر شده است، بعد از رفتن او لباس تبدیل پوشیده، من، امین الملک، سیاچی، نریمان خان سوار کالسکه شده از در تروکادرو رفتیم توی اکسپوزسیون، یعنی رودخانه سن، در وسط است، این طرف همه باغ است و باغچه ها و گلکاری، قهوه خانه های متعدد و عمارات چین و مصر و ایران، تونس و حوضها، آبشار، فواره ها و تالار بزرگ کنسرت (۱) که از زیر آن آبشار می ریزد، بعد حوضها و فواره هاست و در جنب آن گالری و دالان است که اشیای کهنه قدیمه را آنجا گذاشته اند، بعد از پل و رودخانه که رد می شود باز خیابان است و باغچه و فواره ها و غیره. از آنجا داخل اصل اکسپوزسیون می شود که در شان دمارس ساخته اند، از در تروکادرو الی دم اکسپوزسیون خیلی راه است، از قصر قاجار تا در دروازه تهران، دیگر از خستگی و گرما و ازدحام و جمعیت نتوانستم داخل دالانهای اکسپوزسیون بشوم، برگشتم، از میان جمعیت نمی شد راه رفت، تنه می زدیم،

ص: ۱۵۲

تنه می خوردیم، فشار می دادیم، می خوردیم، نمی شد جایی را تماشا کرد، همه بنای اکسپوزسیون از آهن و بلور است و از هر ملت و دولت و ملک متاع (۱) و آدم در اینجا هست، اگر بخواهم شرح تروکادرو و اکسپوزسیون و بناها و امتعه و فواره ها و آبشارها و باغچه ها و گلکاریها و خیابانها و چمنها و تماشاچیها و صنایع عجیبه غریبه کل دنیا و خرجی که به این بناها و غیره شده است یا مردم متحمل شده اند و منافی که صاحب کمپانی این کار می کند و ازدحام دنیا را در اینجا که به چه وضع می آیند و می روند وضع دالانهای توی اکسپوزسیون و جواهرات نفیسه و اشیایی که دو پول می ارزد الی صد هزار تومان و غیره و غیره و غیره بنویسم و شرح بدهم باید یک کتاب علی حده بقدر شاهنامه به دست گرفته تا مدتی که اکسپوزسیون برجاست همه روزه از صبح الی صبح دیگر متصلا بنویسیم، عسری از اعشار و اندکی از بسیار او را هرگز نخواهم توانست بنویسم، تا شخص به چشم خود نبیند محال است بتواند با خیال و تصور همچو وصفی را مجسم کند یا به خیال بگذرد.

خلاصه برگشتم، با کمال خستگی تا رسیدیم به در تروکادرو آن بیرون هم یک حوض ساخته اند، فواره افشان غریبی دارد که زیاد از حد آب را افشان بالا می برد و باغچه ها و قهوه خانه ها و غیره آنجا هم فراوان است، سوار کالسکه شده رفتم منزل. از این به بعد الی خروج از پاریس ان شاء الله دیگر وقایع را روز به روز و مفصلا نخواهم نوشت. بعضی چیزهای لازم را می نویسم.

این منزلی که ما داریم گران هتل است، بسیار عمارت بزرگ عالی است، البته دو هزار اطاق و تالار و غیره دارد و همیشه البته هزار بلکه سه هزار نفر مهمان در اینجا غذا می خورد و می خوابد و بطوری است که هیچ معلوم نیست کس دیگری هم اینجا منزل

ص: ۱۵۳

۱- اصل: مطاع

دارد، صاحب اینجا گویا یک نفر است و اسمش ... (۱) چقدرها عملجات و محرر و دفتردار و نوکر دارد و همه اطاقها با اسباب و مبل است. درها همه یک پارچه آینه یعنی بلور، بی جیوه است. چهلچراغهای عالی و بسیار نزدیک است به گران اپرا یعنی تماشاخانه بزرگ که ناپلئون سوم بنا کرده و پنج کرور تومان خرج آن شد تازه سه سال است که به اتمام رسیده و هفته [ای] سه شب تماشا می دهند و ساز می زنند اما مکان و صندلیهای آن [۲۹۷] بسیار گران است و جلو این هتل و این تماشاخانه میدان گاهی است که از پنج طرف راه به کوچه و بولوآرهای مخصوص دارد و از صبح الی هفت ساعت از شب [که] بگذرد علی الاتصال بدون دقیقه [ای] انقطاع کالسکه های مختلف از هر جور و هر قسم آمنی بوس های بزرگ دو طبقه که مملو از مردم است در رفت و آمد است و صدای عراده کالسکه یک آن بریده نمی شود. مثل رودخانه است که به گوش می رسد و خیلی خطر دارد برای پیاده رد شدن از این کالسکه ها، دیروز جوانی هجده ساله در همین کوچه زیر عراده کالسکه رفته فوراً مرده بود. در کوچه ها به جز صدای قرقر کالسکه و عراده و بجز خبردار کالسکه چی که به طرز خاصی صدا می کند و به گوش او ممتدی می رسد و صدای شرق قمچی (۲) کالسکه چیها و صدای بوق امنی بوسها برای خیرداری مردم که زیر عراده نمانند دیگر هیچ صدایی در این شهر شنیده نمی شود، واقعا محل حیرت و تعجب است که این همه مخلوق از هر جور حتی در آخرهای شهر و کوچه های پست حتی بچه ها صدایی بلند نمی شود و ابدا بلند کسی حرف نمی زند و دو بچه با هم دست به یخه نشده نزاع نمی کنند، هر کسی پی کار خود است و سرپایین راه می رود و با همدیگر به نجوی حرف می زنند.

ص: ۱۵۴

۱- جای اسم در متن خالی است.

۲- قمچی: تازیانه، شلاق.

خلاصه فردای ورود رفتیم عمارت الیزه که منزل مارشال است به بازدید مارشال رفتیم، زنش را هم دیدم، زنش پیر شده است، قدری صحبت کرده برخاستم، آمدیم منزل. بعد رسماً رفتیم اکسپوزسیون، نظر آقا، نریمان خان بودند، از در تروکادرو داخل شدیم، اما امروز کولونل و احتساب بود، مردم باادب و درست حرکت می کردند، خیلی گشتیم، به عمارت ایران رفتیم، بسیار بسیار خوب ساخته اند، عمارت مصری و تونس و چینی و ژاپنی نزدیک عمارت ایران است، حقیقتاً از همه بهتر بود، استاد حسینعلی معمار، خویش حاجی ابو الحسن ساخته است، خودش هم حاضر بود، میرزا جواد خان بود، شبیه به برج عشت آباد است، اما همان مرتبه اول یعنی یک حوضخانه کاشیکاری که حوض مرمر دارد آب می جهد در زیر دارد، بعد پله خورده بالا می رود به اطاق آینه کاری مقرنس بسیار بسیار خوب ساخته اند، پنجره ها و درها همه از ایران ساخته، آورده اند، مردم خیلی به تماشای اینجا می آیند. قدری نشستیم آمدیم پایین، رفتیم از پل ینا گذشته، روی این پل که وسط تروکادرو و اکسپوزسیون است بسیار بسیار چشم انداز خوبی دارد، رودخانه سن در کمال صفا از زیر می گذرد، کشتیهای کوچک بخار داریم در آمدوشد است از طرفین رودخانه که کوچه است اما از زیر پل می گذرد. کالسکه های اسبی داریم در تردد در جلو از دور تپه ها و بلندیهای جنگلی مونترتو پیداست که راه آهن و رسایل از شهر به آنجا، از آنجا به شهر از بغل این بلندی از توی جنگل می آید می رود، دود بخارش مثل یک مار سفید می پیچد و می رود، نزدیکتر هم باز خط راه آهن دیگر است که این هم می آید و می رود.

خلاصه رفتیم تا رسیدیم به توی دالانها و قسمتهای اکسپوزسیون. از قسمتهای انگلیس، فرانسه، چین، ژاپن، روس، نمسه، آلمان، ینگو دنیا، ایتالیا، دول کوچک [۲۹۸]

ینگی دنیا و غیره همه جا گذشتیم تا رسیدیم به قسمت ایران، آنجا هم نشستیم، متاعهای (۱) خوب داشت، حتی دینک خاتم و کمانچه و غیره، یک دینک را چهل تومان خریده بودند، زریهای اصفهان، پارچه های یزد، کاشان و غیره و غیره. قالیها و فرشهای خوب، خیلی متاع ایران اینجاها مرغوب است و به قیمت اعلا می خرنند، یک بر ده منفعت دارد، دولت آلمان این دفعه متاع نفرستاده است، به هیچ وجه، مگر بعضی پرده های نقاشی.

دولت عثمانی هم بواسطه جنگ و گرفتاری به هیچ وجه نه متاع فرستاده است نه مأموری فرستاده است.

خلاصه شرح امتعه و صنایع و اشخاص مختلفه از زن، مرد، حتی سیاههای افریق، عرب، شامات، سیاههای خوب ینگی دنیا، از زن و مرد، اهالی جزایر اوسیان، چینی، ژاپنی، هندی و غیره و غیره را، به هیچ وجه نمی توان نوشت و شرح داد. بعد با کمال خستگی از در قهوه خانه دووال بیرون رفته باز خیلی پیاده رفتیم تا به کالسکه ها رسیده سوار شده، از دم انوالید و باغ انوالید و باغ وحش و حیوانات که متعلق به اکسپوزسیون است رفتیم منزل.

ایلچی انگلیس لرد لیون، ایلچی روس آرلوف که چشم چپش کور است و در حمله قلعه سلست یا در جنگ سباستوپول (۲) [کور] شده است حضور آمدند.

دوک دوسی پسر پادشاه ایتالیا که سابقا پادشاه اسپانیول بود و یک سال سلطنت کرده بعد نخواسته و بیرونش کردند در همین مهمانخانه ما منزل دارد، به دیدن ما آمد.

به بادبولن رفتیم یک روز، عصرها آنقدر کالسکه آمدورفت می کند که حساب ندارد و نمی توان حساب کرد که چه می آید چه می رود، گردشگاه عصرهای اهل پاریس اغلب

ص: ۱۵۶

۱- اصل: مطاعهای

۲- اصل: سواستپول

بادبولن است، که هزار همچه گردش گاههای دیگر دارند که به حساب نمی آید، روز دیگر به اکسپوزسیون رفتیم تا از در قهوه خانه دووال تو رفتیم، در قسمت روسیه بقدر دو هزار تومان خرید کردیم و همچنین در اطریش فرانسه و غیره، خرید زیاد شد، از در تروکادرو عصری با کمال خستگی بیرون رفته به منزل رفتیم.

روزی به بوت دشومون رفتیم، ناصر الملک، عضد الملک فقط همراه ما بودند، مابین شمال و مغرب پاریس است این مکان جایی است که آب اغلب محلات پاریس را از اینجا قسمت می کنند و بنا به ارتفاعی که دارد مشرف است به شهر و تپه های مرتفع دارد و این سمت و محله های این طرف بسیار کثیف و مخروبه بوده است، در زمان امپراطوری ناپلئون سوم او ابتدا به آبادی و ساختن اینجا کرده، تپه ها که طبیعتا چمن و گل است، خیابانها ساخته، همه را سنگ فرش کرده، راه کالسکه ساخته، گلکاریها کرده اند، آبشارهای مصنوعی ساخته اند [۲۹۹] دریاچه ها، پلها، دره ها، قهوه خانه ها، بسیار بسیار جای باصفایی است و به جهت ارتفاعی که دارد نصف شهر پاریس منظرگاه آن است، خیلی گشتیم، پیاده، سواره، حقیقتا برای گردش بهترین مکانهاست، اگر وضع و ترکیب و سلیقه آنجا را بخواهیم بنویسم باید کتابی علی حده نوشته شود، اکتفا به همین اشاره می شود.

برای چراغ برقی که الکتریسته می گویند که قوه چرخ الماس است یک نفر مهندس روسیه که اسمش یابلوچوکوف است یعنی موسیو سیب به زبان روس یابلوچوسیپ را می گویند این اختراع عجیب را کرده است و در پاریس رواج داده است. در خود شهر پطر یا جای دیگر فرنگستان هنوز رواجی ندارد مگر در همین کوچه فقط پاریس که از جلو همین مهمانخانه و گران اپرا الی پاله رویال که بازار معتبری است بقدر پنجاه شصت فانوس از این چراغ می سوزد و این کوچه را مثل روز روشن کرده است هیچ معلوم نیست که شب شده است مثل روشنی بین الطلوعین خیلی روشن است و چراغهای دیگر که از

بخار گاز و غیره است پیش این مثل مفاد این شعر است:

«ابلهی کو روز روشن شمع کافوری نهد.»

از اتفاقات این روزها یکی هم این است که پادشاه هانور (۱) کور معزول که احوالات او را در روزنامه سابق فرنگستان خود نوشته ام مدتی است در پاریس بوده است، دیروز غفلتا فوت شد و این شخص عمومی تنی پادشاه انگلیس است و در همین روز ولیعهد انگلیس پرنس دوگال می خواست به دیدن ما بیاید که صبح این اتفاق افتاد و از آمدن عذر خواست و بعد از سه روز دیگر به دیدن ما آمد. چون ولیعهد رئیس اکسپوزسیون متاع انگلیس است مدتی است اینجا توقف دارند.

روزی رفتم به آن گن، نظر آقا، کلنل (۲) با من در کالسکه بودند، عکاس باشی، فرخ خان،

ص: ۱۵۹

۱- ناصر الدین شاه در سفرنامه اول فرنگستان ذیل خاطرات جمعه ۱۳ جمادی الثانی در اطریش می نویسد: ... رانندیم در استاسیون لامباش کالسکه ها ایستاد. پادشاه هانور با زنش و دخترش و نوکرهای معتبرش دم کالسکه ایستاده بودند منزل ییلاق پادشاه نزدیک به این مکان بود، شنیده بود ما از اینجا عبور می کنیم آمده بود. اما از دیدن پادشاه بسیار بسیار متألم شدم و بسیار افسوس خوردم. این پادشاهی بود معتبر، صاحب خزانه و قشون و تاج و افسر، پادشاه پروس که خواست کل مملکت آلمان را واحد قرار بدهد لازم بود که مملکت این پادشاه را هم از دستش بگیرد، آن بود که جنگ کرده بزودی قشون پادشاه را شکست داد و مملکت او را جزء پروس کرد. پادشاه هم با عیال و بعضی جواهرات نفیسه که داشت فرارا به خاک دولت آستریه آمده الی حال در ظل امپراطور نمسه خودش و اولادش روز می گذرانند. علاوه به این بدبختی هر دو چشم پادشاه عاجز است و جایی را نمی بیند. دستش را زنش در دست داشت، راه می برد، پادشاه بسیار جوان بلند بالا قوی بنیه است، اما حیف که کور است در طفولیت یک چشمش عاجز بود، بعد از آن با کیسه پولی یا چیز دیگری بازی می کرده است، کیسه به چشمش خورده چشم صحیح را هم معیوب کرده است. از قرار تحقیقی که کردم این طور گفتند سنش ۶۴ است، اسمش ژرژ پنجم است ر. ک. فاطمه قاضیهها، روزنامه خاطرات ناصر الدین شاه در سفر اول فرنگستان (تهران. سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۷)، ص ص ۳۱۳ و ۳۱۴.

۲- اصل: کرنل

آقا محمد علی، ملیجک هم بودند، رو به شمال پاریس رانیدیم با کالسکه اسبی یک ساعت و نیم راه است، قدری بیشترک، رانیدیم تا از قلعه پاریس خارج شدیم، از دهی گذشتیم و همه جا آبادی است و این سمت کارخانه های زیاد که از همه میلهای بخار دود بلند بود، از شیشه سازی و غیره و غیره تا رسیدیم به ده یعنی شهرچه سنت دنی که سی هزار نفر جمعیت دارد و قلعه مثلثی ساخته اند. یک طرف این شهر را که [Couronne] کرون دسنت دنی یعنی تاج سنت دنی می گویند. بعد از سنت دنی، قلعه بریش دیده می شود، از اینجا هم گذشته به ده دیگر رسیدیم اسمش ... (۱) از آنجا به آن گن رسیدیم، قصبه بزرگی است، مهمانخانه های خوب دارد، دریاچه بزرگ دارد، حمام بزرگ آب معدنی گوگردی دارد، مردم متمول پاریس دور این دریاچه و دورتر توی جنگل و خیابان ها، خانه های کوچک بزرگ [۳۰۰] ییلاقی ساخته اند. رئیس روزنامه فیگارو، ورامیل ژیراردن که یکی از نویسندگان معروف پاریس است نزدیک دریاچه خانه ییلاقی داشته. آب دریاچه سبزنگ و بطور بد بود، اما گفتند بعد از این صاف می شود.

قایقهای زیاد خوب در دریاچه زیاد است، مردم سوار شده گردش می کنند، دور دریاچه دو هزار ذرع می شود، به شکل طولانی افتاده است. قوی سفید، سیاه، دستی در دریاچه زیاد است. جزیره کوچکی در توی دریاچه است، درختهای زیاد دارد، گرد، بسیار قشنگ است، معروف به جزیره قوست، یکی از چشمه [های] آب گرم گوگردی که به حمام می رود از میان همین دریاچه بیرون می آید، لوله آهنی گذاشته اند، آب را به حمام می برد، چشمه آب گرم از خود حمام هم درمی آید، اما حمامش بوی تعفن گوگرد دارد، حمام وسیعی است که مردم برای معالجه می آیند.

خلاصه قدری در اطاق مهمانخانه نشستیم، آلبالو خوردیم، مردم کم کم جمع شدند

ص: ۱۶۰

۱- در متن اصلی جای اسم ده خالی است.

به تماشا، زنهای خیلی خوشگل پیدا شدند.

بعد نشستیم به قایق، همراهان هم [به] قایق دیگر، گردش کردیم. هوا ابر و باران بود گاهی می ایستاد، گاهی می بارید. یک مهمانخانه یعنی قهوه خانه بسیار بسیار قشنگ دو مرتبه به طرز خیلی خوشگل لب آب ساخته بودند، رفتیم بالا، تماشا و گردش کرده آن وقت به قایق نشستیم.

خلاصه رانندیم تا آخر دریاچه تنگ می شود که بالای آن است، از زیر پل گذشته به دریاچه کوچک دیگر که اسمش سنت کراسین است داخل شدیم، رفتیم کناره به باغ و عمارت پرنسس ماتیلد عمه ناپلئون سوم، داخل شدیم، این باغ و خانه بیلاقی شاهزاده خانم است، خودش پاریس است، اینجا نبود، در ایام سلطنت ناپلئون خیلی زن معتبر [ی] بوده است، چون حالا جمهوری است دیگر آن اعتبارات را ندارد، پیر هم هست گردش کنان رفتیم بالا تا به عمارت، خیابانها، چمنها، گل کاریها، درختهای قوی، مرغان می خواندند، اما احدی در این باغ نبود، مگر یکی دو نفر سرایدار درب اطاقها را باز کردند، نشستیم گردش کردیم، یکی یکی اطاقهای شاهزاده خانم را دیدم، پرده های نقاشی بسیار خوبی داشت، بخصوص یک پرده از یک زن لختی که بسیار خوب کشیده بودند، از نقاشیهای فرانسه. کلنل قدری پیانو زد، بسیار خوب می زند. معلوم شد شاهزاده خانم خودش هم نقاشی می کند، پرده روغنی نیمه کاره در روی چهارچوب بود، گفتند کار شاهزاده خانم است.

خلاصه آمدیم بیرون، گردش کنان رفتیم رو به دریاچه و قایق، دم قایق ما توی دریاچه دختر بسیار خوشگلی که خودش پارو می زد ایستاد، منتظر آمدن ما بود، کنیزش چتر نگاه داشته خود خانم مشغول پارو زدن بود، اما بسیار دختر رموک بود، نزدیک نمی آمد، قایق خود را متصل دور می برد، اما همه جا با ما همراهی می کرد، قدری دور دریاچه گشته آمدیم دم قهوه خانه، از قایق پیاده شدیم، جمعیت زیادی ایستاده بود، از زن و مرد

رئیس حمام آب گرم اینجا آمده بود، صحبت شد، بعد سوار کالسکه شده رفتم، غروبی منزل رسیدیم.

یک حمامی نزدیک همین مهمانخانه است که مشهور است به حمام ترک یعنی عثمانی، به طرز و طور آنها ساخته اند. دو نفر معمار با هم شریک شده قریب هشتاد هزار تومان خرج کرده اند، می گفتند روزی صد تومان مداخل دارد و جهتش این است که حمام بزرگ و وسیع خوب در پاریس منحصر است به همین یک حمام و تمام شهر اینجا می آیند می روند، مداخل دارد، یک آینه بی جیوه که سر حمام را از گرمخانه نشان می دهد، یعنی فاصله میان حمام و سرحمام است، هفت ذرع ارتفاع و سه ذرع عرض دارد [۳۰۱] و حوض آب سرد طولانی از وسط سر حمام ممتد شده قدری داخل گرمخانه می شود، از زیر همین آینه بزرگ که می توان از سر حمام زیر آبی زده از گرمخانه بیرون آمد و هم برعکس آب سرد بسیار صاف، آبهای دیگر گرم و سرد، شست و شو همه با شیر و حوضهای کوچک مرمر است، هر قدر آدم دلش بخواهد شیر را از آب سرد و گرم باز می کند داخل آن حوض کوچک شده به هر قسمی که دلش بخواهد آب گرم یا ملایم یا سرد حاضر می شود برای شست و شو. زمین حمام از سنگ الوان مثل خاتم سازی مفروش است خلاصه سرتن شوری خوبی شده بیرون آمدیم، دلاکهای عرب الجزایری دارد. خدمتکار سیاه دارد.

میوه حالا در پاریس از این قرار است:

آلبالو، گیلاس اما هر دو یک طعم دارند نه ترش است نه شیرین، هیچ مزه نمی دهد، معلوم نیست چه طعمی دارد. زردآلو خوب است، انگور دیده شد اما بی مزه است و بد.

طالبی هست اما هیچ معلوم نیست که چه میوه ایست، نمی توان خورد. انجیر سیاه دراز چیز خوبی نیست، بادام تازه خوب هست، خیار هست اما بدطعم و مغز درشت و کلفت و دراز. پرتقال هست اما مزه ندارد و خشک است، لیموی ترش هست، بادمجان دیده

ص: ۱۶۲

شد، خوش طعم نیست و باز میوه های دیگر مثل چیا لک و غیره هست، اما همه این میوه [ها] بسیار گران است، اغلب هم در گرمخانه عمل می آید، مثلاً یک طالبی را دو تومان می فروشند و همچنین سایر.

از همه چیزهای پاریس عجیب تر و از همه اشیاء و الوان و مردم و حیوانات مختلف اکسپوزسیون و غیره غریب تر، ورود میرزا عبد الوهاب مستوفی گیلانی است با پسرش به پاریس که به عزم مکه آمده است، امروز شنیدم:

سفر مکه کنم تا به خرابات رسم زانکه سالک رود از راه حقیقت به مجاز خلاصه روز شنبه ۱۳ صبح بعد از نهار ولیعهد انگلیس به دیدن ما آمد، خیلی صحبت شد، در هتلی منزل دارد، چون جای هتلش تنگ بود از بازدید ما عذرخواهی کرد، ملینه وزیرمختار فرانسه که در ایران است قبل ما وارد پاریس شده است، امروز حضور آمد. جنرال شریون که سفر اول ما کلنل بود در آن وقت جزء مهماندارهای ما بود حضور آمد. ایلچی کبیر نمسه که اسمش کنت وین فتن است حضور آمد، بعد سوار شده قدری گردش کردم، الی محلی که نزدیک انوالید گاو و گوساله و خوک و غیره را نشان می دهند، یعنی هر قسم از این حیوانات دستی و خوردنی را از مال هر ولایتی آورده با هم مقابله می کنند که کدام بزرگتر و کدام فربه تر است و آن کسی که حیوان فربه تر داشته باشد به او مدال طلا یا نقره می دهند، اما حقیقتاً گاوها دیده شد که به این چاقی و فربهی هیچ حیوان دیده نشده است. از چاقی چشم گاوها از حدقه می خواست بیرون بیاید، بقدر یک فیل گوشت داشتند. یک نوع گاو عجیبی دیده شد که رنگشان تیره و بسیار مهیب و فربه اما نه نرند نه ماده، هیچکدام شاخ در نمی آورند، گاو بی شاخ هستند بسیار بزرگ، از مال مملکت اکوس انگلیس است [۳۰۲] بعد قدری با کالسکه در بادبولن گردش کردیم، آمدیم حمام. بعد رفتیم منزل.

قبل از شام رفتیم تماشاخانه گران اپرا که نزدیک منزل است، پیاده رفتیم، سپهسالار،

عضد الملک، سیاچی و غیره بودند. سپهسالار احوالش خوب نبود، زود رفت یعنی بعد از یک آکت. این تماشاخانه بهترین تماشاخانه های فرنگستان است یعنی در زینت و بنا و خرجی که به اینجا شده است از پنج کرور تومان متجاوز است. در عهد ناپلئون سوم بنا شده است اما بعد از زوال سلطنت او به اتمام رسید. هفته [ای] سه شب باز است که تماشا می دهند، لیکن گفتند دخلش به خرج کفایت نمی کند. در هفته سه شب، شبی سه هزار تومان از مردم پول می گیرند، مکان و صندلیها بسیار گران است زمین راهروها و دالانها و تالار بزرگ برای شب چره خوری (۱) همه از سنگ موزاییک (۲) است یعنی خاتم سازی نه خاتم که از استخوان می سازند در ایران. سنگهای رنگ به رنگ را کوچک کوچک به هم وصل کرده نقش می اندازند فرش زمین می کنند مثل خاتم استادان ایتالیایی آورده ساخته اند. تالار شب چره خوری خیلی بزرگ و مزین و عالی است.

چهلچراغهای زیاد دارد، آینه های بزرگ و آینه های بی جیوه جلو پنجره ها خیلی بلند و عریض و نگاه می کند به کوچه تازه که ساخته اند که راست می رود به پاله رویال و چراغهای الکتریسیته الی آخر کوچه از این منظر پیدا است. مثل مشعل های نور، این کوچه را یک سال است تمام کرده اند. خلاصه کل بنای این تماشاخانه از سنگ و مرمر است، پله های بسیار خوب دارد، ستونهای سنگ خوب، ما در لژ نزدیک به سن نشستیم، پنج مرتبه است، جمعیت زیاد از حد بود پنج پرده بود، ما سه پرده را نشستیم، باله و رقص بسیار خوب دادند، البته سیصد نفر دختر به لباسهای مختلف بسیار قشنگ رقص می کردند، یک کشتی بزرگ هم نشان دادند و غرق شد. دزدان اسباب کشتی را غارت کردند، خیلی تماشا داشت، به سن رفتیم، پایین تماشا کردم، به تفصیل، بعد رفتیم منزل.

ص: ۱۶۴

۱- اصل: شب چهره خوری

۲- اصل: موزایق

شبى هم دو شب قبل از اين به تماشاخانه شاتله رفتيم، بسيار تماشاخانه قشنگ خوبى است، تماشاخانه بانمكى است، خيلى خوب كارها كردند، رقصهاى خوب و بازيهاى بسيار خوب بطور جادو از شيطان و اجنه و غيره دادند، خواندند، مثل حقه بازي كاري كردند، ميدانى است در مقابل اين تماشاخانه معروف به شاتله كه تماشاخانه هم به همين اسم موسوم است حوض و فواره بزرگى در وسط ميدان است كه آب مى ريزد.

روز يكشنبه ۱۴ [جمادى الثانى]:

اسب دوانى بود، در لون شان بادبولون، ساعت يك و نيم بعد از ظهر خود مارشال آمد منزل ما و همراه او به كالسكه روباى نشسته رانديم. سپهسالار ناخوش بود، نيامد در كالسكه ما. من بودم و مارشال و جنرال دبزاك كه در پيش مارشال كمال اعتبار و وثوق را دارد، روبرو نشسته بود، رانديم، جمعيت زيادى مى رفت و مى آمد تا رسيديم به لون شان كه به تفصيل اينجا را در روزنامه سابق فرنگستان نوشته ام، رسيديم، خيلى جمعيت از زن و مرد بودند، رفتم بالاخانه، نشستم جلو بالاخانه توى چمنها، دست راست و چپ از آدم سياه شده بود، صندليها گذاشته بودند، نشستم، مارشال، زن مارشال، ايزابل ملكه سابق اسپانيول كه حالا هم مادر پادشاه اسپانيول است، زن بسيار چاق گنده فربه مثل گاو است، چشمهاى گود، واقعا به اين فربهى زن ندیده ام. واليه كرد دختر مظفر الدوله شاف كون ملكه نمى شود، حالا- پير است، اما باز صورت عيبى ندارد و در ايام سلطنتش در اسپانيول خيلى راحتى و خوش گذرانيها كرده است. معروف است. يك دام دونورى داشت يعنى كنيز و هم صحبت كه خيلى متشخصه بود، آن هم جوان بود و زن نوكرش بود كه آن نوكر هم از بزرگان است، همانجا ايستاده بود، اما اين كنيز هم آنقدر چاق و فربه بود كه حساب نداشت، اگر ملكه و كنيزش را به يك كالسكه كوچكى مى بستند سه نفر را خوب مى كشيدند، ايلچى اسپانيول كه مرد بسيار بدگلى بدريشى پير ابرو سياهى بود آنجا بود،

ایلچی کبیر است، اسمش مرکی دومولنس است، زنش هم نشسته بود، زن بدرنگ پیر بدگلی بود، اما یک دختری داشت که در حسن و وجاهت مثل نداشت، چشم و ابرو سیاه خوش زلف، خوش گیس، [۳۰۳] خوش دهن و دندان، خلاصه به افسوس گذشت.

ایلچی کبیر روس [و] اطیش بودند، برادر امپراطور اطیش آرشیدوک لوئی ویکتور که خیلی آدم خنکی است او هم بود. دو آل حاکم پاریس، موسیو ژیگو رئیس احتساب کل فرانسه، دوک دوسی با صاحب منصبهای ایتالیائی، برادر پادشاه ایتالیا، مارشال کان روبر، جنرال وینوا رئیس نشان لژیون دونور، پرنسس گرامان دختر رئیس اکسپوزسیون بلژیک که مثل یک ماه نشسته بود زلف پریشان، سرگیسها لوله کرده، حقیقت به تعریف نمی آید جای افسوس [است]. پرنسس کلانتن دختر لوئی فیلیپ زن پرنس ساکس کوبورغ برخلاف اولی زن پیر نجسی بود، امیرال پوتواو وزیر بحری فرانسه، جنرال بورل وزیر جنگ، لئون سای وزیر مالیه، تران دوبور وزیر تجارت [و] فلاحت، جنرال مارتن پره حاکم انوالید که یک دست هم ندارد و احوالاتش را در روزنامه سابق فرنگ در گردش انوالید نوشته ام. (۱) همان طور باز دیده شد، بی تفاوت. اسم ایشیک آقاسی ملکه اسپانیول که پیش نوشتم موسیو پوآته است که زن گنده دارد و غیره. خیلی بودند، همه معرفی شدند، با همه صحبت شد، دو زن ایتالیائی بودند، بسیار بسیار خوشگل که از زندهای همراهان دوک دوسی است، متصل می خندیدند و همه کس کشاله می کردند رو به آنها و صحبت می کردند. حتی ما هم حمله برده قدری صحبت کردیم.

شش مرتبه اسب دواندند. هر دفعه یک دور و هر دوره که تمام می شد بقدر نیم ساعت فاصله پیدا می کرد، در این فاصله مردم متفرق شده شربت، آبی، قهوه می خوردند، باز

ص: ۱۶۶

۱- این حاکم سابقا در الجزایر حکومت داشته، در جنگ کریمه و ایتالیا رئیس اتامازورها بوده است. ر. ک. روزنامه خاطرات ناصر الدین شاه در سفر اول فرنگستان، همان، ص ۲۲۱.

همین که زنگ اخبار می زدند هر کس بجای خود رفته دوره اسب دوانی را خالی می کردند، جمعیت خیلی بود، البته صد و پنجاه هزار نفر و هر کس بلیطی در کاغذ آبی داشت، به سر و سینه زده بودند و از هر بلیط مبلغی پول گرفته، مردم را می گذارند به تماشا ببینند. یک مجسمه چدنی بزرگی هم دوک دوسی خریده به زیر بالاخانه گذاشته بود، دوره آخر هر اسب پیش بیاید ببرد.

دوره اول بیرقش (۱) دویست و پنجاه تومان بود، اسبی که پیش آمد مال کنت دلاغزانر بود، اسم اسب ژول سزار به اسم شهر آرمونویل که از شهرهای فرانسه است، ۶ رأس اسب بودند.

- دوره ۲ بیرق به اسم شهر اصفهان بود، هزار تومان بیرق بود، هشت اسب بودند. اسب کنت ژوئی نیه بیرق را برد، اسم اسب ژونقلد بود.

- دوره ۳ بیرق شهر پاریس ششصد تومان بود، هشت اسب بود، اسب موسیو لوپن بود، اسم اسب الویو بود.

- دوره ۴ بیرق بزرگ پاریس ده هزار تومان بود. هشت اسب بودند، یک اسب سیاه مال انگلیسها بود، اسبهای فرانسه هم بودند، این دفعه مهمه غربی در گرفت و میانه انگلیس و فرانسه حسودی که دارند و غیرت کرده زیاد دلها می طپد که کدام اسب بیاید، اسب سیاه انگلیس پیش آمد، یک مهمه و قال مقال غربی شد، ده هزار تومان را برد، اسم اسب تریو و مال پرنس سالیکوف بود.

- دوره ۵ بیرق ششصد تومان بود، دو اسب با هم آمدند، قرار شد روز دیگر خودشان بدوانند.

- دوره ۶، بیرق اسباب مفرغی برنزی دوک دوسی بود و ششصد تومان پول نقد، اسب

ص: ۱۶۷

مانیطل که مال کنت دوژونی بود بیرق را برد، درین بین باران هم آمد، یک دفعه جمیع صحرا چتر سیاه شد که مردم به سرگرفته، هر کس از زن، مرد که بیرون می آید یک چتر در دست دارد. این چتر سه خاصیت دارد، گاهی عصای دست است، گاهی از آفتاب محفوظ نگاه می دارد، گاهی از باران، در ضرورت جای اسلحه هم هست که با آن به کله آدم می زنند [۳۰۴]، با مارشال و جنرال و ایزاگ به کالسکه نشسته رانندیم، کالسکه و جمعیت طوری سر راه را گرفته مراجعت می کردند که امکان عبور نداشت. قدری رفتیم، به ارک ترینوف نرسیده لابد کوچه یعنی خیابان دیگری از بادبولون را گرفته رانندیم، باز رسیدیم به آرک ترینوف، همان طور کوچه شانزلیزه کالسکه بود، روی هم و پیاده، امکان نداشت سوزن بیندازند، آن قدر زن خوشگل در کالسکه ها دیده شد که حساب نداشت، بالاخره پلیس و گزومه ها طوری راه جلو را باز کرده کالسکه ما گذشت رسیدیم به منزل.

روز دوشنبه ۱۵ [جمادی الثانی]:

پرده صورتی که زن لخت در آنگن در خانه بیلاقی پرنسس ماتیلد تعریف کرده بودیم همان روز عصری آدمش آورده با یک کاغذ عذرخواهی که شاهزاده خانم در خانه نبود، به آدمش انعام دادیم، اما الحق عجب پرده ایست، پنج هزار تومان در پاريس می خردند.

امروز بعد از ناهار اکسپوزیسیون رفتیم، از دری که داخل ماشینها می شود، ماشینهای فرانسه، بلژیک، انگلیس، روس و غیره را دیدم، الحق ماشینهای انگلیس خیلی خوب است، مال فرانسه هم بسیار خوب است. بلژیک هم در چرخ بخار و ماشین کمتر از این دو نیست. سایرین مثل اینها نیستند، خیلی طول کشید، به دقت همه را دیدم، تا چاپ زدن روزنامه که بسیار عجیب طوری است، کاغذ روزنامه را که هشت هزار ذرع کاغذ است، یک پارچه پیچیده اند به یک اسبابی، از آنجا بالا آمده می رود زیر چرخ، از آن طرف علی الاتصال روزنامه چاپ شده بریده بیرون می آید، روزی سیصد هزار ورق

روزنامه چاپ می شود و همچنین اسبابها و چرخها برای هر صنعتی اختراع شده است که در کمال آسانی به عمل می آید، مثلا حلبی سازی، یک ورق حلبی را که مدور کرده اند می گذارد زیر یک اسبابی یا اسباب دیگر فوراً به او زور آورده یک لگنچه می شود و قس علی هذا (۱).

چیزهای دیگر اسبابی ساخته اند که آب را از جای گود به بالا می کشید یعنی بخواهند روی یک کوه دویت زرعی که آب نداشته باشد بالایش آب ببرند می توانند با این اسباب و همچنین زنها و غیره بعضی اسبابها با دست می سازند مثل گل‌های شیشه ای و غیره و غیره.

خلاصه اگر بخواهیم تفصیل ماشین و اسبابهای بخاری نوشته شود، کتاب علی حده باید نوشت. توپهایی هم که بعضی دول اختراع کرده بودند دیده شد، یعنی از بلجیک را دیدم، خانمهای ورشویی چند روز است پاریس آمده اند، امروز در اینجا دیدم، همه جا با ما همراهی می کردند. میرزا عبد الوهاب گیلانی هم همه جا همراهی می کرد تا از دالان هلند و غیره گذشتیم، شخص هلندی یک عمارت با ستون و غیره و اسباب ظاهر از موم سفید ساخته بود. همه عمارت از موم بود، روسها هم از موم چیزی ساخته بودند، اما این عمارت خیلی بزرگ و خوب بود، با اشکال و مجسمه های خوب.

بعد به دالان انگلیسها که امتعه کانادای ینگگی دنیا که ملک انگلیس است رسیدیم، عمارت چوبی بزرگی به طرز کانادا ساخته بودند و یک مناره بزرگی آنجا گذاشته بودند، طلایی که در این مدت از معدن کانادا یا استرالیا (۲) در آورده اند، موازنه کرده بودند به قطر و بلندی این مناره که اگر آن همه طلا را یک مناری می ساختند به این ارتفاع و قطر

ص: ۱۶۹

۱- اصل: علیحذا

۲- اصل: اوسترالی

می شد، خیلی بلند و قطور بود. بعد اسبابی که از هندوستان بود دیده شد. وضع و ترکیب بعضی از عمارات و بت خانه های هند را از چین ساخته بودند و در میانش امتعه هند گذاشته بودند، از آنجا گذشته به حیاط (۱) و باغچه ها رفته از پل ینا گذشته رفتیم عمارت خودمان، قدری نشستیم، بعد از در تروکادرو خواستم بیرون برویم جمعی دخترهای قره چی [۳۰۵] مسکو روس را با مردهاشان که جوان بودند و لباسهای اطلس رنگین خوب پوشیده بودند دیدم، گفتم کیستند، معرفی کردند، تازه گویا آمده اند. همانجا ایستادیم، خواندند، رقصیدند، کمانچه و ساز زدند، بسیار بامزه می خوانند می رقصند، دو سه زن پیر دارند، باقی جوان، سه چهار نفرشان خیلی خوشگل بودند، اینجا که می نویسم قره چی نه این است که مثل قره چیهای کثیف ابو اجمعی شاطرباشی باشند، خیر، بسیار خوب بودند.

بعد سوار کالسکه شده رفتیم منزل. شب ساعت هفت بعد از ظهر رفتیم الیزه، مهمان شام بودیم پیش مارشال، سپهسالار هم با نقاهت بود. عضد الملک، ناصر الملک، محسن خان، نظر آقا و غیره. اول قدری توی اطاق ایستادیم، زن مارشال سینه و ساعد باز مثل یک خرچاق و فربه ایستاده بود، دست دادیم، صحبت شد. مارشال کان روبر و غیره بودند، بعد رفتیم اطاق شام، میز خوبی چیده بودند. شام بسیار خوبی آوردند. موزیک زدند، دست چپ من زن مارشال نشسته بود، دست راست مارشال کان روبر. ماک ماهون پیش روی ما، دست راستش سپهسالار، دست چپش نظر آقا. شام مفصلی خورده شد، در بین شام از دماغ زن مارشال خون آمد، برخاست رفت بیرون، بعد از چند دقیقه باز آمد، طولوزون هم بود. بعد از اتمام شام رفتیم یک راست به تماشاخانه اپرای بزرگ. طولوزون هم با من بود، سایرین منزل رفته بودند، باله و رقص خوبی دادند، با بعضی تماشاها، بعد آمدیم منزل.

ص: ۱۷۰

مارشال برکیدايله چند روز پيش از اين مرده است، او را با احترام آورده در انواليد دفن کردند دستش [را] در جنگ لاپزيك (۱) در عهد ناپلئون اول گلوله برده بود، مارشال محترمی بوده است، هشتاد سال داشته است، حالا- در فرانسه بيشتر از سه مارشال نيست، اول ماک ماهون که رئيس ملت است، ۲ کان روبر، ۳ لوبوف است که حالا- مفقود است يعنی از خانه بيرون نمی آيد چون در جنگ آخر با پروسها خوب حرکت نکرده بود.

به قاعده و قانون بايد ۶ مارشال داشته باشند، حالا سه عدد کم دارند.

کالسکه چيهای پاریس هيچوقت آرام و راحت نيستند و هيچ کالسکه چی بی کار را بيدار ندیدم، همين که آقايش يا آن کسی که کرایه کرده است دکانی می رود يا دیدن يا میهمان است، کالسکه چی همان روی صندلی کالسکه خوابش می برد، تا باز صاحب کالسکه بيايد و در دست هر يك هم يك روزنامه است که تا شروع به خواندن می کنند خوابشان برده است.

روز سه شنبه ۱۶ [الی ۱۸ جمادی الثاني]:

رفتم به قلعه مون والرین و جبه خانه يوتو.

صبح که از خواب برخاستم مهمه بود، در کوچه جلو هتل، معلوم شد نعلش پادشاه کوره هانور که عموی پادشاه انگليس است می آورند ببرند کلیسا، فوج می آمد، می رفت يك ساعت بعد از ظهر مردم تماشاچی کوچه بسته کالسکه ها و امنی بوسها که تردد می کردند همه ايستادند، جمعيت غریبی بود تا اینکه سر سواره و پیاده موزیکانچی که به طرز عزایی می آمدند باز شد، خیلی آمده گذشتند. بعد سرکردگان اعیان اشراف پیاده می رفتند. بعد کالسکه نعلش که خیلی مجلل سیاهپوش کرده بودند آمد. تاج پادشاهی

ص: ۱۷۱

کوره را هم جلوش می کشیدند. ولیعهد انگلیس با بعضی انگلیسها با لباس رسمی و خانواده پادشاه کوره عقب کالسکه پیاده می رفتند، باز عقب بقدر پنجاه کالسکه خالی می کشیدند، عقب آنها باز فوج و سواره و غیره بودند تا آمده رد شدند، بعد ما سوار شده، کنل، امین السلطنه پیش ما نشستند. فرخ خان، آبدارباشی، محقق، ملیجک، باشی، حکیم الممالک بودند، از دم پارک مونسو که توی شهر است و جای خوبی است گذشته، از دروازه شهر بیرون رفتیم [۳۰۶] اول به سابلون ویل رسیدیم، در حقیقت جزو شهر پاریس است، اما چون بیرون دروازه است، خارج شهر محسوب می شود، کوچه های خوب دارد، پارک و خیابانهای خوب تازه ساخته درخت کاشته اند، بعد از آن به قصبه نوئی می رسد، آن هم به همین طور خیابانهای تازه بسیار خوب دارد، بعد از آن به پوتو که آن هم قصبه است و رود سن از پهلویش می گذرد کارخانه توپ سازی و فشنگ فنلاندی (۱) تفنگ سربازی اینجاست، پیاده شدیم. کماندان این جبهه خانه ها اسمش روژه است، پیش افتاد، به کارخانه توپ سوراخ کنی و خان کشی رفتیم. توپهای تازه ایست، از فولاد [ی] که خود فرانسه ها اختراع کرده اند، خوب توپ است. کارخانه دیگری هم تازه پهلوئی این می ساختند، اگر این کارخانه تازه را نمی ساختند اینجا کوچک و لایق دولت فرانسه نبود، روزی دو عراده توپ به اتمام می رسد. لوله توپ را اول می ریزند، نازک است، بعد لوله های پارچه فولادی را [که] علی حده ساخته اند به لوله کوچک داخل کرده به هم وصل کرده جوش می دهند، بطوری [که] معلوم نیست درز آن و می گفتند استحکام این طور خیلی بیشتر است، تا اینکه توپ را یک دفعه بریزند.

بعد به کارخانه فشنگ سازی رفتیم که با چرخ بخار کار می کنند و اسباب این کارخانه را از انگلیس خریده اند، روزی سی هزار فشنگ می دهد و کماندان می گفت همهچیز اسباب

ص: ۱۷۲

را به دو هزار و پانصد تومان می توان خرید. بسیار اسبابهای خوب است و به طرز عجیب و غریب فشنگ را به اتمام می رسانند، اما اینجا تمام نشده نصفه کاره به کارخانه مون والرین می برند، آنجا اسباب چرخ بخار است، فشنگ را تکمیل کرده بعد جای دیگر برده باروت می ریزند و تمام می کنند.

خلاصه اینجا هم قدری گشته سوار کالسکه شده رفتم برای مون والرین که در روی تپه است، قلعه است که در عهد لوئی فیلیپ ساخته شده است. یعنی قلعه دور شهر پاریس و قلعات کوچک دور پاریس که از همه بزرگتر همین مون والرین است، کلیتا در عهد لوئی فیلیپ به اهتمام موسیو طیر وزیر آن پادشاه در چهل و پنج سال قبل از این بلکه کمتر ساخته شده است.

کالسکه به آسانی بالا رفت، خیلی باصفا، همه جا چمن و گل لاله قرمز و غیره است، چشم انداز بسیار خوب به شهر پاریس و اطراف دارد. رسیدیم بالا توی قلعه، قلعه بسیار محکم سختی است، اما پروسها همین قلعه را در جنگ آخر مسخر کرده بودند، کلنل موروی که کماندان این قلعه است با سایر صاحب منصبان همه حاضر بودند، یک دسته موزیکانچی موزیک می زدند. انبارهای آذوقه را دیدم، توی قوطیهای حلبی درش را محکم بسته بودند، پرسیدم گفتند گوشت پخته گاو است که از مملکت استرالیای متعلق به انگلیس همینطور خریده ایم. چون گوشت در آن مملکت زیاد و ارزان است و خوب می بندند که هوا داخل نمی شود و گوشت بی عیب ده سال توی آن می ماند. یک قوطی را باز کردم، گوشتش را درآوردند، بسیار تازه و خوب بود، سرباز خوب می تواند بخورد.

بعد به کارخانه فشنگ سازی رفتم، خیلی اعمال عجیب می کرد، اسباب چرخهای بخار، گلوله های توپ زیادی در زمین چیده بودند، انبار باروت اینجا دارند، انبار تفنگ سربازی، انبار اسباب، البسه توپ کشی دارند، به انبار تفنگ رفتم. پنجاه هزار تفنگ بود، نصفش یعنی بیشترش شاسپو بود که حالا به کار نمی خورد، باید در وقت جنگ به قشون

چریک بدهند، باقی از سیستم گرا بود که خوب تفنگی است و حالا تفنگ افواج فرانسه گراست. بعد رفتیم بالای مرتبه بالای تپه که قلعه است چند سربازخانه دارند، اطاقها برای صاحب منصبان دارند.

[۳۰۷] کل صحرای اطراف پاریس پیدا بود، شهر همه زیر پا بود، بادبولون سمت ورسایل، سنت کلود، سنت ژرمن همه پیدا بود، در طرف سنت کلود در اول جنگل پارک آنجا که رو به طرف این قلعه قصر بوزان وال است، آخرین جنگ فرانسه با پروس اینجا شده بود. روی تپه علامتی مثل میل ساخته اند. برای یادگار این جنگ، بعد از این جنگ شهر پاریس تسلیم پروس شد، سرکرده فرانسه در این جنگ کلامان توماس بوده است که بعد از مصالحه کمونها او را گرفته در پاریس کشتند.

خلاصه قدری با دوربینهایی که روی سه پایه گذاشته بودند پاریس و اطراف را تماشا کردم. بالون کپسیو یعنی با طناب بسته اند که بیشتر از ششصد ذرع بالا- نمی رود، از هیپودرم که محل بازی اسب و غیره است نزدیک تروکادرو هوا کرده بودند، آدم هم تویش بود، دیدم، اما باران هم می آمد، هوا ابر بود، سوار کالسکه شده از همان راهی که آمده بودیم برگشتیم. گل سرخ محمدی زیاد در باغچه های نوئی و غیره دیده شد، درختهای آلبالو گیلاس که میوه هاشان رسیده بود. بین راه چنان بارانی آمد مثل سیل، رفتیم حمام، هنوز رخت حمام نیاورده بودند، هیچکس هم نبود، امین السلطنه را پی رخت حمام و حاجی حیدر فرستادم، من ماندم و کلنل، مردم هم لخت بودند. خوابیده، دراز راه می رفتند، تا حاجی حیدر و غیره آمدند، رفتیم حمام، سرتن شویی شد، آمدم بیرون، بعد از شام ساعت ۹ رفتیم چاپخانه فیگارو، چندان دور نبود، رسیدیم، پیاده شدیم، رئیس فیگارو که مرد پیر ناقلائی است، در حقیقت لوطی باشی پاریس است، جلو

آمد، اشخاص دیگر هم بودند، صنایع الدوله، ممالک (۱) و غیره بودند.

اول رفتم به چاپخانه که در گودی بود، مثل حمام گرم بود که نمی شد بند شد. با وجود آن خیلی آنجا ایستادیم، چندین دستگاه کار می کرد، با بخار، مثل دستگاه چاپی که در اکسپوزسیون دیده بودم و تفصیل را نوشتم. بعد رفتم بالاخانه که نگاه می کرد به پایین، محوطه [ای] بود، دور معجز بود، فرنگیان و غیره هم ایستاده بودند، دسته قره چیهای مسکویی آن روزی اکسپوزسیون را آورده بودند، قدری زدند، خواندند. بعد رفتیم منزل.

این روزها اینبند دندانساز از سوئد آمده است، موسیو کرتین دندانساز هم که در سفر اول با دندان ما بازی می کرد آشنایی بود، با طولوزون چند روز است آمد [ه ا] ند، کرسی طرف بالای چپ را که اینبند تهران پر کرده بود، لق شده بود، تهران اینبند نتوانست دریاورد، اینجا چند روز کرتین کار کرده بالاخره در آمد، بسیار ذوق کردم، ان شاء الله باید از نو پر کند. حساب روزها باز مغشوش شد. نمی دانم یک روز یا دو روز بعد از رفتن مون والرین، سان قشون بزرگی در لون شان بادبولون دادند، روزی بود صاف و آفتاب، در ساعت دو بعد از ظهر سوار کالسکه مارشال شده رفتم الیزه، توی کالسکه بودم، زن مارشال آمد پیش من نشست. سپهسالار و کلنل هم بودند. جمعیت و کالسکه زیاد از حد در راه و نیمه راه بودند، تا رسیدیم به بالاخانه لون شان، همان جایی که روز اسب دوانی بودیم. زن مارشال طرف دست راست ما نشست، موسیو گروی که رئیس مشورتخانه ملت است دست چپ من، گروی مردی است پیر، اما بسیار باهوش آدمی است، سییل و زرخ را هم می تراشد، خیلی صحبت کردیم از زنهای بزرگان، شاهزادگان، معتبرین و مردهای معتبر مثل ایلچیهای دول خارجه و غیره بودند. بعضی که امروز تازه اینجا

ص: ۱۷۵

۱- به نظر می آید که پیشوند ممالک افتاده باشد.

دیده شدند از این قرار است، والا سایرین روز اسب دوانی هم اینجا بودند مثل فرانسوادسیز که شوهر ملکه اسپانیول است و پدر پادشاه حالیه، اما ملکه مدتی است او را دوانده است [۳۰۸] مارشال سواره با صاحب منصبان و اتاماژورها آمدند. چند سوار عرب الجزایری (۱) جلو مارشال می تاختند، مارشال اول رفت، جمیع صفوف سواره و پیاده توپخانه را به تعجیل تمام گردش کرده آمد وسط میدان ایستاد، با صاحب منصبان، هوا هم بسیار گرم بود، شروع به سان شد، قریب پنجاه هزار نفر قشون از سواره و پیاده، توپخانه بودند، به نظم تمام و لباس خوب گذشتند، دستجات توپخانه که همه سواره بودند، چابک و بانظم گذشتند، سواره ها اغلب زره پوش به قول فرانسه ها کوراسیه بودند، سواره دراگون سبک هم چند فوجی بودند. جمعیت زیاد از حد بود. بعد از اتمام سان مارشال آمد جلو عمارت، سلامی داد، برخاستم، مراجعت شد.

اگرچه این دفعه هم خیلی کالسکه و جمعیت بود، اما مراجعت مثل روز اسب دوانی نشد، به سهولت مراجعت شد.

رفتم دم پله عمارت الیزه زن مارشال را از کالسکه درآورده روانه کرده خودمان رفتیم منزل. شب را در خانه و قصر بازلیسکی که مال ملکه اسپانیول است دعوت به شام بودیم، سپهسالار، حاجی محسن خان، نظر آقا، حکیم الممالک بودند. خانه ایزابل ملکه بسیار خوب است، باصفا، خوش اسباب، جمعیت زیادی از زن و مرد از خویشان و دوستان ملکه و از بزرگان اسپانیول و غیره بودند که اسامی معارفشان از این قرار است.

- پرنسس دبوربون یکی از زنها بود، خوشگل بود، پرنس دبوربون شوهر او.

- دوک دلاروشنوقو و زنش که از نجبای فرانسه هستند.

- موسیو امیل دژیراردن که از روزنامه نویس های معروف است.

ص: ۱۷۶

- پل دوکاسانیاک که آن هم روزنامه نویس معروف و خواهان سلطنت است و اشخاص دیگر خیلی بودند.

شام بسیار خوبی خورده شد؛ ملکه طرف دست راست ما نشسته بود، مثل گاو.

خواهرش دست چپ ما نشسته بود، بسیار لاغر و ضعیف. اگر این دو را یک آدم می ساختند درست می شد. یعنی دو آدم، خواهرش بسیار بدگل بود، خودش هم بدگل است. اما چیز غریبی است، زن جانانه ایست. بعد از شام قدری گشتم، مردی پیانو زد، مردی هم به آواز کریهه خواند، زن بدگلی هم خواند، لابد تعریف کردیم، بعد باز زدند، خانمها و مردها رقص کردند، در حقیقت مجلس بالی شد. بعد از خیلی رقص طولانی آمدیم منزل. فردا باید برویم فونتن بلو.

روز جمعه ۱۹ [جمادی الثانی]:

بعد از ناهار در ساعت ۳ بعد از ظهر سوار کالسکه شده سپهسالار هم بود، الی گار لیون، ترن حاضر بود، سوار شدیم، سپهسالار برگشت، کسانی که در رکاب بودند از این قرار است:

عضد الملک، مهدی قلی خان، باشی، شاهزاده، فرخ خان، آقا محمد علی، موجول خان، عکاس باشی، حکیم الممالک، ملیجک، حاجی حسن، حاجی حیدر، صنیع الدوله دیروز پیش رفته بود برای مشخص کردن منزل امین السلطنه، از پاریس با راه آهن دو ساعت و نیم راه است الی فونتن بلو، راندم. باز صحرا سبز و خرم، پرگل و همه جا آبادی و حاصل است اما گرم بود هوا، رسیدیم به شهر ملون، شهر کوچک قشنگی است، رودخانه سن از کنار [هم] مثل وسط شهر می گذرد، آنجا قدری ایستاده مسافرین پایین آمدند، بعد راندم، سه ساعت به غروب مانده وارد گار شدیم، صنیع الدوله آمد، کالسکه حاضر بود، با عضد الملک [و] کلنل نشستیم، راندم الی مهمانخانه. از کوچه های شهر و

کوچه باغات و غیره گذشتم. مهمانخانه کوچک بامزه ایست، اسمش هتل دفرانس انگلتر یعنی مهمانخانه انگلیس و فرانسه [است]، بسیار قشنگ، گلها چیده، میوه های خوب از هر قسم گذاشته بودند. آناناس (۱) هم بود، از همه میوه ها خوردیم، این شهر کوچک است، جمعیت این شهر قریب به ۹ هزار نفر است، این شهر رودخانه [ای] و آبی [۳۰۹] ندارد. همان یک چشمه است که نیم سنگ آب کمتر دارد که از وسط دریاچه باغ عمارت دولتی از توی فواره می ریزد. در خانه ها هم چاه آب دارند، با تلمبه آب می کشند، از عمارات جنب عمارات دولتی را گرفته مدرسه توپخانه و مهندسی قرار داده اند، چون مدرسه توپخانه سابقا در شهر ملتس بوده است، بعد از متصرف شدن پروسها آن شهر را، مدرسه را اینجا آورده اند.

خلاصه بعد از چند دقیقه مکث (۲) و نماز کردن سوار کالسکه شدیم که در جنگل گردش کنیم، مهدی قلی خان، صنایع الدوله با ما آمدند، عکاس، محقق، کلنل هم آمدند.

رفتم تا از شهر زود بیرون رفته داخل خیابانهای جنگل شدیم، خیابانهای زیاد دارد و جنگل سرو، کاج و غیره خیلی است، اینجاها شکارگاههای پادشاهان قدیم فرانسه است و همچنین پادشاهان جدید هم شکارها می کردند. حالا شکارگاههای این جنگلها را سالی به ده هزار تومان اجاره دولت داده است که شکار عمل آورده حفظ می کنند، در فصل شکار مردم بلیط گرفته پول می دهند، هر فعله برای خودش شکارهای دولتی را شکار می کند و خود مارشال هم گاهی شکار می آید، شکارش هم گفتند مرال، شوکا، قرقاول، خرگوش، روباه است.

خلاصه خیلی راه رفتم، رسیدیم به یک مهمانخانه کثیفی که یک دکان عصافروشی و

ص: ۱۷۹

۱- اصل: آنه ناس

۲- اصل: مکس

اشیایی که از چوب تراشیده ساخته اند به شکل حیوانات و غیره. جعبه کوچک خرازی چوب است، آنجا پیاده شده یک عصای کثیف خریدم، با یک آلبوم کوچک اشکال این شهر.

اینجا معبد فرانشارد است که این مهمانخانه هم به این اسم موسوم است، قدری بالاتر رفتیم، به معبد رسیدیم، حالا قراولخانه است، یک نفر سرباز زرنگی آمد، لباس سبکی یک پیراهن و غیره در تن داشت، یک تفنگ کوتاه دوشش بود، بلدی می کرد. یک نفر پیرزن هشتاد ساله هم که شغلش نشان دادن امکنه قدیمه این جنگل است و بسیار آرام و فصیح حرف می زد جلو افتاده مکانها را نشان می داد، پیاده راه می رفتیم، اسم این زن مادام بوو [بود]، تا رسیدیم به سنگهای عجیب که در راه بود، این زن پیر هر قدم که می رفت می ایستاد، با کمال آرامی می گفت این سنگ به شکل کله استخوان آدم است، خلقت خداست نه مخلوق. بعد می رسیدیم به یک درخت بزرگ بلوط جنگلی، باز پیرزن آنجا می ایستاد، بیان طولانی می کرد که این درخت را مادام من تنون که یکی از معشوقه های لوئی پانزدهم بود به دست خود کاشته است در اینجا، مغاری هم در اینجا بود. باز زن پیر در نزدیک مغار یعنی شکاف سنگ می ایستاد، باز بیانی می کرد که مثلاً فلان پادشاه با زن یا معشوقه اش نزدیک این مغاره نشسته با هم عشق بازی کرده اند، باز می گذشتیم تا رسیدیم به جایی که قدری بلندی داشت و سنگهای تخته بزرگ در اینجا خیلی بود، چشم انداز خوبی داشت یعنی به جنگل. قدری صحرا و غیره پیدا بود. پیرزن دیگر اینجا از تفصیل دادن و بیان حالات قدیم داد مردانگی را داد، بطوری که ما را ذله کرد، سرباز را فرستادم که بدو کالسکه های ما را بیاور این نزدیکیها، او رفت، پیرزن متصل از راههای دیگر جنگل می رود، از دور فریاد می زد که بیاید اینجاها، مغاره ها و آثارهای قدیم است. مثلاً یک تخته سنگی بود، به تعجیل آمد، گفت این تخته سنگ به قارچ می ماند، هوا گرم بود، پشه زیادی هم توی جنگل بود، الحمد لله کالسکه ها

رسیدند، سواره شده از دست پیر عفریت خلاص شدیم. قدری در خیابانها گشتیم، نزدیک شهر توی جنگل میدان گاهی است، منار بسیار بلندی از سنگ قدیم ساخته اند که فرنگیان اسم این قسم مناره را اوبلتیک می گویند، مثل چهارسوست، ده خیابان طولانی به این میدان گاه سر درمی آورد [۳۱۰] معروف چنین است وقتی که لوئی شانزدهم شاهزاده خانم لهستان را عروسی کرد. عروس را که اینجا آوردند پادشاه فرانسه تا این میل استقبال کرده بود، اسم این شاهزاده خانم که ماری است در یک طرف مناره کنده شده، سمت دیگر اسم ماری آنتوانت زن لوئی شانزدهم که جمهوریان این زن را کشتند طرف دیگر منار اسم ماری ترز دوتریش است.

بعد رفتیم رسیدیم به باغ قصر دولتی، عجب باغی است. پیاده شده گردش کردیم، باغ وسیع بسیار خوبی است، گلکاریهای خوب، درختهای نارون را که دورتادور باغ و اطراف کاشته اند بسیار کهن است اما بر گهای او را طوری قیچی کرده اند و سرشان را به هم آورده اند که طرفین درختها مثل دیوار سبز ماله کشیده شده است، بسیار بسیار خوب درست کرده اند، تا کسی نبیند نمی داند یعنی چه. دریاچه بزرگی در وسط باغ است.

مربع، فواره بزرگی در میان، که همین آب که سابقا نوشتیم از میان این فواره می ریزد، به حوض، اما حوض آبش لب به لب نیست، بعد پله می خورد، از دو طرف پایین می رود.

حوض است اما آبش ایستاده بی صدا و بی حرکت، مجسمه های مرمر در سر پله ها گذاشته اند. بعد خیابان بسیار طولانی که زیرش چمن و قطار درختان قوی جنگلی کاشته اند و الی آخر خیابان یک دریاچه بسیار طولانی عریض ساخته اند که پیاده رفتن الی آخر دریاچه بسیار بسیار صعوبت دارد، یعنی از دوری و مسافت راه، قدری گردش کرده آمدیم منزل، بوی عطر گلها در باغ خیلی پیچیده بود.

بعد از ناهار رفتم مدرسه توپخانه، ژنرال سالونسون که رئیس مدرسه و مرد پیر دانایی است آمده بود هتل، با کلنل ژامون نایش و نایب الحکومه شهر اسمش برون، رئیس احتساب دلا-کراژ، من، ژنرال، عضد الملک توی کالسکه نشسته رفتیم. مدرسه دو مرتبه دارد که شاگردهای توپخانه و مهندسین درس می خوانند. معلمین دارند و بخصوص زبان آلمان هم تحصیل می کنند، در حقیقت این مدرسه محض دفاع و حمله توپخانه است به قلعبجات پروس و قلع متس (۱) و استراسبورگ که همه خیالشان این است که چطور این قلعبجات را می توان دوباره به چنگ آورد، در پیش هر شاگرد همان اشکال قلاع متصرفی پروس بود و همان را می کشیدند. از دور یک نفر را میان این شاگردان دیدم، به نظرم فرنگی نیامد، ژاپنی بود، گفتم ژاپنی بیا اینجا، همه صاحب منصبان و شاگردان تعجب کردند که من چطور فهمیدم این یک نفر ژاپنی است، آمد، صحبت شد، خیلی ترقی (۲) کرده است و ژنرال و سایرین خیلی از علی خان، خواهرزاده مخبر الدوله که در این مدرسه تحصیل کرده است تعریف کردند، بسیار بسیار تمجید کردند، نقشه هایی که علی خان کشیده بود آوردند دیدم، خواستند به من بدهند گفتم به یادگار علی خان همین جا نگاه دارید، بعد پایین آمده سوار کالسکه شده رفتم برای شلیک توپ، خیلی راه رفته به یک بلندی جنگل رسیدیم که چشم انداز خوبی داشت، توپها را آنجا گذاشته بودند، یعنی نه برای امروز، همیشه به یک نقطه نشانه رفته بودند که تقریباً هفت هزار ذرع

ص: ۱۸۲

۱- Metz: شهری در فرانسه و محل جنگ قشون فرانسه (ناپلئون سوم) با آلمان در سال ۱۸۷۰ میلادی برابر با ۱۲۸۷ ه. ق (محمد حسن خان اعتماد السلطنه، منتظم ناصری، به کوشش دکتر محمد اسماعیل رضوانی، ج ۳، ص ۱۹۲۰ و ۱۹۲۱).

۲- اصل: طرقی

مسافت داشت، انداختند، همه گلوله ها به همان مکان می افتاد و می ترکید گلوله توپها خیلی مسافت را می زد، تیراندازی زیادی شد، بعد برگشتم به تماشای عمارت قدیم دولتی. سرایدار باشی این عمارت که اسمش بویر بود جلو افتاد، همه اطاقها و تالارها را [۳۱۱] گردش کردیم، خیلی طولانی عمارتی است و بسیار قدیم است، همه اسبابها از میل صندلی، میز، پرده، اشکال، اسباب و غیره از قدیم و تاریخی است، مثلا در اطاق کوچکی که متعلق به ناپلئون اول بود همان میزی که در روی آن در سلطنت استعفا کرده بود دیده شد، میز مدور کوچکی است، یعنی وسط است، از چوب، و میز کج شده، تاریخ روز و استعفای ناپلئون را در زیر آن روی صفحه کوچک آهنی کشیده اند، باز بلند می شود و تاریخ پنهان می شود، مثلا تختخواب فلان ملکه با اطاق بزک آن بعینها با همان پارچه ها و همان حالت گذاشته شده است. سرایدارباشی می گفت وقتی که پروسها آمدند همه اسباب این عمارت را من جمع کرده در زیرزمینها و جاهای دیگر پنهان کردم، چیزی نبردند، اما بند زنگهای اخبار یا چیزهای دیگر که باز گیرشان افتاده پاره کردند و بردند.

خلاصه همه عمارت را گشتیم، گالری درازی بود، یعنی عمارت طولانی که کتابخانه بود و کتب زیادی در پشت آینه ها و وسط دالان روی زمین که آن هم توی حافظه ها بود گذاشته بودند، اما در کتابخانه بسته بود و کتابدار آنجا نبود، یک زره و شمشیری دیده شد که پشت زره سوارخ شده بود و شمشیر از زره آویزان بود، در روی یک چوبی که پوشانده بودند به او، و این کلمات را به زبان فرانسه زیر آن نوشته بودند. که ترجمه اش این است:

**Epee et de Maille dite secrete qui portait le Marquis de Monal deschi assassine par
ordre de la reine Christine du suedes ۱۶۵۷**

این زره و این قداره مال مارکی دمونال دچی است که به حکم ملکه سوئد کریستین کشته

شد، تاریخ مسیحی مطابق هجری دویست و سی و یک سال قبل از این است.

کیفیت این زره و تفصیل این است که این شخص معشوق ملکه بوده است، ملکه به دیدن پادشاهان فرانسه آمده بوده است به این عمارت، در همینجا این مرد با زن دیگر عشق بازی کرده ملکه بدش آمده است، تحریک کرده بود شب او را در تحتانی همین عمارت از پشتش خنجر زده کشته بودند، چون این قتل در این عمارت اتفاق افتاده است برای یادگار این زره و شمشیر را اینجا گذاشته اند. بعد رفتم منزل.

یکشنبه ۲۱ [الی ۲۷ جمادی الثانی]:

رفتیم پاریس، در ساعت دو بعد از ظهر یا سه همه رفتند به گار، من، عکاس، فرخ خان، سوار کالسکه شده قدری در خیابانها گشتم، هوا گرم و بد بود، بعد رفتم در باغ انگلیسی عمارت گردش کردم، وقتی گذرانده برای وقت راه آهن رفتیم گار، آنجا هم نیم ساعتی معطل شده به راه افتادیم، باران شدیدی آمد، یک ساعت و نیم کمتر [۳۱۲] طول کشید، به گار پاریس رسیدیم سهپسالار بود، نشستیم، به کالسکه، رفتم هتل، شب را بعد از شام قدری در شانزه لیزه با امین الملک، شاهزاده با کالسکه گردش کردیم.

روز دیگر بعد از نهار رفتم باغ حیوانات بادبولون هوا خیلی گرم بود، پیاده راه رفتیم، عرق کردم، بد گذشت. حیوانات هم از قبیل مرغهای الوان و جوربه جور، میمونها، سگهای مختلف، فیل، زرافه، مرال، شترمرغ و انواع اقسام دیگر حیوانات بود، بجز حیوانات سبع همه چیز بود، تماشا کرده، گرم بود، زود برگشتم تا از میان پارک مونسو که خیلی خوب چمن و گل کاری و سایه دارد گذشتم، آبشار کوچک مصنوعی ساخته اند، آب کمی از کوه مصنوعی می ریزد، پیاده شده قدری آنجا تماشا کردم، غاری داشت، هوایش سرد بود، بعد رفتم منزل.

در فونتن بلو یک شب به تماشاخانه رفتم، چه تماشاخانه [ای]، بقدر سر حمام کوچک

تهران، بسیار گرم و بد، تنگ، کثیف، بازی نی نیش درآوردند، بی مزه نبود، مثل بازیهای کریم شیره ای، زود برگشتم.

هتل دوپل پاریس را که کمونها آتش زده بودند می سازند. روزی به هتل دیو که مریضخانه بزرگی است رفتیم، سیصد چهارصد نفر مریض در آنجا معالجه می شود، اما مثل مریضخانه سنت توماس لندن نیست، پست تر از آنجاست و این مریضخانه بالمره خراب شده بود، تازه ساخته اند. رئیس کل مریضخانه های پاریس که میشل مرن است آنجا بود.

بعد از آن به مریضخانه کورها یعنی مدرسه کورها رفتیم، رئیس آنجا موسیو پراس همه جا را نشان داد، بسیار مدرسه خوبی است، صد و سی نفر کورهای جوان از زن و مرد آنجا تحصیل می کنند، عمده صنعت آنها ساز و آواز است که بعد از تکمیل بتوانند نان پیدا کنند. تالاری بود که آنجا جای ساز و آواز آنهاست، جمع شدند، کمانچه زدند، خواندند، پیانو زدند، بسیار خوب. بعد اطاقها را گشتم، هر کوری اطاقی دارد، در هر اطاق یک پیانو بود و اغلب هم صنعت بافتن پشمینه و غیره مثل جوراب، لباس بچه گانه و غیره می آموزند. از صنایعشان چند چیزی به یادگار گرفتم، یک نوع الف ب اختراع کرده اند، چاپ زده اند، کاغذ برجسته می شود، عدد حروف برجسته کلمات است، کور دست روی آنها مالیده هر کتابی باشد می خواند، در کمال خوبی.

از فونتن بلو که آمدم عصری رفتم حمام ترک، سرتن شوری. هوای پاریس بسیار گرم شده است، یعنی گرم خفه که نمی شود راه رفتن.

هر دم از این باغ بری می رسد تازه تر از تازه تری می رسد امروز گفتند میرزا کریمخان سرتیپ سابق فوج فیروزکوهی به پاریس آمده است.

سپهسالار گفت من اذن داده بودم که برای معالجه خودش اینجا بیاید.

بچه های پاریس از طفل شیرخواره الی ده ساله ۱۲ ساله را مادرها و دایه هاشان [۳۱۳] بسیار بسیار بسیار پاک و تمیز و خوب نگاه می دارند که مایه حیرت و تعجب است

که بچه چرا باید این قدرها پاک و تمیز و باادب و خوش رخت و خوش همه چیز باشد.

خیلی در این فقره اهتمام دارند و بعد از آنکه فوراً بحد تمیز و لیاقت آموختن چیزی رسیدند، چطور مواظب تعلیم او هستند از هر علم و هر صنعت.

در پارک مونسو و در چمنها و سایه های درختان بادبولون و بوت دشومون ونسن و جاهای دیگر پدر و مادرها که گردش در خیابانها می کنند، بعد از خستگی که در روی صندلی یا نیمکت چوبی می نشیند، شغل مردها این است یا روزنامه می خوانند، یا با همکاران خود صحبت می دارند. زنها مشغول دوخت چیزی شده برای تفنن و با زنهای دیگر صحبت می کنند، بچه هاشان در کمال خوشگلی و مزه و قشنگی در روی چمنها و زیر سایه ها با همدیگر متصلاً مشغول بازی هستند و دایه ها و پرستاران اطفال مواظب دارند. بعضی کالسکه های کوچک دارند که دایه ها بچه را می رانند. بعضی گل بازی و آب بازی می کنند، اما با کمال تمیزی که موجب حیرت می شود. بعضی حلقه های بزرگ مدور چوبی دارند که غلت (1) می دهند و می دوند عقب آن.

در باغ وحش بعضی اسبهای خیلی کوچک دیدم که از شوتلانه آورده اند، خیلی کوچک هستند، بقدر یک گوسفند بیشتر نیستند و اسبهای کوچک دیگر که از اینها قدری بزرگتر هستند که می توان سوار شد باز داشته و جایی ساخته بودند مسقف، تویش ریگ ریخته اند، بچه ها سوار شده می دوایند و تعلیم می دهند. شخصی ایستاده است مواظب تعلیم است. در این روزها باز رفتم به اکسپوزیسیون، از در تروگادرو، اول رفتم تالار بزرگ کنسرت که ساز می زنند، الی حال ندیده بودم. در اول تروگادرو ساخته اند که آبشار بزرگ از زیر این می گذرد، از قضا امروز هم مجلس ساز بود، رفتم، در لژ نشسته جمعیت زیادی بود، یک دسته سازنده چی روبرو نشسته بود، بسیار خوب زدند، عمارت و تالار

ص: ۱۸۶

۱- اصل: غلط

سربویشیده بسیار بزرگ عالی است، مزین، منقش، از آهن و چوب ساخته اند، اما گچکاری و نقاشی و غیره دارد، خیلی قشنگ ساخته اند. طرحش به نوشتن بیان نمی شود. صدای موزیک و ساز هم توی این عمارت و گنبد می پیچد. بسیار خوب است. هفته [ای] سه روز اینجا کنسرت می دهند، اما هنوز ارغنون بزرگ تمام نشده است، در روبرو پشت سازنده چپها پرده انداخته بودند، به عدد پانزده روز دیگر تمام می شود.

بعد از دو مجلس ساز برخاستم رفتم آکواریوم، یعنی جای ماهیها. حقیقتا بسیار جای بد خفه [ای] بود و بیشتر از سه چهار جنس ماهی ندیدم. قزل آلا، ماهی بزرگ سفید مازندران که می خورند، ماهیهای ریزه توی حوضها، مارماهی [۳۱۴] از آن تعریفها که در روزنامه های پاریس نوشته بودند ازین ماهی خانه چیزی ندیدم.

چون هوا بسیار گرم بود دیگر سایر جاها را نگشته سوار کالسکه شده رفتم به بادبولون خیلی گشتیم الی آبشار بزرگ مراجعت به منزل کردیم.

امروز سینه ام درد می کرد صدا گرفته سرفه می کردم، چون هوا بسیار گرم است، عرق می کنم باد می خورد سرماخوردگی می دهد.

قبل از رفتن به ماهی خانه دالان اسباب قدیمه را گردش کردم. از اسبابهای ساخته و نساخته و مجسمه سکه های قدیم و غیره و غیره از هر قسم زیاد از حد گذاشته بودند برای تماشا.

روزی رفتم به سن ژرمن که با راه آهن یک ساعت بلکه سه ربع است و با کالسکه اسبی دو ساعت و نیم و با کشتی بخار کوچک از رودخانه سن در وقت رفتن چون جریان آب به آن طرف است در سه ساعت و نیم، برگشتن چون برخلاف جریان است در ۴ ساعت و این امتداد مسافت با کالسکه اسبی دو جهت دارد. اولاً چون راه رودخانه و جریان آن مثل مارپیچ است و خط مستقیم نیست راه دور می شود. ثانیاً از دو اکلوز که به معنی سد است

باید گذشت تا در آن سد راه را باز کنند و ببندند، نیم ساعت طول دارد، اما کالسکه اسبی و راه آهن به خط مستقیم می رود و این سد که اکلوز می گویند برای این ساخته شده است که کشتی بزرگ بتواند در رودخانه سیر کند. چون بعضی جاهای رودخانه گود نیست و سرایشب است، این سدها آب را بالا آورده کشتی می گذرد و بستن و باز کردنش بدین تفصیل است.

از پاریس الی سن جرمن دو مکان این اکلوز هست. در جایی جزیره کوچکی پیدا شده و آب دو شعبه می شود، یک شعبه او را سد می بندند به این طور که طرفین آنجا را یعنی این شعبه رود را با سنگهای محکم ساخته اند، عرضش هفت الی هشت ذرع، طولش الی پانزده بیست ذرع است و بسیار گود است، یعنی الی پانزده ذرع دو در آهنی محکم این طرف و آن طرف رودخانه ساخته اند که با اسباب مکانیک که یک نفر و دو نفر چرخ می دهند در بسته و باز می شود و اسباب دیگر است که او را هم می چرخانند، آب میان سد کم یا زیاد می شود همیشه این دو در بسته است، هر وقت کشتی می رسد باید اول دری که آب رودخانه قاطی می شود به توی سد باز کنند تا کشتی داخل شد فوراً آن در را می بندند آب سد یا کم است یا زیاد. باید طوری بشود که سطح آب توی سد با آب پایین سد که رودخانه است یک مساوی بشود آن وقت چرخ را پیچانده در باز می شود و کشتی می رود و همیشه غواصهایی (۱) چند با لباسهای کوچکی که مداد پاک کن باشد و کلاه عجیب که چشمها و کله از شیشه است و زیر آب که می رود از بالا با اسبابی که باز بسته به کوچوست هوای تازه در زیر آب به دهن غواص می رسانند که تا ده ساعت می تواند با کمال راحتی زیر آب کار کند. یکی از غواصها را با همان لباس در سد آخر دیدم، گفتم رفت زیر آب، خیلی تماشا داشت. و در رودخانه یک اسباب دیگر ساخته اند خیلی

ص: ۱۸۸

۱- اصل: قواصهای

عجیب که در میان کشتی درازی آب اسباب را قرار داده اند و کشتی دیگری به آن کشتی نزدیک است [۳۱۵] ریگ و سنگ ته رودخانه را متصل درآورده و آن اسباب خودش به آن کشتی دیگر می ریزد و به این نحو رودخانه را گود و پاک می کنند که کشتی به آسانی عبور کند و با مداد چرخ بخار این کار را می کنند. دو دستگاہ امروز دیدم در رودخانه.

خلاصه سوار کالسکه شدیم رفتیم به اسکله که نزدیکتر بود پیاده شده به کشتی بخار کوچک درازاندازی سوار شدیم، اما چون هوا بسیار بسیار گرم بود به اطاق کشتی نرفتم.

در همان سطحه بالا نشستیم. آجودان مخصوص، ناصر الملک، فرخ خان، شاهزاده، باشی، آبدارباشی، ملیجک، محقق، فسیوه، کلنل آمورل، رئیس کشتیهای بخار رودخانه سن که اسمش ... (۱) در ساعت دو بعد از ظهر رانندیم، از زیر پل ینا که در اکسپوزیسیون است گذشتیم. همینطور می رفتم، طرفین رودخانه تماشا داشت. از عمارت و مردم آیند و روند اغلب مردم لخت بودند. در کنار رودخانه توی آب گاهی هم کالسکه بخار می گذشت تا از شهر بیرون رفتم. دهات و آبادیهای خوب و خانه های ییلاقی و باغها، باغچه های خوب ملاحظه شد.

کارخانه های زیاد از روغن گیری و غیره و صابون دیده می شود که کنار رودخانه دودشان مسافر را اذیت می کند. تا رسیدیم به سد اول که نزدیکیهای سنت دنی باشد، عمله در بازکن حاضر بودند، پانزده دقیقه معطل شدیم تا رد شدیم، خیلی راه رفتیم تا به بوژی وال که قصبه معتبر و جنگل و آبادی خوبی دارد رسیدیم. قدری از بوژی وال آن طرف تر به سد شانی رسیدیم، عمله در بازکن حاضر بودند، هوا گرم، به غروب هم چیزی نمانده، یخ و آب هم تمام شده است، میوه خوردنی خوبی هم نیست بجز چند خیار و قدری آلبالوی بی مزه. آنجا ایستادیم، خواستم معاودت به پاریس کنم، کلنل و

ص: ۱۸۹

رئیس کشتیها گفتند ده دقیقه صبر بکنید باز می شود. آنها رفتند پایین، عقب آچاردار و غیره فرستادیم. آب صاف و یخ هم آوردند. بعد از ده دقیقه عمه در باز کن هم رسیدند.

یک کشتی بخار بیچاره نمی دانم چند ساعت و از کجا تا به حال توی سد میانه دو در بسته مانده بود، بطور حبس، آمدن ما هم اسباب خلاصی آن کشتی شد، اول آن کشتی با کمال عجله و شعف بیرون آمده رفت. بعد ما داخل سد شدیم، در را بسته آب را کم کردند. اما اول خیلی کم کردند، کشتی ته نشست، سکان به گل فرورفت، جمع شدند، با هزار زحمت بالا کشیدند، یعنی آب را زیاد کردند و زور زدند، درآمد، آن وقت رفتم، قدری که راه رفتم به سن ژرمن رسیدیم.

از کشتی پایین آمدیم، کالسکه ما آنجا حاضر بود. سوار شدیم، از توی قصبه و آبادی رفتم بالا. این قصبه و آبادی در روی تپه مرتفعی افتاده است که از پایین الی بالا آبادی است و کالسکه به راحتی بالا می رود. به جهت بعضی لجن آبها که از اطراف راه کوچه بیرون می آید توی کوچه ها عفونت داشت تا رسیدیم به تراس و سنت ژرمن یعنی مهتابی و غلام گردش آنجا که شخص می رسد عالمی می بیند ماورای این عالم، یک چشم انداز غریبی دارد که در هیچ نقطه و هیچ مکانی دیده نشده و نخواهد شد، یک طرف چشم انداز است، یک طرف خیابان وسیع طولانی که بقدر دو فرسنگ است. درختهای تیول که مثل نارون چیزی است، اما گل بسیار بسیار معطری دارد، گلهای کوچک زردی دارد. چنان عطر دارد که کل فضای (۱) صحرا را معطر می کند و ابدا از این درخت در ایران وجود ندارد و چقدر چیز خوبی است که عوض نارون از این بکارند، هم پرسایه، هم معطر، تخم و قلم گفتم بیاورند تهران. این درختان قوی را برگهانشان را چنان قیچی کرده مثل یک دیوار سبزی ساخته اند. تا چشم کار می کند همینطور درخت است مثل

ص: ۱۹۰

۱- اصل: فزای

دیوار، سمت چشم انداز صحرا، کل آبادیهای اطراف پاریس، خود شهر پاریس، زراعتها، چمنها، همه دنیا سبز و آباد، منظر غریبی دارد. ناپلئون سوم خیلی اینجا آمده، شبها می مانده است، عیشها می کرده است، اما آن وقت گفتند خیلی بهتر و مصفا تر از این بوده است. همیشه آب پاشی می کردند در خیابانها و چمنهای دور خیابان سبزتر و بهتر بوده است. حالا- در خیابانش قدری گرد و خاک داشت. [۳۱۶] قدری در خیابانها و غیره گشته مراجعت به پاریس کردیم، از پل رودخانه سن گذشته آن طرف پل آبادی و باغات لوپک است بعد از لوپک جنگل و خیابانهای وزینه دیده می شود. بعد از آن نان تر، بعد از آن شارله توری، بعد آسنی ارس، بعد کلیشی، نوئی، داخل شهر می شود. بازار عجیبی در کوچه نوئی ساخته اند موقتا برای همین عیدی که دارند، دو طرف خیابان را دکان از چوب و چادر و غیره ساخته اند. بقدر یک فرسنگ طول دارد و در این دو طرف انواع اقسام اسبابهای بازی و قمار و انواع تماشاخانه ها، انواع چرخها که آدمها و بچه ها و زنها روی اسبهای مقوایی نشسته بقدر یک عمارت بزرگ، شخصی اسبابی هست تکان داده می چرخاند. موزیک بسیار خوب به آواز بلند زده می شود و اینها که سوار اسب و غیره هستند در کمال سرعت چرخ می خورند. و همچنین انواع تابها که زن و مرد نشسته با هم تاب می خورند، گاهی زن روی مرد است گاهی مرد روی زن. در ارتفاع تاب انواع اقسام گلوله بازیها، انواع بازیهای ظروف مثلا یک مجموعه پر از ظروف چینی و غیره که طبق کسهای تهران نمی توانند بردارند جلو دکان است. حرکتی به آن مجموعه می دهند، این طبق ظرف متصل می چرخد. اگر به دست و حرکت فلان بیشتر چرخید برده است، کمتر شد باخته است. آن قدر کچلک بازی (۱) در این خیابان و بازار بود که انسان متحیر می شد که چطور جمع آوری این قدر بازی و عیش مختلفه را کرده اند و از اول غروب

ص: ۱۹۱

۱- کچلک بازی: الم شنگه راه انداختن، داد و فریاد بی جا کردن.

یعنی نیم ساعت به غروب مانده الی سفیده صبح مشغول لهو لعب هستند در آنجا و انواع گردش و بازیها در آنجا به حساب نمی آید. از آن جمله دیدم جمعی در یک جعبه مانند چیزی از آهن ساخته اند، ۶ نفر جا می کرد، نشسته اند و مثل کمان راه آهن از هوا آویزان است، آخر آن هم جایی است که این جعبه اندازه آن است. یک دفعه زنی زیر جعبه ایستاده است. این مردم را اسبابی دارد می چرخاند، ول می کند در کمال تندی می روند به آن طرف و باز با کمال تندی می آیند جای اول، دوباره وضع دیگری آن ضعیفه می پیچاند. این دفعه این جعبه دور خودش در کمال سرعت تکان خورده جمعی هم که آنجا بودند چرخ زنان می رفتند به آن طرف، باز همینطور می آمدند جای اول.

خلاصه همینطور با کالسکه یواش یواش می رانندیم و تماشای طرفین بازار را می کردیم، بازار مسقف نیست، خیابانی است بسیار طولانی، اطرافش درخت سایه، طرفین خیابان این اوضاع است، خیلی تعجب کردم از حالت این مردم. یک ساعت از شب رفته رسیدیم منزل. ملکه اسپانیول دختر مون پانسیه، پسر لویی فیلیپ مرحوم پادشاه [۳۱۷] که اسمش مرسله بود در اسپانیول در سن ۱۶ سالگی فوت شد. اسباب افسوس همه مردم شد. پنج ماه بود که عروسی کرده بودند برای پادشاه اسپانیول که پسر خاله همین دختر باشد. پادشاه هم بیست سال دارد که پسر همین ایزابل ملکه سابق اسپانیول است که پیش نوشتم در خانه اش به شام دعوت بودیم. چند روزی تب و حصه (۱) کرد، مرد. چه خوب شد که ما اسپانیول نرفتیم.

تلگراف از امین حضور رسیده است از حاجی طرخان که با کمال مشقت از دریا وارد آنجا شده است. نوشتم بیاید وینه، بیچاره با این زحمت پاریس را ندید.

ص: ۱۹۲

۱- اصل: حسب

حکیم چشمی است در پاریس از اهل لهستان که کحال (۱) بسیار قابلی است و میرزا علی حکیم یک سال در پیش این حکمت کحالی خوانده است. یک روز احضار شد. مردی است کوتاه، کوسه، موزرد، چشم کبود، ما را دید اما الحمد لله تعالی چشم ما عیبی نداشت. محض نشان دادن بود. پانزده امپریال هم بی جهت پول دادیم، از میرزا علی بسیار تعریف می کرد، می گفت حکیم چشم بهتر از او نمی شود. اسمش فاله فسکی است.

یک روز در شانی به سنت ژرمن رفتیم با راه آهن مغربی، ناصر الملک را پیش فرستادیم. یک شب هم آنجا بود، برای تدارک ناهار و تعیین هتل یعنی مهمانخانه. صبح برخاستم، در ساعت ده دو ساعت قبل از ظهر رفتیم به گار سنت ژرمن، گار توی شهر است نیم ساعت قبل از موعد راه افتادن ترن رفته بودیم، در تالار گار نشستیم.

عضد الملک، کلنل، عکاس، محقق، سیاحی، امین السلطنه، فرخ خان، موچول خان، ابو القاسم خان، ناظم خلوت. هر دو ساعت، یک راه آهن از این گار می رود و می آید به ورسایل، سنت ژرمن به هر جای مغربی، یک معرکه [ای] است، متصل صدای سوت راه آهن است که به گوش می رسد. وقت رسید، سوار شدیم، مسافر زیادی هم در این ترن در کالسکه های عقب و پیش بودند که در دهات عرض راه و غیره پیاده می شدند. در سه ربع ساعت به سنت ژرمن رسیدیم، از سه مکان زیرزمین مسقف می گذرد، اول در میان خود شهر پاریس است که در بالا-عمارات عالی ساخته اند یعنی خانه های مردم است، کالسکه بخار از زیر می گذرد، بعد باز در شهر پاریس از زیر پل آهنی بسیار عریض می گذرد که روی پل کوچه و آینده و روند است. بعد نزدیک سنت ژرمن باز از زیر طاقی می گذرد، زود تمام می شود، چندان تاریک نیست، بعد از آن که می خواهد داخل گار سنت ژرمن بشود از زیر کوه یعنی تپه بزرگ که سوراخ کرده اند می گذرد، خیلی تاریک و

ص: ۱۹۳

۱- اصل: کهال

مهیّب است، دو دقیقه هم طول می کشد تا متجلی شود و به روشنایی برسد.

خلاصه از این دهات هم عبور می شود. از پاریس الی سنت ژرمن اول باتینیول، ۲- آنییر، ۳- کولومب، ۴- نانتر، ۵- روتل، ۶- شاتو، ۷- وزینه، ۸- لوپک.

ناصر الملک در گار بود، گار سرش باز است. چون زمین را خیلی گود کرده اند و راه آهن ساخته اند طرفین کوچه [۳۱۸] دیوار سنگی بلند و کوچه بسیار خفه و دل تنگ است.

پیاده شدیم، [از] پله زیادی بالا رفتم تا به سطح زمین رسیدیم، کالسکه ها حاضر بود، سوار شده به مهمانخانه پویون دهانری کاتر رفتیم. در زیر همین مهمانخانه لوئی ۱۴ پادشاه بزرگ معروف فرانسه را زاییده اند. مهمانخانه عمارتی است بسیار عالی، قشنگ، چشم اندازی به شهر و جلگه پاریس و رودخانه سن دارد که به تعریف نمی گنجد. بسیار بسیار باتماشاست.

دو روز است قدری زکام شده ام و از شدت گرما و دیر عوض کردن رخت و عرق کردن زیاد بدنم عرق جوش شده، می خارد. سینه ام هم درد می کرد، چندان مزاجی نداشتم، اما ناهار خورده بعد از ناهار احوالم بهتر شده رفتم به قصر کهنه اینجا که اسباب قدیمه در آنجا گذاشته اند و موزه قدیم بسیار خوب است. رئیس عمارت و موزه که اسمش برتراند [است] جلو افتاد، اول در مرتبه پایین عمارت از اسلحه های قدیم عهد قیصره روم و کولوای فرانسه ها بود، مثل شمشیرهای بزرگ، زلق، نیزه که مخصوص شکافتن سپر بود و تیرکمان با اسباب چرخ. این تیرکمان خیلی چیز عجیبی است که در قدیم جای توپ حالا بکار می رفته است و مثل توپ به نشانه و قراول رفته، می انداختند به مقصد، تیرهای خیلی کلفت با پیکانهای کلفت، تیر را می گذارند میان لطفه لوله چوبی سر تیر به نشانه ته در زه کلفت بعد اسباب را چرخ داده به زور اسباب زه کشیده می شود، هر قدر بخواهند. بعد اسباب دیگری است حرکت داده تیر درمی رود. با کمال تندی و راستی به نشانه می خورد. چند تیر انداختیم، زلق ها را توی حیاط به نشانه انداختم،

انداختن زلق هم دو قسم است، یکی به استادی و قوت دست است مثل جرید انداختن، دیگری با اسباب یعنی یک بندی از کتان وسط زلق است، او را به انگشت می گذارند، به زور آن بند می اندازند، خیلی می رود و آسان است، بی اعانت بند به قوت بازو و استادی بسیار کم می رود. چند زلق دادم فرنگیان انداختند به قوت بازو، بسیار کم رفت، منتها بیست قدم. من به قوت دست انداختم، الی صد قدم رفت و بیشتر هم انداختم، بعد با بند کتان هم انداختم، خیلی رفت. مهدی قلی خان کم مانده بود یک نفر را بکشد، زلقى با بند انداخت، به مهتابی عمارت رسید، همان وقت دو نفر فرنگی نزدیک شدند کم مانده بود به شکم آنها بخورد، اما سر زلق به دامن قبای یک نفر گرفت، خیر گذشت. بعد رفتم مرتبه های بالا خیلی اسباب کهنه قدیم که از زیر خاک درآورده یا پیدا کرده اند از عهد بسیار قدیم قبل از طوفان نوح و بعد از آن مثلاً وقتی که انسان هنوز آهن نشناخته بود چه چیز است. تبر، تیشه، پیکان، تیر و آنچه باید از آهن ساخته شود همه را از سنگ می ساختند. آن اسباب سنگی را از هر قسم گذاشته بودند کوچک، بزرگ، همچنین ظروف قدیم، سکه های قدیم، اسلحه های قدیم خیلی کهنه و چیزهای دیگر که نمی توان شرح داد، بسیار باتماشای، از هر جور اسباب حتی از کفش و گیوه تا کلاه اغلب مال عهد قدیم خود مملکت فرانسه است و از سایر ممالک هم هست. سر و شاخ مرال عجیبی دیدم که هیچ همچو چیز نمی شود و حالا یقین است که همچو مرالی [۳۱۹] در هیچ نقطه روی زمین نیست و از حیوانات قبل از طوفان بوده است. کله و استخوان سر مرال بد و بزرگی، مرالهای نر بزرگ این عهد، اما دو شاخ غریبی دارد که در استخوان پهن وسطی شاخها که مثل مجموعه است، چهار نفر آدم می تواند بنشینند، بعد قلاجهای بسیار بلند قوی از آن وسط برآمده است، این مرال اگر زنده بود با این دو شاخ از هیچ دروازه بزرگی نمی توانست داخل بشود، بسیار عجیب بود. خلاصه عجایبات خیلی بود.

بعد از گردش آمدم سوار کالسکه شده در خیابانها و تراس گردش شد. یک شوکای

بسیار خوبی توی جنگل نزدیک دیدم اما چقدر افسوس خوردم که تفنگ نداشتم بزنم.

جلو این تراس که شرحش را در سیاحت اول سنت ژرمن نوشته بودیم، سرتاسر معجر آهنی چدن گذاشته اند، البته طول این معجر نیم فرسنگ بیشتر است.

خلاصه آمدیم به راه آهن، حاضر بود، نشسته رفتیم پاریس شب را خسته بودم، جایی نرفتم، تربیت میمونها را بسیار عجیب اینجا می کنند، مثلا میمون باز صندلیهای کوچک بقدر اینکه میمون جا بگیرد ساخته است، گذاشته زمین میزی در جلو برای شام خوردن میمونهای کوچک بسیار قشنگ بامزه آمدند روی صندلیها، با کمال ادب نشسته گاهی [چشمها را] خمار می کردند با کمال متانت، تنگ های کوچک و گیلایهای کوچک گذاشته جلو میمونها، شمعهای کوچک افروخته جلو هر میمون، یک دستمال حوله (۱) کوچک گذاشته و یک دستمال سفید هم به سینه شان بسته، یک میمون دیگر آشپزی و پیشخدمتی می کرد. رخت آشپزی سفیدی پوشیده بود، سر دو پا مثل آدم راه می رفت. آن شخص معلم تازیانه در دست داشت، اشاره به میمون آشپز می کرد و زبان فرانسه حرف می زد، میمون فوراً می رفت توی یک سوراخی که آنجا غذا و اسباب بود تا معلم زنگ می زد فوراً میمون یک سبد پر از میوه می آورد و خودش می نشست روی صندلی با استادش دست می داد، پا می داد، تعارف می کرد. بعد آن میوه را معلم می برد روی میز، جلو هر میمون توی بشقابها قسمتشان را می گذاشت، بدون اینکه زود بخورند با کمال ادب به اتفاق هم آن میوه را می خوردند، بعد از اتمام با دستمال دهنشان را پاک کرده باز چشمها را خمار کرده تکیه به صندلی می دادند. باز میمون آشپز می رفت، سبد دیگر از شراب می آورد، خودش سر بطری را باز کرده به معلم می داد. او برده به استکانهای کوچک می ریخت. میمونها در کمال انسانیت شراب را می خوردند، دهنشان [را] با دستمال پاک

ص: ۱۹۶

۱- اصل: هوله

می کردند و همچنین الی آخر که یک مجلس شام بسیار باادب خوب می خوردند زیاد از حد تعجب داشت. بعد بندبازی می کردند، از انسان بهتر، بعد اسبهای خیلی کوچک بقدر گوسفند بزرگ آورده، میمونها سوار شده اسب بازی و اسب دوانی می کردند. بعد یک میمون [را] تفنگ به دستش دادند، بی گلوله، سگ کوچکی را هم آموخته بودند به نشانه گذاشته، میمون سگ را زد، سگ دروغی خودش را به مردن زد، میمونها تابوت آورده سگ را بلند کرده توی تابوت گذاشتند، بردند. میمونها دست می زدند، چپه می زدند، رقص می کردند. هرچه به تصور بیاید می کردند [۳۲۰]

در فصل گرمای هوا، در شهر پاریس خیلی سگ هار پیدا می شود. در همین روزها چند نفری را گرفته، معالجه هم نمی شود و مرده بودند.

یک روز رفتیم به سفارتخانه ایران. نظر آقای وزیر مختار هم چند روز بود ناخوش بستری بود. برخاسته راه رفت، گلودرد شدیدی داشت که طیب نیشتر زده بود، باغ کوچکی داشت عمارت خوبی، زنش که از ارامنه ارومیه و خواهر بابا خان است که در تهران است دیده شد، چهار پسر و یک دختر دارد. پسر بزرگتر در مدرسه بود، باقی آنجا بودند، به سن چهار پنج بودند.

از آنجا به مگزنهای (۱) پاله رویال رفتیم، امین الملک، کلنل و غیره، سیاحی بودند. دور همه دکاکین را گشتم. جمعیت زیادی دور کردند، نمی گذاشتند آدم گردش کند. قدری جواهرات و غیره قیمت کردیم، معدودی هم خریدیم.

روزی به مگزن دولوور رفتیم، اینجا خیلی معرکه دارد، سپهسالار هم بود، چندین طبقه و چندین دالان است و هزاران پیچ و خم و اطاقها و تالارها دارد که فوراً آدم نابلد گم می شود و همه پر از متاع و اجناس است، از هر قسم تالارهای عالی با آینه و چهلچراغ و

ص: ۱۹۷

غیره دارد که مردم آنجا نشسته صحبت می کنند و روزنامه می خوانند. یک مهمانخانه هم دارد، چسبیده به همین اطاق و تالار و دالانهای مال التجاره، در آن مهمانخانه هم دو تالار بسیار عالی بزرگ پرزینت دارد، یکی برای صبح و روزنامه خواندن و بستنی خوردن و سیگار کشیدن و در همین تالار پرده های صورت بسیار بسیار اعلا برای فروش گذاشته اند، من سی و شش پرده بسیار خوب انتخاب کرده خریدم هر پرده از سی تومان الی دویست تومان، کل قیمت پرده ها سه هزار تومان شد.

تالار دیگری در جنب این دارد که سفره خانه مهمانخانه است، چهارصد نفر شام می خورند. میز و صندلی و اسباب کارد، چنگال و غیره در کمال نظافت و خوبی حاضر کرده بودند برای شام مردم، که این تالار و سفره لایق هر پادشاهی بود.

معامله و دادوستد در اینجا خیلی می شود، بطوری که همیشه در این مگزن پنج هزار نفر راه می رود، دو هزار نفر میرزا و محاسب و عمله کار دارد، بلکه می گفتند پنج هزار نفر است.

دختر طولوزون به حضور آمد، با خواهر طولوزون حکیم باشی، این زن ترک دنیا شده است، [۳۲۱] زن طولوزون ناخوش بود، حضور نیامده بود.

پسر میرزا یوسف مستشار که اسمش حسن خان است علم طب در انگلیس خوانده است، بسیار تعریف می کنند که حکیم بسیار خوبی است، ده پانزده سال است کار می کند، حالا در پاریس مشغول تکمیل علم طب است، به حضور آمد.

قصر کهنه سنت ژرمن که تفصیلش را نوشتم فرانسوای اول پادشاه فرانسه بنا کرده است.

یک برجی را هم که در گوشه این عمارت و جزو عمارت است اسمش توردونژون است.

مدتی قبل از بنای این عمارت شارل پنجم پادشاه فرانسه ساخته است.

کلیسای این عمارت را هم سنت لوئی بنا کرده است. بنای موزه اینجا از خیالات

ناپلئون سوم است که متدرجا او فراهم آورده است و حالا هم سعی دارند بیشتر کنند و ناپلئون سوم نیز به خیال تعمیر این قصر افتاد که حالا هم تعمیر می کنند.

[یکشنبه ۲۸ جمادی الثانی]:

صبح روز یکشنبه ۲۸ جمادی الثانی که آخر ماه ژوئن فرنگیهاست صبح از خواب برخاستم، هنگامه و مهمه غریبی در شهر بود، چندین روز بود که به تدارک عید امروز و امشب بودند و کوچه ها و عمارات را بیرقهای الوان هر دولت و هر علامت از جمهوری را می زدند، اسباب جشن و چراغان و آتشبازی درست می کردند و عادات هم روزهای یکشنبه کل دکاکین و غیره بسته و عملجات و مردم مشغول گردش و عیش می شدند، همچه عید و تدارک عیش بزرگ هم که ضمیمه آن بشود دیگر معلوم است که احدی در شهر بجز عیش و گردش کار دیگری نخواهد داشت. کل کوچه ها و خیابانها از زن و مرد، کالسکه، سواره، پیاده مملو بود که راه نبود کسی تردد نماید، بخصوص کوچه های معروف مثل شانزلیزه و جنگل بادبولون که اغلب اسباب آتشبازی و چراغان در بادبولون فراهم بود، دور دریاچه ها همه چراغان و بیرق و دروازه های مصنوعی ساخته بودند، زینت زیاد داده بودند. کشتیهای بزرگ کوچک زینت داده دسته خواننده ها و ساززنها آن تو بودند، می زدند، می خواندند، کل زنها رختهای نو پوشیده زینت زیاد به خود داده بودند و همه زن و مرد در هر نوع رفتار آزاد بودند، یعنی اگر بخوانند، برقصند، هرکار بکنند بحثی نبود. از سه ساعت به غروب مانده غدقن دولتی شده بود که از کوچه ها و خیابانهای بزرگ معروف کالسکه و عراده به هیچ وجه نگذرد و سواره نروند مگر پیاده گردش کنند. اگر بنای کالسکه رانی می شد قطعا هزار نفر بیشتر تلف می شدند، لیکن راه کالسکه را هم معین کرده بودند که از کوچه های دیگر که جمعیت کم بود بروند، با وجود اینها پنج شش نفر زیر عراده مانده تلف شده بودند.

خلاصه از جلو میدانگاه هتل ما انواع اقسام اشخاص می گذشتند، جمعیت آن قدر بود [۳۲۲] که حساب نداشت و همه کس مثل دیوانه ها شده بودند، بی اختیار این طرف و آن طرف می دویدند. دستجات زیاد از محلات شهر می آمدند می گذشتند می رفتند به گردش و عقب سر دستجات البته پنج هزار نفر از بیکاره های شهر می دویدند. از مرد، زن، بچه و آن دستجات به این وضع بودند. چند علم در جلو و بیرقهای رنگارنگ آواز و تصنیف مارس می زدند که آواز جمهوری است می خواندند و سایرین همه دست می زدند و آنها هم می خواندند. اغلب کلاههای کاغذی سرشان گذاشته بودند و منگوله کلاه یک فانوس آویزان کرده بودند که شب روشن کنند و یک دسته هم ساز و موزیک می زدند.

در جلو اینها البته صد دسته این طور دیده شد که در همه شهر و خیابانها متفرق شده بودند و عقب سر اینها پنج هزار نفر می دویدند. بالون زیاد هوا کرده بودند. دو کالسکه بزرگ که در حقیقت مخصوص همچه روزهای جشن است کالسکه نیست مثل یک کشتی بزرگی است که عراده دارد و به چندین اسبهای زینت کرده بسته بودند، کالسکه چپان خوش لباس و جلو اینها دسته [ای] از سواره نظام و موزیک، در خود کالسکه اول یک دسته موزیکانچی نشانده بودند که موزیک می زدند.

کالسکه دوم یک دسته جوانهای آوازه خوان که آواز و تصنیف می خواندند، عقبشان هم سواره نظام و احتساب زیاد، این دسته که وارد جلو مهمانخانه ما شد بطوری ازدحام شد که جای وحشت بود چندین نفر زیر دست و پا بمیرند، قدری ایستادند، زدند، خواندند، رفتند، به همینطور یک محشری بود.

طرف عصری سوار کالسکه شدم که گردش بکنم در شهر و تماشا کنیم.

مهدی قلی خان، آقا محمد علی، فسوه الممالک بودند. از دم حوض بیرون تروکادروی اکسپوزیسیون گذشتم. یعنی از شانزلیزه و غیره رفتم. آنقدر جمعیت و ازدحام و کالسکه می آمد و می رفت که حساب نداشت. مردم کم کم ازدحام کرده سمت بادبولون می رفتند

که شب را آنجا جا بگیرند تا راه هست خودی برسانند. من رفتم باغ گرمخانه شهر پاریس پیاده شده، قدری گشتم. انواع گلها و درختها آنجا بود، خلوت بود. بعد سوار شده رفتم بادبولون. الی دریاچه ها و خیابانها مشغول چیدن چراغ و آتشبازی و زینت دادن کشتیها و غیره بودند، آنقدر جمعیت از حالا بود که راه عبور نبود و دقیقه به دقیقه زیادتر می شدند.

من زود گفتم رو به منزل بروند که راهها بسته نشود. همینطور رفتم تا رسیدیم به شانزلیزه [۳۲۳] محشر غریبی بود.

عرض راه همه کس آواز می خواند، همه می رقصیدند، یعنی مردمان پست، رعیت، همه می دویدند و همه دیوانه شده بودند. مردمان، بزرگان و معقولین مملکت هم در کالسکه ها پر از زن و مرد می رفتند، می آمدند. اما در خیابان شانزلیزه همه پیاده راه می رفتند کالسکه غدقن بود و اعلا تا ادنا هم یک دسته گل مصنوعی به سینه زده بودند.

اغلب الواط شهر کلاههای کاغذی، کلاه بقدر فانوسهای بزرگ سرشان بود. ترقه می انداختند، بگیربگیر غریبی بود، با هزار زحمت رسیدیم به منزل. باز زیر هتل میدانگاه آنجا پر بود از مردم. یک دسته موزیکانچی آمدند زیر هتل مشغول زدن (۱) شدند، ازدحام غریبی شد.

خلاصه چندین روز بود که مارشال ما کماهون خیال می کرد که هم خودش و هم ما شب آتش بازی و چراغان را چطور تماشا کنیم و در کجا؟ [با] آن زیادی جمعیت و ازدحام ممکن نبود که فکری شود. آخر من خیالی کرده به کلنل آمورل که مأمور حضور ما بود گفتم بهتر این است ما و مارشال برویم بالای آرک دترینونف که وسط شهر است و از بالای بلندی آنجا همه شهر و چراغان و آتشبازیهای اطراف شهر و مردم پیدا می شود.

مارشال این خیال را پسندیده بود و بنا شد شب را آنجا برویم.

ص: ۲۰۱

۱- اصل: زدند.

نیم ساعت از غروب گذشته مارشال آمد به منزل ما، با جنرال دایزاک سوار کالسکه شدیم رفتیم. سپهسالار و سایر ایرانیها هم کلا آمدند، از کوچه دیگری که جمعیت نبود رفتیم، مارشال، سپهسالار و دایزاک در کالسکه ما که کالسکه خود مارشال بود نشستیم تا رسیدیم به زیر آرک ترینوف، کل شهر یک پارچه آتش شده بود، از چراغهای گاز و الکتریسیته برقی پیاده شدیم، زن مارشال هم آمد، با دختر مارشال، مارشال کان روبرو هم پیدا شد، پله ها را گرفتیم رفتیم بالا، حالا مرد می خواهد برود بالا. سیصد و بیست و پنج پله می خورد، پله های کوچک تنگ و متصل می پیچد که سر آدم گیج می خورد و هوا هم گرم و حبس مثل چاه است، تا شخص بالا برود.

خلاصه رفتیم بالا. من سرداری خز پوشیدم، هوا بسیار آن بالا سرد بود، مارشال و زنهای و سایرین همه در طبقه اطاق پایین مانده بودند، خستگی بگیرند. بعد از چند دقیقه آمدند، چه بنویسم از چشم انداز و چراغان و آتشبازی و جمعیت و هیاهوی مردم و صدای آوازه خوانها و موزیک و دهل و غیره که هیچ همچو تماشایی در دنیا یقینا نبود.

اصل مکانیت این آرک ترینوف طوری است که دوازده کوچه و خیابانهای بسیار بسیار معتبر پاریس منتهی می شود به میدان این بنا. [۳۲۴] همه چراغهای این کوچه ها و جمعیتی که میان آنها بودند بطور عجیب به نظر می آمدند، خاصه از یک طرف خیابان وسیع شانزلیزه الی میدان پلاس دلاکونکوردو از طرفی خیابان راه بادبولون. آتشبازی بادبولون اول شروع شد، بعد آتشبازی مونت مرت و غیره، بسیار بسیار آتشبازی خوبی کردند و دستجات آوازه خوانها با طبل و علم و موزیکان متصل دور آرک ترینوف و خیابانها در گردش بودند و مارسی یز می خواندند، این آواز مارسی یز را در فرانسه همیشه در اوقات آشوب طلبی و اغتشاش می خوانند، در سلطنت ناپلئون سوم غدقن شدید بود که این تصنیف را نخوانند و هرکس می خواند محبوس و تنبیه می شد. خلاصه بقدر دو ساعت در بالا ماندیم و متصل راه رفته اطراف را تماشا می کردم. سپهسالار و

همه ایرانیها هم بودند، تماشا می کردند تا آتشبازیها تمام شد اما جمعیت و ازدحام و دسته بندیها و لوطی گریها و قال مقالها همان طور بود، بالاخره ما پایین آمدیم، با مارشال توی کالسکه نشسته رفتیم منزل.

مردم واقعا یک حالت سفاهت و دیوانگی در این شب پیدا کرده بودند. از دم کلیسای سنت اوگوستاس که ناپلئون ۳ ساخته است و از بولوار عثمان گذشتم. این عثمان در عهد ناپلئون ۳ بیگلریگی شهر پاریس بود. این کوچه و خیابان را او تمام کرده به اسم او ذکر می شود. حالا هم هست و در مجلس و کلا و کالت جزیره کرس را دارد و دولتخواه خانواده ناپلئون است.

خلاصه مارشال وداع کرده از دم در هتل رفت، ما رفتیم بالا-خواستیم بخواییم، قال و مقال و دسته بندیها و صدای ترقه و موشک الی صبح که آفتاب درآمد در کار بود و مردم شهر از صدا نیفتادند، هر قدر به تصور شخصی بیاید امشب و امروز هرزگی و لوطی گری و رذالت (۱) کردند. معلوم است یک شهر که پنج کرور مخلوق از غریبه و بومی دارد و عید هم کرده اند و زن و مرد و بچه و جوان و پیر مخلوط به هم باشند، بی پرده و بی حجاب، بی ترس و واهمه از رئیس و احتساب چه خواهند کرد.

امروز که روز عید بوده است، مجسمه مرمری به شکل خیالی جمهوری ساخته بودند. در اکسپوزیسیون جمهوری طلبان برده بودند نصب کرده بودند. بعضی از وزرای دولت هم بوده اند خطبه ها خواندند، اما مارشال نرفته بوده است و چندان خوش نداشته است این قسم اعمال را [۳۲۵].

بالاخره این عید را هرچه جویا شدم که با این همه خرج و تفصیل برای چه گرفته اند معلوم نشد، همین قدر معلوم شد که به اسم آخر ژوئن عیدی اختراع کرده اند محض این

ص: ۲۰۴

که عیشی بکنند و هم برای شأن بازار اکسپوزیسیون و تماشای غربایی که جمع شده اند، از شاهزادگان و غیره تماشایی داده باشند، خیال خوبی بوده است. در هتلی که ما منزل کرده ایم، چند نفر از شاهزاده و غیره تازه آمده منزل کرده اند. حلیم پاشای مصری برادر خدیو مصر یا عموی خدیو است، آرشیدوک آلبرت برادر امپراتور اتریش، پدر پادشاه پرتغال.

روز دوشنبه ۲۹ جمادی الثانی:

رفتیم الیزه، با مارشال ماکماهون وداع کردیم، از آنجا رفتیم خانه ملکه اسپانیول، چون تعزیه دار بود دیدن کردیم، ملکه الی زیر پله استقبال کرد. خودش و آدمهایش همه سیاه پوشیده بودند، رفتیم بالا، قدری صحبت شد، مراجعت به منزل کرده ناهار خورده سوار کالسکه شدم رفتیم اکسپوزیسیون را هم وداع کردیم، از در پایین طرف قهوه خانه دوال رفتیم، اول به ماشینهای فرانسه رفتیم. کارخانه کاغذسازی که کاغذ روزنامه و کتاب چاپ می ساخت رفتیم. حقیقتا خیلی عجیب بود، اگر بخواهم اینجا تفصیل این کارخانه را بنویسم شرح مفصلی می شود، مختصر این است که یک کاغذ بسیار بد که از کاغذ عطاری پست تر است، در کارخانه دیگر می سازند، او را آورده به حوض اول این کارخانه می ریزند، با اسباب بخار به هم می زنند، حل می شود بعد کم کم به حوضهای دیگر از لوله ها و غیره می رود آنجا هم صاف شده بهتر می شود، بعد همینطور اسباب به اسباب می رود تا پایین کاغذ خشک پاکیزه بی عیب قطعی شده بیرون می افتد و طول حوض اول الی آخر اسبابها بیشتر از ده ذرع نبود، بلکه پانزده ذرع.

بعد رفتیم، خیلی گشتیم، عصر نزدیک بود، خسته هم بودم، رفتیم تروکادرو یعنی این طرف رودخانه، دولت اسپانیول اطاق غربی از بطری شراب و عرق ساخته بودند، خیلی چیز تماشایی بود، هشتاد هزار بطری عرق و شرابهای الوان را که برای نمونه و فروش

آورده است اینها را به یک صنعت بسیار غریبی روی هم چیده اند. سقف مقرنس ستونها در دیوار همه از بطری پر است. [۳۲۶]، خیلی چیز عجیبی بود.

بعد از در تروکادرو آمدیم بیرون. یک بالون بزرگ به شکل بطری شراب یا خمره ساخته بودند، هوا کرده بودند ته او را با طناب مثل بادبادک بسته بودند. این بطری در آسمان ایستاده بود، اما آدم میانش نبود. روزی که مون والرین رفته بودم، از دور با دوربین دیده بودم، نوشته بودم که آدم نشسته بود، اما آدم هیچ وقت نداشته است، آمدیم منزل.

روز سه شنبه غره [دوم] رجب:

از پاریس در ساعت یک و نیم بعد از ظهر مارشال آمد، با جنرال دایزاک، به کالسکه نشستیم، رانندیم برای گار جنوب سمت استراسبورگ خیلی راه بود، هنوز تمام بیرقهایی که برای عید دیروز زده بودند در کوچه و برزنها سرپا بود، تمام شهر بیرق بود، از کوچه که می گذشتم از جنرال دایزاک پرسیدم، اسم این بلوار (۱) چه چیز است گفت بون نول.

معنی این است که خبر خوب به فال نیک گرفتم.

رفتیم تا به گار رسیدیم، جمعیت زیادی از زن و مرد بودند، به مشایعت آمده بودند، پیاده شدیم، مارشال و صاحب منصب زیاد بودند. رفتیم توی واگون، با مارشال و سایرین وداع شد. ناصر الملک بیچاره هم مانده بود، با ابو القاسم خان، نوه اش مات و متحیر ایستاده بود، خیال دارد نوه اش را ببرد لندن، در مدرسه برای تحصیل بگذارد، بعد خودش بیاید به آب گرمهای فرانسه برای معالجه، بعد برود مکه معظمه.

خلاصه او و ایرانیهای دیگر مثل نظر آقا، نریمان خان و غیره همه ماندند و کالسکه مثل برق به راه افتاد رو به ایران و وینه و همه در آنی از نظر غایب شدند و ما باید به شهر

ص: ۲۰۶

دو روز است گلویم درد می کند، از این جهت اندکی کسل بودم. قدری میوه از خیار، آلبالو، هلو و غیره خوردم، افاقه شد، صحراها همه سبز، خرم، هنوز که وسط سرطان است هیچ آثار تابستان پیدا نیست. گندم هنوز سبز است، جو قدری زرد شده است.

[۳۲۷] انواع اقسام گلها لاله سرخ و غیره پر بود، صحرا، مثل اول بهار سبز و خرم بود.

زراعت و آبادی خاک فرانسه بیشتر از جاهای دیگر است، همان خط و راهی است که در آمدن پاریس دیده بودیم، بیشتر راه و شهرها را چون آن وقت در شب عبور کرده بودیم، این دفعه آنچه ندیده بودیم، تماشا شد، از استراسبورگ شب عبور شد در شهر اولم که یکی از شهرهای آلمان و متعلق به مملکت باویر است، توی واگون از خواب برخاستم، یک ساعت آنجا کالسکه ها ایستاد، جمعیت زیادی از حاکم شهر و صاحب منصبان نظامی که متوقف آنجا هستند حاضر شده بودند بعد از پوشیدن رخت احضار شدند، توی واگون آمدند حاکم نظامی و قلمی بودند. این شهر دورش خندق و قلعه محکم دارد علاوه بر آن در روی تپه بلندی که مشرف به شهر است، باز قلعه دیگر علی حده دارد و قلعه های کوچک و باستانیها و غیره بسیار دارد. قشون این مملکت در تحت حکم امپراتور آلمان است، پادشاه این مملکت هم در حقیقت مطیع احکام امپراتور آلمان است، این همان شهر است که ناپلئون اول محاصره کرده. جنرال ماک سردار کل قشون اطریش را که در قلعه محصور بود با سی هزار قشونش مجبور به تسلیم کرد و شهر را گرفت.

خلاصه رودخانه هم می گذرد از شهر، اسمش ... (۲) حرکت شد. رو به سالزبورگ.

ص: ۲۰۷

۱- اصل: سالزبورق

۲- جای اسم رودخانه در متن خالی است.

دیشب در خواب بوده ایم که از شهر اشتودگارد پایتخت مملکت ورتامبرق گذشته ایم حیف شد که ندیدم. رسیدیم به مونیخ پایتخت باواریا، پادشاه اینجا نبود، به دریاچه کنستان سویس رفته است، داخل گار بزرگ مسقف تاریکی شدیم، پیاده شده رفتیم در اطاق ناهار خوردیم، همراهان هم ناهار خوردند، صاحب منصبان نظامی و شهری بودند. بعد از ناهار سوار شدیم، رانندیم، این شهر بسیار بسیار باصفا و قشنگ است، کلیساهای بزرگ معتبر خوب دارد. خیابانها، آبهای بسیار خوب، رودخانه خوبی هم می گذرد، اسمش ... (۱)

رانندیم به دریاچه های بزرگ بسیار بسیار باصفا، رسیدیم، خیلی وسیع طولانی، قشنگ، اینجاها کم کم طرف دست راست کوههای بزرگ جنگلی برف دار دیده می شود و از کوههای تیروول محسوب می شود و از دره های آن کوهها، آبها و رودخانه ها جاری است. کل صحرا و زمین مثل زمرد است، سبز، خرم، کل حاصل دیم است. این صحراها و آبادیها به تعریف نمی گنجد.

خلاصه در ساعت ۶ بعد از ظهر وارد شهر سالزبورگ شدیم که در سفر سابق فرنگستان هم دو شب اینجا مانده بودیم [۳۲۸] دم گار برادر امپراطور اطریش که اسمش ... (۲) از جانب امپراطور استقبال آمده بود ایستاده بود. با گرانویل مهماندار که در سفر سابق هم مهماندار بود و از اعظام دربار امپراطور است با صاحب منصبان زیاد و صاحب منصبانی که در خدمت ما باید باشند. یک فوج سرباز صف کشیده بودند، موزیک زدند، دست به شاهزاده داده الی آخر صف سرباز رفتیم، بعد شاهزاده وداع کرده به عمارت بیلاق خود رفت و ما را برای شام فردا شب در خانه خودش دعوت کرد.

ص: ۲۰۹

۱- در اصل جای اسم خالی است.

۲- در اصل جای اسم خالی است.

ما به کالسکه نشسته به عمارت دولتی که سفر اول هم آنجا منزل داشتیم رفتیم.

تفصیل این عمارت و این شهر را در روزنامه سابق فرنگستان نوشته ام، دیگر لازم نیست مجدداً شرح داده شود. آمدیم منزل و بعد از شام خوابیدیم.

در پاریس حساب کردم از جلو هتل منزل ما در هر ساعتی چهارصد کالسکه و عراده بارکش و امنی بوس که کالسکه بزرگی است دو اسب می کشد و پنجاه نفر بیشتر آدم سوار می شود می گذرد، متصلاً که هیچ قطع نمی شود، نه شب، نه روز، نه صبح.

یک هتل تازه خیلی خوب و بزرگ امسال تازه ساخته اند که هنوز هم ناتمام بود، اما می توان گفت تمام است، اسمش هتل کتینانتال است، بسیار خوب هتلی است، سابق در این زمین عمارت وزیر مالیه بوده است یعنی دولتی، کمونها بعد از جنگ پروس آتش زده بودند، دولت زمینش را فروخت مهمانخانه ساخته اند.

موسیو لئون تیه وزیر مالیه حالیه فرانسه روزی به حضور آمد، آدم بسیار قابلی است، خیلی صحبت شد از وضع مالیات گرفتن از رعیت سؤال کردم، چیزها گفت که حیرت کردم، با اینکه اسم آزادی به خودشان گذاشته اند از همه مقیدتر هستند و در حقیقت زیر زنجیر هستند. مثلاً هرکس در شهر خانه دارد باید سالی مبلغی مالیات بدهد، به این معنی که می سنجند این خانه را اگر اجاره بدهند سالی چه مبلغ است اگر قابل اجاره صد تومان است بیست تومان باید به دولت بدهد، هزار تومان صد تومان و همچنین. هر کس سگ دارد باید پول بدهد، هر کس گربه نگاه بدارد مالیات گربه را باید بدهد، اسب کالسکه، هر چیزی که شخص دارد باید یک مالیات علی حده به اسم آن شی بدهد [۳۲۹].

از پاریس الی سالزبورگ بیست و هشت ساعت آمدیم، چهار ساعت ایام توقف کالسکه ها در راهها حساب می شود، بیست و چهار ساعت اتصالاً راه آمدیم، ساعتی ده فرسنگ راه آمدیم، دویست و چهل فرسنگ را در ۲۴ [ساعت] طی کردیم. حاکم قلعه

اولم که در واگون به حضور رسید اسمش ژرنال (۱) هیرمان بود، موی سرش سفید و بسیار آدم قابل باهوشی بود، اما بنیه بسیار خوبی داشت.

متصل باران می آید در سالزبورگ.

روز پنجشنبه ۳ [رجب]:

امروز توقف شد، در اینجا بعد از ناهار سوار کالسکه شده رفتیم به مل بورون، سپهسالار، عضد الملک پیش ما نشستند باران صبح خیلی می آمد، حالا ایستاد، اما هوا خیلی سرد است، از کف رودخانه سالبساک که از توی شهر جاری است گذشتیم، حقیقتاً عجب رودخانه ایست، معنی رودخانه و جریان آب و قشنگی و صفای رودخانه در این رود جمع است، عریض، گود، تندآب، اطراف سبز، پرگل. و حسن دیگر این رودخانه این است که در لب آب همه جا دست به آب می رسد. دیگر برآمدگی و کال (۲) در لب رودخانه نیست. مثل یک نهری است که از توی باغی بگذرد، اما چه رودخانه عظیمی است که فیل نمی تواند عبور کند و به علت جریان و تندی شدید کشتی هم نمی تواند کار کند. چند پل آهنی خوب در روی رودخانه ساخته اند که از طرفین شهر عبور می شود و چند سال است که این شهر رو به آبادی و ترقی (۳) گذاشته است. مهمانخانه های تازه، مدرسه علوم تازه، خانه های ییلاقی خوب تازه زیاد ساخته اند، در لب رودخانه و خارج.

این رودخانه قاطی به رودخانه دانوب می شود و منبع این رودخانه از کوههای تیرول است.

ص: ۲۱۱

۱- اصل: ژرنال

۲- کال: زمین شکافته و آبکند (ناظم الاطباء)

۳- اصل: طرقی

خلاصه رانندیم تا رسیدیم. بعد از بیست دقیقه به ملبرون که تفصیل اینجا را در روزنامه سابق فرنگستان نوشته ام، تجدید لازم ندارد، پیشخدمتها اغلب بودند، سرچشمه ها و آبها، رفتم، پیچها را پیچ دادند، فواره های مصنوعی جستن کرد، اغلب تر شدند و خیلی خنده شد.

چیزی که آن دفعه ندیده بودم این است که در یکی از چشمه ها میز سنگی ساخته اند، بزرگ و دور میز صندلیهای سنگی است، صاحبخانه که صندلی علی حده دارد در گوشه میز تنها، در بالا-دست می نشیند، جلو آن پیچ آبها را قرار داده اند، همینکه مهمانها می نشینند عصرانه و چای بخورند آن شخص که تنها می داند عمل را پیچ را تکان می دهد، یک بار [ه] از زیر مردمی که روی صندلیها نشسته اند آب زیاد فوران می کند، از وسط صندلی که همه تر می شوند [۳۳۰] و می گریزند، خنده می شود، همه اوضاع این باغ بطورهای مختلف این قسم آب بازیهای مخفی است که آدم نابلد بسیار بسیار خفیف خواهد شد.

خلاصه گردش زیادی کردیم، باران شدیدی باز آمد، رفتم منزل، در ساعت پنج بعد از ظهر به عمارت شاهزاده آرشیدوک ویکتور برادر امپراتور رفتم برای شام، سوار کالسکه شدیم، سپهسالار، عضد الملک پیش ما نشستند، آجودان مخصوص، شیخ محسن خان، امین الملک هم بودند. عمارت از شهر خارج است و بیلاق و عمارت کشیشهای سابق است که در سالزبورغ حکومت و ریاست داشتند، ده سال است که امپراتور اطریش این عمارت و باغ را به برادرش بخشیده است، از عمارت ما به آنجا نیم ساعت کمتر راه بود، از جاهای بسیار باصفا گذشتیم تا رسیدیم آنجا، پارک و باغ بسیار خوبی است. سرپله های پایین یعنی روی دست انداز جلو پله هر یک مرال سنگی خوابیده ساخته بودند، از همان کشیشان ساخته شده است. شاخها اصل شاخ مرال است در سرنیزه های شاخها هر یک، یک ستاره مطلا نصب کرده اند نشان بیرق و دولت آن

کشیشان شاخ مرال، نیزه ها ستاره بوده است.

خلاصه عمارت خوبی است، پله های زیاد خورده مرتبه بالا می رود، اول قدری در مرتبه پایین در اطاقها ایستادیم، اطاقها و عمارت بسیار ساده است، سفیدکاری است، شاهزاده، چینی کهنه زیادی از قدیم جمع کرده به دیوارها نصب کرده است و اهتمام کرده است که چینی ها یک رنگ باشند، به رنگ بنفش، حتی از بشقابهای قدیم چینی کار اصفهان عهد صفویه گذاشته بود، پرده های اطاق هم پارچه اش به رنگ همان چینی ها از چیت است. روی صندلیها، نیمکتها همه به رنگ چینی هاست.

خلاصه شاهزاده از انواع گل ها بسیار خوشش می آید. توی اطاق گل‌های خوب گذاشته بودند. بسیار معطر و جورهای غریب.

رفتم مرتبه بالا- برای شام. اگرچه روز است، اما شام باید خورد، اطاقهای بالا- هم همانطور سفیدکاری و چینی بنفش در دیوارها، میز طولانی کوچکی برای پانزده نفر حاضر بود، نشستیم، گل‌هایی که روی میز شام دور گلدانها و ظروف چیده بودند گل یک جور وحشی صحرایی بود که در صحراهای ایران هم خیلی است. چون به رنگ گل کاسنی و بنفش است و رنگ چینی های دیوارهای اطاق است. از این نوع گل زیاد روی میز چیده بودند. [۳۳۱]

چون پدر شاهزاده ۴ ماه است مرده است عزادار است، موزیکان سر شام نزدند. شام بسیار خوبی خورده شد. بعد آمدیم اطاق پایین قدری نشسته، صحبت شد. بعد سوار کالسکه شده رفتیم برای تالار کنسرت (۱) شهری، یعنی تالاری است که شهر (۲) ساخته است، اینجا اعیان اشراف در هر موقعی جمع شده ساز می زنند، می رقصند، آوازه می خوانند.

رفتیم، اهل شهر ما را دعوت کرده بودند به آن تالار، از رودخانه از پل گذشته دم

ص: ۲۱۳

۱- اصل: کنسر

۲- در اصل عبارت به همین صورت بوده است شاید حاکم شهر بوده است یا در شهر.

عمارت پیاده شدیم، جمعیت زیادی در کوچه و دم تالار بودند. کل اعیان شهر از حاکم و زن حاکم و رجال معتبر و زنهای معتبر شهر و دخترهاشان همه حاضر بودند. صندلی در بالا گذاشته بودند، چند پله می خورد، پله ها را بالا رفته روی صندلی نشستیم مشرف به تالار بود. در تالار هم اعیان، اشراف همه از زن و مرد روی صندلیها نشسته یک مرتبه هم بالای تالار و غلام گردش است. آنجا هم زنها و دخترها و غیره نشسته تماشا می کردند.

در جلو توی تالار مرتبه پله ساخته اند، یک دسته موزیکانچی آنجا موزیک می زدند، بسیار خوب می زدند. نیم ساعتی گذشت، بعد زن و مرد برخاستند به رقصیدن، هر مردی دست زنی را گرفت، رقصهای جور به جور کاملی کردند بطوری که در آخر عرق از پیشانی همه می ریخت. بعد از اتمام رقص حاکم شهر خانمهای معتبر شهر را معرفی کرده، رفتیم به منزل.

روز جمعه ۴ [رجب]:

باید به وینه برویم، در ساعت هشت یعنی یک ساعت از طلوع آفتاب گذشته با کسالت از خواب برخاستم، حاضر حرکت شدیم، چون نیم ساعت به وقت مانده بود پایین آمدم. پیاده با سپهسالار، عضد الملک و غیره رفتیم کنار رودخانه گردش کردیم گرانویل و نمسه ها هم بودند.

این رودخانه خیلی صفا دارد، کمتر همچو آب و رودخانه کسی دیده است. زن و مرد جمعیت هم جمع شده به تماشا یواش یواش راه می رفتیم کنار آب تا خیلی راه رفتیم از کمه ایزابل امپراطریس گذشتم، تازه ساخته اند و هتل دواطریش هم در همین کمه است.

آن طرف رودخانه در مقابل این هتل مدرسه تازه ساخته اند.

خلاصه سوار کالسکه شدیم، رفتیم به گار، موزیکانچی و فوج و جمعیت بود، قدری در صف نظامی راه رفتیم، برادر امپراطور آمده وداع کرد، امروز می رود به ایشل که از

اینجا تا آنجا با کالسکه اسبی چهار ساعت راه است [۳۳۲] خیلی تعریف از آنجا می کنند، بسیار باصفا، خوش آب و هوا، امپراطریس و ولیعهد اطریش هم آنجا هستند. از وین به آنجا راه آهن هست، در هشت ساعت می رود.

حکیم پولاک قدیمی ما هم در ایشل بوده است، امروز اینجا آمده بود، او را دیدم.

حکیم قدری لاغر شده است، اما زبان فارسی را با وجودی که هجده سال است از ایران آمده است هیچ فراموش نکرده است.

خلاصه راه آهن به راه افتاد، ترن مخصوص امپراطور است، بسیار بسیار ترن خوبی است، همه به هم راه دارند، به زمین نزدیک بسیار راحت و بسیار تند می رفت، ساعتی ده فرسنگ راه می رفت، راندم.

تفصیل این راه را در روزنامه سابق فرنگستان نوشته ام از همان راه رفتم، هشت ساعت الی وین رفتم، هشتاد فرسنگ یا کمتر است. دو ساعت و نیم به غروب مانده رسیدیم.

کامل باخ بیس در وسط راه است. به این استاسیون که رسیدیم و قدری از آن گذشتیم رودخانه دانوب دیده می شود، باز بعد از طی ده فرسنگی مفقود می شود.

خلاصه رسیدیم به گار امپراطور و همه صاحب منصبان و غیره دم گار با لباس رسمی حاضر بودند. پایین آمده دست به امپراطور دادیم. با کمال خصوصیت و مهربانی.

امپراطور اشخاص معتبر را معرفی کرد، الی آخر صف نظام رفتیم. بعد در کالسکه روبازی من و امپراطور نشسته راندم برای عمارت.

رسیدیم به کوچه ها که مملو بودند از زن و مرد. همه تعارف می کردند و ما جواب می دادیم تا رسیدیم به میدانی که جلو عمارت است. در دو طرف میدان دو استاتو یعنی مجسمه سواره بزرگ که از چدن ریخته اند، یکی آرشیدوک شارل است که در وقت ناپلئون اول سردار قشون نمسه بوده است و جنگ می کرده است، دیگری پرنس اوژن

دساووا که در جنگ زنتا در مجارستان عثمانیها را شکست داده بود، در ابتدای سنه ۱۷۰۰ مسیحی، داخل دالان عمارت شدیم پیاده شدیم، از پله ها بالا- رفتیم. داخل تالارها و اطاقها عمارتی است بسیار بزرگ و اطاقهای زیاد و تالارهای زیاد دارد که شخص گم می شود. این عمارت را سلاطین قدیم اطریش ساخته اند. هر پادشاهی چیزی زیاد کرده است و به هم وصل کرده است این است که طولانی و بزرگ شده است.

اسم عمارت پاله دبورق است. اطاقها سفید و با چوبهای مطلا زینت داده اند [۳۳۳] و به هر اطاق و تالاری یک رنگ پارچه چسبانده اند یعنی به همان دیوارها، سقف و هزاره و بعضی حاشیه ها (۱) همان رنگ سفید و مطلا چوبی است و میز و اسباب صندلی و مبل (۲) و غیره هم به رنگ همان پارچه است که به دیوار چسبانده اند، اشکال پرده ای کمتر دارد، اشکال که از سنگهای الوان در شهر فلورانس درست کرده اند زیاد دارد.

چهارچوب دارد که از دیوار اطاقها آویزان است. صنعت از این بهتر و قشنگ تر نمی شود، چیزی است مثل جواهر، خیلی از این دارند.

خلاصه امپراطور باز جمعی را در تالار معرفی کرد. بعد اطاقهای ما را نشان داد و خودش رفت. در همین عمارت منزل دارد. بعد از دقیقه [ای] ما رفتیم باز دید امپراطور.

تالار به تالار، اطاق به اطاق، تا رسیدیم به اطاق مخصوص، امپراطور استقبال کرد، نشستیم، سپهسالار هم بود، نشست. صحبت زیادی شد، بعد برخاسته به منزل خود آمدیم. شب را خسته بودیم زود خوابیدیم. [۳۳۴]

ص: ۲۱۷

۱- اصل: هاشیه ها

۲- اصل: موبل

از عمارت بیرون رفتیم، بعد از ناهار در خود عمارت گردش کردیم الی خزانه دولتی، گرانویل مهماندار که خودش هم خزانه دار است و هم عمارات سپرده به اوست حاضر بود، راهنمایی می کرد و چند نفر دیگر که هریک از اطاقهای جواهر و غیره سپرده به آنها بود آنها هم بودند. چند پله خورده در طبقه پایین عمارت خزانه و موزه بود. اطاق به اطاق گشتیم، همه اشیای نفیسه و غیره را با سلیقه تمام پشت آینه ها گذاشته اند، هریک دری علی حده دارد که قفل (۱) است، بعضی اشیا را که می خواستم درست نگاه کنم خزانه دار کلید انداخته در را باز می کرد، تماشا می کردم و در همین عمارت از اسباب قدیمه مثل سکه های قدیم و اشیا و طلا- و نقره و غیره و اسباب کهنه که از زیرزمین و غیره در آورده اند، گذاشته اند، اسباب یشم و ظروفی که از سنگهای معدنی که از یشم اعلا تر است و رنگ به رنگ که در حقیقت مثل جواهر است خیلی است، حتی یک کشکول درویشی هم دیده شد. یک دوات بزرگ یک پارچه زمرد دیدم که حقیقتا بسیار چیز نفیسی بود و در میان جواهرات دولتی که در وسط یک اطاق کوچکی یک میزی بزرگ که دورش آینه یک پارچه بود، گذاشته بودند و میان آن مثل ترکیب ترنج از مخمر ساخته جواهرات را دور آن نصب کرده بودند. از بیرون پیچی داشت، وقتی که می پیچاندند این جواهرات چرخ می خورد، خوب تماشا می داد، مرواریدهای درشت تسیحی بود، الماسهای خوب با یاقوتهای خوب، زمرد خوب، اگرچه کم بودند اما تمیز و اعلا، یک الماس درشت زرد رنگی در سر یک جواهر بود، پیکانی وضع است و این الماس تاریخی است و از این قرار است: [۳۳۴]

وزن الماس صد و سی؟؟؟ قیراط و ثلث است، تراش هندی است، این الماس مال

ص: ۲۱۸

شارل (۱) تمبر پادشاه بورگون فرانسه بود، در جنگ مرات ۱۴۷۶ مسیحی این الماس را گم کرده می گویند که یک دهاتی این الماس را پیدا کرد به یک قران فروخت، دست به دست به خزانه میدلیس فلورانس رسید، از او به ماری ترز پادشاه نمسه رسید، به تاج سلطنتش نصب کرد.

خلاصه چیزهای نفیس خوب دیده شد، معاودت کردیم.

در یکی از اطاقها یک ساعت بزرگ مجلسی است که پرنس دوهس به ماری ترز پادشاه نمسه و فرانسوای اول شوهر ماری ترز پیشکش کرده بود گذاشته شده است. صنعت خیلی خوبی در این ساعت بکار برده اند، کوک که می کنند با تانی تمام از یک طرف ماری ترز با لباس سلطنتی بیرون آمده با دو نفر پیشخدمت که تاج سلطنتی در دست دارند و از طرف دیگر فرانسوای اول شوهر ملکه می آید، با یک نفر پیشخدمت که تاج او را در دست دارد، کم کم اینها به هم نزدیک می شوند. بعد شیطان از آسمان بالای سر اینها می آید که می خواهد اینها را بدبخت کند، یک ملائکه از بالا آمده با شمشیر شیطان را می کشد و دور می کند، خودش هم می رود. بعد یک ملائکه دیگری پیدا می شود، قلمی در دست دارد و به خط جلی می نویسد ماری ترز و فرانسوا زنده باشند و کم کم می رود.

بعد همان خط هم مفقود می شود، پیشخدمتها زانو زمین زده تاج را عرضه می دارند. دو ملک دیگر هم باز آمده تاجی از برگ مورد و زیتون بر سر پادشاه و شوهرش می گذارند بعد کم کم بازپس رفته پیشخدمتها برمی خیزند و از نظر غایب می شوند، بسیار خوب ساخته شده است، صد سال بیشتر است که ساخته اند.

در ساعت ۵ بعد از ظهر امپراطور آمد، همراه رفتم به تالاری بزرگ که میز شام چیده بودند نشستیم. دست چپ ما امپراطور نشست و دست راست ما شاهزاده آرشیدوک

ص: ۲۱۹

۱- اصل: شرل

ژان دساکس پسر عمومی امپراتور که صاحب منصب است در قشون، نشست. بعد از آن پرنس دوویمار از خانواده سلطنت زبردست امپراتور پرنس برونزویک آلمان که در خدمت امپراتور است. بعد آرشیدوک له اوپولد پسر عمومی امپراتور، همه وزرای دربار از وزارت جنگ، داخله، خزانه، علوم، نایب وزیر امور خارجه و غیره و غیره همه بودند.

سپهسالار، ملکم خان تازه از برلن آمده بود، کار داشت، باز می رود برلن. [۳۳۵]، سر شام حاضر بود. محسن خان، عضد الملک، مهدی قلی خان، امین السلطنه، امین الملک، شاهزاده صندوق دار، آجودان مخصوص. قریب صد نفر در سر سفره بودند، شام بسیار خوبی خورده شد. حکیم الممالک پشت سر ما ایستاده بود برای خدمت بعد از شام در اطاق دیگر آمده همه صحبت می کردند. هرکس با کسی، من و امپراتور هم گاهی با این، گاهی با آن حرف می زدیم تا رفتیم به اتفاق امپراتور به منزل. امپراتور برگشت.

بعد ما سوار شده به تماشاخانه رفتیم. این تماشاخانه را ده سال است که همین امپراتور ساخته است، بسیار قشنگ و خوب و عالی تماشاخانه ایست. به علت گرمی هوا در این فصل عادتاً باید بسته شود. لیکن امپراتور شبی هزار تومان خرج می کند و ضرر می کند. اهل تماشاخانه را محض تشریفات و دیدن ما نگاه داشته است.

نشستیم، جمعیت زیادی بود، مجلسهای خوب از باله و رقصهای بسیار بسیار خوب و تماشاهای عجیب دادند، خیلی خوب بود. رقصهای زیاد بسیار خوشگل خوش لباس، همه زن و دختر هستند. موزیک و ساز این تماشاخانه را هم در هیچ جا نشنیده بودیم، بسیار ساز خوب می زنند. اغلب پیشخدمتها بودند، سپهسالار، عضد الملک، دو نفر هم از شاهزاده هایی که سر شام بودند پیش ما نشسته بودند. بعد از اتمام مجلس برخاسته به منزل رفتیم.

هوای وینه خوب است، سرد است، جلو خان عمارت ما یک میدانی است که همان دو مجسمه برنز که نوشتم گذاشته شده است و باغچه بندی از چمن و گل دارد و دروازه

پستی دارد. این محوطه در دارد، قراول دارد، میدان مربع طولانی است، در جنبین میدان در آخر هر طرف باغی است، خیابانها دارد، عصرها، شبها موزیک می زنند دورش معجز آهن است، یعنی جزء این میدان جلو خان عمارت است و عموم مردم اذن دارند که از دروازه داخل شده صبحها، عصرها گردش کنند. عصرها همه زن، بچه و غیره می آیند گردش می کنند، سگها، توله های گردش کنندگان توی چمنها می دوند بازی می کنند، خالی از تماشا نیست.

روز یکشنبه ۶ [رجب]:

صبح بعد از نهار چند شیشه عکس ما را همان عکاس که آن دفعه در وینه انداخت در مرتبه بالای عمارت انداخت، بعد سوار کالسکه شده رفتیم به عمارت بلودر که از بناهای پرنس اوژن دساووا است، خیلی راه بود، رسیدیم، پیاده شده رفتیم بالا، دو مرتبه است، عمارت کهنه قدیم است، پرده های نقاشی از عمل نقاشان قدیم و تازه از هر قسم، هر جور، خیلی چیده اند و به دیوارها نصب است. بسیار بسیار پرده های خوب دارد.

[۳۳۶] جلو این عمارت هر دو طرف باغ عامه است، یک طرف حوض و دریاچه بزرگ دارد، طرف دیگر هم حوض و فواره دارد و باغچه های سبز گلکاری خوب. این عمارت قدری در بلندی ساخته شده است، شهر در زیر نظر عمارت با آن باغ و باغچه ها یک منظره بسیار خوبی دارد. معاودت، پیاده از باغ جلو عمارت که سرازیری است می رفتیم.

آجودان مخصوص، باشی، بودند جمعیت زیاد از حد، از زن و مرد، بچه جمع شدند. الی عمارت پایین که در آخر باغ است و موزه است، اسباب قدیم از سنگها و قبور مصری ها و قبور رومی ها و چیزهای دیگر خیلی است. همراهی کردند، داخل موزه شدیم.

دیرکتور موزه حاضر بود، همه چیز را نشان داد، از اسلحه های قدیم خیلی بود. این عمارت را هم پرنس اوژن دساووا ساخته است که حالا اسباب گذاشته اند. اما حالا دو

عمارت موزه بسیار عالی مشغول هستند، در وینه می سازند، دو سال دیگر تمام خواهد شد، خیال دارند که همه پرده های بلودر و اسباب موزه این عمارت و سایر جاها هرچه هست ببرند آنجا به ترتیب بچینند.

خلاصه سوار کالسکه شده، الی محل اکسپوزیسیون سابق که حالا گردشهای عامه آنجا می شود، شبیه به بادبولون پاریس است، رفتیم. عبور مرور کم بود آن هیجانی که در پاریس هست، هرگز اینجاها نیست. بعد از قدری گردش برگشتیم به منزل، شب را باز به تماشاخانه رفتیم باز خیلی تماشاها خوب دادند.

روز دوشنبه ۷ [رجب]:

صبح حکیم طولوزون، نظر آقا، نریمان خان از پاریس آمده بودند. طولوزون دیده شد.

بعد از ناهار اشخاص مفصله به حضور آمدند. اول کنت زالوسکی که وزیر مختار اطریش در دربار تهران تازه مقرر شده است، نامه امپراطور اطریش را در خانه خود امپراطور بدست ما داد، چیز عجیب تاریخی است. بعد از آن بارون ارتزی مستشار مخصوص امپراطور و قائم مقام وزارت خارجه نمسه، بعد از آن کنت بیلاندر وزیر جنگ، برای اسلحه و غیره خیلی صحبت شد، بعد از آن بارون هوفمان وزیر مالیه. بعد از آن موسیو نوویکوف ایلچی کبیر روس مقیم وینه [۳۳۷]، بعد کنت دوبلگراد که رئیس بانک بزرگ است برای صحبت راه آهن احضار شده بود، حرف زده شد، آمد و رفت اینها خیلی طول کشید، بعد از آن قدری استراحت کرده سوار کالسکه شده به حمام رفتیم. راه دوری بود، حمامش خوب بود، اما قدری کهنگی داشت، شست و شو شد بعد آمدیم بیرون، رفتیم منزل.

قصر شاهزاده برادر امپراطور که در سالزبورغ شام خوردیم اسمش کلسهیم است.

اسم گنبدی که از اکسپوزیسیون سابق در وینه مانده است و خراب نشده است لارتن است.

اسم مقام سابق اکسپوزیسیون که حالا گردشگاه عامه است پراتر است.

روز سه شنبه ۸ [رجب]:

صبح بعد از ناهار پرنس اولدین برک که از شاهزاده های آلمان و با امپراطور روس خویش است به حضور آمد، می خواهد برود آب گرم ویش. بعد رفتیم به آرسنال یعنی جبه خانه و توپخانه. از منزل تا آنجا خیلی راه بود، باران هم آمد، دور آرسنال خندق و خاک ریز است، قلعه و دروازه دارد توی شهر است، بنای عالی است، امپراطور حالیه ساخته است، سه مرتبه است تالار که سقف گنبدی بلند گرد دارد در وسط است، یعنی در مرتبه ۲ که پله های سنگی خوب ساخته اند تا بالا، ستونها از سنگهای مرمر الوان است، دیوار و غیره همه از سنگ است، خیلی بازینت و خوب حجاری و بنایی کرده اند.

نمونه توپهای قدیم و جدید در آنجاها چیده شده است، بیرقهایی که در جنگهای سابق از ایتالیا و پروس و عثمانی و غیره گرفته اند در زاویه های تالار و غیره گذاشته اند. جنین تالار دالانهای طولانی است که تخته بندی کرده تفنگهای سربازی را آنجا بطور قشنگ چیده اند و تفنگ زیادی از سیستم آخری اختراعی خودشان [که] ورندل می گویند بود.

[۳۳۸] توپ چدنی بلند قدی اینجا دیدم که دویت و شصت سال قبل از این در ژاپن ساخته بودند و از ته پر می شود، بعینها مثل توپهای اختراعی جدید فرنگستان، معلوم می شود که این اختراع در قدیم در افکار و اذهان انسان بوده است تازگی ندارد، مرتبه ۳ رفتیم عراده و قورخانه، توپها را تخته بندی کرده روی هم چیده بودند توپهای اختراعی جدید است، اما لوله توپها آنجا نبود و دیده نشد که کجاست. اسباب اسب توپ کشی زیاد هم چیده بودند، شخصی که توپ جدید برای اطیش اختراع کرده است، اسمش اخاتیوس و جنرال است، خودش هم حضور داشت. اسم توپها هم اسم خودش را دارد.

جنرال بارون تیلد که رئیس کل جبه خانه های اطیش است حضور داشت و معرفی

اسبابها و غیره را می کرد. ترکی عثمانی هم حرف می زد. جنین وسط تالار گنبد بزرگ اطاقهای بزرگ طولانی است که موزه اسباب و اسلحه های قدیم است، از هر جور و هر قبیل، و هر اسبابی نمره دارد و آن نمره راجع به شرحی است که در کتابی چاپ زده اند، هر شی را که سؤال می کردیم کتاب در دست گرانویل بود و عرض می کرد.

بعد از این موزه ها منتهی به دالانهای دراز می شود که اسباب دیگر و تفنگهای سربازی است، یک مرتبه هم بالای این بود، نرفتیم، چون وقت رفتن مدرسه شرقیه می گذشت رفتیم پایین. به کارخانه های توپ ریزی و توپ سوراخ کنی و گلوله ریزی خیلی وسیع و اسباب و آلات بخاری زیاد داشت اما عمده هیچ کار نمی کرد مگر بسیار جزئی، رئیس جبه خانه گفت عملجات تا چند وقت تعطیل دارند کار نمی کنند. از آنجا رفتیم مدرسه شرقیه، راه دوری بود، اما توی شهر است، باران هم می آمد، سپهسالار و غیره بودند. رسیدیم به مدرسه، اطاق کوچکی بود، سی نفر شاگرد دارند، زبان عربی، فارسی، ترکی عثمانی، فرانسه، یونانی خوانده می شود. از هر زبان هم معلم داشتند، نشستیم، اول یک نفر شاگرد نمسه پیش آمد، خطبه به زبان فارسی خواند و چند فرد شعر [۳۳۹].

از کمال اسمعیل، بعد کتاب گلستان سعدی را شاگردان خواندند خوب می خواندند، بعد در عربی و ترکی و غیره امتحان دادند، اشخاصی که حضور داشتند:

سپهسالار، موسیو بارب رئیس مدرسه که خودش فارسی را بسیار خوب حرف می زند، پله خاجک معلم زبان ترکی، دکتر وارمونت معلم عربی، عربی را مثل اعراب بنی آدم حرف می زند، بارون ارتزی نایب اول وزارت خارجه، بارون کالیچه نایب ۲ وزارت خارجه، بارون دین وابسته وزارت خارجه، موسیو ناورنی مستشار وزارت خارجه، موسیو داورک از وزارت خارجه.

بعد آمدیم منزل، یعنی یک ساعت و نیم به غروب مانده باید در ساعت ۶ بعد از ظهر

به قصر شمبرون (۱) به دعوت شام امپراطور برویم. رخت پوشیده حاضر حرکت بودیم، در این بین امین حضور رسید، ترکیب و صورت غریبی لاغر، سیاه، ریش بلند سفید، موچول خان گفت توی کوچه دیدم، توی کالسکه، شاپوئی گشادی در سر دارد، هی می گوید مرا راهنمایی کنید.

خلاصه بسیار ذوق کردیم، صحبت شد، از دریای حاجی طرخان و از راه مسکو و ورشو آمده است، در دریا کولاک شدیدی گرفتار شده است، یک ماه بیشتر است از تهران در آمده است، عرایض و نوشتجات زیادی از حرمخانه آورده بود، همه را گرفتم.

بعد ما رفتیم شمبرون. سپهسالار، عضد الملک، سیاچی، شاهزاده و غیره بودند. از دم عمارت ما الی دم عمارت شمبرون که نیم فرسنگ مسافت بیشتر است دو صنفه زن و مرد برای تماشا ایستاده بودند، همه جا سر بالا می رفتیم، چون عمارت شمبرون در بلندی اتفاق افتاده است در حقیقت وصل به شهر است. در آخر شهر است. دیگر باغ و عمارت شمبرون لازم تعریف نیست، همان است که در روزنامه سابق فرنگستان نوشته ام.

نزدیکی شمبرون از باران خیابان گل شده بود، از عراده، کالسکه و دست و پای اسبها [۳۴۰] گل زیادی به کلاه و رختهای ما ریخت، بخصوص سپهسالار که خیلی گلی شده بود و هیچ فرصت پاک کردن نشد، چراکه به دم پله عمارت که رسیدیم امپراطور استقبال کرد و زود پایین آمده دست داده بالا رفتم در اطاق آرشیدوک گلیوم رئیس توپخانه را امپراطور معرفی کرد، این شاهزاده پسر آرشیدوک شارل سپهسالار قدیم عهد فرانسوای اول است که معاصر با ناپلئون اول بود و جنگ زیاد با ناپلئون کرده است و برادر بزرگش که حالا سپهسالار است آرشیدوک آلبرت است که به پاریس رفته است، اینجا نیست.

خلاصه رفتم سر میز شام، خیلی جمعیت بود، شام خوبی خورده شد، صحبت

ص: ۲۲۵

زیادی شد، امپراطور صریح می گفت که قشون اطیش برای تصرف هرزیک بوسنه از ممالک عثمانی موافق قرارداد کنگره برلن مأمور شد.

خلاصه شام طول کشید، بعد از شام قدری هم در تالار دیگر که همه جمع بودند بعضی از جنرالهای اطیش معرفی حضور شدند. نظر آقا ایلچی پاریس و حکیم طولوزون به امپراطور معرفی شدند. بعد سوار کالسکه شده رفتیم. منزل اول به فولکس گاردن که باغی است نزدیک عمارت توی همین میدان رفتیم که همه منتظر ما بودند، آمدیم، جمعیت زیادی از زن و مرد بود، موزیک خوب می زدند و عمارت خوبی که قهوه خانه است و بستنی می دهند دارد، خیابان و گلکاری خوبی داشت، پیاده خیلی گشتیم، بعد سوار کالسکه شده رفتیم تماشاخانه، سپهسالار، عضد الملک، امین حضور، سایرین همه بودند. بازی و رقصهای خوبی کردند. بعد از اتمام برگشتیم به منزل.

روز چهارشنبه ۹ [رجب]:

روز چهارشنبه ۹ (۱) [رجب]:

صبح با راه آهن رفتیم به قصر لاکسامبورغ که در سفر اول فرنگستان (۲) [۳۴۱] منزل ما بود، در سه ربع ساعت رسیدیم، تازه در صحرا حاصل گندم را درو می کردند، اما باز چمن و گل و سبزه در طرفین، راه زیاد بود، نهار را در همان اطافی که سابقا منزل داشتیم خوردیم، زیاده از حد شکر خدا را کردم که سالما بعد از پنج سال باز در این قصر و باغ نهار خورده شد، عضد الملک، حکیم الممالک نبودند. امین حضور، مهدی قلی خان، باشی، ملیجک، فرخ خان، فسوه الممالک [بودند]. بعد از نهار سوار کالسکه شده در باغ و اطراف گردش شد، سوار قایق شدیم، خیلی در دریاچه گردش کردیم، بعد پیاده شده به

ص: ۲۲۶

۱- اصل: ۸

۲- ر. ک. روزنامه خاطرات ناصر الدین شاه در سفر اول فرنگستان، همان، ص ۲۳۴، ۲۹۰، ۲۹۱، ۴۸۱.

جزیره ماری آن رفتیم. کلاه فرنگی قشنگی وسط جزیره است و شکل ماری آن و امپراطور فردیناند (۱) اول را در پرده کشیده به دیوار نصب است و این قصر را فردیناند برای زنش که ماری آن باشد ساخته است. این فردیناند عموی امپراطور حالیه است. بعد از دوازده سال سلطنت استعفا کرد، سلطنت را به پدر این امپراطور داد، او هم نخواست، پسرش که حالا امپراطور است پادشاه شد. امپراطور فردیناند الی دو سال قبل از این زنده بود و در شهر پراگ که یکی از شهرهای نمسه است فوت شد، یعنی همان جا منزلش بود، دولت شخصی زیاد داشت، همه را به امپراطور حالیه بخشید. ماری آن زنش که این قصر به اسم او ساخته شده است، الحال زنده و در شهر پراگ است و هفتاد و پنج سال دارد. از شاهزادگان سروانیای ایتالیست. بعد رفتیم، باز سوار قایق شده به قصر کهنه فرانزانس بورگ که به قصر شوالیه ها معروف است، رفتیم، تفصیل این قصر را که به عمارات سحر و نقلهای جادوگرهای الف لیله شبیه است در روزنامه سفر سابق نوشته ام دیگر اینجا لازم نیست شرح بدهم، همه مراتب تحتانی و فوقانی را گشتیم، پایین آمده سوار قایق شده از دریاچه گذشتم. زن و مرد زیادی به تماشا آمده بودند، از هر جور.

سوار کالسکه شده رفتیم نزدیک عمارت پیاده شدم، پیاده خیلی توی چمن و گلها گردش کردم، رفتیم به گرمخانه که گل تربیت می کنند [۳۴۲] در سفر سابق [رفته بودم] همه جا را بلد بودم، گردش کرده باز رفتیم بالای عمارت، صندلیها، میزها، اسباب اطاق و غیره همان طور که پنج سال قبل دیده بودم، بعینها همان طور بود، گل کاریهای بسیار خوب توی چمنهای دور عمارت کرده بودند، نماز کرده، عصرانه خورده پایین آمدیم، رفتیم به راه آهن و رفتیم منزل. محقق را به تهران می فرستم، در تدارک رفتن بود که صبح

ص: ۲۲۷

۱- اصل: فردینان، فردیناند اول امپراطور اطریش از ۱۸۳۵ الی ۱۸۴۸، ر. ک. روزنامه خاطرات ناصر الدین شاه در سفر اول فرنگستان، همان، ص ۳۰۱.

برود، عکس زیادی از خودمان را به محقق دادیم که به تهران برای حرمخانه و غیره ببرد.

روز پنجشنبه ۱۰ [رجب]:

روز پنجشنبه ۱۰ (۱) [رجب]:

باید با کشتی در روی رودخانه دانوب گردش بکنم و ناهار را هم در کشتی، باید خورد. محقق آمد، مرخص شد رفت رو به تهران تا کی برسد. بعد برادر امپراطور از بیلاق خودش با بچه هایش دیدن ما آمده بود، آمد. دست دادیم، نشستیم، بچه هایش هم نشستند روی صندلیها، سپهسالار هم نشست، شاهزاده چهل و چهار سال دارد، از امپراطور چهار سال کوچکتر است، بنیه خوبی داشت، ریش زیادی دارد، اسمش پرنس شارل لوئی، پسر بزرگش که ۱۰ سال دارد، اسمش فرانسوا، پسر دوم (۲) اسمش ازن ۱۳ سال دارد، پسر سوم (۳) فردیناند هشت سال دارد، دخترش مارگریت (۴) ده یازده سال داشت. این شاهزاده ناخوشی نسیان و پرحرف زدن دارد و ضاحک بلا تعجب است، خیلی احوالاتش خنده داشت، متصل می پرسید. از فلان مکان خوست آمد، فلان جا رفتی، فلان جا چطور بود و اینها را مکرر بر مکرر می پرسید پسر و بچه هایش هم سؤالات می کردند، من باید متصل جواب بدهم یا حرف بزنم، مثلا از رفتن مل برون ما پرسید که آنجا رفتید چطور بود، تعریف آب و فواره ها را کردم، گفت آن فواره ها که سوت سوت می کنند فش فش بعد پسرش هم گفت آری فش فش، فوت فوت. خلاصه، زیاد خندیدم، بعد شاهزاده برخاست گفت اذن بدهید، اهل دربار خودم را آورده معرفی

ص: ۲۲۸

۱- اصل: ۹

۲- اصل: ۲

۳- اصل: ۳

۴- اصل: مرگریت

بکنم، ما هم برخاستیم رفت بیرون، یک نفر زن پیر سیاهپوش لوچ کثیف با سه نفر مرد آورد که این زن معلم دختر است، آنها را دیگر ایشیک آقاسی [۳۴۳] و غیره و غیره است.

خلاصه شاهزاده تشریف برد، ما هم رفتیم، سوار کالسکه شده به کالسکه که معیر الممالک سفارش داده است در وینه مخصوصا برای ما ساخته اند که ان شاء الله به تهران بیاورند. با یک درشکه. حقیقتا عجب کالسکه هایی هستند، مردم زیاد برای تماشای کالسکه ها جمع شده بودند، اسبهای مخصوص امپراطور را بسته بودند با کالسکه چنان امپراطور که قبای زرد داشتند، خیلی کالسکه باجلالی است، رانندیم، از وسط شهر چند عمارت بزرگ عالی تازه می ساختند، یعنی به سقف و پشت بام رسانده بودند، پرسیدم گفتند بورس است یعنی صرافخانه که صرافان و تجار آنجا جمع شده معامله پولی و دادوستد پول کاغذ می کنند و در تنزل و ترقی مسکوکات و پول کاغذی گفتگو می کنند.

خلاصه رسیدیم لب رودخانه که شعبه ایست از دانوب که به شهر آورده اند، کشتی بخار خوبی حاضر بود، تخته بندی کرده بودند، جمعیت زیادی از زن و مرد دم اسکله رودخانه حاضر بودند، پیاده شده رفتیم میان کشتی، همراهان هم آمدند، عضد الملک، آجودان مخصوص، مهدی قلی خان، جعفر قلی خان، شاهزاده، پسر حکیم الممالک، آقا محمد علی، ملیجک بودند. هوا ابر و سرد بود، قدری هم باران آمد، در سطحه کشتی ایستادیم، کشتی برخلاف جریان آب به راه افتاد. سربالا، یواش یواش می رفت، در کناره ها خیلی جمعیت بود، از زیر چند پل بسیار معتبر آهنی گذشتم که برای عبور راه آهن ساخته بودند، چند ترن راه آهن هم گذشت. این خط راه آهن سمت مغرب و شمال می رود به سمت روسیه و مملکت بوهم و مراوی که متعلق به اطریش است، خیلی رانندیم تا به دهنه دانوب بزرگ رسیدیم که این شعبه را از آنجا دستی داخل شهر کرده اند

و سدی دارد از درهای آهن و غیره خیلی محکم که در زمستانها وقتی که دانوب یخ می کند و یخ می آورد در اول بهار آن سد را می بندند که یخ و سیلاب زیاد داخل شهر نشود، اما حالا سد در جلو نبود، هر وقت بخواهند می بندند. و همان اسباب بخاری که در رودخانه سن پاریس دیدم برای پاک کردن ته رودخانه از سنگ و گل برای عبور کشتی اینجا هم چند دستگاه بود و کار می کردند و بالای همین سد هم پل آهنی است که کالسکه بخار عبور می کند. داخل دانوب بزرگ شدیم، کشتی را رو به پایین به جریان آب راندیم، در شعبه اول که توی شهر است نیم ساعت کشتی ایستاد، ناهار خوردیم.

خلاصه راندیم الی انتهای آبادی شهر، [۳۴۴] در کنار طرفین رودخانه آبادی و بناهای خوب بود و آسیا [بها] ی زیاد ساخته بودند، کنار رودخانه به این طور که اطاق آسیا [ب] رال ب رودخانه ساخته اند که در آنجا گندم آرد می شود و اسباب آرد کردن هم این طور است، محاذی آن اطاق آسیاب، کشتی کوچکی است، توی آب چرخ بزرگی با پره های بزرگ توی کشتی است، جریان رودخانه به آن چرخها می خورد، چرخ تکان می خورد و می چرخد. سر چرخ توی آسیاب به سنگ آسیاب یا چیز دیگر بند است، آن سنگ و غیره می چرخد و گندم آرد می شود. خیلی زیاد کنار رودخانه از این آسیا [بها] بود، آخر شهر، همان شعبه کوچکی که از بالا به شهر برده از وسط شهر می گذرد باز آمده داخل دانوب بزرگ می شود. فاصله میان رودخانه بزرگ و شعبه که به شهر می رود یک تپه و زبانه ممتدی است، مثل جزیره درازی، خیلی پرگل و سبز و باصفا، خواستند که از این دهنه داخل شهر شده منزل بروند، گفتم باز سرپایین به جریان آب بروند. در این رودخانه بزرگ کشتیهای بزرگ بخاری کار می کنند، اما کشتی بزرگ نمی تواند داخل شعبه که به شهر می رود بشود. کشتی که در شعبه شهر کار می کند همینطور است که ما نشسته ایم، کم عمق و دراز است و سبک.

خلاصه رفتیم تا بالمره از آبادی شهر دور شدیم و اینجاها کنار رودخانه جنگل است

و زیرش چمن و انواع گلها و جنگل هم درختی است شبیه به بید، پر هم بلند نیست که خفه باشد و برگهای درختان چنان سبز بود که مثل این است [که] یک یک برگها را شسته باشند و اینجا یک عالم سکوتی دیدم که هیچ صدایی نبود و نمی شنیدم، مگر صدای بعضی مرغهای کوچک خوش آواز که توی جنگل می خواندند و می پریدند و پرواز بعضی غازهای سیاه و بعضی مرغان شکاری مثل قره قوش و غیره در آسمان و گاهی هم صدای بخار دیگ کشتی را می شنیدم و اگر مقدور بود هیچ راضی نبودم که به شهر برگردم و می خواستم همینطور الی بوداپست پایتخت مجارستان بروم. در بین این سکوت هوا و اشیا و عالم خیال طولانی یکبار دیدم مهدی قلی خان می گوید گرانویل مهماندار و دیرکتر کشتی عرض می کنند خیلی از شهر دور شده ایم و در برگشتن چون برخلاف جریان آب است هر فرسخی را در دو ساعت بیشتر باید طی کنیم حکم بر مراجعت شد و با افسوس مراجعت کردم.

عرض رودخانه در اینجاها چهارصد ذرع بیشتر است و آب بسیار آرام [۳۴۵] و با متانت می آید و بسیار گود است.

از اول شعبه رودخانه که به شهر می رود الی آخر که باز داخل دانوب بزرگ می شود در روی رود دانوب بزرگ پنج پل آهنی بسیار بسیار بزرگ اعلا برای عبور کالسکه بخار ساخته اند که طول هر پل که از روی رودخانه و باتلاق و سیلاب می گذرد بیشتر از هزار ذرع است و عجب این است که برای نگاهداری هر پلی دو پایه بسیار ظریف کوچک از سنگ توی رودخانه زده بالا آورده اند و این پل به این مطولی و بزرگی روی این دو پایه که به نظر بسیار سهل و کوچک می آید برقرار است. یک ترن از پل گذشت، جلو ما که هشتاد و پنج کالسکه بزرگ مال التجاره به یک لوکوموتیو که اسباب بخار باشد بسته بودند، خیلی تماشا داد.

خلاصه رسیدیم به دهنه شعبه که از شهر می گذرد و داخل شدیم الی دم اسکله که

سوی [آن] صبحی بود که سوار شدیم، باز پلهای آهنی معتبر روی این شعبه بسته بودند، خیلی رانیدیم تا به اسکله رسیدیم، سوار کالسکه شده رفتیم منزل.

شب را به تماشاخانه رفتیم، قبل از تماشاخانه از همین توی عمارات و تالارها رفتیم و از دالانهای بسیار دراز قشنگ خوب گذشتم، بعد پله زیادی خورده رفتیم پایین به باغ مخصوص امپراتور که در آن طرف میدان محاذی باغ عامه است، اما در این باغ همیشه بسته است، هیچ کس اذن گردش ندارد، مگر خود امپراتور و خانواده سلطنت. گرمخانه و نارنجستان خوب دارد، درختها و گلهای عجیب خوب دارد باغ هم اگرچه کوچک است، اما خیلی قشنگ و پست و بلند است، سبز، خرم، گلهای خوب، خیابانهای پیچاپیچ، دریاچه کوچکی دارد، چادر قشنگی زده بودند، با فرش و میز و اسباب چیده.

عمارت آرشیدوک آلبرت سپهسالار اطریش هم چسبیده به این باغ و عمارت امپراتور است. یک دیواری فاصله دارد.

خلاصه باران می آمد، از باغ درآمد سوار کالسکه شده رفتیم تماشاخانه، امشب بازی و رقص اجنه و پری ها بود، بسیار بسیار خوب، تماشا دادند و رقصیدند و ساز خوب زدند، بعد از اتمام مراجعت شد به منزل. [۳۴۶]

روز جمعه ۱۱ [رجب]:

دیروز آلیوت وزیر مختار و ایلچی کبیر انگلیس به حضور آمد و امروز هم قبل از گردش سعد الله بیک ایلچی کبیر عثمانی به حضور آمد، بسیار شبیه است به وزیر فواید ایران، حسنعلی خان.

خلاصه بعد از ناهار سوار کالسکه شده رفتیم به راه آهن کالمبرق، از شهر گذشته به آبادیهای آخر شهر که رسیدیم یک ترن مخصوص دیدیم که هیچ شباهتی به کالسکه بخار و ترنهای سفری نداشت، لوکوموتیو کوچکی داشت و چند واگون سبک به زمین

نزدیک بسته بودند که اطراف آنها همه آینه صافی بود. اطاق اول که کوچکتر از سایرین بود جای من بود، سایرین در اطاقهای دیگر که وسیع تر بود نشستند، مهدی قلی خان، گرانویل، طولوزون، ملیجک، پسر حکیم الممالک با صاحب منصبهای اطریش که در معیت ما هستند، لوکوموتیو در عقب بود و نشیمن من از همه پیش تر و سربالا باید برود، چون سربالا می رود و برگشتن تمام راه سراپایین می آید برای آن این طور سبک و به اختراع تازه ساخته اند و این نوع راه آهن گفتند در هیچ جای اروپا نیست مگر در یک راه، در مملکت سوییس هست. دو خط راه آهن دارد، یکی می رود، یکی می آید و در وسط دو خط راه آهن یک خط دیگری از رایل دنداندار ساخته اند و در زیر شکم لوکوموتیو هم چرخ ساخته اند دنداندار، که آن دنداندار چرخ به دنداندار و پره های رایل وسط وصل می شود که بطور آرامی سربالا و سراپایین می رود و بدین جهت عراده های کالسکه ها را مانع از لغزیدن در روی رایل می شود. حقیقتا بسیار اختراع تازه عجیب خوب بانزاکت قشنگی کرده اند، برای سیر و گشت بلندی و پستی با راه آهن، بهتر از این اختراع دیگر نمی شود [۳۴۷]. خلاصه در سربالا رفتن لوکوموتیو را پشت می اندازند که کالسکه ها را جلو انداخته زور بزنند، سربالا ببرد، برگشتن سراپایین جلو می بندند، کالسکه ما در عقب است، بسیار آرام می رود و می آید، به تندی راه آهن مسافر [ی] نمی رود، خیلی آرام و خوب و راحت راه می رود، بسیار بسیار مطبوع طبع است، خاصه در همچه محل و مکانی که همه سبز و خرم، پر گل و گیاه [است]. سه استاسیون بسیار قشنگ دارد، اما کالسکه ها نایستادند. همینطور رفتیم، در سه ربع ساعت به کالمبرق رسیدیم، بین راه اغلب جاها جنگل است و زراعت است، گاهی از توی جنگلها در کنار راهها، زنها و دخترهای بسیار بسیار خوشگل که برای گردش رفته بودند دیده می شدند که خیلی به نزهت و خرمی صحرا و گلها می افزودند.

رسیدیم به استاسیون کالمبرق، پیاده شدیم، بعضی قهوه خانه های کوچک و اطاقی که

دوربینهای دو چشمه عکس را به دیوار نصب کرده اند و ورق تماشای عکس پشت آن است به ردیف در دیوار نصب است که مردم تماشا می کنند و محلی و اطاقی برای عکاسی هست که مردم را عکس می اندازند و غیره و غیره. جمعیت زیادی از زن و مرد آنجا بودند، برای تماشا جمع شده بودند، این محل قله تپه است و همه جنگل انبوه و زمین چمن، درختهای سایه دار بسیار خوب است، مردم بعد از خوردن غذا و عصرانه و چای و غیره در این جنگلها متفرق شده به سیر و گشت مشغول می شوند، از اینجا سرازیر قدری رفتم یعنی خیلی راه از توی جنگل تا به مهمانخانه کالمبرق رسیدیم که آنجا را اسمش را تپه و کوه کچل می گویند، یعنی در آن قدر محوطه درخت نبوده است.

مهمانخانه و عمارت ساخته اند و حال آنکه از گلها و درخت و غیره اطرافش مملو است.

عمارت بسیار عالی بود، رفتیم بالا، مهتابی داشت، آنجا نشستیم، دوربین انداختیم، چشم اندازی دارد که حقیقتا به وصف و تعریف نمی آید، کل شهر وینه و اطراف و کوهها و تپه ها و ییلاقات مردم و شعبه های رودخانه دانوب و آمد و شد راههای آهن و غیره و غیره همه در مدنظر است [۳۴۸]، قدری تماشا کردیم، بعد به اطاق دیگر رفتم، قدری میوه خوردم، بعد از آن پایین آمده در خط همین عمارت مهمانخانه، خانه یک نفر نقاش است، یعنی عمارت ییلاقی اوستا نقاش معروف است، اسمش «اوژن فلیکت» است که چشم انداز آنجا هم تماشا دارد، رفتیم پیاده به آنجا، خانه بسیار بسیار قشنگی دارد، مرتبه مرتبه به پایین گلکاریهای خوب، موکاری و غیره دارد، خانه اش را می خواست بفروشد، می گفت شصت هزار تومان خرج کرده ام، الحق آن خانه و زمین زیادی که داشت و در همچو موقع چشم انداز خوب به این قیمت می ارزید.

بعد آمدیم بیرون، کم کم پیاده رفتم، خیلی راه، الی محلی که از کالسکه آهن پیاده شده بودیم سوار شده برگشتیم به وینه، یک راست رفتیم به اشتات پارک به زبان آلمانی یعنی باغ شهر. این زمین، از زمینهای خالصه دیوان بوده است از زمین خندق و باروی قدیم

شهر امپراطور حالیه بخشیده است به اهل شهر، از مالیات شهر، باغ و عمارت عالی و غیره ساخته اند، برای گردشگاه مردم عمومی که همه روزه از صبح الی نصف شب آنجا مردم می گردند، رسیدیم به کنار باغ، پیاده شده داخل شدیم، زن و مرد زیادی بودند، جمع شدند، گردش زیادی کردیم، دریاچه دارد، خیابان زیاد، اما باغش کم عرض است، طولش هم آن قدر نیست، فواره خوبی دارد، از سنگ ساخته اند که از چهار طرف از هر طرفی بقدر لوله آفتابه آب سرد صاف گوارا می ریزد، زنی ایستاده است، استکانهای بلور چیده به مردم آب می دهد. رفتیم تا به تالار و عمارت که در حقیقت قهوه خانه این باغ است، در وسط تالار بسیار وسیع پرزینت بلند سقفی است، خیلی عالی، چهلچراغها و غیره آویزان، این تالار درش بسته است، مگر گاهی که موزیک بزنند یا مجلس بال و رقص بدهند و غیره، اما جنین این تالار دو اطاق بزرگی است، در یکی مردم صندلی گذاشته می نشینند، قهوه، چای، آبجو و غیره می خورند، در دیگری انواع اقسام آبهای معدنی اطیش و فرانسه و آلمان را در شیشه ها ریخته آورده اند، در زیر آن اطاق [۳۴۹] جای خنکی گذاشته اند، مردم هر صبح آمده از آن آبهای معدنی زیاد خورده و برای معالجه در باغ راه می روند، بعد از گردش باغ و عمارت و غیره آمدیم منزل.

امروز صبح رئیس مجلس وزرای امپراطور حضور آمد، مرد پیر با بنیه ایست اسمش ... (۱)

روز شنبه ۱۲ [رجب]:

صبح برخاستیم، قبل از ناهار رفتیم منزل امپراطور که در همین عمارت است، از خیلی اطاقها گذشتم. بعد به دالانی رسیدیم، از آنجا دوازده پله خورده بالا رفتم، باز

ص: ۲۳۵

۱- اسم رئیس مجلس درج نشده است و جمله همینجا تمام شده است.

دالانی را طی کرده به اطاق امپراطور رسیدیم، همان اطاقی است که روز اول از امپراطور بازدید کردم، امروز برای وداع رفته بودیم، امپراطور تا اطاق ۲ استقبال کرد، دست هم را گرفته به کابینه امپراطور رفته روی صندلی نشستیم، سپهسالار هم نشست، خیلی صحبت شد بعد برخاستم، امپراطور تا دم پله آمد، بعد برگشت. ما رفتیم منزل، بلافاصله امپراطور به منزل ما بازدید آمد، باز من تا دم اطاق ۲ استقبال کردم، دست هم را گرفته آمدیم، در روی صندلی نشستیم، سپهسالار هم نشست، صحبت شد، بعد امپراطور وداع کرده رفت.

بعد از آن نونس پاپ آمد، اسمش «لوئی تای اوینی» بود، مرد زرننگ خوش محاوره [ای] بود، بعد از آن ایلچی کبیر فرانسه آمد، اسمش «کنت دوگه» مرد قابلی [به] نظر آمد، سیاحت زیاد در شامات و آن صحراها کرده است و تفحص در پیدا کردن مسکوکات قدیم و آثارهای قدیمی زیرزمینهای شهرهای خرابه های آن صفحات داشته است، مستشار خود را هم که اسمش «رینگ» بود معرفی کرد.

بعد ناهار خورده سوار کالسکه شده، رفتیم به باغ و عمارت شمرون امپراطور، عضد الملک در کالسکه پیش ما نشسته بود، عکاسباشی، موجول خان بودند، رفتیم با کالسکه توی باغ پیاده شدم، دم دریاچه و فواره های آب و بالای آبشار که به حوض دریاچه می ریزد و خیابانها و غیره خیلی گردش کردم. حقیقتا در فرنگستان به صفای این باغ کمتر دیده شده است، از میان دریاچه دو فواره می جهد که هریک سی و دو ذرع ارتفاع دارد و جستن می کند، خیلی عجیب است و آبش هم زیاد، انسان از تماشای آن سیر نمی شود و از بالای سنگها که حجاریهای خوب کرده اند [۳۵۰] آب مثل آبشار، خیلی وسیع و عریض پرصدا توی دریاچه می ریزد زن و مرد، بچه زیادی جمع شدند.

زنها و دخترهای بسیار خوشگل داشت که همه جا با ما همراهی می کردند، هر نقطه که می رفتیم حاضر بودند و ابدا خستگی نمی فهمیدند.

رفتیم تا بالای آبشار که مشرف به دریاچه و این دو فواره عظیم بود، خیلی ایستاده تماشا کردم، بعد پایین آمده سوار کالسکه شده از چند آبشارها و غیره گذشتیم.

عماراتی در گوشه خیابانی از سنگ ساخته بودند، تقلید عمارت خرابه کرده بودند، دستی طوری ساخته بودند، ستونها و سر ستون و غیره که یک آثار و عمارت خرابه ریخته پاشیده به نظر می آمد که هر کس ببیند خواهد گفت که چرا همچو عمارت خرابی را در همچو باغی گذاشته اند، اما عمدا این طور ساخته اند و همین سنگهای ستون و غیره شکسته را حقیقتا از جاهای دیگر که از قدیم مخروبه شده است بخصوص آورده، اینجا عمارت خرابی بنا کرده اند، از بالای آن و میانه آن آبشار و آب زیادی می ریزد.

بعد با کالسکه سربالا رفتیم برای بالای تپه این باغ که تالار و ایوان و عمارت است که ماری تراز بنا کرده است، بنای این عمارت صد و سه سال قبل از این است، همین که بالا رفتیم به عمارت نرسیده در زیر عمارت باز دریاچه بزرگی است، دورش چمن، گلکاری، یک سنگ تمام آب صاف از کنار دم دریاچه به زور تمام وارد دریاچه می شود، مرتبه مرتبه چمن است و تپه کوچک تا بالا می رود، به عمارت، من از آن بی راهه چمنها بالا رفته، داخل پله های تالار شدم توی تالار رفتیم، آن طرف مهتابی بود رفتیم آنجا، چشم اندازی داشت، به دریاچه بزرگ دیگر و جنگل و چمن و غیره، باغ دیگر که این دریاچه ها منبع همه فواره ها و آبشارهای پایین باغ هستند که اول دیدم، اسم این قصر گلورینو است.

خلاصه بعد آمدیم، نشستیم، قدری عصرانه خوردم، اسباب ماشین اینجا هست، از طرفی می چرخانند، از طرف دیگر سیم کشی است، سه نفر می نشینند، یواش یواش می رود بالای پشت بام این عمارت که چشم انداز خوبی دارد. [۳۵۱]. من ننشستم، آجودان مخصوص، عضد الملک، موجول خان را گفتم نشستند رفتند بالا، باز زود پایین آمدند.

بعد آمدیم پایین کالسکه نشسته رفتیم باغ وحش که در همین شمرون است، پیاده شدیم، جمعیت زیادی از زن، مرد بود و این زنهایی هم که در باغ هر جا می رفتیم می آمدند، اینها هم تماما با مردها و بچه ها آمدند، پیاده. دم باغ وحش پیاده شدیم، گردش کردیم، شیر، پلنگ، خرس، فیل، کرگدن، زرافه، میمون، گرگ، شتر، آهو، ارقالیهای عجیب؛ لا، که حیوانی است شبیه شتر، بیزون که گاومیش وحشی است، انواع طوطیها، قرقاولها و غیره و غیره دیده شدند. حیوانات عجیب دوتا دیدم، یک شیر ینگی دنیا که از شیر متعارف خیلی کوچکتتر است، جنس غریبی است، بسیار وحشی، چشم و سرش، دماغش به انسان شبیه است. دیگر یک جنس میمون سیاه رنگ که چشمهای درشت زردی براقی داشت، بسیار هم آرام و بی آزار بود.

خلاصه بعد از گردش باز سوار کالسکه شده رفتیم باغ، پیاده شدم، انواع گلها که از گرمخانه در آورده با درختهای عجیب در باغ چیده بودند تماشا کردم. خیلی گلهای خوب داشت چون به حمام می خواستم بروم دیروقت بود، رفتیم یک راست به همان حمامی که سابقا رفته بودم. بعد از استحمام بیرون آمده یک سر به تماشاخانه رفتیم، بعد سپهسالار و سایرین آمدند، امشب بازیها و پرده های عجیب و غریب آوردند و زنها به هیأت اجتماع با مردها خوب آواز خواندند، بعد از اتمام آمدیم منزل.

پرنس کارلوس دوارسپرک که رئیس مجلس وزرای دولت است روزی به حضور آمد، مرد پیر فربه قابلی است، با عقل و هوش است، از طرف دولت در مشورتخانه عامه و کلای ملت حرف زده دفاع می کند.

تفصیل شهر وینه مختصرا از این قرار است [۳۵۲]:

شهر وین پایتخت اوستریای سفلاست، شهر لینز پایتخت اوستریای علیاست.

سالزبورغ هم جزء اوستریای علیاست، وین شهری است در توی گودی افتاده است و توی شهر خیلی پست و بلندی دارد. اغلب کوچه ها خیلی سرازیر و سربالا می رود، وقتی

که از عمارت دولتی شهر که منزل ما بود می خواستم به عمارت شمیرون برویم همه را سربالا می رفتم، برعکس برگشتن سرپایین، اطراف شهر تپه های بلند جنگلی واقع است و شهر از هر طرف سرکوب دارد، این است که به هیچ وجه استحکامات و قلعه [ای] دور شهر نساخته اند چراکه خرج بی مصرفی است. در قدیم دور شهر خندق و خاک ریز داشته است که حالا هم آثارش گاهی پیدا می شود، دور زمین خاک ریز خندق را به مرور یا فروخته است یا باغات و عمارات برای زینت و آبادی شهر ساخته است، کوچه های خوب وسیع دارد، همه کوچه ها از بزرگ و کوچک سنگ فرش بسیار خوب است، سه چهار تماشاخانه دارد، کالسکه زیاد در شهر عبور می کند، اما نه بقدر پاریس و برلن و لندن، تراموای (۱) و امنی بوس هم خیلی عبور می کند، در کوچه ها از روی خط راه آهن اسبی، اما این کالسکه های امنی بوس وین کوتاه و پست هستند و در بالای کالسکه هم کسی نمی نشیند، همان یک مرتبه می نشینند، کالسکه های پاریس راه آهن اسبی دو مرتبه و بزرگ و بلند است، وقتی که می آید مثل یک کوه است، اما امنی بوسهای وین چون همه از خط راه آهن می رود کمتر خطر برای (۲) پیاده [ها] و کالسکه های کوچک دیگر دارد، اما مال پاریس اغلب علاوه بر اینکه از روی خط آهن می رود از روی زمین هم می پرند، به علت صافی و خوبی فرش کوچه ها، این است که اغلب پیاده ها و کالسکه های دیگر را زیر گرفته خرد می کند و خیلی خطر دارد برای عابرین، شهر وین با چراغ گاز که شب روشن است و خیلی هم گاز دارد.

«در همه شهر وین و اطراف که دیده شد، در خاک اطیش یک نفر آدم بدگل دیده نشد، جمیع زنها و دخترها و پسرها در کمال وجاهت و خوشگلی هستند، بدگل یا

ص: ۲۳۹

۱- اصل: تران وای

۲- اصل: برای برای

اشخاصی هستند از زن و مرد که پیر شده اند یا خلقتا معیوب هستند، و الا همه خوشگل هستند، بطوری که در هیچ جا دیده نشده است [۳۵۳].

اما هنوز چراغ الکتریسیته اینجا معمول نشده است، کلیساهای زیاد معتبر دارد، دوتای از آنها خیلی آثار بزرگ است، یکی دو میل بلند مثل برج دارد، یکی یک میل که خیلی بلند است و سرش تیز و از همه جا پیدا است.

کلیسای بزرگ موسوم به سنت اتین، طرز معماری بنای آن به رسم گوتیک در سنه ۱۱۴۴ عیسوی بنا شده است و این بنا یک دفعه از صدمه آتش سوخت. در سال ۱۳۲۹ مجددا در عهد رودلف ۴ بنا شده است و هر دو برج بلند آن موسوم به **Tours des Paiens** یعنی برج پایان.

کلیسای دیگر موسوم به کلیسای اوگوستین، در سال ۱۳۲۷ بنا شده است، بعد به یک وسیله خراب شده، باز در سنه ۱۷۸۳ معمور شده است و در کلیسای مزبور (۱) قبور جمیع طایفه امپراطور و اجدادش مدفون است و آن قبرها به صنعت قانونی معروف که اولین حجار فرنگستان بود حجاری شده است، از آن جمله قبر آرشیدوشس ماری کریستین که دختر ماری ترز است.

میوه جات که دیده شد در این فصل، هلو دارد، اما خوب نیست، آناناس بسیار خوب داشت یعنی در گرمخانه عمل می آورند، خیار دارد، اما مثل همه خیارهای فرنگستان پوستش برآمدگیها دارد و مثل خیار ایران نیست، مزه ندارد. گرمک یعنی طالبی بسیار بدی دارد که اغلب در سر شام و ناهار می خورند. آلبالو، گیلان بی مزه دارد، چیاکک کوچک جنگلی دارد، انجیر سیاه دراز بدی دارد، زردآلوی خشک بی آبی دارد و همچنین سایر میوه جات که خوب نیستند، نه این است که در وین میوه خوب نباشد، در

ص: ۲۴۰

اغلب فرنگستان به علت رطوبت هوا و زیادی باران و کمی آفتاب میوه خوب نمی شود.

مگر در گرمخانه ها به اهتمام زیاد میوه خوب به عمل بیاورند، چنانچه در پاریس هلوی خوب بود و در انگلیس هلو و شلیل خیلی بهتر از همه جای دنیا پیدا می شود [۳۵۴].

هوای وین هر وقت ابر باشد و باران ببارد بسیار سرد می شود، آفتاب باشد گرم است، یعنی در تابستان گردشگاههای خوب دارد، باغها و پارکهای متعدد، قهوه خانه ها و کلوپها اما به زیادی شهر پاریس نیست. کوچه ها و بلوارها را درخت کاشته اند، اما کوچه با درخت و خیابان درخت دار کم است، زیاد نیست، روزنامه که به زبان فرانسه چاپ می شود دو نسخه است، یکی ساژری دووین، دیگری موسوم به دانوب است، اما همه روزه چاپ نمی شود، هفته [ای] یک مرتبه بیرون می آید، به زبان آلمانی هم چند روزنامه چاپ می شود.

[۱۳ الی ۱۶ رجب:]

خلاصه روز سیزدهم ۱۳ شهر رجب که روز مولود حضرت امیر المؤمنین علیه السلام بود به قصد ایران و تهران از خواب برخاستم.

در ساعت ۱۱ قبل از ظهر امپراطور آمد، قدری نشستیم. قبل از امپراطور وزیر جنگ را خواسته بودم برای عمل ابتیاع اسلحه و صاحب منصب و غیره با او خیلی حرف زدم.

خلاصه به اتفاق امپراطور برخاستم رفتیم، همه صاحب منصبان و بزرگان دولت حاضر بودند. من و امپراطور سوار کالسکه شده به گار مشرق رفتیم، خیلی راه بود، جمعیت زیادی از زن و مرد به تماشا آمده بودند تا رسیدیم به گار، با امپراطور وداع کردیم، نریمان خان که وزیر مختار ایران در وینه مقرر شده بود، ماند. نظر آقا هم برای قرارنامه صاحب منصبان و دادن پول، اسلحه و غیره در وین می ماند.

راه آهن واگون و ترن مخصوص امپراطور است، سوت آخر را کشید، با امپراطور و

سایر وداع مجدد کرده به راه افتادیم، من ناهار را توی واگون خوردم، سایرین منزل خورده بودند. به راه افتادیم شب را در گار راه آهن همان طور که می رفت خوابیدیم، فردا صبح یعنی ده قبل از ظهر وارد سرحد روس شدیم، اول از مملکت مراوی، دوم (۱) از سیلزی، سوم (۲) از گالیسی که جزء لهستان متصرفی امپراطور اطریش است گذشتیم. در شهر اودربرق که شهر کوچکی است و سرحد است با لهستان متصرفی پروس، نیم ساعت کالسکه ها ایستاده مردم رفتند پایین، در استاسیون شام خوردند. این شهر اودربرق در مملکت سیلزی واقع است، در این استاسیون [۳۵۵] زنهای بسیار خوشگل ایستاده بودند و جمعیت زیادی دور کالسکه ها بود. پایتخت مملکت مراوی شهر برون است که جنگ معروف سه امپراطور که در عهد ناپلئون اول شد در اوسترلتیز نزدیکی این شهر واقع شد و ناپلئون فاتح شد.

پایتخت سیلزی تروپو، پایتخت گالیسی لامبرک است که شب گذشتیم و دیده نشد.

بعد از اینکه در اودربرق شام خوردند و رفتیم، اول داخل خاک کالیسی شدیم، در یک استاسیون ایستادیم، برای چند دقیقه، جمعیتی برای تماشا آمده بودند، نزدیک غروب بود، شخصی سبزه رنگی، ریش توپی سیاه که به اهل مشرق زمین شباهت داشت. سبد بزرگ میوه، زردآلو در دست داشت، می فروخت، به صنایع الدوله گفتم پول بده از این زردآلوه بخر بیاور، دم کالسکه ایستاد، زردآلوفروش را صدا کرد، آن هم برای اینکه وقت تنگ و کم مانده است ترن حرکت کند و مشتری برای میوه او پیدا شده است به تعجیل دوید رو به واگون، پایش بند شد به ریل راه آهن و خورد زمین، سبد افتاد، کل زردآلوه ریخت روی خاک و گل، همه مردم یک دفعه خندیدند، مرد که خفیف شد و

ص: ۲۴۲

۱- اصل: ۲

۲- اصل: ۳

ایستاد، یک طرف خفت، طرف دیگر ریختن زردآلوها، با تعجب و تفکر زیاد به زمین و زردآلوها نگاه می کرد، من به صنایع الدوله گفتم تمام پول زردآلو را بده و حکم به غارت زردآلو بکن، همینطور شد. یک دفعه زن و مرد زیادی که ایستاده بودند تماما ریختند روی زردآلو و فوراً همه را جمع کرده خوردند و این عمل هم یک خنده دیگری به مردم داد.

خلاصه شب در توی واگون گذشت.

صبح که برخاستیم، به شهر بروی رسیدیم که نزدیک سرحد روس و آخر گالیسی است، فوج پیاده ایستاده بود، موزیک می زدند. مردم زیادی در استاسیون جمع بودند، آمدم پایین الی آخر صف فوج رفته آمدم توی واگون. گرانویل و سایر صاحب منصبان اطریش که همراه بودند آمده مرخص شدند، لیکن الی رادزی ویلوف که اصل سرحد است و از اینجا پانزده دقیقه با راه آهن طول کشید تا رسیدیم، باز آمدند.

خلاصه رسیدیم به رادزی ویلوف، استاسیون روسها بود و صاحب منصبان و مأمورین روسیه آنجا حاضر بودند، فوجی ایستاد، موزیک می زدند، پایین رفتیم، الی آخر صف سرباز، بعد آمده به کالسکه ها و ترن مخصوص امپراطور روس که آورده بودند بالا رفتیم. اطاق ما بسیار خوب وسیع، خوش وضع بود و همچنین مال همه همراهان و همه کالسکه ها به هم راه داشت.

چون منچیکوف [۳۵۶] ناخوش بوده است به عوض او جنرال آجودان کوشلوف مأمور شده بود از جانب امپراطور با همان خدمه و پیشخدمتهای سابق و آشپزها و غیره و میلوتی پسر وزیر جنگ هم که دفعه اول بود جزء مهمانداران حال هم آمده بود. حاکم ولخینی و کیف که مرد بسیار معتبری است حاضر بود، حضور آمد، التفات شد. در اینجا وضع خاک و زمین و مردم و رعیت، اهالی، قشون، حتی حیوانات، گاو، گوسفند و غیره بالمره عوض شد و تغییر کرد که هیچ شباهتی به طرف نمستان و آلمان و غیره نداشت.

خلاصه بارها و غیره را از آن ترن اطریش حمل به این ترن کردند، مدتی طول کشید و در آوردن بارها و غیره از آنجا به اینجا قال مقال و هیجانی در همراهان پیدا شد. بعد از اندک وقتی همه گار منظم شده جایجا شدند، ترن رو به ولاد قفقاز حرکت کرد.

از مملکت اطریش که گذشتیم اهالی هر ملک را وضع دیگر دیدیم یعنی ممالک متعلقه به اطریش را الی سرحد روس طوایف مختلفه و هر طایفه لباس علی حده داشتند، خیلی یهودی بودند و رعایای این طرف بالنسبه به اطراف وین فقیرتر و پریشان تر بودند و رفته رفته آبادی ها هم کمتر می شد، اما همه صحراها سبز و خرم، پرگل و جنگل و اقسام زراعت را در کمال خوبی کاشته بودند، خیلی زیاد و منظم. اول درو گندم بود، اما از وین که در آمدیم رفته رفته به سمت مراوی و سیلزی و گالیسی هوا سردتر و بیلاق تر می شد، بطوری که در بعضی جاها گندم و جو سبز بود و هیچ آثار زردی نداشت. لباسهای اهالی این طرفها از زن و مرد خیلی عجیب است.

خلاصه رانندیم، اینجاها وضع صحراها و غیره بالمره بانمستان تغییر کرد، زراعت طور دیگر است، اما هر جا را که توانسته اند کاشته اند، از هر قسم زراعت، باقی دیگر چمن و مرتع است و گل زیاد، اینجاها هم بعضی جا درو می کردند، بعضی جا هنوز سبز بود، نرسیده بود. در اغلب استاسیونهای شهرها و جاهای معتبر جمعیت زیاد و نظام و موزیک حاضر بودند که پایین آمده گردش می کردیم. سه شب تماما در راه آهن خوابیدیم، یعنی با خاک اطریش ۴ شب خوابیدیم، الی ولاد قفقاز.

روز پنجشنبه ۱۷ [و ۱۸] رجب:

سه ساعت [۳۵۷] به غروب مانده وارد ولاد قفقاز شدیم که این چهار شبانه روز متصلا در حرکت و راندن بودیم، مگر همان توقف های معینه استاسیونها، نود و نه ساعت از وین الی ولاد قفقاز یا نود و شش ساعت مسافت بود، شش ساعت او را ایام توقف

استاسیونها و غیره فرض می کنم، نود ساعت اتصالاً در حرکت بودیم، ساعتی هفت فرسنگ راه می رفتیم که از وین الی ولاد قفقاز ششصد و سی فرسنگ است، در ۴ شب و سه روز طی شد، اما حرکت این چند شبانه روز خیلی زحمت داد، بخصوص دود زغال سنگ که سینه ها را اذیت کرد و دست و روها را سیاه و در خوابیدن شب خیلی زحمت دارد، روی نیمکت کوچک که درست جابجا نمی شود انسان، اما الحمد لله من در کمال استراحت می خوابیدم و بسیار خوش می گذشت، اما نیمکتها و اطاقهای نوکرها کوچک بود، شبها اغلب می افتادند روی زمین و درست نمی توانستند بخوابند و باز این ترن روسها از همه ترنهای سایر فرنگستان وسیع تر و بهتر است، اما تماشای صحراها و آبادیها و گلها و چمنها و ایلیخهای اسب، مادیان، گوسفند، گاو، خوک، مرغابی، غاز، مردم جوربه جور، طوایف مختلفه، لباسهای مختلف آن قدر خوب و دلچسب بود که انسان نمی خواست هیچ کاری بکند مگر متصل سرش از پنجره کالسکه بیرون باشد و تماشا کند. اول بهار که از این صحراها به طرف مسکو و پترزبورغ رفتم هنوز صحراها درست علف و گل درنیامده بود، حالا که دو ماه گذشته است، کل صحرا، تا چشم کار می کند، انواع اقسام گل است که در هر ده قدم می توان صد قسم و رنگ گل چید، علف و گلها آنقدر بلند بودند در بعضی جاها مثل جنگل، اغلب صحراها مالا مال از گل پنیرک سفید بود و همچنین گلهای زرد و سرخ و بنفش و آبی. در خیلی از صحراها بخصوص نزدیکی ولاد قفقاز، ختمی های زردرنگ گاهی آن قدر بود که چشم خیره می شد، ختمی گلی بسیار بسیار خوشرنگ به رنگ شکوفه هلو و به همان اندازه هم زیاد بود، از گل و سبزه یک محشری بود.

خلاصه از شهر کیف شب گذشته بودیم یعنی نصف شب و در خواب بودیم. اهل شهر چراغانی بزرگی کرده بودند و همه در استاسیون آمده بودند، بسیار تأسف خوردم که چرا نشد روز باشد و اهل شهر را بینم و گردش کنم. روز دیگر به شهر کورسک

رسیدیم، از دور خیلی شهر قشنگی به نظر آمد، در روی دو تپه بزرگ واقع است، خانه ها و دره، میان آن دو تپه هم خانوار است، کلیساهای بزرگ خوب دارد و باغات و جنگل و سبزه توی شهر و اطراف زیاد است، رسیدیم به استاسیون، حاکم قلمی غایب بود، نایب الحکومه که جوان معقولی بود با حاکم نظامی و صاحب منصبان [۳۵۸] زیاد و فوج و موزیک، زن و مرد تماشاچی زیادی در استاسیون حاضر بودند، پیاده شدم، الی آخر صف نظام رفته احوال پرسیدم، او را کشیدند، بعد درشکه حاضر کردند، سوار شدم، نایب الحکومه که جوانکی بود، او هم در جلو ما نشست، رفتیم در شهر گشتیم، اسم نایب الحکومه کراسنویوتسکی، رودخانه سیم که از زیر شهر می گذرد چندان بزرگ نیست، آبش هم لجن آب بود، از پل او گذشتیم، سربالا رفتیم، تا به دروازه شهر نرسیده از کوچه و وسط شهر رانندیم، سنگفرشهای کوچه بسیار درشت و ناهموار بود، درشکه را تکان بدی می داد، اغلب اهل شهر در استاسیون راه آهن برای تماشا رفته بودند، شهر خلوت بود. در باغ عامه شهر پیاده شده قدری گشتیم، باغ کوچکی بود، شهر چندان بزرگ نیست، باید سی و پنج هزار نفر تخمینا جمعیت داشته باشد. تازه اول خیار تازه و آلبالو و غیره بود، بعد باز سوار شده برگشتیم به کالسکه بخار. میرزا عبد الوهاب گیلانی که فسخ عزیمت مکه کرده به ایران می رود، همراه بود او و پسرش و دندانساز اینند و باغبانهای فرانسوی و بناهای ایرانی که در پاریس کار می کردند و چند نفر دیگر از این ترن پیاده شدند که از راه دیگر به سارتیسین و حاجی طرخان رفته به ایران بروند.

رانندیم تا رسیدیم به استاسیون مارینو، ایستادیم، حکیم الممالک را که از وینه با بارهای دولتی و غیره پیش تر فرستادیم به ولاد قفقاز برود، از سرحد روس تلگراف شد که نرود و برود به سارتیسین و حاجی طرخان، بیاید. پطروفشکی به کشتی ما ملحق شود، حکیم را اینجا دیدیم، بعضی فرمایشات شد، میرزا احمد قونسول حاجی طرخان هم از اینجا با حکیم با هم رفتند، چون میرزا احمد در سفر همه جا همراه سپهسالار بود.

خلاصه بعضی بارها هم در کورسک گذاشته شده بود، حکیم الممالک رفت به کورسک که آن بارها را هم برداشته با دندانساز و میرزا عبد الوهاب و غیره بروند حاجی طرخان.

بعد از معطلی نیم ساعتی باز رانیدیم، یک ساعت از شب گذشته به شهر خرکوف رسیدیم، حاکم شهر و کل صاحب منصبان و فوج موزیک و زن و مرد در استاسیون حاضر بودند. رفتم پایین، الی آخر صف نظام، احوالپرسی شد، او را کشیدند، بعد سوار درشکه شده رفتم گردش شهر، باران می آمد، اگرچه چراغ گاز خیلی در شهر می سوخت، اما تاریک و سرد و باران بود، زود برگشتم به راه آهن خواستم حرکت کنم، گفتند سپهسالار [و] امین السلطان عقب شما رفتند شهر، ما را در شهر گم کرده بودند، خیلی معطل شدیم تا رفتند، آنها را پیدا کرده آوردند، رانیدیم، شب را در راه آهن گذشت [۳۵۹]. صبح باز تماشاکنان صحراها را می رانیدیم، همه سبز و گل حاصل خرم بود، تا رسیدیم به کنار دریای آزوف و به شهر تغان روگ.

یک ساعت و نیم از ظهر گذشته بود در استاسیون صاحب منصبان و حاکم و غیره و فوج نظام به همان قاعده های سابق ایستاده بودند، پیاده شدم، احوالپرسی شد، سوار درشکه شدم، رفتم شهر، سپهسالار و غیره در رکاب بودند. رفتیم به خانه محقر کوچکی که امپراطور الکساندر اول در آن خانه وفات کرده بود، همان صندلیها و همان میزها و اسباب اطاق به همان وضع که در آن اوقات بوده است نگاه داشته اند، و به هیچ وجه تغییری نداده اند، و چون الکساندر بسیار مقدس بوده است در همه سفرها و جنگها اسباب عبادت کلیسایی از قبیل صورت حضرت مریم و عیسی و غیره در روی چوب و پرده همراه داشته است که در وقت نماز استعمال می کرده است. همانها را از نصف آن اطاق گذاشته اند و دور محلی که همانجا فوت شده است روی فرش از میل آهنی خط کشیده مفروض کرده اند، نصفش پشت اسباب عبادت است، قدری بیرون است که دیده

می شود، دو شمعدان بزرگ آنجا هست با شمعه‌های کلفت و انجیل و غیره.

ایستادیم و این مکان را در مملکت روسیه خیلی مقدس و محترم می‌شمارند، فی الحقیقه هم همینطور است، امپراطور الکساندر گذشته از اینکه پادشاه بزرگی بوده است و با ناپلئون و فرانسه و عثمانی و غیره جنگهای زیاد کرده است و دو دفعه با سلاطین اروپا معا داخل پاریس شده است، مردی بوده مقدس و خداترس و بعد از اتمام جنگ فرانسه و ناپلئون از شدت خستگی آمده بود در این شهر انزوا گرفته عبادت می‌کرد، در همین جا ناخوش شده فوت شد، در سن ۴۸ سالگی، اطاقهای دیگر هم داشت، مثل خوابگاه امپراطریس زنش و غیره، به همان حالتها مانده است.

بعد آمدیم بیرون، بلندی بود که دریای آزوف پیدا بود، اما آبش به علت کمی عمق، بسیار بدرنگ است، در ایام جنگ سباستوپول (۱) کشتیهای کوچک انگلیس و فرانسه از دهنه تنگه کرچ که قلعه محکمی بوده است گذشته داخل این دریا شده شهر تغان روگ را بمباران (۲) کرده یعنی خمپاره زده خیلی خرابی رسانده بودند به این شهر، شهر چندان بزرگ نیست و وضع کوچه‌ها و دکاکین و غیره شبیه به سایر شهرهای روس است. قدری این شهر در بلندی واقع شده است، حمل غله و گندم زیاد از این شهر به ممالک خارجه می‌کنند و تجارت عمده ایست این همه گندم و جو که در روسیه می‌کارند، از مصرف خودشان خیلی زیادتر است، کشتی کشتی از این شهر و شهر رستف (۳) حمل به دریای سیاه شده به اروپ و غیره می‌رود. شهر رستف هم در کنار رود دون واقع است که به همین دریای آزوف می‌ریزد و از این شهر دهنه رودخانه دون [۳۶۰] که به دریا می‌ریزد

ص: ۲۴۹

۱- اصل: سواستاپول

۲- اصل: بوم بارد

۳- اصل: رستوو

پیدا است، با دوربین، اما شهر رستف قدری بالاتر است، پیدا نیست، فاصله این شهر با رستف گویا بیست فرسنگ کمتر باشد. خلاصه آمدیم به راه آهن، رانندیم، خیلی راه از نزدیکی دریا می رفتیم. این دریای آزوف اگرچه وصل به دریای سیاه است اما در حقیقت می توان گفت که خود دریاچه علی حده ایست در قلعه و بندر کرچ تنگه بسیار باریکی است که آب بحر سیاه داخل این دریا می شود.

خلاصه رسیدیم به شهر رستف، این شهر در کنار رودخانه دون واقع است و حکومت علی حده ایست. حاکم شهر و سایر صاحب منصبان و غیره حاضر بودند، یک فوج توپخانه حاضر بود، الی آخر صف رفتیم، موزیک زدند، به اطاقهای امپراطور که در نزدیک استاسیون است رفتیم، قدری نشستیم، بستنی و غیره خورده آمدیم به گار، رفتیم توی کالسکه خیلی ایستادند، زن، مرد جمعیت زیادی بود، بعد رانندیم قدری که رفتیم از پل بزرگ آهنی خوبی که روی رودخانه بسته بودند گذشتیم، کشتیهای بادبانی تجارتنی که حمل گندم و غله به خارج می کنند خیلی روی رودخانه ایستاده بودند، قدری که دور شدیم تمام شهر که در روی تپه کشیده شده واقع است، پیدا شد، خیلی آبادی دارد و شهر طولانی پر خانواری است و قشنگ و خوش منظر، از دور به نظر می آید، قدری که رفتیم زمینها باتلاق و مرداب است و کمپانی راه آهن اینجا خیلی کار و خرج کرده است، تا راه ساخته است، خاک خشک دستی باید چقدرها بریزد که زمین سفت شود و روی او را سنگ فرش کرده روی آن رایل بگذارد، باز هم الان عمله زیادی کار می کردند، بلکه متصلا باید کار کنند و الا بسیار خطرناک راهی است، از یک مردابی که هزار ذرع بیشتر طول داشت یک پل بسیار کم عرض باریکی ساخته بودند که این همه کالسکه بخار و ترن ما از روی آن گذشت. بسیار بسیار اسباب وحشت شد که یک دفعه ترن سنگینی کرده پل خراب شود چه خواهد شد. الحمد لله تعالی بی خطر گذشتیم، اما این راه خیلی احتیاط دارد، دو فرسنگی که می رود راه خوب شده محکم شد. رانندیم، همه جا تا به همان

تاریخ که نوشته شد وارد ولاد قفقاز شدیم. در استاسیون آخری که باید برسیم به ولاد قفقاز ایستادیم.

گفتند پسر بهمن میرزا می خواهد حضور بیاید، احضار شد، محمد علی میرزا نامی، جوانی بسیار خوب، معقول، لباس صاحب منصبی روس پوشیده بود، در جنگ عثمانی همراه قشون روس در سمت الرزنه الروم بوده است. زخم جزیبی هم برداشته است، می گفت چندی حاکم حسن قلعه عثمانلو بودم، گریه کرد و میل داشت همراه ما به ایران آمده نوکری کند، گفتم چون مهمان امپراطور و در خاک روس است [۳۶۱] باید اذن و مرخصی از امپراطور بگیرد.

جنرال ماژور وله حاکم استووراپل، بازیرمان، (۱) نایبش و غیره به حضور آمدند. این حاکم هر دو پایش از چوب است و یک عصایی را هم در دست دارد، راه می رود، وقتی این جنرال سرهنگ بوده است در اردوی مشق که جانشین قفقاز به سرکشی رفته بود در مراجعت این جنرال با بعضی صاحب منصبان دیگر سر راه ایستاده بودند. اسبهای کالسکه جانشین رم کرده به چهار نفر صاحب منصب می خورد و آنها را به زمین می اندازد، سایرین چندان صدمه ندیدند، اما این پاهایش زیر عراده مانده خورد شد، هر دو پا را بریدند، صحت یافت، حالا در کمال صحت و جوان بانبیه ایست و حاکم استووراپل است و داماد پرنس مرسکی است.

دو شب در ولاد قفقاز ماندیم، حمام کوچکی مال حاکم بود، رفتم همان کالسکه چاپاری که از کنار ارس سوار شده بودیم الی ولاد قفقاز آورده بودند، سوار شدم، بسیار خراب و کثیف شده بود، فتر شکسته بد، گفتم عوض بکنند.

شب را بعد از شام رفتم به باغ عمومی شهر که باغ وسیعی است، اهل شهر چراغان

ص: ۲۵۱

کرده و بال داده بودند، سپهسالار، [و] سایرین بودند، جمعیت زیادی از فرنگی، ایرانیها که در اینجا کسب و تجارت می کنند و غیره بودند. همه صاحب منصبان روس هم بودند.

وارد تالاری شبیه به کلاه فرنگی که از چوب ساخته بودند شدیم، در بالا صندلی گذاشته بودند، نشستیم، زندهای معتبرین و صاحب منصبان همه در تالار پر بودند، یک دسته خواننده زنانه با یک معلم مرد که کمانچه هم می زد حاضر بودند، خواندند، بعد زنها و مردها رقص کاملی کردند، بعد از اتمام مجلس آمدیم منزل.

این هر دو شب کل شهر را چراغان کرده بودند و همه جا را با بیرقهای الوان زینت داده بودند، در همه جای مملکت روسیه گل آفتابگردان زیاد می کارند، معلوم شد که تخم او را همه رعیتها و بخصوص زنها متصل در دهن با دندان شکسته می خورند، اسم این گل در فرانسه این است که نوشته می شود Le Tournesol.

[روز شنبه ۱۹ رجب]:

خلاصه روز شنبه ۱۹ از ولاد قفقاز در ساعت ۹ قبل از ظهر حرکت شد، همه صاحب منصبان و مردم حاضر بودند، سوار کالسکه شده رانندیم، قزاق مخصوص امپراطور پهلوی کالسکه چی نشست، قزاقهای دیگر پیش و پس و پهلو را گرفته رانندیم و در هر چاپارخانه که اسبها عوض می شدند دسته سوار قزاقها هم عوض می شدند و این قزاقها همه از قزاقهای ایالت ترک است که عبور می کنیم، در ایالت ترک که قزاق و طایفه چچن با هم مخلوط می نشینند [۳۶۲] که پایتختش همین شهر ولاد قفقاز است و جزء حکومت جانشین قفقاز است، بیست هزار سوار قزاق دارند. اغلب هم حالا- مأمور اردوهای طرف عثمانی بودند و هستند. طایفه چچن چون همه مذهب شافعی دارند و اسلام هستند برای اینکه تنها نباشند چون بسیار مردمان جور شرور رشید هرزه هستند، قزاقها را آورده در دهات و این نواحی با آنها هم کوشن و مخلوط کرده اند که نتوانند هرزگی کنند،

باوجود این در همین جنگ آخر با عثمانلو بعد از شوریدن بعضی از طوایف چرکس و داغستانی حوالی سوخوم قلعه، این چچنها هم بنای شرارت و هرزگی گذاشتند و از خودشان رئیس پیدا کردند تا اینکه بعد از چند جنگ، دولت روس همه را تنبیه و سیاست کرده آرام شدند. بسیار مردمان قوی بنیه هستند و بسیار احمق هستند، مثل حیوانات می مانند، لباسشان شبیه به قزاق است، بلکه اصل لباس لزگی (۱) و چرکسی این است. قزاقها اقتباس کرده اند، خیلی بلند قامت و بسیار قوی بنیه و درشت استخوان هستند، زنهایشان اغلب لباس قرمز می پوشند، وضع لباس زنهایشان بعینها مثل طوایف ترکمان است، خودشان هم کمال شباهت صوری و معنوی به ترکمانها دارند و اصل این طایفه از طوایف مغول (۲) است که بعد از قتل و غارت ایران و ترکستان از راه قفقاز به این زمین صحرای روسیه آمدند و اینجاها از همان وقت سکنی گرفتند، چون این صحراها پر علف است برای مال چرانی و گله نگاهداری و پرورش مادیان و ایلخی بهترین جاهای دنیاست. به همان سبب مانده اند الی حال. در ایالت ترک باید صد و بیست هزار نفر طایفه چچن باشد، اما قزاق هم که مخلوط به اینهاست هیچ کمتر از چچن نیستند، بر حسب قوت بدن و سلامت مزاج و رشادت و سواری است بلکه از چچنها هم بهتراند، اما چون دولت از قزاق سوار و نوکر می گیرد و از چچنها نوکر نمی گیرد، این است که قزاقها تربیت شده در علم سواری و غیره از آنها برتری دارند، اما از چچنها در وقت ضرورت نوکر چریک می گیرند.

قزاقها در دهات که نشستند زراعت می کنند به هیچ وجه مالیات نمی دهند، مالیاتشان همان سوار است [۳۶۳] اسب و لباس و قمه و زین، یراق و طپانچه پای خودشان است،

ص: ۲۵۳

۱- اصل: لگزی

۲- اصل: موغول

اسلحه تفنگ و قورخانه را دولت می دهد، در سفرها جیره هم می دهند. زنهای قزاق ها هم بعینها صورتا شبیه به ترکمان هستند اما لباسشان به طرز روس و ارامنه است. در میان مردها و زنهای قزاقها و چچن رنگهای الوان پوشیدن بسیار مرغوب است. سرخ، زرد و غیره. قزاق و چچن خیلی اعتقاد به ریش زیاد دارند، اغلب ریش بلند بزرگ دارند، اما رنگ ریش هم اغلب بور و زرد است.

خلاصه رانندیم. دیشب خیلی باران آمده بود، زمینها گل و بی گرد و خاک بود، امروز الی منزل که اسمش گروزنوآی است صد و چهار (۱) ورس روسی است که تقریبا ۱۴ چهارده فرسنگ است. الی سه فرسنگ که رانندیم صحرای صاف و همه پر از گل سفید و زرد و آبی و غیره بود، صحرایی بود مثل بهشت. بعد کم کم هر ده ماهورها نزدیک به هم شد. به رودخانه کوچکی رسیدیم، اسمش سونجا است. پلی داشت، گذشتیم، به ده ناصر کورت که سکنه آنجا طایفه آنقوشها هستند رسیدیم که از همین ده قزاق و چچن می نشینند، الی آخر آنقوش [که] تیره [ای] از طایفه چچن است و زمین اینجاها عوض می شود، از آن زیادی گل و طراوت (۲) افتاد، الی گروزنوآی صحرا سبز و خرم است، اما مخلوط به خارشتر و سایر بوته و علفهای هرزه.

دست راست همه جا رودخانه سونجا از دور می رود. آن طرف رودخانه صحرایی جنگل است، اما نه بلند، بعد از آن الی دو فرسنگی می رسد به تپه های بزرگ شبیه به کوه که همه جنگل است، پشت سر این تپه ها خیلی دورتر سلسله کوه بزرگ بلند قفقاز است که از دریای سیاه الی بحر خزر کشیده شده است و همیشه اکثر اوقات قله های این کوهها مه و ابر است و نمی شود دید. کمتر اتفاق می افتد که این کوهها از مه و ابر خالی باشد و

ص: ۲۵۴

۱- اصل: صد و ۴

۲- اصل: تراوت

این رودخانه که از دست راست می گذشت از دور بود و دیده نمی شد و داخل رود ترک شده به دریای مازندران می ریزد.

خلاصه ناهار را در ده اسلپ زاوزگایا که ده قزاق نشین است خوردیم، اسبها عوض شدند، ده بزرگی است و این دهات وضع غریبی است، دیوار باغها همه از چپرهای بلند چوبی است، کوچه ها طولانی راست و عریض اما خانه و آبادی تک تک است این ده دو هزار نفر جمعیت دارد، جایی برای ما درست کرده چادر را فرش کرده بودند. زن و مرد قزاق و غیره و صاحب منصبان همراهان و غیره جمعیت خیلی بود. ناهار خوردیم، ساز و آواز خواندند، رقصیدند [۳۶۴] رقص لژگی می کردند، ساز یک شاخ گاو بود که سوراخ گذاشته بودند، صدای سرنای خوب می داد، یک دایره هم دست جوانی بود، شخص دیگر با دو چوب او را می زد. سایرین دست می زدند، یک نفر پسر یا مرد با یک دختر می رقصیدند، آن پسر یک دستش قمه برهنه دست دیگر طپانچه، قمه را به پیش و طپانچه را به عقب دختر گذاشته می رقصیدند، خیلی رقصیدند زدند، خواندند.

بعد از ناهار سوار شده رانندیم، دو ساعت به غروب مانده به گروزنای رسیدیم که منزل شب است، اردویی اینجا از سالدات روس بود، صاحب منصب زیادی بودند جمعیت زیاد از ایرانی، تجار که اینجا تجارت می کنند و روسها و قزاق و چین و غیره و غیره بودند. زنهای صاحب منصبان روس که شباهت به خانمهای فرنگستان داشتند خیلی بودند. پیاده شدیم، از صف نظام گذشتیم، فوج که اینجا ایستاده بود موسوم به فوج الکسی پسر امپراتور است، بسیار خوب فوجی بود، مشق کرده موزیک زدند، از جلو ما گذشتند، سالداتهای اوردنانس آمده راپورت دادند و این قسم به زبان روس پیش فنگ زده تکلم می کنند:

واشی شاخسکی ولی چیتوافس آبستایت بلاغو پالوچنو یعنی: اعلیحضرت پادشاه شما همه چیز بجای خود مستقیم است.

خلاصه آمدم اطاق عمارت. این عمارت را مارشال باریناتسکی ساخته است.

عمارت خوبی است، پنجره ها به یک باغی باز می شود، اما پشت پنجره ها و باغ آن قدر جمعیت زن و مرد بود برای تماشا که نمی شد پنجره را باز کرد، همه همراهان هم در این عمارت منزل کردند، شب را در باغ موزیکان زدند، سالداتها خواندند، رقصیدند دهل زدند، انواع، اقسام خوانندگی و رقص کردند، خیلی خوب و باتماشا بود. اینجا یک قصبه بزرگی است. در حقیقت محل اردوی قشونی است، همیشه اینجا قشون و صاحب منصب زیاد هست، برای نظم صفحات داغستان و چچنها و غیره، یک پشت بندی است و اصل بنای آبادی اینجا را سردار یرملوف که در ایران معروف است کرده است، حالا کم کم تجارتگاه هم شده است، جمعیتش سوای قشون هفت هزار نفر است، سه چهار هزار نفر [۳۶۵] قشون همیشه اینجا هست، هوایش گرم است، خیار خوب و هندوانه هم داشت، خربزه کوچک بد دارد، سیب ترش دارد، ذرت زیاد اینجاها می کارند، دانه اش را آرد کرده نان می خورند.

از ولاد قفقاز سه فرسنگ که می رود، اول به ده ناصر کرت می رسد که سکنه آنجا آنقوشها هستند، که تیره [ای] از طایفه چچن است.

دوم (۱) برسوکی قزاق نشین است، بعد از آن ناظران است، سکنه اش قزاق است، قلعه کوچکی در ساحل رود سونجای روسها ساخته اند، ساخلو سالدات همیشه آنجا هست، قراولخانه های چوبی بلند که با نردبان بالا می رود، اغلب در راهها ساخته اند که همیشه یک نفر تک قراول آنجا ایستاده دیده بانی می کند. بعد از آن ده پلیف است، قزاق نشین است، بعد قره بلاغ قزاق نشین، بعد از قره بلاغ تا ایتس گایا قزاق نشین دست راست خارج از جاده بود، بعد اسلبزاووز گایا قزاق نشین است، بعد میخائیلو فسگایا قزاق نشین است،

ص: ۲۵۶

۱- اصل: ۲

بعد ساماشکی، بعد شامایورت، بعد زاخانیورت، بعد آلخان یورت، بعد گروزنوآی که منزل بود ۱۸۱۹ عیسوی یرملوف سردار ساخته است.

امروز ۱۴ فرسنگ راه آمدیم.

روز یکشنبه ۲۰ [الی چهارشنبه ۲۳] رجب:

از گروزنوآی حرکت شد، در ساعت ده قبل از ظهر به راه افتادیم، دو فوج تمام سر راه ایستاده سلام زدند، اوژا کشیدند، جمعیت هم زیاد بود، از قصبه خارج شدیم، صحرا مثل دیروز است، از علف هرزه و خار زیاد و گل ختمی زرد، قرمز و سایر گلها مخلوط است، گاهی بالمره خار می شد، گاهی مخلوط به گل و جنگل کم و بوته زرشک و غیره [۳۶۶].

دست راست به مسافت نیم فرسنگ تپه ها بود که جنگل داشته اما انبوه نبود، پشت تپه ها به فاصله دو فرسنگ، سه فرسنگ منتهی به کوه رشته بزرگ قفقاز می شود و دست چپ هم به فاصله دو سه فرسنگ دورتر تپه و ماهور بود تا به اوماخان یورت رسیدیم که ناهار آنجا خورده شد. یعنی بعد از یک آبادی و چاپارخانه که اسب عوض شد به اینجا رسیدیم و از رودخانه ارقون گذشتیم. پل خوب آهنی داشت، آبش زیاد بود، اما گل آلود [و] بد، اینجاها کلا طایفه چچن می نشیند، دیگر قزاق اینجاها مسکن ندارد، سربازخانه و محکمه روسها اینجا داشتند، یک فوج سالدات و قزاق ساخلو هستند، در چادری که برای ما در میان آبادی زده بودند و اسباب میز و ناهار حاضر کرده بودند پیاده شدیم، هوا خیلی گرم بود، جمعیت زیادی از هر جور بودند، روس، قزاق، چچن، لزگی و غیره و غیره. زنهای چچنها خوشگل بودند و یک چارقد بزرگ سیاه رنگی اغلب در سر داشتند، قبا و شلوارشان به ارمنی و غیره می ماند. اسباب نقره زیاد، زنها و دخترها زینت خود کرده بودند. لباس این زنها به چند طایفه می ماند، هندی، گبر، ترکمان.

ص: ۲۵۷

دایره، سرنا (۱) زدند، همه زنها و پسرها، مردها حاضر رقص بودند، فورا بنای رقص و آواز را گذاشتند، یک دسته زن و مرد چچنها می رقصیدند، دسته دیگر قزاقها، خیلی تماشا داشت. مردهای چچنها بسیار قوی بنیه و درشت استخوان هستند، همچنین زنهایشان و هیچ چچنی نیست که اسلحه نداشته باشد، از بچه الی بزرگ، کوچک حتی چوپان، دایم یک قمه در کمر و یک طپانچه دراز چخماقی در پشت به شال کمر و ده تیر باروت در قطارهای سینه دارند.

خلاصه بعد از ناهار ایستادیم، باز خیلی رقصیدند، بعد سوار کالسکه شده رانندیم تا رسیدیم به منزل که قاصدیورت می گویند. از اینجا که ناهار خوردیم هیأت صحرا و کوهها عوض شد، آن ماهورهای دست راست و چپ که نوشته بودم در ناهارگاه نزدیک شدند، به راه بعد از آن دست چپ الی هر جا که چشم می دید، صحرایی بود صاف، بدون تپه و کوه لیکن پر علف و پر خار [۳۶۷] و پر گل و تک تک بوته زرشک و بوته درختهای جنگلی که قدیم جنگل بزرگ بوده است و بریده اند، حالا از ریشه بالا آمده است اما بلند نیست. دست راست به فاصله نیم فرسنگ کمتر تپه های پست که همه جنگل است اما نه پر بلند همین قدر است که تپه را از برگ سبز پوشانده است. پشت این تپه ها به مسافت زیاد، باز همان رشته کوه بزرگ قفقاز است و الی منزل به همینطور بود، اما کم کم که رانندیم طرفین راه هم الی چند فرسخی جنگل انبوهی شد، اما درختهای بلند نداشت، هیچ حیوانی در این صحراها بجز قمری ندیدم و بعضی مرغهای کوچک دیگر.

همینطور به هر ده و آبادی که می رسیدیم خواه اسب چاپاری کالسکه ها عوض بشود یا نشود جماعت چچنها ایستاده بودند با زنهایشان و غیره، نان و نمک، هندوانه، خیار روی میزی گذاشته بودند، ما قدری ایستاده احوالپرسی می کردیم. خواه اذن داده شود یا

ص: ۲۵۸

نشود. زن و مرد فوراً در صحرا اسباب رقص و خواندن را عمل آورده می رقصیدند، می خواندند. باوجود این زنهایشان با کمال خجالت و حجاب رقص می کردند.

این صحراهای چچنها و رودخانه و آبهاشان بسیار مغموم و دل تنگ است، همه یک وضع است و یک طور، کوهها و صحرا و حالت اینجاها مفرح نیست بلکه دلگیری می آورد. وضع و طرح دهات و آبادیها و کوچه ها و وضعها همه یک جور است.

خلاصه دو ساعت مانده وارد منزل قاصدیورت شدیم پرنس دالغوروکی آجودان امپراطور که کماندان میلیتر این صفحات است با همه صاحب منصبان و فوج و موزیکان حاضر بودند، الی آخر صف فوج رفته احوالپرسی کردیم، این فوج به اسم مارشال باریناتسکی است، مشق کرده از جلو گذشتند. طوایف مختلفی غریبی هم جمع بودند، چچنها که رعیت این نواحی هستند، یهودیها که اینجا تجارت می کنند، قزاقها، روسها که اینجا سکنی دارند یعنی اهل قشون و نظامی و زنهای معتبر که زنهای صاحب منصبان متوقف اینجا است، تجار ایران، از اهل شیعه، شهر قزلب که برای آمدن حضور آمده بودند با یک نفر آخوند. شهر قزلب [که] در هشت فرسنگی اینجا است و در کنار رود ترک واقع است [۳۶۸] و همه اهالی این شهر شیعه مذهب هستند. هوای اینجا خیلی گرم بود، قدری هندوانه خوردم، موزیکان زدند، باز سالداتها رقص کرده، آواز خواندند. این پرنس دالغوروکی برادرزاده دالغوروکی وزیر مختار روس که در عهد شاه مرحوم و مدتی هم در سلطنت ما در تهران بوده است [می باشد].

دهات عرض راه:

اول اوستارد کوردوی که [هنگام] عبور از رود ارقون دیده شد، روسها قلعه کهنه دارند اینجا و همیشه ساخلو سالدات آنجا هست. بعد از آن به فاصله یک فرسنگ رودخانه چوکا بود، پل نداشت، آبش کم است و بد. به ده اوماخان یورت رسیدیم، رودخانه کدرمز از نزدیک او می گذرد، بعد از آن ده الیسی سو که آبش بد و گوگردی است و همان آب را

ص: ۲۵۹

مردم مجبورا باید بخورند، بعد از آن به قاضی یورت، بعد از طوایفی که می نشینند از تیره چچن طایفه نوبردی و خوش گلدی، از آنجا به ده گرز، از آنجا از رود آقسو عبور شد.

کالسکه را به آب زدند، آبش بدرنگ و گل آلود است. از آقسو به آن طرف تیره کومیک می نشینند که جزء چچن است. بعد از رود سمان سو عبور شد که واقعا آبش بسیار بد است. بعد از رود یارقسو عبور شد، آبش خیلی است اما بدرنگ بد، کالسکه را به آب زدند، به قاصدیورت که منزل است رسیدیم، چچنها سرنا و دهل را مثل طوایف اکراد ساوجبلاغ مگری و چاردولی (۱) و غیره می زدند. امشب باران زیادی آمد، بعد از ساعتی ایستاد. [۳۶۹]

از قاصدیورت باید رفت به بندر پتروففسکی، صبح زود برخاسته سوار کالسکه ها شده راندم. صحراها قدری خشک و گرم است، دست راست منتهی به تپه ها می شود به فاصله کم دست چپ جلگه است خیلی که راندم، از گالی سرازیر شده، از یک رودخانه گذشتیم که آبش نه زیاد است، نه کم و اینجا سرحد مملکت و حکومت ترک است با داغستان، آن طرف رودخانه قلعه [ای] روسها ساخته اند، سالدات سوار ساخلو همیشه اینجا هست. بعد از رودخانه دیگری گذشتیم اینجاها دست راست به کوههای سخت و دره های پروحشت مهیب داغستان منتهی می شود. اینجا هم ساخلو و قلعه دارند روسها، قدری که رفتیم از رودخانه خیلی بزرگ که بقدر ارس آب دارد از روی یک جسر طولانی گذشتیم، رسیدیم به آبادی چیریورت، اینجا آبادی خوب و عمارت خوب و سربازخانه ها و قراولخانه و افواج و سواره ساخلو زیاد و صاحب منصب زیاد از هر جور هست. کنیازملیکوف که اصلش گرجی و حالا- حاکم داغستان است با همه صاحب منصبهای قلمی و نظامی و غیره حاضر بودند. افواج صف کشیده ایستاده بودند، موزیک زدند.

ص: ۲۶۰

۱- اصل: ۴ دولی

پیاده شدیم. از جلو قشون گذشتیم، وارد عمارت شدیم که ناهار حاضر کرده بودند. ناهار خوردیم. این کینیاژملیکوف بیست و دو سال قبل از این وقتی که مارشال باریناتسکی جانشین قفقاز شده بود مأمور شده بود به ایلچیگری به تهران به حضور ما رسیده بود.

خلاصه ناهار خورده بعد سوار شدیم. این آبادی چپرپورت در حقیقت همه از قشون و ساخلوست، خانه ها و عمارات مال صاحب منصبان و غیره است. از اهل داغستان هم چند خانواری آورده، نشانده اند. زنهای صاحب منصبان مثل خانمهای فرنگستان اینجا زیاد بودند، اهل رعایای داغستانی که امروز من عرض راه و اینجاها دیدم بسیار مفلوک و فقیر بودند، بالنسبه به اهالی چچنها که خیلی بهتر از اینها دیده شده بودند.

خلاصه، سوار شده رانندیم، دیگر از اینجا الی پتروفسکی آبادی ندارد، مگر سه چاپارخانه که اسب عوض شد و این چاپارخانه ها هم آبادی بسیار کم محقری داشتند، دست راست، نزدیک جاده، تپه های بلندی است که ریشه درختهای جنگلی سبز کرده است، تپه ها را یعنی درختها را بریده اند، حالا همان ریشه ها مانده است، پشت این تپه ها کوههای بزرگ داغستان و غیره و غیره است، دست چپ الی آخر که به دریا می رسد همه صاف است و بعضی جا زراعت [۳۷۰] باقی علف و غیره است، اما بسیار صحرای مهیب بدی دلتنگی است، آب بسیار کم دارد، گاهی یک نهری دیده می شود که برای زراعت از رودخانه به صحرا آورده اند، آن هم آبش لجن و گل آلود بود. امروز در هر چاپارخانه سواره زیادی از قزاق حاضر بودند که به نوبه عوض می شدند و پیش و پس کالسکه ها مملو از سواره بود، گاهی هم قزاقها مشق و اسب اندازی می کردند. در صحرا خالی از تماشا نبود. این راههای چاپارخانه ها ساخته نیست، در حقیقت همین قدر صرف کرده اند که عراده کالسکه بگذرد.

از دست چپ صحرا دیدم در افق یک ابر سیاهی برخاست، خیلی پرزور، کم کم دیدم این ابر متحرک است، بعد کم کم معلوم شد همه این سیاهیها ملخ است. الحمد لله که این

همه ملخ ما را احاطه نکردند و الا همه ماها خفه می شدیم، خفه، عمده ملخ ها ریختند پایین تر از ما به حاصل ذرت، (۱) قدری هم که باز کروورها بود آمده از بالای سر ما گذشتند، ما هم تند رانندیم و گذشتیم، قدرت خدا را اینجا شخص می تواند بفهمد؛ که این همه ملخ یعنی چه؟ و کجا می روند؟ چه می کنند؟ چطور خلق شده اند؟ اگر حکم بشود به این ملخها در یک روز یک شهری را می خورند و تمام می کنند که احدی با هیچ حربه و غیره چاره نمی تواند بکند. خیلی هم ملخ بزرگ درشتی بودند، چیز غریبی بودند، الحمد لله به خیر گذشت و روی کالسکه ها ریختند. همینطور رانندیم تا دو ساعت مانده به بندر پتروفسکی رسیدیم، پشت آبادی بندر کوه و تپه های سبز است، صحرای خوبی پرعلفی دارد. بلدرچین زیادی داشت، خود آبادی پتروفسکی هم در روی تپه است و کنار دریا.

روسها در آبادی اینجا خیلی زحمت کشیده اند اول آبادی اینجا قدری دورتر از اینجا بوده است و اسمش ترخو است.

بندر جلو دریا را با سنگ و آهک و سنگهای بسیار بزرگ آورده بقدر سیصد هزار تومان خرج کرده اند و حوض کرده اند و یک راه باریکی که کشتی داخل بشود از دریا گذاشته اند برای این است که کشتی از صدمه امواج و غیره آسوده اینجا لنگر بیندازد.

عمارت خوبی هم که حاکم نشین است و خود کنیازملیکوف ساخته است در کنار دریا درست کرده بودند و زینت داده بودند.

برای ما شهر را چراغان و آیین بسته بودند، از بیرق و مشعل و غیره و از هر طبقه مردم بودند ایرانی، ارمنی، فرنگی، داغستانی، قزاق، گرجی، عثمانی و غیره و غیره پیاده شدیم. از جلو صف نظام گذشته وارد عمارت [۳۷۱] شدیم، بیگلروف، ناظم خلوت،

ص: ۲۶۲

امین حضور که با بارها از ما جلوتر آمده بودند اینجا دیده شدند. یک روز پیش تر از ما وارد اینجا شده بودند. حکیم الممالک، دندانساز، بناها و غیره که از راه حاجی طرخان آمده بودند و عمده بارها را آورده بودند و داخل کشتی ما کرده بودند، یک روز پیش از ما وارد شده بودند، دیده شدند. کشتی هم که ما باید سوار بشویم اسمش الکساندر سزارزویچ به اسم ولیعهد روس مال کمپانی مرکور که دولت روس اجاره کرده بود به مبلغ گزافی در لنگرگاه حاضر بود. من عجله زیاد داشتم که زود به کشتی برویم و معطل نشویم، چراکه دریا اعتباری ندارد، از این طرف هم کنیاز ملیکوف تدارک شام و غیره دیده بود و شهر را چراغان کرده بود. من بعد از این که یک ساعت در عمارت توقف کردم رفتم به کشتی، سوار کالسکه شدیم. همه صاحب منصبها و کنیازملیکوف و غیره بودند. سرازیری بود با کالسکه رفتم دم پل چوبی بلندی که در دریا بسته بودند، الی کشتی پیاده شده، پیاده رفتم به کشتی. جمعیت زیادی از زن و مرد دور کشتی روی پلها و دست اندازها بودند چون خیال نداشتند که من به این تعجیل می خواهم، بروم کشتی را آتش نکرده بودند تا کشتی آتش بشود و حاضر بشود سه ساعت طول کشید. سپهسالار و نوکرها و غیره رفتند باز به عمارت، شامی که کنیاز حاکم حاضر کرده بود خوردند.

دوباره بعد از شام، کنیاز ملیکوف را احضار کردم و کمال رضامندی خودم را از خدمات و زحمات او بیان کردم. حقیقتا در منازل عرض راه از زدن چادرها در هر چادرخانه و حاضر کردن همه چیز و سواره و غیره و غیره ذره ای کوتاهی نکرده بودند.

بعد از این تفصیل چهار ساعت از شب رفته حرکت شد. چون خروج از این حوض و بندر به علت کم عمقی و راهی که به دریا گذاشته اند مثل یک رودخانه ایست در شب مشکل بود، بسیار به تأنی به راه افتادیم، یک ساعت هم طول کشید تا از دهنه بندر گذشته افتادیم به وسط دریا و کم کم تند کرده رانندیم.

هوا خوب و مساعد بود و دریا آرام. اما هرچه آرام باشد دریا، قلب شخص اطمینان ندارد.

حالا قدری احوالات و اسامی عرض راه امروز را بنویسیم:

دهات عرض راه.

اول می چیک، دوم (۱) انکل آغول، بعد قادر یورت، بعد گیرزیل، بعد خامایورت، قریه یاق سای دست چپ که هزار و دویست خانوار مسلمان داغستانی دارد از دور پیداست، دست راست در دامنه کوه بلیت لی آغول و قالایتا پیداست. [۳۷۲]

اول رودخانه که عبور شد یاق سای که سرحد چین با داغستان است، بعد پارخ. از این رودخانه که می گذرد طایفه قوموق داغستان می نشینند، زبانشان ترکی جغتای است.

صنعت اهالی اینجاها این است که زنهاشان شال و برگ داغستانی می بافند، مردها آهنگری و اسلحه سازی می کنند از هر جور.

رسیدیم به چاپارخانه چاپ چاق، از اینجا به قریه قارلایایورت که در کنار رودخانه آق داش واقع است قلعه روسها واقع است، سرحد چینها و ترک است با داغستان. بعد از رودخانه قوی سوی که بسیار بزرگ است و جسر دارد گذشته به چپریورت که نهار خوردیم رسیدیم. از چپریورت به چاپارخانه شامخال و کرمانی که در کنار رود اوزن که بسیار کوچک است واقع است، بعد پتروفسکی، بنای پتروفسکی که آبادی کرده اند در سنه ۱۸۴۶ مسیحی است و حالا دو هزار نفر جمعیت دارد.

شهر دربند هم جزو حکومت داغستان است.

خلاصه دریا خوب بود، اما دلها می لرزید که مبادا خدا نکرده به یک طوفانی دچار بشویم.

جنرال کوشلوف مهماندار، میلوتن، امیرال بزرگ کشتی که مرد ریش سفید مجربی بود با سه نفر معاون و نایب خیلی باوقوف در کشتی بودند. عملجات کشتی کلا بادکوبه

ص: ۲۶۴

۱- اصل: ۲

بودند یک دسته موزیکانچی روسی بود همه بارهای ما و مردم و همه ایرانیها بودند، سوای محقق که عرض کرد از وینه باز او را به چاپاری به تهران بفرستم و عکس خودم را برای حرمخانه و غیره بدهم ببرد به او گفتم مثل سفر سابق فرنگستان گویا باز عقب بمانی، آن بود که رفت از وینه، تلگرافی از او در قاصد یورت رسید که در حاجی طرخان ناخوش شد و مانده است و احتمال دارد که در ماه رمضان اگر به تهران برسد، حقیقتا بسیار بسیار چیز خنده داری شده است.

خلاصه شب را با تزلزل خاطر خوابیدم، بسیار کم، صبح برخاستم، هوا خوب بود، اما در افق ابرهای سیاه گاهی پیدا می شد که مایه وحشت بود، باز هرطور بود در وسط دریا شب کردیم، غروبی از آبشاران بادکوبه گذشتیم که یک تنگه بسیار بدی است. اطراف سنگ و جزیره دارد که خیلی احتیاط [۳۷۳] دارد گذشتن از اینجا. اما الحمد لله تا روشن بود گذشتیم و کشتی حقیقتا بسیار بسیار خوب راه می رفت. تند و خوب، ساعتی ۴ فرسنگ راه می رفت یعنی کمتر، سه فرسنگ و نیم، یقینا می رفت، دو سال است این کشتی را در انگلیس ساخته و به این دریا آورده اند، زالوسکی وزیر مختار اطریش هم که تازه مأمور ایران است از وینه همراه است و در توی کشتی است.

خلاصه شب شد بعد از شام خوابیدم اما به هیچ وجه خوابم نمی برد، اولاً یک همسایه بدی داشتم. زنجیرهای دور کشتی که متعلق به سکان است که کشتی را با سکان متصل به راهنمایی قطب می چرخانند به سمت نقطه مقصود و در چرخاندن سکان زنجیرها حرکت کرده یک صدای بدشومی احداث می شود، گاهی مثل آواز مرغهای کوچک، گاهی مثل قورباغه، گاهی مثل گاو، گاهی مثل اشخاصی که زخم خورده یا ناخوش بد هستند ناله می کرد و این صدا متصل بود. ثانياً از اول شب دور افق برهم خوردگی پیدا کرده باد می آمد و ابرهای سیاه پیدا شده بود، در همه جا احتیاط طوفان و برهم خوردگی دریا بود، هر قدر غلطیدم خوابم نبرد، گاهی برمی خاستم از پنجره به دریا

نگاه می کردم، می دیدم آب دریا خیلی بالا آمده و موجهای بزرگ پیدا شده است، بیشتر به خیال می افتادم، باز دراز می کشیدم، کم کم کشتی بنای حرکت و تکان را گذاشت و ما را می غلطاند.

بالا-خره الی صبح خوابم نبرد برخاستم، نماز صبح را کرده قدری راه رفتم، به عرشه کشتی بالا-رفتم، دریا را تماشا کردم، آفتاب که در آمد کم کم هوا رو به آرامی گذاشت و باد مساعد از طرف روبرو می آمد. ابرها هم متفرق شدند. هوا اعتدالی پیدا کرد، آمدم پایین، باز رفتم بخوابم دراز کشیدم، یک ساعت و نیم خوابیدم، بعد برخاستیم، باز گردش می کردم، هوا بسیار خوب شده بود. دریای آرام خوب، بسیار شکر خدا را کردیم، ناهار خوردیم. در این بین امیرال پیغام فرستاد که سواحل گیلان پیدا شد، بسیار مشعوف شدم، آمدم بالای عرشه کشتی، با دوربین تماشا کردم، سواحل را دیدم، کم کم برج انزلی که ۶ سال قبل به حکم ما ساخته شده است با یک باغ بسیار خوب پیدا شد، رفتیم تا در ساعت ظهر به لنگرگاه [۳۷۴] بندر انزلی رسیدیم.

کشتی لنگر انداخت، همه مردم در ساحل ایستاده بودند، اگرچه آمدن ما را فردا که روز پنجشنبه ۲۴ است می دانستند، کرجیها انزلیچی آمدند رسیدند دور کشتی را گرفتند، کشتی بخار مخصوص ما که در انزلی است قدری دیر رسید، چون نمی دانستند امروز می رسیم آتش نکرده بودند. مهدی قلی خان، امین السلطنه، شاهزاده، طولوزون، چند نفر دیگر به کرجیهای انزلیچی نشستند رفتند به انزلی، لیکن کرجی را آب دریا خیلی بالا برده پایین می انداخت، ما بقدر یک ربع ساعت در کشتی ماندیم تا کشتی بخار ما رسید، آوردند، به کشتی بزرگ وصل کردند، تخته پل انداختند رفتیم میان کشتی خودمان با همه نوکرها و غیره. جنرال کوشلوف مهماندار، میلوتین، امیرال و غیره آمدند به کشتی، وداع کردند، مرخص شدند، کمال التفات از هر جهت به آنها شد. حکیم الممالک در کشتی روسها ماند که بارها را از عقب بفرستند، ما رانندیم برای ساحل. در کشتی کلب حسین

رختدار، شیخ الاطباء، آقا حسینعلی آبدار، قهوه چی باشی، داداشی، پسر آقا دایی. رسیدیم به اسکله، اشخاص زیادی که از تهران آمده بودند حاضر بودند:

علاء الدوله، ساری اصلان، فراشباشی، قوللر آقاسی باشی، حسینعلی خان، میر شکار و اتباع میر شکار از قبیل صادق، جهانگیر، نبی خان و غیره و غیره و غیره.

امین خلوت، نایب ناظر، میرزا زکی حاکم گیلان، ابراهیم خان، برادر فرخ خان، غلام حسین خان برادر امین خلوت، محمد حسن خان برادر انیس الدوله، آقا مسی، میرزا عبد الله، آقا شکور برادر مرور، جبار خان، حاجی خازن الملک، اسحق خان، علی نقی خان، آقا مردک، نایب ناظر، پدر مردک، حاجی قاسم، حسن ایاقچی، شاطر باشی، غلامحسین خان اشرفی، عصری هم چرتی بزرگ آمد، در همدان پیش ایلخانی بوده است. با هم آمده اند انزلی. ایلخانی، معیر الممالک، آقا رضا قلی سرایدار، چشم گرده غلام بچه، از فوج ۶ تبریز دویست نفر، باقر خان سرهنگ موزیکانچی، نقیب نقال باشی، خواننده ها، حاجی حکیم، اسمعیل کمانچه، غلامحسین. [۳۷۵] محمد صادق، حبیب، پدر حبیب، علی کاشی، خلاصه اشخاص زیادی بودند، از گیلانی و غیره از هر جور.

وارد عمارت شدم، رفتم بالای برج، حقیقتا هیچ جا این طور چشم انداز باصفا ندیده ام، یک طرف دریای بزرگ طرفی دیگر مرداب، جنگلها، بغازهای متعدد که از دریا و مرداب به هم دیگر وصل می شود، جزیره های مرداب، روی مرداب و غیره پر بود از لتکه و کرجی و ناو.

خلاصه هوای بسیار خوبی برج داشت، بسیار سرد و خوب، شب خواندند خواننده ها، شام بسیار خوبی نایب ناظر حاضر کرده بود، حقیقتا عالم دیگری به نظر ما آمد، بعد از گردش فرنگستان و آن همه سیاحتها در اندک زمانی و طی مسافتهای زیاد از خشکی و دریا و کالسکه های بخار و کالسکه چاپاری اسبی و غیره، الحمد لله تعالی با کمال صحت مزاج و خرمی و خرسندی وارد خاک ایران شدیم و هرگز گمان نداشتیم که

این به سهولت و خوشی و آسودگی بتوان همچو سفری عمده را بتوان به انجام رساند، این نیست مگر از خواست و لطف پروردگار تعالی که همیشه شامل احوال ما هست.

روزنامه سفر فرنگستان به حمد الله تعالی در کمال خوبی به انجام و اختتام رسید. سنه ۱۲۹۵ بارس نیل.

***[در حاشیه]: امیراخور هم دیده شد در انزلی.

* ابراهیم خان نایب از همان وقتی که ما از سرحد آذربایجان گذشتیم در مراغه و اردبیل بوده است، به سرکشی ایلخی ها رفته بوده است، از راه طولش و کنار دریا به چاپاری آمده بود، به حضور رسید در انزلی.

* اسم قزاق که مخصوصا امپراطور فرستاده بود جلو کالسکه ما می نشست و در کشتی هم الی آخر بود، جورج تابایف، از قزاقهای ترک است. [۳۷۶] امپراطور روس وقتی که به فوجی از سرباز و سواری می رسد احوال می پرسد به این نحو، به زبان روسی تکلم می کند:

از دروو ریباتا

یعنی: روز شما به خیر بچه های من

سالدات در جواب می گویند: از دراویا ژلایم واشه ولی چستوو

یعنی: ما سلامتی اعلیحضرت شما را طالب هستیم.

* عباس میرزا از خمسه به رشت تلگراف کرده بود که مادرش در بغداد فوت شده است.

* زن عموی انیس الدوله مادر مریمی هم در تهران به مرض استسقا مرده است.

* روزها به علت هوای گرم صبحهای زود سوار می شویم، ناهار را منزل خورده می خوایم، الحمد لله به این وضع خوش می گذرد، اما چندان هم گرما ندیدیم.

ص: ۲۶۸

* در منزل خزران کلیجه سنجاب لازم شد.

* شاطرباشی چپ از رشت الی حال ناخوش است، هیچ دیده نمی شود.

* ضیاء الملک در گیلان و ناصریه و شهر رشت و انزلی و در سلیمان داراب آبادیهای تازه خوب کرده است.

* در قریه بوسار، امین السلطان به دستیاری اکبر خان گیلانی آبادی بسیار خوب کرده است.

* گوجه یعنی آلوچه گیلان بسیار بسیار درشت خوب است.

* هندوانه خوب هم دارد، چیزی است مابین گرمک و خربزه، آن هم چیز خوبی است [۳۷۷]

* وقتی که از تهران عزیمت فرنگستان را کردم، قرآنی که هر روز صبح عادتاً می خوانیم شروع کردم. در مراجعت ورود انزلی به سوره یوسف (ع) رسیدم.

در بالای سلیمان داراب میرشکار و پسرش و اوشاخ لر رفتند، چهار فره قرقاول با مادرش زدند آوردند.

* در منزل لوشان چهارشنبه سلخ رجب، حسنعلی خان جنرال دیده شد. که از راه اردبیل و طوالش آمده است، می گفت دو روز بعد از شما وارد انزلی شدم. دریا طوفان غریبی بود حتی مرداب که عبور ممکن نبود. به زحمت با کرجی به غازیان رفته از خشکی از راه بد سر از دوشنبه بازار وسط رشت و امامزاده هاشم درآورده. (۱) می گفت کرجی را دریا غرق کرده زیر برج انزلی هفت نفر خفه شده بودند. الحمد لله که ما را طوفان نگرفت، صد هزار مرتبه شکر خداوند عالم را.

* آئی را هم امروز بین راه دیدم.

ص: ۲۶۹

۱- اصل: سر درآورده.

بر پدر باد منجیل و هرزه بیل لعنت، معرکه کرد. در هرزه بیل منزل شده بود، باد شب و روز بود، بطوری [که] نگذاشت هیچ کاری بشود، عجب بدیورتی است.

* در منزل امامزاده هاشم روز یکشنبه ۲۷ چرتی کوچک دیده شد، از تهران آمده است، بعد آقا وجیه به چاپاری آمده بود، دیده شد.

* خوانین طالش در رشت محبوس شدند، نصرت الله خان، امان الله خان، الهیار خان، مرزبان خان و غیره. و شاهزاده انوشیروان میرزا پسر بهمن میرزا حاکم طالش شد. [۳۷۸] [دستخط ناصر الدین شاه در حاشیه نقاشی صفحه مقابل]:

در خزران کشیده شد، مراجعت از فرنگستان

* روز جمعه ۲ شعبان که به آق بابا می رفتیم از گردنه خزران که سرازیر شدیم آقا بهرام خواجه امین اقدس، سنقر غلام سیاه ما با کاشی غلام بچه، میرزا عیسی گروسی دیده شدند، بسیار خوشحال شدم، سواره شاهسون قورت بگلو با حسینقلی خان سرتیپ و سواره شاهسون اینانلو با عزیز الله خان سرتیپ و هدایت الله خان ایل بیگی و صادق خان چگینی با سواره دیده شدند. سواره های شاهسون بسیار خوب بودند.

* عضد الدوله حاکم قزوین هم دیده شد. با چم و خم و قر و فر الحمد لله تعالی.

* روز شنبه ۳ شهر شعبان وارد هزار جریب قزوین شدیم، در راه و بین راه اشخاص عجیب و غریب دیده شدند، حاجی سرور خواجه، آقا محمد خواجه قصیر القامه، برادر اختر السلطنه پیشخدمت، نور محمد خان پیشخدمت، علی خان پسر حاجی ظهیر الدوله، مرحوم مولوی، محمد خان نایب ایشیک آقاسی، وکیل الملک حاکم سابق کرمان، میرزا سید علی، میرزا بزرگ خان قزوینی، نایب السلطنه، خان نایب، حاجی بهاء الدوله، امین لشکر، پسر و برادر دهباشی، والی زاده، خرچه پسر حاجی میرزا علی مرحوم. جناب معروف، سردار لواسانی، مغفور میرزا.

ص: ۲۷۰

از گرد راه به حمام حاجی محمد رحیم رفتیم، عکاس، عضد الملک، شاهزاده، چرتی، امین خلوت، آقا وجیه [بودند].

* بعد رفتیم دولتخانه، دروازه ها و عمارتها را خوب تعمیر کرده اند کالسکه ها را هم در مزرعه آورده بودند سوار شدیم، الحمد لله تعالی. [۳۷۹]

روز یکشنبه ۴ شعبان:

به حصار قزوین رفتیم، از قزوین، این ده مال پسر شریف خان است، بسیار بسیار گرم روزی بود، باد گرم می آمد، یعنی باد سام، الی غروب مردم در حصار جان کنندند، شب هم باد گرم می آمد، ایلخانی از قزوین به همدان رفت، ضیاء الملک الی قزوین بود، امروز رفت گیلان.

میرزا ابو تراب عموی میرزا بزرگ حکیم قزوینی که صد سال داشت یک ماه پیش از این فوت شده است، به پسرهایش خلعت داده بودند، یک پسرش پیرمرد بود.

خلاصه امروز چهار ساعت به غروب مانده که عین شدت گرما بود همه کس در چادرهای خود خوابیده بلکه مرده بودند. عضد الملک چادرپوش و سراپرده داشته است، خان با نزاکت تمام خوابیده بود، آدمهایش هم همه خواب بوده اند، یک خر ماده که زیر دمش زخم و بیچاره بوده است مال چاروادار عرب بوده است، از دست صاحبش گریخته دوان دوان آمده، توی چادر خان پهلوی رختخواب خان می خوابد، بقدر دو ساعت خر پهلوی خان خوابیده بوده است.

یک بار خان برمی خیزد، می بیند خری پهلوی رختخوابش (۱) خوابیده است، هر قدر داد می زند آدمهایش نمی آیند، بالاخره معلوم می شود صاحب دارد، صاحبش پی خر به

ص: ۲۷۱

چادر خان می آید، خان دلش سوخته خر را به ۶ تومان می خرد و آزاد می کند، به این معنی که خر را صاحبی می کند که زخمهایش خوب بشود و بعد از این بارکشی نکند.

* ناصر قلی خان عمید الملک امشب دیده شد. از خمسه آمده است، می خواهد به مکه برود، مرخص شد که برود.

روز دوشنبه ۵ شعبان:

* از حصار به گازرانگ که اول خاک ساوجبلاغ تهران است رفتیم، ۴ فرسنگ و نیم راه است، بسیار گرم بود در منزل که آدم دیوانه می شد.

* محمد غلام بچه در پشتد بوده است، سوار اسب سمند یال و دم سفیدی بود، در صحرا پیدا شد.

* آقا جان موسی معروف به والی در صحرا پیدا شد، آبیگ نام دهی دارد.

* صدیق الدوله در دم سراپرده دیده شد، با کمال طراوت و قشنگی.

* حاصل و محصول و صیفی و غیره امسال الحمد لله تعالی در همه جا خوب به عمل آمده است. ارزانی، فراوانی، از هر قسم و هر چیز هست، خدا را صد هزار مرتبه شکر.

باز الحمد لله تعالی ثم ثم. [۳۸۰]

روز سه شنبه ۶ شعبان:

از گازرانگ به کرج رفتیم، یک ساعت به دسته مانده سوار شدم، دیشب گرم بود، اینجاها عقرب [و] رطیل، مار، در این فصل زیاد است، بسیار بدجایی است، برای عبور از تابستان. پنج ساعت راه رفتیم تا کرج رسیدیم، کالسکه های مردم عقب مانده بودند، اغلب مردم شبانه رفته بودند.

ص: ۲۷۲

* شاطر باشی چپه بیست روز بیشتر است تب و لرز می کند، در دهی سر راه افتاده بوده است، امین حضور [و] خان نایب به فریادش رسیده سوار کالسکه کرده بودند.

سیاچی حال ندارد، گرمزده شده است.

* امین السلطنه بواسیر پرزوری دارد، اغلب مردم خون دماغ شده اند، از گرما. فرخ خان، برادرش ابراهیم خان، باشی و غیره و غیره.

* امروز عز الدوله دیده شد، روی اسب ترکمانی بزرگ درازی سوار بود، مثل شاه میمونها، آب گرم لاریجان بوده است.

* اکبری، باشی مثل دیوانه ها دیده شد.

* در کرج افشار بیگ و پسرش محمد تقی خان گشاد، شوهری، دیده شدند.

* حاجی ابراهیم قصیر القامه آمد، این مدت همه را در لار بوده است.

* آقا نوری آمد.

* حاجی منصور خواجه گلین خانم آمد. [۳۸۱]

روز چهارشنبه ۷ [شعبان]:

وارد کند شدیم، الحمد لله تعالی در محرم که به شکار کن آمده بودیم، پاکتی و یک امپریال و یک نعلبکی شکسته و یک پنج هزار سکه هرات در شکاف سنگی پنهان کرده بودیم که [هنگام] مراجعت از فرنگستان در آوردم، آن روز آقا مردک هم بود، امروز به او گفتم از بین راه که برو آن پاکت را در آور، دو دره به قوری چای نرسیده پنهان بود، مردک رفت آورد، نمی دانم، کدام پدر سوخته که آن روز همراه بوده است پاکت پول را پاره کرده پول را برده بود، نعلبکی شکسته بود، شکر خدا را بجا آوردم که الحمد لله سالما رفتم و آمدم و پاکت را در آوردم.

امروز بین راه اشخاص خیلی آمدند، از جمله میرزا کاظم ملک الاطباء، خوانین

در کند هم ادیب، دولچه، امین صره، برادر انیس الدوله، دائی ایضا، معتمد الملک، آجودانباشی، جهانگیر خان، نصیر الدوله و غیره میرزا نصر الله خان منشی خارجه و غیره، دیده شدند. حبیب دیوانه دیده شد، می گویند علی قدیم مرده است.

[ناصر الدین شاه هفده سال بعد در حاشیه همین خاطرات درباره مرگ علی می نویسد]:

«خیر نمرده بود و سالهای سال در تهران دیده شد و علی گفت و خنکیها کرد، بعد از آن مرد، این حاشیه (۱) روز شنبه ۲۴ محرم سنه ۱۳۱۲ [۱] یونت ٹیل در روی گردنه [ای] که به سیاه بیشه نگاه می کند که ان شاء الله فردا به کلاردشت می رویم نوشته شد، الحمد لله تعالی در کمال صحت مزاج هستم، با قلم مهدی خان کاشی و قلمدان فخر الملک نوشتم، قبل از ناهار است»

چند فرد شعری بدیهتا امروز گفته شد، [به شرح ذیل:]، مستوفی کابلی در راه دیده شد.

من همان دوله نصیرم که ز ره می آیم از توی خانه برون گاه به گاه می آیم

چون شنیدم که شهشه ز سفر می آید با دل غم زده خورده گله می آیم

آجودان باشی فوجم چه خواهی از دل زارم

میرزا نصر الله منشی که ریشش مو به مو سرگذشت هر مبالی را مکرر می کند

گوید این ریش سیاه من ز هر جا بگذرد کوی و برزن را ز بوی خوش معنبر می کند

ریش من پشم است لیکن در گه روز مصاف کار تیغ تیز و دبوس قلندر می کند ***

ص: ۲۷۴

میرزا کاظم رشتی هستم از غم هجر تو دشتی هستم ***

پسر نور محمد خانم زین سبب نام پدر می دانم ***

حبيب الله خانم من بدانيدز پشم و ريش من حيران بمانيد [۳۸۲] ***

مستوفی هراتم، بی کاغذ و براتم در صورت تو ماتم، ای بلیل خوش الحان.

خان پازیکم سر به هوا، پا به زمین خاک بر ریش و سر خاطر بیچاره غمین ***

معمد الملک زره می رسد نعره اش از دور به شه می رسد ***

جهانگیر خان با شکم آمده است حضور شه جم خدم آمده است ***

گفتند ادیب الملک از شهر آمد چون آب برفته باز به شهر آمد

با او هستند باقر و صره امین چون تیر یاغی (۱) که همراه زهر آمد حاجی فرخ، آقا سلیمان، خان بابا خان، امین از شهر آمدند،

دیده شدند [۳۸۳]

ص: ۲۷۵

۱- اصل: یاغی

روز پنجشنبه ۸ از کن به تهران صبح زود رفتم، ناهار را در آب نمای زیر موزه خوردیم، مراجعت از فرنگستان شد و الحمد لله تعالی، هزار شکر خدا را به سلامتی وارد شهر شدیم، رعیت از زن و مرد و بچه، بزرگ، کوچک، بطوری خوشحالی می کردند و همه بیرون آمده بودند که به تعریف نمی آید، حقیقتا همچه ورودی هیچوقت نشده بود. از اول کوچه مریضخانه سوار اسب صباح الخیر شدیم، از دروازه شمس العماره وارد شدیم، دروازه شمس العماره را تازه می ساختند، بنایی های خوب شده بود، صاحب منصبان افواج و غیره در کوچه ایستاده بودند. از میدان ارک وارد شدیم، به تالار تخت مرمر سلام نشستیم. مستوفی الممالک، معز الدوله، اعتضاد السلطنه، نصرت الدوله و غیره و غیره، همه مردم از بزرگ، کوچک بودند. مؤید الدوله مخاطب سلام بود، ما شاء الله هست، سامی قصیده گفته بود، بعد رفتم اندرون.

همه زنها، انیس الدوله و غیره توی دالان کریمخانی بودند، صندلی، میوه دم حوض گذاشته بودند، همه آنجا بودند، با کمال خوشحالی همه را ملاقات کردیم، از بزرگ، کوچک، خواجه، خانه شاگرد، زن و غیره همه سلامت بودند و هیچ عیبی نکرده بودند.

امین اقدس، گربه ماده ببری بسیار خوبی که وقت رفتن من به سفر فرنگستان دختر ببری خان قدیم تازه زاییده بود حالا بزرگ شده آورد دیدم، بعینها مثل ببری خان قدیم است، خیلی خوب گربه ایست. الحمد لله شب هم چراغان، آتشبازی شد، هوا گرم است، اختر السلطنه و عفت السلطنه ناخوش هستند، من رفتم دیدن آنها [۳۸۴].

عجب این است که این سفر فرنگستان ثانی را می توان اسم سفر پنجشنبه داد، زیرا که

روز پنجشنبه از تهران حرکت شد، روز پنجشنبه مراجعت از فرنگستان وارد بندر انزلی شدیم، یعنی قدم به خاک ایران گذاشتم، روز پنجشنبه وارد تهران شدیم، روز پنجشنبه از تهران به بیلاق بیرون رفتم.

و من العجائب و الغرایب

۶ روز بعد از ورود تهران تلگرافی مستوفی الممالک فرستاده بود، سر پاکت نوشته بود، تلگراف بامزه ایست، باز کردم دیدم، آقا خان تلگرافی خمسه نوشته است که عباس میرزا به اسم شکار و غیره چند روز بود از زنجان بیرون رفته بود، حالا آدمهایش آمده مذکور کردند که در یک شبانه روز بیست و پنج فرسنگ راه فرار کرده از راه خلخال به اردبیل و گویا به سرحد روس رفته است. عموم مردم یک نوع حیرت و تعجبی کردند که به تصور نمی آید. بی جهت، بی سبب بدون هیچ دلیل آدم از حکومت و دولت و لقب و غیره فرار کند روانیست، مگر خبث طبیعت و رذالت و نانجیبی، خلاصه زیاده چه نویسم.

[در حاشیه]:

شاهزاده بی عار مادر قجه سر از باد کوبه و لنکران در آورده است، دولت روسیه هم اعتنای سگ به او نکرده است و اذن نداد به تفلیس یا پطر برود، در همان شهرهای قفقاز گه خود را خورده راه خواهد رفت. تف به روح مادرش. [۳۸۵]

فرخ خان از روز ورود الی حال که ۱۷ شعبان است ناخوش بستری است، خدا شفا بدهد، بیچاره فرخ خان همان طور ناخوش بود تا اینکه در روز عصر هفتم رمضان در تهران فوت شد، بسیار بسیار بسیار افسوس خوردیم، خیلی خیلی اوقاتم تلخ شد. بسیار بد. عجب اوضاعی است، هزاران آدم پیر بی مصرف لوطی زنده می مانند، این بیچاره می میرد.

ص: ۲۷۷

اسناد

اشاره

ص: ۲۷۸

سند شماره ۱: [دستخط ناصر الدین شاه زمانی که عازم سفر دوم فرنگستان بوده است]

سند شماره ۱: [دستخط ناصر الدین شاه زمانی که عازم سفر دوم فرنگستان بوده است (۱)].

بسم الله الرحمن الرحيم در سنه [۱۲۹۰ ه. ق] که حال فلان [۵] قدر سال است که شاه عزیمت سفر فرنگستان را فرمود، دو امر و سبب جهت آن اراده بود، اولاً ملاقات سلاطین عظیم الشان اروپ و استحکام مراودات حسنه و ازدیاد دوستی و اتحاد جانبین بود و این که شخصاً و شفاهاً، با سلاطین ذی شأن شناسایی پیدا کرده، حسن نیت و مراودات حسنه خود را القا نموده و برای دولت و ملت خود از اتحاد و دوستی ایشان اخذ نتایج نیک نموده باشند.

دیگر ممالک فسیح المسالک اروپ را به چشم خود دیده از صنایع و آداب و رسوم حسنه و قوانین محکمه و انتظامات عسکریه و مدارس عامه و خاصه و مجالس فواید عامه و غیره و ترقیات اسلحه و قورخانه و کارخانجات از هر قسم و غیره و غیره و غیره و غیره اطلاعات کامل به هم رسانده و تجربه ها حاصل بنمایند که فایده برای دولت و ملت ایران

ص: ۲۷۹

۱- ناصر الدین شاه زمانی که عازم سفر دوم فرنگستان بوده است، عبارات فوق را (سند شماره ۱)، در مورد علت سفر اول همچنین انگیزه، سفر دوم به خط خود درج نموده و گویا قصد او از نوشتن این بوده است که علت هر دو سفر از زبان رجال دولتی اعلان شود، زیرا بعداً این سطور توسط شخص دیگری با خطی نسبتاً خوش بازنویسی شده است (ر. ک. سازمان اسناد ملی ایران، اسناد بیوتات، آلبوم ۵۱، ص ۲۵۰). ضمناً به اطلاع خوانندگان گرامی می رساند که این سند در کتاب روزنامه خاطرات ناصر الدین شاه در سفر اول فرنگستان در مقدمه کتاب درج شده است، لذا به جهت اهمیت و ارتباط این سند با سفر دوم در این مجموعه نیز کلیشه گردید. (ر. ک. روزنامه خاطرات ناصر الدین شاه در سفر اول فرنگستان، به کوشش فاطمه قاضیها، تهران: انتشارات سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۷. مقدمه ص ص یازده- سیزده).

الحمد لله تعالى منظور و آرزویی که در فقره اولی داشته که اتحاد و ازدیاد دوستی با سلاطین عظیم الشان فرنگستان و شناسایی و ملاقات شخصی باشد در کمال خوبی و استحکام به عمل آمد و ان شاء الله تعالی رجای واثق است که سالیان دراز باقی و برقرار بماند. لیکن منظورات ثانوی که شرح داده شد به واسطه حالت رسمیه و دعوتهای متوالیه پادشاهان عظیم الشان به مهمانی ها و غیره که با کمال خوشحالی و خرمی قبول می فرمودند و دید و بازدید شاهزادگان بزرگ و پذیرفتن اکابر و اعیان ممالک و شهرها و سفرای خارجه مجال و فرصت آن را نداد که بتوانند به اخذ مسایل مبادرت نمایند. چون در هر قرن و زمانی به خواست خداوند متعال صنعت و تربیت و ترقی ملل در مملکتی منتشر و شایع می شود چنانچه هزار سال پانصد سال قبل از این تربیت و علوم در مشرق زمین متداول بود، یک وقتی در مملکت یونان، وقتی در ایام قیصره در روم، وقتی در چین و هندوستان. چنانچه اختراع باروط که امروز حل و عقد صلح و جنگ بسته به قدرت اوست، اول در چین شد و از آنجا به سایر ممالک و اروپا منتشر شد و همچنین یکی از هدیه های هارون الرشید برای شارلمان پادشاه فرانسه وضع و صنعت ساعت بوده است که جزء صنایع آن زمان مشرق بوده است. همین طور تربیت و ترقی را ملل و دول به نوبه از همدیگر اخذ می کردند و می کنند. پس بر مردمان بینا و بصیر ملل لازم است که در هر جا سراغ ترقی و تربیت و صنایع بکنند عقب آن بروند و اخذ نمایند و به طرف خود جذب و جلب نمایند. امروز این رشته ترقی و نظم بر همه کس آشکار است که در ممالک اروپا یافت می شود. پس لازم است که از آن سرچشمه طلب این مقاصد عالیه را بنمایند و مراودات خود را با آن ممالک برای تحصیل این مطلب نشر بدهند و زیاد نمایند. لهذا سرکار اقدس بازم در اول بهار سنه آتیه بارس نیل بخواست خداوند متعال خیال سفر فرنگستان را دارند. من غیر رسم با کمال سادگی بدون قبول تشریفات و

زحمات دول دوست تشریف برده افکار خودشان را چندی صرف معاینه کردن و فهمیدن رموز و نکات و دقائق امور مهمه نمایند و ان شاء الله تعالی هر قدر بتوانند و پیشرفت آن زمان قلیل مسافرت اقتضا نماید شاید بتواند برای دولت و ملت خودشان فایده حاصل نمایند و به واسطه تلگراف که به همه ممالک ایران امتداد دارد وقایع هر روزه را در اقصی بلاد فرنگستان و غیره بتوانند در هر آنی به عرض رسانده و جواب بگیرند و همچنین هر حکمی که باشد به واسطه تلگراف همه روزه از جانب شاه به وزرا و شاهزادگان عظام خواهد شد. ان شاء الله تعالی از وزرا جناب سپهسالار اعظم و عضد الملک در رکاب خواهند بود و با سایر معتمدین و پیشخدمتان و غیره به همه جهت نوزده نفر جمعیت خواهد داشت و مقرر شده است در تهران اردوی بزرگی از قشونهای آذربایجانی و عراق منعقد شده در صحرای اسب دوانی اردو بزنند و همچنین اردوی بسیار بزرگی که مرکب از دوازده هزار نفر است با توپخانه و قورخانه در جلگه بسطام زده شود و اردویی در استر آباد و گرگان و اردوی دیگر در خراسان و فارس و اصفهان منعقد خواهد شد و رؤسای اردوها همه روزه احکامی که لازم است به واسطه تلگراف از فرنگستان و غیره از جناب اشرف سپهسالار اعظم خواهند گرفت و اموری که باشد به ایشان عرض خواهند کرد و مترصد دستورالعمل ایشان خواهند بود. جناب اشرف سپهسالار اعظم هم در غیاب خود در اردوها و قشون و غیره اشخاص قابل و محل اعتماد را خواهند گماشت که دقیقه ای از نظم عمل فارغ و آسوده نباشند.

امتداد سفر همایون هم از خروج از دار الخلافه تا مراجعت به تهران زیاده از شش ماه نخواهد بود. زمان غیبت عادیه همه ساله که از مقر خلافت در فصل بهار و تابستان به بیلاقات مازندران و لار تشریف می برند امتداد خواهد داشت.

سند شماره ۲: [نامه (۱) تلگرافی یحیی خان (۲) معتمد الملک] دوشنبه ۱۸ شهر ربیع الاول

از تهران به میانج

سرکار آجودان مخصوص: ابلاغ الطاف و اعطاف ضمیر منیر مهر لفاف مبارک اقدس همایون شاهنشاهی روحنا فداه به این بنده درگاه آسمان جاه و سرکردگان قشونی و آن طور تفقادات بلانهایات که از مصدر عظمت و جلالت شرف صدور یافته است نموده بودند، به قدری باعث افتخار و سرافرازی و مباهات گردید که از عرض تشکر آن قوه عاجزانه این بنده درگاه قاصر و عاجز است و غیر از این که اعتراف به عجز و انکسار چاکرانه نموده از خاکپای جواهر آسای همایونی استمداد کند قدرت عرض تشکر به جان نثاری عطا فرمایند. مدارج مراحم ملوکانه را به کل امنا و امرای عسگریه رسانیدم همگی به دعای وجود مسعود مبارک رطب اللسان گردیدند و با کمال شوق جان نثار و خدمتگذار می باشند. از داخله و خارجه و قشون در سایه بلندپایه مبارک به غیر از امنیت و آسودگی و ثنای وجود مبارک خبری نیست. سفرای خارجه در تهران در نهایت آرامش در حدود خود راه می روند. سفیر فرانسه ده روز دیگر می رود. خبری که امروز در تلگراف اخبار عمومی رسید این است که انگلیس و روس اظهار پروس را قبول

ص: ۲۸۲

- ۱- چون اکثریت قریب به اتفاق این اسناد و نامه ها یا به ناصر الدین شاه و یا توسط آجودان مخصوص به وی می باشد از ذکر نام گیرنده بطور مکرر خودداری شد.
- ۲- یحیی خان معتمد الملک، مشیر الدوله بعدی، برادر میرزا حسین خان سپهسالار است که در این سفر ناصر الدین شاه در غیاب برادر به کفالت وزارت خارجه و سپهسالاری قشون گماشته شد. ر. ک. مهدی بامداد، همان، ج ۴، ص ۴۴۵.

نموده اند، کشتیهای زره پوش انگلیس و قشون روس از اسلامبول حرکت کند تا قرار مجلس کنگره داده شود. قشون هندوستان حرکت کرده است. در باب راه و قلعه پلنگان اگرچه جسارت به عرض عیدانه کرده بودم، اوامر قضا مظاهر مبارک را مجری می دارم، لیکن حالا نیز جسارت می ورزد که اهتمام کامل کرده ام، حتی به پای سر درب سازی رسیده است. میرزا مسیح وزیر هم که در این نزدیکی ها بود او را آورده ام که دو سه روزه دستورالعمل کافی داده قدری هم پول از بابت امساله به او بدهند زود روانه شود که از برای تشریف فرمایی موبک فیروزی کوکب همایونی هیچ نقصی در آن فرمایشات مطاعه باقی نباشد. از سرحدات همه جا خبرهای خوب و امنیت و آسایش می رسد. از قفقازیه در باب منازل عرض راه تلگرافی رسیده بود، ترجمه آن را خدمت جناب مستطاب اجل اشرف سپهسالار اعظم دام اجلاله عرض کرده ام، البته به عرض خاکپای جواهر آسای مبارک رسانیده اند، این قدر می تواند جسارت به عرض نماید که تابع سلیقه مبارک در کل امور حرکت شده است. و باز از توجه خاطر خطیر مبارک ملوکانه روحنا فداه همین طور خواهد بود. اردوی بسطام دو روز است به سمنان رسیده اند. عمل جنس آنجا را نصر الملک با اعتضاد الملک دو روزه تمام کرده، نوکر هم قدری راحت شده حرکت می نمایند. اردوی اصفهان هم رسیده است و به اصفهان وارد شده کنار زاینده رود اردو زده اند. محض اطلاع خاطر خطیر مبارک به عرض عبدیت جسارت ورزید، قورخانه و لوازم اردو هم فرستاده شد.

یحیی

ص: ۲۸۳

از تهران به قزوین

جواب

به شرف عرض حضور اقدس شاهنشاهی خلد الله ملکه و دولته می رساند

دستخط مبارک همایونی که [به] پرسش حال این دعاگو شرف صدور یافته بود مزید افتخار دعاگویی گردید و به سلامتی وجود مبارک شکر حضرت اقدس را نمود. خداوند سایه مبارک شاهنشاه اسلام پناه را بر مفارق انام مستدام بدارد و عمری عنایت فرماید که به شرف حضور مبارک فایض گردیم و درک این نعمت عظمی را نماییم.

در باب تعمیر امام زاده فرمایش شده بود، در چندی قبل آدم مخصوص روانه که اسباب تعمیر فراهم آورده و درین سال بقدر امکان تعمیر نماید. ان شاء الله در مراجعت به سلامتی ذات اقدس از نظر انور ظل الهی خلد الله ملکه خواهد گذشت. ولی چنانچه حکم جهان مطاع صادر شود که از آب گازرسنگ بعد از این که شعبه ای دو مرتبه صحن امام زاده مشروب شود به موجب حضرت حق امام زاده خواهد شد.

امام جمعه

به تاریخ ۴ شهر ربیع الثانی

ص: ۲۸۴

از تهران به قزوین

روز سه شنبه

جواب:

به حضور مرحمت ظهور مبارک اعلیحضرت اقدس همایون شاهنشاه روحنا فداه

تفقدات ملوکانه را معتمد الملک به این دولتخواه حقیقی ابلاغ نمود. اگرچه به توسط معزی الیه تشکرات لازمه را بجا آورد، ولی فریضه خود دانست. این وقت که موبک مسعود همایون تشریف فرمای قزوین شدند بلاواسطه امتنان قلبی خود را از مرحام اعلیحضرت شهریاری بجا آورده از خداوند مسئلت می نماید که سفر خیریت اثر همایونی به خیر و خوبی اختتام یابد.

زینویف به تاریخ ۵ شهر ربیع الثانی

ص: ۲۸۵

سند شماره ۵: [تلگرافی از تومان آغا و توران آغا (فروغ الدوله و فخر الدوله) دختران ناصر الدین شاه]

از تهران به قزوین

بارس ٹیل سنه ۱۲۹۵

جواب دستخط مبارک

روز: سه شنبه

به حضور مبارک عرض می شود

از سلامتی وجود مبارک شکر نمودیم، خداوند وجود مبارک را همیشه به سلامت بدارد، الحمد لله ماها همگی سلامت هستیم. فرمایشات را رسانیدم.

تومان آغا (۱)، توران (۲) آغا

به تاریخ پنجم شهر ربیع الثانی

گیرنده مطلب محمد رضا میرزا [آجودان مخصوص شاه]

[دستخط آجودان مخصوص در حاشیه]:

بسم الله الرحمن الرحيم در ابتدای هذه السنه بارس ٹیل ۱۲۹۵ که موکب فیروزی کوکب اعلیحضرت همایون

ص: ۲۸۶

۱- اصل: تومان آغا

۲- اصل: توران آغا

صاحبقرانی روحنا فداه به تفرج و سیاحت صفحات اروپ و ملاقات سلاطین، تاجداران ساحات تصمیم عزم دادند و این خانه زاد هم در رکاب مبارک ملتزم بود. تلگرافهایی که از جانب سنی الجوانب به دار الخلافه و از دار الخلافه به خاک پای همایون معروض می شد، به توسط اقل خانه زادان ابلاغ می گردید و مقرر فرمودند تمام این تلگرافها را چه در خاک ایران و چه در خاک اروپ جمع و مرتب نموده در یک مجلد محفوظ و تقدیم حضور ساطع النور مبارک نماید. امید که مقبول عاکفان حضور ملوکانه بوده و از خدمات ناقابل این خانه زاد دولت علیه یادگاری در آستان مبارک بماند.

شهر ذحجه الحرام ۱۲۹۵ کمترین خانه زاد آجودان مخصوص و خازن صرف حیب مبارک. رضا

ص: ۲۸۷

از تهران به قزوین

بارس ٹیل سنه ۱۲۹۵

روز: سه شنبه

به خاک پای مبارک اقدس همایونی روحنا فداه

به عرض عاجزانه جسارت می کند که از ظهور مرحمت خاطر خطیر همایونی. کمال مفاخرت و امیدواری حاصل کرد، مرحام ملوکانه را به کل شاهزادگان عظام و وزیرای گرام ابلاغ خواهد داشت. خدا جان همه را تصدق وجود مسعود مبارک نماید، خبر تازه هیچ نیست که جسارت شود، همه جا امن و امان و قاطبه مردم به دعای وجود مبارک اشتغال دارند.

یوسف به تاریخ ۵ شهر ربیع الثانی

ص: ۲۸۸

از تهران به قزوین

بارس ٹیل سنه ۱۲۹۵

جواب دستخط مبارک:

روز سه شنبه

قربان خاک پای اقدس همایونت گردهم

از روی مرحمت و ذره پروری جویای احوال این کمینه شدید، کمال فخر و مباهات حاصل شد. بجز محرومی از فیض حضور مبارک ملالی نیست، بچه ها بازی می کنند.

امین اقدس به تاریخ پنجم شهر ربیع الثانی

گیرنده مطلب: محمد رضا میرزا

ص: ۲۸۹

از تهران به قزوین

بارس ٹیل سنه ۱۲۹۵

روز سه شنبه

به خاک پای همایون روحنا فداه

فرمایشاتی که به دستخط مبارک در فقره محمد حسین خان دویراحمدی شده بود، به حسین قلی خان ایلخانی بختیاری که در شش فرسخی شوشتر است تلگراف شد، علی حده مکتوبا نیز نوشته شد، امروز که روز سه شنبه است اسفندیار خان پسر حسینقلی خان اطلاع [داد] که محمد حسن خان عازم تهران شده است و این چند روز وارد تهران خواهد شد، از جانب حسین خان هنوز جوابی تلگراف نرسیده است.

به جهت اطلاع خاطر همایون روحنا فداه جسارت شد

یوسف به تاریخ ۵ شهر ربیع الثانی

ص: ۲۹۰

جواب:

امین اقدس عرض می کند، قربان خاک پای اقدس همایونت گردهم، به زیارت سواد دستخط مبارک فایز گردیده کمال شکرگذاری و خرسندی روی داد. خداوند جان ناقابل کمینه را تصدق وجود مبارک کند. فرمایشات محرمانه را یکان یکان بطور خوبی خواهم گفت و اطاعت خواهیم کرد. آغاباشی معتمد الحرم حضور دارند. زیبایی و بچه ها هم بازی می کنند. الحمد لله به غیر از محرومی از فیض حضور مبارک ملالی نیست.

ص: ۲۹۱

سند شماره ۱۰: [استخراج تلگراف رمز آغاباشی (۱)]

از تهران به قزوین

جواب: جناب آجودان مخصوص

ان شاء الله احوال شما خوب است، عرض چاکری و خاک پای مبارک بوسیدن چاکر را به خاک پای مبارک عرض کنید. از بابت فرمایشی که فرمودید روزهای شنبه اهالی حرمخانه مبارکه را به گردش و زیارت ببرم و در دستورالعمل فرمایش شده است که درب باب همایون باز نشود، و از این در هم که جای کالسکه و اسب نیست. پس مرخص بفرمایید حین دخول و خروج اهالی حرمخانه مبارکه به گردش در وقت رفتن در باب همایون باز شود و بسته شود و همچنین در مراجعت.

فرمایش تلگراف رمز را رسانیدم.

ص: ۲۹۲

به انیس الدوله

استخاره قرآن در قزوین شد که ان شاء الله مراجعت از راه دریا به انزلی و گیلان بیاییم، خیلی خوب آمد، از حالا به شما مژده می دهم که چند ماه دیگر حکم خواهد شد که شما به انزلی بیایید. بالای برج انزلی بنشینید ورود ما را تماشا بکنید. ان شاء الله تعالی

ص: ۲۹۳

از تهران به قزوین

بارس ٹیل سنه ۱۲۹۵

روز سه شنبه

قربان خاک پای جواهر آسای مبارک همایون شاهنشاهی روح العالمین فداه

الان که از میدان مشق مراجعت کرد با تمامی امرای تومان و سرکردگان به بالاخانه توپخانه آمده، الله ویردی خان سرتیپ و سایر صاحب منصب توپخانه مبارکه حاضرند و مشغول رسیدگی امور توپخانه که تلگراف مرحمت و عنایت آمیز از جانب سنی الجوانب ملوکانه زیارت شد، مایه افتخار عموم چاکران و خانه زادان شد. خداوند جان بی مقدر این خانه زادان را تصدق وجود مبارک چنان پادشاه مرحمت گستر چاکرنواز بفرماید. همه روزها در میدان مشق بعد از آن اطاق نظام و درب خانه مبارکه خدمت جناب آقا مشغول انجام خدمات مرجوعه، بعد از آن به منزل آمده مشغول دید و بازدید و سؤال و جواب، سفرای خارجه دقیقه [ای] آرام ندارد، پیروز به اردو رفته سرکشی از اردو کرده، دیروز توپخانه و دو فوج قزوین و سواره خمسه را نصر الملک حرکت داده به طرف بسطام روانه کرد، فردا صبح زود هم ان شاء الله فوج دماوندی را با قورخانه به خاتون آباد می فرستد، از پس فردا شروع به روانه کردن فوج دویم نصرت و فوج اخلاص و فوج کمره و سوارها [ی] مهاجر و قراچورلو و هداوند و اصائلو بطرف بسطام خواهد کرد. چون در منازل عرض راه وسعتی نیست باید متدرجا این قشون را فرستاد، سواره خواجه وند هم روانه استرآباد شد. فردا هم به قورخانه خواهد رفت و به امور قورخانه رسیدگی خواهد

ص: ۲۹۴

کرد و قرار ریختن گلوله در قورخانه تهران و رفع معایب تفنگها را با جهانگیر خان خواهد داد.

اخبار فرنگستان خیلی خوب است، دولت انگلیس و روس بیشتر طالب صلح هستند، از ترقی نمودن سهام وجوه مردم، دلیل بر صلح است. اکبر خان سرتیپ را با تلگراف مبارکه مبنی بر اظهار مرحمت در حق وزیر مختار روس روانه کردم، خود وزیر مختار هم چهار ساعتی به غروب مانده وقت خواسته است بیاید و الان هم ایلچی عثمانی خواهد آمد، ترجمه اخبارات مأمورین دولت علیه ایران را هم خدمت جناب اشرف سپهسالار اعظم فرستاده ام، امروز گویا برسد. از لحاظ انور خواهند گذرانید، سایر سفرا هم در نهایت راضی هستند.

خانه زاد یحیی به تاریخ پنجم شهر ربیع الثانی

ص: ۲۹۵

از تهران به قزوین

روز سه شنبه

به آجودان مخصوص

ان شاء الله احوال شما خوب است، تلگرافی که حسب الحکم همایونی روحنا فداه زده بودید رسید، همگی خادمان حرم جلالت زیارت نمودند. بوسیده به سر خودشان گذاردند. نمکی بر زخم همگی پاشیده شد. شکر بجای آوردند که موبک همایونی به سلامتی وارد قزوین شدند. ان شاء الله روزی بیاید که تلگراف ورود زده شود. همگی دعاگو هستند. سرکار والی زاده عریضه عرض کرده اند. جواب ایشان نرسیده است. چاکر آستان عرض می کند که وجود مبارک همایونی به سلامتی تشریف فرما شدند، خدا به فریاد چاکر برسد.

معتمد الحرم به تاریخ پنجم شهر ربیع الثانی

ص: ۲۹۶

از تهران به قزوین

روز سه شنبه

جواب:

خدمت جناب آقای آجودان مخصوص سلام می رسانم

فرمایشات مطاعه را که تلگراف فرموده اید زیارت کرده، اولاً برات یزد و کرمان را صادر کرده [با] پست می فرستم، ثانیاً در باب تلگراف شوشتر که تمام شد از خرسندی خاطر انور اقدس اعلی کمال افتخار برای جان نثار حاصل است. معدنچی و میرزا نظام و زنبورکچی سه روز است به طرف سمنان رفته اند. بعد از رفتن به کوه زر روزنامه آنجا را ان شاء الله در تبریز یا میانه به عرض می رسانم. مال کرایه دیر بدست آمد که دیر رفتند.

نقره معدنچی را محصل می کنم. نچان سکه کند و با پست روانه می دارم. مقدار نقره سربهای دیگر را هم فرستاده ام از نچان نوشته بیاورند که از روی نوشته تفصیل را به عرض می رسانم. درین روزها موسیو (۱) ریشار می گفت که میرزا تقی خان امیر، مرا در اول دولت به معدن چراغ نوبه فرستاده بود، وقتی در سر معدن آمدم تهران البته کاشان رفته بود و این فقره همینطور ماند.

مطلب را برای این عرض می کنم که معلوم شود معدنچی درست عرض کرده است، کمپانی راه قزوین اولیای دولت علیه بودند، پول که دادند قریب بیست هزار چهارصد تومان بود که سیصد تومان آن را بنده داده ام، هزار تومان فدوی علاوه حاجی ابو الحسن

ص: ۲۹۷

گرفت که کاروانسرا را تعمیر کند، آن است که ملاحظه نموده اید. تتمه را به ذوالفقار خان مهندس دادید که راه را شروع کند، او هم شروع کرده بود، کمپانی پول ندادند و هیچکدام تمام نشد. حالا موقوف به حکم است، اخبار دیروز را تلگراف کردم، من بعد را هم اطاعت می کنم، روزنامهجات عربستان تا حال دو دفعه رسیده است، خدمت نیکان آقا داده ام، البته به عرض خواهند رسانید، اگر مقرر می شود از تلگراف عرض شود.

مخبر الدوله

[حاشیه]: رفتم و آنجا را دیدم و همینطور است که پوهل عرض کرده بود.

به تاریخ پنجم شهر ربیع الثانی

ص: ۲۹۸

از تهران به قزوین

جواب حضور مبارک عرض می شود:

از رسیدن اخبار تلگراف که سلامتی وجود مبارک بود،

به این مژده گر جان فشانم رواست که این مژده آسایش جان ماست ان شاء الله به سلامتی وجود مبارک مراجعت از انزلی بفرمایید و کمینه هم منتظر همین مژده هستم و هرطور فرمایش بشود اطاعت حکم همایون خواهد نمود، اگر زنده بمانیم.

اهالی حرم همگی صحیح و سالمند. خاطر مبارک آسوده باشد.

انیس الدوله به تاریخ ۶ شهر ربیع الثانی

ص: ۲۹۹

از تهران به قزوین

به خاک پای مبارک روحنا فداه

محمد حسین خان بویراحمدی حالا که دو ساعت به غروب روز سه شنبه پنجم ماه است وارد این خانه که اصطبل همایونی است شد. به نواب معتمد الدوله ورود او را تلگراف کردم که آسوده باشد. زیاده عرض و جسارتی ندارد.

یوسف

ص: ۳۰۰

سند شماره ۱۷: [تلگراف شمس الدوله به ناصر الدین شاه]

از تهران به قزوین

جواب دستخط مبارک:

خداوند ان شاء الله وجود مبارک را به سلامت مراجعت بدارد غیر این آرزویی ندارد.

شمس الدوله

به تاریخ ۶ شهر ربیع الثانی

ص: ۳۰۱

از تهران به قزوین

به خاک پای مبارک اقدس همایون روحنا فداه

به زیارت تلگراف همایونی در فقره تعمیرات عمارات دیوانی قزوین قرین مفاخرت گردید، معجلا حاجی استاد علی را روانه خواهد داشت که برآورد مخارج آن را کرده، دست بکار بزند و از قیمت غله قزوین آنجاهایی را که مقرر فرموده اند تعمیر کند.

یوسف

به تاریخ ۷ شهر ربیع الثانی

ص: ۳۰۲

از تهران به قزوین

جواب به خاک پای مبارک اقدس همایون روحنا فداه عرض و جسارت می شود که:

به زیارت تلگراف سرافرازی حاصل کرد، امروز که روز پنجشنبه هفتم است، صبح حاجی استاد علی را خواست و تأکید زیادی کرد که معجلا روانه قزوین شود و خواهد رفت، ان شاء الله تعالی اوامر علیه را انجام خواهد داد.

حضرت والا آقای نایب السلطنه هنوز وارد شهر نشده اند، بعد از ورود، حکم همایونی را در مرخصی چند نفر محبوسین انبار، غیر از برادر میر شب اجرا خواهد داشت.

حشمت (۱) الدوله در محمره است و این چند روزها وارد دزفول و شوشتر خواهد شد.

سؤال و جواب تلگرافی می شود و تنخواه دیوان از وجه نظام و کشیکخانه و غیره، ان شاء الله به حیثه وصول خواهد رسید. خاطر همایون به فضل الهی آسوده باشد.

زیاده عرض و جسارتی ندارد

الامر الاقدس مطاع.

یوسف

به تاریخ ۷ شهر ربیع الثانی

ص: ۳۰۳

نور چشم مکرم آقای سلطان حسین میرزا

ان شاء الله در زیر سایه اقدس همایونی روحنا فداه همیشه به سلامت هستند، از ظهور مرحمت خسروانه سر به اوج سماوات رساندیم. خداوند ان شاء الله آن وجود مبارک را در حفظ خود نگاه بدارد و این کمینه را به تصدق مرحمت همایونی روحنا فداه بگرداند، لله الحمد سلامتی حاصل است.

قمر السلطنه

به تاریخ ۷ شهر ربیع الثانی

ص: ۳۰۴

از تهران به زنجان

به حضور مهر ظهور و خاک پای جواهر آسای مبارک سرکار اعلیحضرت قدر قدرت اقدس شهریاری روحی و روح العالمین فداه:

این غلام روز پنجشنبه به تهران وارد شد، زیارت تلگراف همایون که به افتخار کمترین غلام جان نثار از قزوین عز صدور یافته مفتخر و مباهی گردیده. خبر تازه قابل به عرض نیست. الحمد لله از توجهات بلانهایات همایونی شهر و توابع در کمال نظم و آسودگی [است]. الان هم آغاباشی را خواسته، از احوال خادمان حرم جلالت سؤال نمود، الحمد لله همگی سالم و مشغول دعاگویی وجود مبارک هستند. حسب الامر قدرقدر جهان مطاع پانزده نفر از مقصرین انبار مبارکه را که تقصیرشان کم باشد بعد از رسیدگی و عرض کردن اسامی آنها مرخص می نماید.

غلام جان نثار کامران

به تاریخ ۷ شهر ربیع الثانی

گیرنده مطلب. میرزا زین العابدین

ص: ۳۰۵

از تهران به زنجان

جواب:

فرزندی آجودان مخصوص عنایت مخصوص

اعلیحضرت همایون شاهنشاهی که هزار جان ناقابل این بنده فدای خاک پای مبارکش باد بحمد الله مایه سرافرازی گردید. پیر بودم، جوان شدم، ناتوان بودم، توانا [یی] یافتم. خداوند عالم ظل ظل الاهی شاهنشاهی اسلام پناه روحی فداه را بر مفارق عالمیان مستدام دارد. روزها اغلبا دربار همایون حضور بندگان شاهنشاه زاده اعظم نایب السلطنه روحی فداه حاضرم.

دعای وجود مبارک و سعادت و اقبال مراجعت به مقرر سلطنت را از خداوند متعال لیلا و نهارا مسئلت می کنم. ان شاء الله مزاج شریف آن فرزند هم در کنف سلامت و استقامت است.

مؤید الدوله

به تاریخ ۱۲ شهر ربیع الثانی

ص: ۳۰۶

از تهران به زنجان

جواب:

مقرب الخاقان آجودان مخصوص

شما که خودتان از وضع اقساط گمرک اطلاع دارید و می دانید که پول گمرک آخر هر قسط برات از محل باید برسد، با وجود آن قرار دادم از هشتم این ماه وجوه برات تحویلی شما را نقد امین لشکر به گماشته شما بدهد، ضرر تنزیل مدت برات را هم محض این که عمل شما به خوبی بگذرد، از خود ضرر خواهد داد و در سیم این ماه هم قسط اول را به گماشته شما می دهد. خاطر شما آسوده باشد.

مستوفی الممالک

به تاریخ ۱۲ شهر ربیع الثانی

ص: ۳۰۷

امین اقدس عرض می کند: تصدق خاکپای اقدس همایونت شوم. فرمایشات شاهانه را معتمد الحرم بیان نمود، چون دلیل بر سلامتی وجود مبارک بود، نزدیک بر آن شده بود که روح از بدن مفارقت کند. بعد از حمد الهی، سجده شکر به جای آوردم. در باب شرفیابی حضور مبارک در انزلی فرموده بودید.

«بدین مژده گر جان فشانم رواست که این مژده آسایش جان ماست».

زیلی نفرماید، ماه تابان بگوئید. سایر بچه ها هم نبات شدند. همان نبات که می فرمودید، بخصوص بچه او از بیری خان خیلی مقبول تر است. دیگر عرضی به جز دعاگویی وجود مبارک نیست، طوری شد که آغا بهرام از زیارت محروم ماند. از غلام جان نثار، ملیجک چیزی نفرمودید. امین اقدس و تومان آغا دو سه روز احوال نداشتند، الحمد لله به کلی رفع کسالت آنها شد. سایر اهالی حرم خانه مبارک جمیعا صحیح و سالم، به دعاگویی وجود مبارک مشغولند. التفات قبله عالم را به همه رساندم. در روز گذشته باغ را قرق نموده به کل حرم تکلیف گردش باغ را نموده، هیچ کدام قبول نکردند و گفتند: بی وجود قبله عالم صفایی ندارد. روز شنبه گذشته بعضی از اهالی حرم خانه به حضرت عبد العظیم (ع) مشرف شدند و به دعاگویی مشغول شده در کمال نظم مراجعت به حرم خانه مبارک نمودند. اسامی آنها از این قرار است:

گلین خانم، زینت السلطنه، زهرا سلطان خانم، عالیه خانم، صاحب سلطان خانم و سلطان

خانم. اهل قهوه خانه، چند نفر از آقایان و این چاکر همراه بودیم. انیس الدوله با والده آقای نایب السلطنه اگر بخواهند با چند نفر از خادمان حرم تشریف فرمای کاشانک و منظریه و کامرانیه بشوند، مرخص هستند یا خیر.

معمد الحرم

ص: ۳۰۹

از تهران به زنجان

خدمت جناب آقای آجودان مخصوص دام اقباله

آقا خان مستغنی از معرفی است. میرزا عباس خان هم در تبریز همین طور بود بعد از چندین سال راه عبور اعلیحضرت شاهنشاهی روح العالمین فداه از این راه شده است در ذمه خود جنابعالی است که به این دو نفر اظهار التفاتی بشود. اینها موجب دیوانی که ندارند، به یک اسم یا نشان مفتخر شوند اسباب افتخار من است، تا عمر دارم از شما ممنون هستم.

مخبر الدوله

به تاریخ ۱۲ شهر ربیع الثانی

ص: ۳۱۰

از تهران به زنجان

جواب:

مقرب الخاقان آقای آجودان مخصوص

اولا احوال این بنده را جویا شدید، بخدا قسم است، به صدق و به قول مرحوم حاجب الدوله و به قول صدق خودم، به همه انبیا و اولیا قسم است که دوری از آستان مبارک و دوری از حضور مبارک هیچ قسم حالت نگذاشته است، طوری اثر دارد که خدا بخواهد بیستم شهر جمادی الاول عازم هستم از راه گیلان به زودی شرفیاب خواهم شد.

در باب فقره وجه برات سه هزار تومان اولاد نایب الایاله را حضرت اجل حکم فرمودند این دو روزه گرفته به برات دارها می رساند. به اطلاع جناب آقا. ثانیاً در آستان مبارک حضرت والا، آقای نایب السلطنه هستم. سرکار نواب حاجی بهاء الدوله خدمت سرکار عرض می کند که چون چشم امید همه دنیا به آستان پاک مبارک است گاهی به زیارت آن آستان مشرف هستید یادی از این بندگان بکنید. خان (۱) نایب هم همین استدعا را دارد.

امین حضور

۱۲ شهر ربیع الثانی

گیرنده مطلب: میرزا زین العابدین

ص: ۳۱۱

۱- اصل: خوان

از تهران به زنجان

سنه ۱۲۹۵

خداوند عالم جان این پیر غلام جان نثار را تصدق وجود مبارک کند. روزنامه‌چه تلگرافی عمارات مبارکات و غیره را خواسته بودید، از قراری است که به خاک پای جواهر آسای اقدس همایون شهریاری روح العالمین فداه عرض می شود:

عرض اول عمارات مبارکات از اقبال بی زوال روزافزون جمیعا بانظم، باقاعده، پاشورها را تمیز، باصفا، آبهای جاری در نهرها و صفای باغ به حدی است که مثل قطعات بهشت می ماند، ولی بی وجود مبارک قبله عالم و عالمیان روحی فداه صفایی ندارد. باغبان (۱) انگلیس همه روزه صبح زود می آید تا وقت ظهر اینجا به باغبانان دستورالعمل می دهد، آن وقت می رود. ورودی نارنجستان را کلا برچیدیم و دو سه بارانهای کاملی (۲) آمده، درختها به مثل زمرد شده، برگهای درختها و آب قنات مبارکه ناصری به همان قسم است که به نظر کیمیا اثر مبارک روحی فداه رسیده است. یک ذرع و یک چهارک از فواره ورمی جهد و باغ میدان هم خیلی باصفا شده و قراولان عمارات مبارکات جمیع منظم دور عمارات مبارک تفنگها را چمباتمه زده خیلی مواظب هستند و دربهای عمارات جمیعا را بسته و تیغه (۳) کرده، هیچ درب باز نیست بجز درب سلام و

ص: ۳۱۲

۱- اصل: باغ بآن

۲- اصل: کاملا

۳- اصل: تیغه

هم غدقن کرده بجز سرایدار و باغبان احدی داخل باغ نمی شود و میوه های باغ را در فصلش چیده می برم خدمت معتمد الحرم که بدهد به نواب عالیہ علیہ امین اقدس کہ ترشی بیندازد. دو دفعه هم معتمد الحرم خبر کردند کہ باغ را قرق کند. حرم به گردش می آیند. قرق کردیم، نیامدند.

وضع مردم: کلا به دعاگویی وجود مبارک اشتغال دارند. خداوند جان پیره غلام را تصدق وجود مبارک نماید.

سرایدارباشی

به تاریخ ۱۲ شهر ربیع الثانی

گیرنده مطلب میرزا مهدی خان

ص: ۳۱۳

جواب:

خدمت جنای آقای آجودان مخصوص

علیکم السلام و رحمه الله و برکاته، تلگراف جنابعالی رسید، بحمد الله تعالی که موکب فیروزی کوکب همایونی روحنا فداه به سلامتی وارد میانج شدند، احوالپرسی از مخلص و کارهایی که متعلق به این بنده است فرموده بودند. از توجهات ملوکانه همایونی روحنا فداه احوال این بنده خوب و کارها همه منظم است. روزنامه باغات و قنوت و عمارات از قراری است که عرض می شود.

سه روز متوالی بود که هر روز صبح بسیار زود به باغات می رفتم و شب مراجعت می کردم. بحمد الله کارهای آنجا را موافق خاطر خطیر همایونی روحنا فداه درست کردم.

از خیابان دروازه دولت الی اقدسیه و نیاوران جمیع را دادم بیل زدند. لویر (۱) کردند هر روزی هم که نوبه آب خیابان است یا خودم یا آدم مخصوص می فرستم تا آب خیابان را بدهد و در سر هر موقع از فوج تهران در خیابان قراول گذارده ام که بار و مال متفرقه از خیابان عبور ننماید. بحمد الله در کمال طراوت و خوبی است.

باغ مبارکه عشرت آباد مثل بهشت برین است. سه روز بود که مجرای آب قنات خرابی به هم رسانیده بود. در این سه روز، شب و روز آدم گذاشتم مجری را درست کرده اند و دیروز غروبی که از باغات مراجعت می کردم، خودم ایستادم و آبها را به

ص: ۳۱۴

۱- ویر: پیش آمدگی زمین در کناره گودال، پشته، تپه.

فواره های حوض انداختم. الان دو سنگ و نیم آب از فواره حوضها جاری است.

باغ مبارکه قصر قاجار خیلی خوب و باصفا است. مجرای حوض وسط باغ را مشغول ساختن هستم و همه روزه به حاجی ابو الحسن تأکید می شود. ان شاء الله به زودی تمام خواهد شد و آدم و عمله گذارده مشغول قطعات آنها هستند. ان شاء الله چند روز دیگر تمام خواهد شد.

باغ مبارکه سلطنت آباد نمی توانم عرض کنم چقدر باصفاست از جمیع نهرها آب جاری و باغ هم در نهایت طراوت و خرمی است. آب قنات خود سلطنت آباد دو سنگ و نیم است. آب قنات اصفهانک را هم دو سنگ و نیم است، مشغول تعمیرات و بنایی هستند.

باغ مبارکه نیاوران، باغچه اش باصفا و عمارتش نزدیک به اتمام است، قدری ناتمامی درهای بالاخانه تا چند روز دیگر تمام خواهد شد. آب قنات نزدیک یک سنگ است.

باغ مبارکه اقدسیه هنوز دست به بنایی نزده، لیکن حاجی ابو الحسن قرار داده است که روز شنبه بنا و عمله آنجا بفرستد و حکما روز شنبه عملجات خواهد رفت. آب قنات الان قریب سه سنگ و نیم است. گله متصل در میان خیابان و باغات است و مثل سابق جاها نمی رود.

باغ مبارکه ایلخانی بسیار خوب و باصفاست.

باغ مبارکه لاله زار خیلی خیلی قطعاش خرابی و علف گرفته بود. قرارداد بیل بزند و مشغول بیل زنی هستند آب قنات هم یک سنگ متجاوز است.

باغ مبارکه نگارستان خیلی ... (۱) و بی عیب است. آب قنات هم یک سنگ و نیم می شود. از باغ زیاده تر است، ولی از باغ بیرون نمی رود. و در سر آن باغات جمیعا آدم مخصوصا

ص: ۳۱۵

خودم گذارده ام که شب و روز مشغول نظم هستند. خودم هم یک روز در میان سرکشی جمیع باغات می روم، به موافق التزامی که از مباشرین هر باغ گرفته ام، روز جمعه میان جمیع سرایدار و باغبان و احتسابها را خواهم دید و آن یکصد و پنجاه و چهار نفر کسر نفری آنها را روز جمعه باید سان ببیند که از عدد براتی که به جهت سرایدار و باغبان و غیره صادر می شود یک نفر کم و کسر نخواهد داشت ان شاء الله تعالی در مراجعت موکب همایون به نظر اقدس شهریاری روحنا فداه خواهد رسید که باغات را چطور باید نگاهداشت. خیابانهای دولتی همه جا پاک و تمیز بی عیب است. خودم هر روز عصر و هر شب که به سرکشی قراولخانه ها می روم از جمیع خیابانها را گردش می کنم و بر جمیع خیابانها که قراول گذاشته ام که هم حفظ درختها را بکنند و هم اگر مست و شریری که باشد و هرزگی بکنند بگیرند. دوشان تپه چه عرض کنم باغ مثل زمرد، گلهای سرخ تک تک باز شده، بلبل زیاد، آب قنات قریب سه سنگ صیفی ها همه سبز می شوند. شیر و ببر و پلنگ و طیور وحوش همه در نهایت خوبی می باشند، بنایی هم همه جا مشغول هستند و کار می کنند. شکار هم در کوه و صحرا از حد و حساب بیرون است. یک فقره بسیار قریب بود در دو ماه قبل از این موکب همایونی روحنا فداه به دوشان تپه تشریف بردند یک راس قوچ از باغ لاله زار آوردند و در بالای نی دره ول دادند و رفت در صحرا، سه روز قبل از این که دوشان تپه رفته بودم همان قوچ در سر استخر دوشان تپه دیدم و حالا هم در توی باغ دوشان تپه حاضر و موجود است.

عمارت مبارکه قصر فیروزه بسیار بسیار خوب و باصفا و از هر دو قنات آب جاری و زیاد است. قنات بزرگ هم خوب یک سنگ و نیم آب دارد، هر روزی که به باغات مبارکه می رود، آجودانیه و باغ چال را سرکشی می کنم. آب قناتشان زیاد و عمله و بنا مشغول کارشان هستند. خیلی باصفا و خوب است.

خدمت خان محقق عرض بکنید از جمیع امورات خودتان که به بنده محول فرموده اید همگی منظم است خصوصا قاسم آباد، روزنامه آجودانیه و قاسم آباد را به توسط چاپارپست خدمت سرکار عرض خواهم کرد.

وجیه الله

ص: ۳۱۷

دوشنبه ۱۸ شهر ربیع الثانی ۱۲۹۵

از تهران به میانج

از شاهزاده عبد العظیم عرض کمینه به خاکپای مبارک اقدس شهر یاری روحنا فداه:

محض اطلاع تا بحال از عرایض کمینه هیچ یک قرار داده نشده است، نه اضافه مواجب و سند خانه و قروض و طلبها و قرار با میرزا رضا، به همه جهت باقی است، اگر عرض نماید که درست نموده ایم، عزیز الدوله بی سبب باز معطل است، خلاف است.

جز عنایت پادشاه روحنا فداه چشم مرحمت در انجام امورات آسودگی ندارم و منتظر التفات و مرحمت شاهنشاهی هستم.

عزیز الدوله

ص: ۳۱۸

به تاریخ ۱۸ ربیع الثانیه ۱۲۹۵

التفات حضرت اقدس همایونی روحنا فداه به این کمینه دعاگو رسید. خداوند وجود قبله عالم روحنا فداه را از هر بابت حفظ فرماید و جان ناقابل مرا به قربان وجود مبارک بگرداند. الحمد لله نیمه جانی باقی است که به دعاگویی وجود مبارک صرف شود.

گلین خانم

ص: ۳۱۹

سنه ۱۲۹۵

از تهران به زنجان

جواب:

از سلامتی مزاج مبارک حضرت ظل اللهی روحنا فداه و از تشریف فرمایی موبک همایون روحنا فداه، به زنجان بی نهایت مشعوف شدم. خداوند جان کمینه را به قربان خاک پای مبارک بگرداند. اگر از دوری خاک پای مبارک زنده ماندم به حکم اقدس همایون با حرمخانه به زیارت خاک پای مبارک در انزلی مشرف خواهم شد. این مژده، در نظر مبارک خیلی زود است، اما برای کمینه بسیار دیر است. در هر جهت طالب سلامتی وجود مبارک هستم. الحمد لله حرمخانه همگی احوالشان خوب است، به دعاگویی وجود مبارک مشغول هستند. خاطر مبارک آسوده باشد.

انیس الدوله به تاریخ ۱۲ شهر ربیع الثانی

گیرنده مطلب: میرزا زین العابدین

ص: ۳۲۰

سنه ۱۲۹۵

از تهران به زنجان

جواب:

به حضور مبارک اعلیحضرت شاهنشاهی عرض آستان بوسی می رساند. به تلگراف مبارک کمینه را سرافراز فرموده بودید، خداوند جان ناقابل این کمینه را قربان خاک پای مبارک بگرداند. الحمد لله که مزاج مبارک سالم است، این کمینه هم از تصدق سر مبارک زنده است. این کمینه ولیعهد را هم اگر می خواهد محض نوکری و جانفشانی قبله عالم می خواهد. خداوند جان خودم، ولیعهد و همه کسم را به قربان وجود مبارک بگرداند.

اگر رأی مبارک قرار بگیرد ان شاء الله مراجعت ولیعهد را در رکاب مبارک بیاورند، این کمینه را احیا فرموده اند.

تاج الدوله حاضر است عرض آستان بوسی می رساند.

شکوه السلطنه به تاریخ ۱۲ شهر ربیع الثانی

گیرنده مطلب: میرزا زین العابدین

ص: ۳۲۱

قربان خاک پای اقدس همایونت شوم

زیارت سواد دستخط مبارک جهان مطاع شاهانه موجب کمال مفاخرت و مباهات شد. خداوند سایه مبارک را از سر این کمینه کم نفرماید. مطلقا عرض و مطلبی نیست و سوای سلامتی وجود مبارک آرزویی ندارم مگر فیض حضور مبارک را. بچه گربه ها و زیبایی در کمال صحت و سلامت با همدیگر بازی می کنند و ملالی ندارند. حیف که شما تشریف ندارید که تماشا کنید. از غلام جان نثار ملیجک هیچ نفرمودید، ان شاء الله در رکاب مبارک تا فرنگستان خواهد بود.

امین اقدس

رمز دیگر

به خاک پای مبارک عرض کنید، عالیه خانم، عرض می کند فرش تابستانی ندارم و به خاک پای مبارک عرض کردم فرمودید می دهم، حالا مرحمت کنید که بی فرش هستم.

ص: ۳۲۲

به خاک پای مبارک

از سلامتی مزاج مبارک اقدس همایون روحنا فداه شکر خدا را کردم، بسیار خوشنودم، فرمودند از احوال کمینه خواسته بودید، از مرحمت اقدس همایون در زیر سایه مبارک زنده هستم، نیم جانی برای دعاگویی وجود مبارک باقی است. شنبه گذشته مهمان منیر السلطنه بودیم با همه اهل حرمخانه رفتیم حضرت عبد العظیم، شاه را دعا کردیم. [در] باغ مهد علیا، نهار و عصرانه صرف شد، اهل حرمخانه احوالشان خوب است. نهایت صحت را دارند، خاطر مبارک آسوده باشد. روز شنبه آینده همه حرمخانه در قصر قاجار مهمان کمینه هستند. جمعه هوای خوشی بود، مهمانی را پس انداختیم.

انیس الدوله دوشنبه ۱۸ ربیع الثانی از تهران به میانج

ص: ۳۲۳

دوشنبه ۱۸ ربیع الثانی

از تهران به میانج

به خاک پای مبارک

تصدق وجود مبارکت گردیم. از تلگرافی که مرحمت فرموده بودند، زیاد از مرحمت‌های ملوکانه امیدوار شدیم، از سلامتی وجود مبارک شکر بجا آوردیم، احوال کمینه گان در زیر سایه اقدس شهریاری خوب است. به دعای وجود مبارک مشغول هستیم.

تومان آغا و توران آغا (۱)

ص: ۳۲۴

۱- تومان آغا و توران آغا ملقب به فروغ الدوله و فخر الدوله خواهران تنی و دختران ناصر الدین شاه بودند، فخر الدوله زنی زیبا و ادیب و شاعر بوده است که در سن سی و سه سالگی بر اثر بیماری سل درگذشت. تومان آغا معروف به فروغ الدوله نیز همسر ظهیر الدوله و زنی نکته سنج و شاعر بوده است. ر. ک. روزنامه خاطرات ناصر الدین شاه در سفر اول فرنگستان. به کوشش دکتر محمد اسماعیل رضوانی، فاطمه قاضیها. ج اول، چاپ دوم، ص ۳۷۲.

از تهران

به تاریخ ۱۹ شهر ربیع الثانیه سنه ۱۲۹۵

در میانج

جواب: مقرب الخاقان مؤتمن السلطان آجودان مخصوص

خداوند جان ناقابل مرا به تصدق خاک پای مبارک نماید و سایه معدلت همایونی را بر مفارق جمیع اهل ایران علی الخصوص این غلام آستان مبارک ان شاء الله پاینده و مستدام بدارد و مژده سلامتی و بشارت و استقامت ذات کامل الصفات همایون جانی تازه و روانی بی اندازه بخشد. از مرحمت و مکرمت قبله عالم روحنا و روح العالمین فداه احوال این غلام آستان همایون خوب و به خدمات محوله مشغول است. اهالی حرم جلالت همگی سلامتند. شهر و توابع بحمد الله در کمال نظم و خبر تازه قابل عرض به هیچ وجه نیست. دیروز را به سرکشی دوشان تپه رفته بودم، بسیار منتظم و خیلی پاکیزه بود. محض میل خاطر همایون حکومت قم و کاشان را به اعتضاد الدوله واگذار نمود.

همین دو سه روزه روانه خواهد شد. نواب فخر الملوک را هم خواهد برد.

عزیز الدوله در حضرت عبد العظیم التحیه و السلام مانده است. هرچه هم فرستادم نیامده می گوید قرض را بدهید، عمل خانه مرا درست کنید تا بیایم به عرض خاک پای مبارک برسانید. در فقره عزیز الدوله هرچه مقرر فرمایند ابلاغ نمایید.

نایب السلطنه

ص: ۳۲۵

از تهران

به تاریخ ۱۹ شهر ربیع الثانی سنه ۱۲۹۵

در میانج

جواب: مقرب الخاقان آجودان مخصوص

معمار باشی بی کار نیست، ولی در این چند روز در کمال اهتمام مشغول خواهد شد.

روزنامه بنیایی را این دو روزه بطور اختصار نوشته در ورود موبک همایون روحنا فداه به تبریز تلگراف می کنم که به نظر مبارک برسانید.

در سایر خدمات مرجوعه نیز نهایت مراقبت را دارم. خاطر مبارک ملوکانه از هر جهت مطمئن باشد.

اعتضاد السلطنه

ص: ۳۲۶

تلگراف رمز مرخصی اهالی حرمخانه به کامرانیه زیارت شد، اهالی حرمخانه بحمد الله همگی سالمند. روز شانزدهم اهل حرمخانه کلا مهمان والده نایب السلطنه بودند، در حضرت عبد العظیم، در باغ مهد علیا صرف نهار و عصرانه شد. همگی را در کمال نظم برده عصر مراجعت فرمودند. امین اقدس در حین مراجعت به اتفاق آغا بهرام به علی آباد رفته سرکشی نموده و ملحق شدند چند نفر از قرار تفصیل معذور از رفتن بودند. گلین خانم، تومان آغا، توران آغا، عفت السلطنه، دلپسند خانم و چند نفر از اهل قهوه خانه. تومان آغا به نوبه غیبین و سرفه، شیرازی کوچک به قولنج عصبانی مبتلا شدند.

میرزا لقمان معالجه نمود خوب شدند. تمام اطبا همه روزه به جهت کلیه معالجه حاضرند. تا حال بقدر سی نفر را معالجه نموده اند و خوب مواظب هستند. گلین خانم شب جمعه پانزدهم به قولنج شدید گرفتار شد، تمام اطبا بودند، میرزا لقمان از حالت ایشان مستحضر شده دستورالعمل داد و ایشان را از بعضی ماکولات منع کرد و مراجعت نمود، همان شب قدری قارچ و ماست میل فرمودند. نزدیک به آن شده بود که تصدق فرق مبارک بشود، از اقبال پادشاهی، میرزا سید رضی و میرزا زین العابدین معالجه کردند و رفع شد. دو مسهل روغن چراغ میل فرمودند، حالا را قدری بهتر هستند. انیس الدوله عرض می کند که خدای نخواستہ مذکور شد به وجود مبارک کسالتی عارض شده است و نمک میل فرمودند موجب تشویش کمینه و سایر اهالی حرمخانه گشت. خداوند جان همه ما را تصدق وجود مبارک نماید.

معتمد الحرم

ص: ۳۲۷

دوشنبه ۱۸ شهر ربیع الثانی از سنه ۱۲۹۵

از تهران به میانج

جواب: تلگراف آجودان مخصوص

حسب الامر محض مرحمت شاهنشاهانه پرسش حالی فرموده بودید. بحمد الله در ظل مرحمت ملوکانه سلامتی حاصل است و به دعای سلامتی وجود مبارک لیلا و نهارا مشغول. از کثرت عارضین قزوین و خمسه و ابتدای خاک آذربایجان مقرر فرموده بودند اینجا هم این قدر عارض است که روزی هشت ساعت در دیوانخانه مبارکه با نهایت دقت و ارسائی می شود و تمامی ندارد. ان شاء الله به سلامتی وجود مبارک همه را به عدل و انصاف تمام کرده به دعای دولت ابد مدت مستدام می دارد و این که مقرر فرموده اید که عارضین ولایات قزوین و خمسه و آذربایجان را تا مراجعت موکب همایون تمام نماید و به ورود انزلی عرض اتمام را نمایند، معلوم است همه خدمتگزاران و جان نثاران را لازم است که در رفع ظلم از مظلومین خاصه در غیاب موکب همایون، نهایت اهتمام را نمایند.

عریضه هم دیروز به توسط چاپار آقای عضد الدوله عرض شد که جوف پاکت سر به مهر شماسست تا ورود تبریز می رسد و از تفصیل امور مستحضر می شوید.

معز الدوله

ص: ۳۲۸

دوشنبه ۱۸ ربیع الثانی

از تهران به میانج

جواب: خدمت جناب آقای آجودان مخصوص دام مجده العالی

اخبار خارجه جداگانه عرض شد. اخبار داخله هم در ذیل عرض می شود:

هوبل در کوه زر است، چهار روز است رفته است، خبر تازه از او ندارم. فارس، خراسان، کرمانشاهان، عربستان، گیلان، مازندران، آذربایجان و سایر ولایات دیگر بحمد الله تعالی از میان اقبال بی زوال اعلیحضرت شاهنشاهی خلد الله ملکه امن و امان است. حکام بزرگ و کوچک هر کس در مرکز حکومت مستقر و مستقل هستند. روزنامجات تلگرافی به رسم سابق هفته [ای] دو روز از کل ولایات گرفته می شود و خدمت بندگان، جناب مستطاب اجل اعظم آقا داده می شود. دربار اعظم سوای دوشنبه و جمعه همه روزه باز است و تمام وزرا و شاهزادگان و اولیای دولت علیه جمع می شوند و مشغول انجام امور و مهمات مملکتی و غیره هستند. وضع رفتار و سلوک بندگان اجل اعظم آقا دام اقباله به تمام طبقات و رجال دولت بسیار خوب است. زاید الوصف مواظب کل امورات هستند.

از برای انتظام سیم عربستان کمال اهتمام و کوشش را دارند و تلگرافهای بسیار سخت به حکام آن طرفها فرموده اند. روز به روز حالت انتظام آن سمت و استقرار سیم تلگراف بهتر و خوبتر می شود حکومت عربستان از محرمه تا ده پانزده روز دیگر قبول خواهد رسید. اخبار تازه [ای] که قابل عرض باشد در داخله مملکت نیست. در ملایر مردی

شب زهر خورد و مرد. در قم چند نفر سگته کرده اند. حضرت ظل السلطان وارد اصفهان شدند. کردستان، خرم آباد، همدان، نیشابور، مشهد، سبزوار بارانهای خیلی خوب آمده است. تمام رجال دولت با کمال اهتمام هریک مشغول خدمات محوله هستند. خیلی بیشتر از وقتی که موبک اقدس همایون اعلی در حوالی ظهرها تشریف فرما می بودند.

مخبر الدوله ۱۸ شهر ربیع الثانی

ص: ۳۳۰

سند شماره ۴۱: [تلگراف مستوفی الممالک]

از تهران به میانج

ص: ۳۳۱

عرض خاکپای مبارک همایونی روحنا فداه جسارت می شود:

مقرر فرموده بودند، کاروانسرای قدیم کرج تعمیر شود. جناب علاء الدوله معمار فرستاده، برآورد کرده اند، هزار و پانصد تومان خرج دارد. هرطور امر و مقرر فرمایند اطاعت خواهد شد.

مستوفی الممالک عصر یوم شنبه به تاریخ ۱۶ شهر ربیع الثانی، سنه ۱۲۹۵

ص: ۳۳۲

اشاره

از تهران به تبریز

جواب: آجودان مخصوص دعا می رساند

روزنامه مختصر بنایی که امروز آدم فرستاده سرکشی به اغلب آنها کرد، روزنامه آورده اند و بعضی را هم اطلاع خارجی هست، از قراری است که تلگراف می شود، مباشرین را آسوده نمی گذارم که غفلت کنند. مراتب را به عرض حضور مبارک برسانید.

وزیر علوم به تاریخ ۲۰ شهر ربیع الثانی سنه ۱۲۹۵

روزنامه بنایی بیوتات نظام به توسط نواب وجیه الله میرزا که مشغول هستند

در قورخانه جدید مشغول کاشیکاری روی کار و سردر و حجاری حوض و آجرکاری انبار هستند و عملجات زیاد است.

در قراولخانه جلو خانه جناب ناصر الملک تازه مشغول پی برداری شده اند.

قراولخانه مشهور به تکیه ملاقدیر از شفت کاری بیرون آمده مشغول تراش چینی هستند و دو سه روز دیگر تمام می شود.

قراولخانه دروازه ناصریه و قراولخانه دروازه قدیمی شمیران از بنائی و حجاری و تراش چینی مدتی است که تمام شده.

دروازه ناصریه مشغول خرابی و پی برداری هستند.

ص: ۳۳۳

دیوار پشت میدان مشق خراب شده بود مشغول هستند به ساختن آن در اطاق نظام و سایر بیوبات هرچه تعمیری برسد مشغول هستند.

در انبار جدید توپخانه و انبار تفنگ و فشنگ از امروز مشغول بنایی شده اند.

عمارت مبارک دوشان تپه را مدتی است مشغول تعمیرات و نوسازی هستند.

بنایی متعلق به مقرب الخاقان معمارباشی

در میدان ارک مشغول سنگ و فرش و تعمیر جدول هستند و رنگ طارمی هم شده است. دیوار پشت دار النظاره خراب شده بود، مشغول بنایی و ساختن هستند.

در حمام خاص مشغول تعمیرات هستند.

حمام نواب امین الدوله مشغول تعمیر و نقاشی هستند.

در اندرون سروستان مشغول تعمیر نارنجستان و غیره می باشند، ستون عمارت بادگیر در دست است.

در اندرونها هر تعمیری لازم باشد عملجات برده و می برند.

عکاسخانه قدیم مشغول بنایی هستند.

منزل وزیر دول خارجه که اندرون است مشغول هستند، سایر عمارت اندرونها هرچه تعمیری بخواهد مشغول می شوند.

در بهشت امین هم مشغول تعمیر هستند.

طره و بخاری شمس العماره تمام شده است، به ملاحظه بارندگی چند روز تأمل شد.

امروز فردا مشغول می شوند.

باغات خارج شهر متعلق به عالی جاه حاجی ابو الحسن معمار

در قصر قاجار مشغول ساختن راه آب جدید هستند.

سلطنت آباد و اداری [؟] و سنگ فرش دوره فرنگی تمام شده است. در دو طرف دریاچه

مشغول سنگ واداری و آجرچینی هستند.

سردر سپهسالاری هرچه تعمیر داشت تمام شده خیابان سر تکیه مشغول بنایی و تعمیر هستند.

عمارت مبارکه نیاوران مشغول تعمیرات دیوانخانه و کاغذچسبانی هستند، سنگ واداری چه ها و مهرکشی و تعمیر جدول تمام شده است.

در دولت آباد مشغول تعمیرات شده اند.

فاضل حوض میدان با سبزه میدان نهر او تمام شده است.

سایر باغات هم بعد از این هر تعمیری بخواهند می نمایند.

در مریضخانه هم مشغول کارهای لازم که برآورد شده هستند.

ص: ۳۳۵

قربان خاکپای جواهر آسای اقدس همایونت شوم

محضاً لله و تصدق وجود مبارک از این سفر میمنت اثر به عرض خانه زاد بی کس بیچاره رسیدگی فرمایید. خانه زاد به حبس و زنجیر در آستان مبارک راضی نبوده و به کرمانشاهان نمی ماند. محض امثال امر هشت ماه است به کرمانشاهان آمده ساعتی هزار سال از حبس و زنجیر بدتر بود. به خاکپای مبارک و اولیای دولت مکرر عریضه نموده که خانه زاد از ارث پدری چیزی نمی خواهد. همین قدر آسوده به دعاگویی وجود مبارک اشتغال نماید و مکرر به خاکپای مبارک در وصول طلب دیوان این غلام عرض نموده و پیش از همه اطاعت می نماید این که در فقره سند جزئی مسامحه داشت محض این بود که خدام آستان مبارک تحقیق از حالت و درد این خانه زاد بفرمایند برعکس به خاکپای مبارک مشتبه نمودند استدعایی که از رحم و عدالت ملوکانه دارد محضاً لله و محض تصدق راه و سفر مبارک خانه زاد بعد از همه خدمات و جان نثاری مرخص فرمایند یا در دار الخلافه برده به حضرت اشرف والا آقای نایب السلطنه و یا جناب اجل اعظم آقا باشد، و اگر در دار الخلافه مرخص نیست بماند، یا در فارس و یا در خدمت نواب والا مؤید الدوله، و یا در همدان متوقف باشد و به دعای وجود مبارک اشتغال نماید.

با وجود خانه و عیال و اولاد و ملک، خانه زاد راضی به ولایت غربت و گدایی می باشد و در کرمانشاهان نباشد. خداوند جان این غلام خانه زاد بی کس بیچاره را به قربان وجود مبارک نماید.

خانه زاد جان نثار ابراهیم ابن عماد الدوله به تاریخ ۲۲ شهر ربیع الثانی سنه ۱۲۹۵

سند شماره ۴۴: [پیش نویسی تلگراف ناصر الدین شاه به شکوه السلطنه مادر ولیعهد]

[متن دستخط شاه]:

به شکوه السلطنه تلگراف شود که، عریضه که نوشته بودی رسید، الحمد لله احوال ما و ولیعهد خوب است، همه بچه ها را در تبریز دیدم، ما شاء الله همه خوب و بامزه هستند، بخصوص حسینعلی میرزا، خیلی بچه ترک شیطان بامزه ایست.

ص: ۳۳۷

سند شماره ۴۵: [پیش نویسی تلگراف ناصر الدین شاه به بدر السلطنه]

[متن دستخط شاه]:

به بدر السلطنه تلگراف بشود که عریضه ات رسید در فقره برادرت نوشته بودی ان شاء الله تهران حکم خواهد شد.

ص: ۳۳۸

جواب: مقرب الخاقان، مؤتمن السلطان آجودان مخصوص

خداوند جان ناقابل این غلام آستان ملایک پاسبان همایون را به قربان و تصدق خاکپای مبارک همایونی نماید. از مرحمت و عنایت و توجه خاطر خطیر همایون احوالم خوب شد. هر روز بدون دقیقه [ای] غفلت به دعای بقای وجود مسعود مبارک و خدمات مرجوعه و محوله مشغول است، و هزاران هزار شکر و سپاس که بحمد الله موبک مسعود همایون به قر و اقبال و فیروزی و صحت و سلامتی به تبریز وارد و نزول اجلال فرمودند، و ان شاء الله تعالی روزی باشد که مژده معاودت موبک جهان پیمای همایون را همین طور به کمترین جان نثار و غلام سرکار اعلیحضرت اقدس همایون شاهنشاهی روحنا و روح العالمین فداه تبلیغ نمایند.

الحمد لله و المنه از توجهات بلانهایت شاهنشاهی امورات دار الخلافه و سایر ولایات کلا منسق و در کمال انتظام است. بدون اغراق الحمد لله به قدری منظم است که به هیچ وجه من الوجوه خبری که قابل به عرض باشد نیست. اهالی فارغ بال و آسوده در کمال راحت مشغول دعاگویی وجود مسعود مبارک هستند. همه جا امن و منظم و در مراقبت و مواظبت کوتاهی نمی شود. اهالی حرم جلالت جمیعا صحیح و سالم مشغول دعاگویی وجود مسعود مبارک هستند. عضد الدوله جمعه به تهران وارد شدند. بعد از پانزده بیست روز به قزوین می گویند معاودت خواهم کرد.

نایب السلطنه امیر کبیر به تاریخ ۲۵ ربیع الثانی ۱۲۹۵

از تهران به تبریز

به توسط آجودان مخصوص به خاکپای مبارک همایون روحنا فداه عرض و جسارت می شود

حمد خدای را که بشارت استقامت مزاج مبارک متواتر و متوالی رسیده و می رسد و به جهت قلب این غلام جان نثار قوتی فوق قوت است می دهد، خدا انشاء الله جان این غلام را تصدق وجود مسعود مبارک نماید از توجهات ملوکانه احوال چاکر به قدری که صرف خدمت دولت بشود خوب است. شاهزادگان و وزرا همه روزه در دربار اعظم غیر از ایام تعطیل حاضرند و همه با کمال صدق و ارادت مشغول خدمت و دعاگویی می باشند. از ولایات و سرحدات خیر تازه هیچ نرسیده است. امورات به فضل الله تعالی و میامن میمنت پاک و صاف همایونی در عالم خود و به مزاج خود منظم و مضبوط است.

دار الخلافه و ولایات سایره نظام و غیر نظام همه در حالت آسودگی و امنیت هستند.

استاد حاجی علی تعمیرات عمارات قزوین را برآورد کرده است. صورت او را نه هزار [و] پانصد [و] پنجاه تومان بازدید کرده است. در قزوین دیوان چهار هزار خروار جنس دارد که به قیمت اودئیل پنج هزار تومان می شود. جنس بیرون نیامده را خالی از اشکال نیست که بتوان به کسی فروخت و تنخواه آن را به مصرف بنایی قزوین رسانید، فرضا بتوان تنخواه قیمت جنس را پای بنایی گذاشت، چهار هزار [و] پانصد تومان دیگر باقی خواهد ماند. هرطور در این فقرات امر و مقرر فرمایند اطاعت خواهد شد. از گندم انبار تهران مقرر فرموده بودند ماهی هزار خروار مبیع شود. دو هزار خروار از بابت ربیع الثانی و جمادی الاول به میرزا محمود وزیر مبیع شده است. بحمد الله ارزانی است و گندم چندان طالب ندارد. به جهت جیره اردوی استرآباد دو هزار تومان از خزانه تحویل

گماشتگان نظام شد که ببرند برسانند و ماه به ماه ان شاء الله جیره آنها خواهد رسید. جیره اصفهان را هم که حضرت والا ظل السلطان خواهد رساند.

جیره نظام هم که قریب چهارده هزار تومان با ده هزار تومان پولی که از خزانه اندرون داده شده است، تتمه هم بعد خواهد رسید. سردار شاه نوازخان به اجل سکتہ مرحوم شد. زیاد عرض ندارد. امر اقدس مطاع.

مستوفی الممالک به تاریخ ۲۵ شهر ربیع الثانی، سنه ۱۲۹۵

ص: ۳۴۱

تبریز

به خاکپای مبارک عرض کنید

خداوند جان همه چاکران را تصدق فرماید. امروز که یوم ۲۵ شهر حال است، کل خادمان حرم در کمال سلامتی و استقامت مزاج به دعاگویی وجود مبارک مشغولند. در روز شنبه بیست و سیم شهر حال، کل خادمان حرم جلالت در سلطنت آباد مهمان سرکار انیس الدوله بودند. صبح بسیار زود مہیای رفتن شدند. پنج ساعت از دسته گذشته وارد آنجا شدند، صرف ناهار فرمودند به هزار زحمت یک ساعت از شب گذشته مراجعت به شهر فرمودند، چند نفر کلفت انیس الدوله به جهت کفایت نکردن اسب و کالسکه شب را در آنجا توقف نمودند. آغا علی خواجه در آنجا مانده صبح بسیار زود آنها را آوردند. اگر رأی ملوکانه مقتضی شود که کلیتا گردش خادمان حرم جلالت از باغات و زیارت موقوف شود تا ورود موبک همایونی روحنا فداه ظاهرا بهتر است. به وسیله چاپار مفصلا به عرض رسیده است. جواب همایونی در این مرحله به وسیله تلگراف مرحمت شود که چند روز گردش خادمان حرم موقوف باشد. تا وصول عریضه چاکر و زیارت دستخط همایون به وسیله چاپار بسیار خوب است.

معتمد الحرم

ص: ۳۴۲

از تهران به تبریز

جواب: به حضور مبارک عرض می شود

تلگرافی که به دستخط مبارک فرمودید بر سلامتی مزاج مبارک حضرت ظل اللهی روحنا فداه بود زیارت کردم، غم و اندوه خود را زایل کردم. خداوند وجود مبارک را صد و بیست سال پاینده بدارد. آنی بی وجود مبارک زنده نباشم. فرمودید اگر مطلبی داشته باشم عرض نمایم. اصل مقصد خاصه همان سلامتی وجود ذی جود مبارک اقدس همایون است. ان شاء الله تعالی از این سفر خیریت اثر به مطالب رسیده بزودی مراجعت فرمایید. الحال که به خاک پای مبارک عریضه عرض می کنم میرزا علی طیب مسهل روغن کرچک به کمینه داده خوردم. قدری احوالم معشوش است، تب دارم. هر چند روز یک دفعه قولنج می کنم. الحال چند روزی است از توجهات ملوکانه بهتر هستم. روز شنبه در سلطنت آباد همه حرمخانه مهمان بودند، از هر بابت به همه خوش گذشت، لیکن جای حضرت ظل اللهی خالی بود. بی وجود مبارک صفایی نداشت. با چاپار تبریز دو عریضه عرض کردم. جواب هیچکدام نرسید. ان شاء الله هر دو عریضه به حضور مبارک رسیده است.

انیس الدوله به تاریخ ۲۵ شهر ربیع الثانی سنه ۱۲۹۵

ص: ۳۴۳

از تهران به تبریز

جواب:

به حضور حضرت اقدس شهریارى عرض مى کنم قربان حضور مبارک شوم، بحمد الله و المنه که وجود مبارک سلامت است و به سلامتی وارد شدید. عوض این کمینه امروز غلام زاده های حقیقی قبله عالم البته خدمت می کنند و آستان مبارک را عوض من می بوسند. مطالبی که قابل عرض باشد ندارد. الحمد لله از تصدق سر مبارکت همه سلامت هستیم.

شکوه السلطنه به تاریخ ۲۵ شهر ربیع الثانی سنه ۱۲۹۵

ص: ۳۴۴

از تهران به تبریز

جواب: تلگراف آجودان مخصوص حضور همایون

تلگرافی که حسب الامر مقرر فرموده بودند زیارت شد از مژده سلامتی ذات مبارک اقدس شاهنشاهانه صد هزار هزار شکر خداوندی به عمل آمد. خداوند عز و جل وجود مبارک اعلیحضرت اقدس روحنا فداه را از همه جهت محفوظ فرماید، سایه بلندپایه ظل الهی را بر مفارق چاکران و کل ایران مستدام فرماید، از دیوانخانه مبارکه تحقیقی شده بود، ایام هفته را مستمرا خود و اجزای دیوانخانه همه روزه حاضر و در نهایت صدق و ارادت به عرایض عارضین واری می شود و بجز روزهای دوشنبه و جمعه که ایام تعطیل است. تخلف نمی شود. این دو روز را هم جمعی از محترمین در بنده منزل حاضرند و باز به انجام امور ایشان مشغول.

دو عرض لازم بود چون موکب همایونی به دولت و اقبال تشریف فرما می شدند و وقت تنگ بود لابد جسارت شد. اول در باب وصیتی است که نواب متعالیه به خط خودشان نوشته اند که حمل نعش ایشان به کربلای معلی شود و در آن آستان مقدس مدفون. خانه زرخریدی هم در کربلا دارند، برای مخارج قبر و حق التولیه خود اجاره همان خانه را مشخص نموده اند. این اوقات هم که نعشهای بسیار از علما شیخ محمد مرحوم و آقا سید اسمعیل و غیره و غیره همه را حسب الامر و اجازه بردند و حالا- وراثت زیاد دلتنگی از این بابت دارند مرخص فرمایند. نعش را به اختصار چهار پنج نفر روانه سازند و همچنین نعش حاجیه بانو مرحومه که وراثت منحصر به یک دختر است، شب و

روز از این بابت نالان و گریان است، محض تفضل ملوکانه این اجازه شود که با نعلش نواب متعالیه ببرند و مانعی نباشد.

دیگر حسب الوصیه نواب متعالیه قرض بسیاری دارند و در مقابل طلبی از نواب مؤید الدوله دارند که در ایام بودن ایشان در دربار همایون که مطالبه باقی کردستان و کرمانشاهان می شد، نواب متعالیه نهایت فتوت و مردانگی نموده، وجهی مافوق القوه قرض کرده به ایشان دستگیری نمودند و تا حالا در رد آن اهمال و به طفره گذرانده، الحمد لله از مرحمت شاهنشاهانه موجب فوق العاده دارند و سه ولایت هم این اوقات ایالتشان مرحمت شد. مستدعی هستم که حکم محکمی به جناب آقا با تلگراف مقرر فرمایند که قرار درستی در ادای طلب مرحومه بدهند. اولاً- خرج حرکت نعلش و ادای این خورده قرض شود. دیگر در تلگراف مشروح تر جایز نبود شما عرض نمایید و حکم را صادر سازید.

معز الدوله به تاریخ ۲۵ ربیع الثانی سنه ۱۲۹۵

ص: ۳۴۶

خدمت جناب آقای آجودان مخصوص

مزاج بنده ناخوش با این که تب دارم حاضرم که فرمایشات و جوابهای آنها زود برسد و خوب انجام پذیر بشود. معدنچی در کوه زر است و چیزی از او نرسیده است که عرض شود. آدم فرستاده ام بلکه قبل از حرکت از سرحد روزنامه کار او را گرفته برساند. به مسیو سچان تا حال مکرر پیغام کرده و نوشته ام که آن قلیل نقره را سکه کند و بفرستد.

هنوز نیاورده اند که انفاد حضور گردد. در دار الخلافه و ممالک محروسه اخباری که قابل عرض باشد نیست. الحمد لله همه جا امنیت است. اصلاح دربخانه همانطور است که در میانج عرض شد. تخلف نمی کند و هفته [ای] پنج روز تمام مردم آنجا حاضرند، بعد از ظهر متفرق می شوند. اخبار خارجه مطلبی که قابل عرض باشد نیست. در روملی بعضی از مردم یاغی شده اند. افواج روس دور آنها هستند، امروز نوشته بودند دو هزار نفر روس را دستگیر کرده اند. اگر در اخبار رمز چیزی قابل عرض باشد البته جناب معتمد الملک عرض کرده اند. بارهای ایران دیروز وارد اکسپوزسیون پاریس شد.

ضیاء الملک امروز به رشت رسیده است. حشمت الدوله در این روزها به شوشتر وارد می شود.

مخبر الدوله به تاریخ ۲۵ شهر ربیع الثانی سنه ۱۲۹۵

ص: ۳۴۷

از تهران به تبریز

جواب: به حضور اقدس شهرباری عرض می کنم

تلگرافی که به سرافرازی این کمینه مرحمت شده بود زیارت کردم، الحمد لله که به سلامتی وارد تبریز شدید. این کمینه هم از تصدق سر مبارک سلامت است و به دعاگویی وجود مبارک مشغول، عرضی به غیر از سلامتی وجود مبارک ندارم.

تاج الدوله به تاریخ ۲۵ شهر ربیع الثانی سنه ۱۲۹۵

ص: ۳۴۸

از تهران به تبریز

جواب:

اخبار تلگرافی که به سرافرازی کمینه شرف صدور یافته بود از سلامتی وجود مسعود مبارک شکر خداوند رحمان نمود. امید آن که در این زودی به زیارت حضور مبارک شرفیاب شود. ملالی بجز مفارقت زیارت حضور مهر ظهور ندارد.

خان بابا خان به آن زبانی که دارد دعاگوی وجود مبارکست.

والده ظل السلطان به تاریخ ۲۵ شهر ربیع الثانی سنه ۱۲۹۵

ص: ۳۴۹

از تهران به تبریز

مقرب الخاقان، معتمد السلطان، آجودان مخصوص

به تاریخ چهارشنبه ۲۷ شهر ربیع الثانی خاطر عاطر مهر مظاهر همایون سرکار اعلیحضرت قدر قدرت اقدس شاهنشاهی روحنا و روح العالمین فداه را قرین اطلاع و آگاهی می دارد که بحمد الله و المنه از توجه کامله شامله ملوکانه امورات دار الخلافه در کمال انتظام است. اهالی حرمخانه مبارکه با سلامت احوال به دعای وجود مسعود مبارک بی زوال مشغولند. از قرار اخبار روزنامه تلگرافی سایر ولایات منظم است. به هیچ وجه خبر قابل عرض خاکپای مبارک نیست. از قراری که روزنامه تلگرافی استرآباد می نویسد فوج شاهرود بسطام و فوج حشمت در بیرون دروازه بسطام با صاحب منصبان در نهایت نظم هستند. از قراری که مذکور شد روز قبل سوار زیادی از طایفه دوچی ها گله گوسفندی که از دهات نزدیک فندرسک را می بردند، اهل ده اجماع کرده سوار ترکمان را شکست داده، چهارده رأس اسب های ترکمان را با گوسفندها می گیرند و دو سه نفر از آنها را هم زخمی کرده اند.

نایب السلطنه امیر کبیر به تاریخ ۲۷ شهر ربیع الثانی سنه ۱۲۹۵

ص: ۳۵۰

از شاه عبد العظیم به تبریز

به آجودان مخصوص

به خاکپای اقدس همایون روحنا فداه عرض نماید جناب آقا فقرات عرایض را متعهد شدند، تمام نمایند جز دو فقره، بسته به
مرحمت و عنایت شاهنشاه روحنا فداه است.

علاوه بر مقرری را دستخط در فهرست فرمودند، ولی مبلغ مشخص نفرمودند. شش هزار تومان قرض بنده را هم مرحمت
فرمایند.

جز پادشاه در حق امثال ما بر دیگری حق عنایتی نیست.

عزیز الدوله ۲۷ شهر ربیع الثانی سنه ۱۲۹۵

ص: ۳۵۱

از تهران به تبریز

به آجودان مخصوص

به عرض خاکپای مبارک برسانید که قبله عالم روحنا فداه اطلاع دارند که حمل و ثور در ولایات معامله موقوف است. در جوزا قسط ولایات حواله می شود و آخر جوزا پول به تهران خواهد رسید. مقصود از عرض این غلامم که چهار هزار تومان طلب فوج عرب و عجم را اگر مقرر می فرمایند از بارس نیل داده بشود، نه این بود که تنخواه موجود در خزانه حاضر است، بلکه منظور این بود که حواله ولایتی نماید یا موعد قسط که رسید داده شود. به حکم ضرورت باید تا آخر جوزا حوصله نمایند در این ضمن از ضیاء الملک هم مطالبه خواهد شد هر کدام زودتر رسید داده خواهد شد. دو هزار تومان تنخواه استرآباد را هم با زحمت راه انداختم. پول در خزانه نبود.

مستوفی الممالک به تاریخ ۲۷ شهر ربیع الثانی سنه ۱۲۹۵

ص: ۳۵۲

از تهران به تبریز

به خاکپای مبارک اعلیحضرت صاحبقرانی روحنا فداه

به سلامتی وجود مسعود همایونی به ملاقات نواب شمس الدوله مسرور از این مرحمت ملوکانه مفتخر و مباهی شدم. تلگراف مرحمت آمیزی هم که در موقع ورود موبک همایون صاحبقرانی به تبریز به ایشان شده بود مزید افتخار گشت. امثال حکم همایونی اسباب ازدیاد دعاگویی تمام خانواده (۱) شده است.

خداوند جان این غلام و همه را قربان وجود مبارک کند.

فدوی، عضد الدوله ۲۷ شهر ربیع الثانی سنه ۱۲۹۵

ص: ۳۵۳

از تهران به تبریز امروز که بیست و هفتم شهر حال است

تلگراف فرمودید از سلامتی مزاج مبارک خوشنود شدم، ان شاء الله تعالی این جزئی نفاخت رفع خواهد شد. همیشه دنبال پا مزید بر صحت مزاج مبارک بوده. الحال هم نافع است. در تهران باران نمی آید، هوا ابر است، لیکن جمعه گذشته قدری تگرک بقدر فندق آمد، ناودانها کار کرد، باز هم خواهد بارید. از التفات شاه احوالم بهتر است. بعد از تنقیه قولنج رفع شد، اگر دیگر نیاید.

قربانت گردم، فرمایش شد بطوری رفتار بکنید که مشغول بشوید خوش بگذرد، مشغولیاتی برای حرمخانه بهتر از این نبود که سایرین را برای حرمخانه مشغولیات بفرستید. بنا نبود که سایرین مانندنی باشند، چگونه شد که مانندنی شدند، در حقیقت احسان حضرت ظل الهی روحنا فداه از حد گذشته در حق حرمخانه عجب انصاف بکار بردید هر روز یک نوع مشغولیات برای حرمخانه پیدا می کنید. از دیشب تا بحال مشغولیات پیدا کرده اند. دیگر لازم به سیر و صفا و مهمانی نیست.

انیس الدوله به تاریخ ۲۷ شهر ربیع الثانی سنه ۱۲۹۵

از کنگاور به تبریز

به خاکپای همایون

این خانه زاد خانه نشین است و کار به کسی ندارد و از دست تعدی حسام السلطنه نزدیک است با عیال و اطفال به طویله مبارکه پناه بیاورد. اگر طلب دارم نمی گیرند. اگر کسی ادعای سی ساله بکند، حکما با قلق در کمال افتضاح می گیرند. تا به حال به قدر سه هزار تومان به رسم جریمه و پیشکش از خانه زاد گرفته اند و به قدر چهار هزار تومان ضرر داده اند. حال دیگر بهانه ندارند، فرستاده املاکی را که بیست و شش سال است مرحوم عماد الدوله خریده اند و بیست سال است به خانه زاد محض مدد معاش مصالحه کرده اند ضبط بکنند که شخصی ادعای یک دانگ و نیم این ملک را دارد. شش ملک خانه زاد را ضبط کرده اند اگر به انصاف و مروت قبله عالم می گنجد این خانه زاد عرض ندارد و الا خانه زاد را از ظلم بی نهایت ایشان خلاص بفرمایید که محتاج شده ام و تصدق سفر فرنگستان محسوب فرمایند که چهار روز آسوده باشم.

مرتضی قلی به تاریخ ۲۸ شهر ربیع الثانی سنه ۱۲۹۵

ص: ۳۵۵

از تهران به تبریز

جواب:

مقرب الخاقان مؤتمن السلطان آجودان مخصوص

ابلاغ تلگرافی در فقره گداهای دار الخلافه رسید، حسب الامر قدر قدر همایون بجز طبقه عجزه که راه معاش آنها از تکدی می گذرد که از حکم مستثنی و خارج فرمودند، سایرین را که صحیح اعضا و غیر معیوبند منع سخت و طرد شدید خواهد نمود که یک نفر در تمام شهر دیده نشود. در اجرای امر قدر قدر بی اختیار و خودداری ندارد.

نایب السلطنه امیر کبیر به تاریخ ۲۹ شهر ربیع الثانی سنه ۱۲۹۵

ص: ۳۵۶

سند شماره ۶۲: [برنامه سفر به خط ناصر الدین شاه]

ص: ۳۵۷

از تهران به مرند

روزنامه ولایات محروسه

حیدر خان دشتی در شیراز به ناخوشی فوت شد. قریب صد و پنجاه خانه وار ایل عرب به طرف اصفهان رفته اند. دو نفر دزد را در شیراز گوش و بینی بریده اند. در اصفهان تدارک ختنه سورانی جلال الدوله در میان است. افواج نظامی در میدان نقش جهان هفته [ای] سه روز مشق می کنند. نواب ظل السلطان به میدان مشق می روند.

انتظام راه های مصطفی قلی خان عرب خیلی خوبست. از جمله در این اوقات غلامهای او جمعی را با شتر و مالشان از دست دزد نجات داده اند.

وکیل الملک سه روز قبل، از قم به طرف تهران آمده است. کرمانشاهان در چهارشنبه گذشته تگرگ درشت طولانی مثل شاخه نبات باریده است. نایب الحکومه با جمعی از اهل شهر مواظبت کرده اند که سیل آب خرابی نرساند و بحمد الله به آسانی گذشته است.

احتشام السلطنه به حرم آباد نزدیک شده است. این دو روزه وارد می شود.

قورخانه و بنه جهانسوز میرزا روانه آق قلعه شده اند، خود شاهزاده بعد می رود به آنجا. از دامغان نوشته اند اردوی نصر الملک خیلی خوب از دامغان گذشته است، کمال انتظام را داشته است، ابتدا به مردم ایذا و اذیت نشده است قلیل چیزی در دامغان گم شده بود، نصر الملک بعینه پیدا کرده و به صاحبش داد.

به تاریخ غره شهر جمادی الاول، سنه ۱۲۹۵

استخراج تلگراف رمز آغاباشی در مرند

غره جمادی الاولی ۱۲۹۵

حسب الامر جهان مطاع الآن به حرم خانه مبارکه رفته، تلگراف رمز را به امین اقدس داده از ایشان احوال پرسیدم، جوابی که عرض کرده اند بعینه عرض می شود:

قربان خاک پای مبارکت گردم

سواد دستخط مبارک را که به رمز شرف صدور یافته بود زیارت شد، بسیار مشعوف و خرم شده، قلب ضعیف را تسلی دادم. خدا به عزت محمد و آل محمد که سایه بلند پایه اقدس شهریاری را از سر این کنیز جان نثار کم نفرمایند. جای شریف خالی، زیبایی و بچه گربه های دیگر همه خوب. بازی می کنند. حیف که تشریف ندارند. الامن در سر سفره ناهار خوردن آنها را تماشا کنید که چقدر مزه دارد.

کمینه بجز محرومی از فیض حضور مطلبی ندارم.

امین اقدس

ص: ۳۵۹

از میانج به جلفا

به عرض خاک پای جواهر آسای اعلیحضرت قدر قدرت ظل الهی روح العالمین فداه

دو سه سال است این چاکران مکرر از اغراض و افساد نصرت الله خان به خاک پای مبارک جسارت ورزید. امر جهان مطاع بر رفع و دفع شرارت و اغراض ایشان صادر شده و مقرر فرموده اند بجز امر حکومت خود به سایر طوالتش ادعای برتری ننمایند. بعد از معاودت قزوین و ورود کیوان که هنوز اردوی کیوان شکوه از خاک آذربایجان نگذشته است بیشتر از پیش اسباب اغتشاش را فراهم آورده ادعای ریاست و سرحد داری می نمایند. عموم رعیت و نوکر و اهل طایفه از حرکات مغرضانه مشار الیه متوهم شده می خواستیم اناث و ذکور به خاک پای مبارک شرفیاب شوند. چاکران نوعی آنها را به مراحم ملوکانه امیدوار ساخته به این تلگراف جسارت ورزیده، تصدق فرموده چاکران را قسمی آسوده بفرمایند که در غیاب حضرت اقدس ظل الهی جان و مال فدویان و نوکر و رعیت از شرارت این شخص مغرض مورد ایراد و مغارض تلف نشوند.

جواد خان، امان الله خان، الهیار خان، نصر الله خان به تاریخ سه شهر جمادی الاول سنه ۱۲۹۵

ص: ۳۶۰

سند شماره ۶۶: [نامه ای درباره بستن قهوه خانه زرگرآباد و درخواست دایر نمودن آن از طرف سفارت روس]

مقرب الخاقان مؤتمن السلطان، آجودان مخصوص:

قهوه خانه ایست مسمی به زرگرآباد که مشهدی صادق شیروانی اجاره داده است، از جمله قهوه خانه هاست که برحسب امر قدر قدر جهان مطاع همایون روح العالمین فداه بسته شده است، همه روزه از سفارت دولت بهیه روس اظهار و اصرار می شود، همه روزه نوعی خوش جواب داده شده است، مراتب را به خاک پای مبارک عرض نمایم، چنانچه رخصت و اجازت به باز کردن آنجا مقرر می شود بنویسید تا غدقن در باز کردن قهوه خانه زرگرآباد بشود و اگر هم مرخص نمی فرمایند که باز شود و به سفارت باید جواب داد، جواب داده شود.

ص: ۳۶۱

از تهران به جلفا

به آجودان مخصوص دعا می رسانم

ان شاء الله تعالی در زیر سایه مبارک سلامت و خوشوقت هستید، با صاحب چاپار نوشتجات فرستادم، با نمونه سکه جدید تهران. البته رسیده یا خواهد رسید. سکه تهران بطوری که نمونه اش فرستاده شد مشغول هستند، سکه فرانسه هم از جانب سنی الجوانب همایونی اذن داده شده. خراسان را هم ظاهر اذن سکه مرحمت شد.

بحمد الله مردم به دعاگویی وجود مبارک [مشغول] هستند. تجار و اهالی اصفهان از نداشتن مسکوکات زیاد شکایت دارند و متصل به جناب آقا و دوستدار تلگراف می کنند.

نقره غیر مسکوک به جهت خرید تریاک خیلی جمع شده است. حمل و نقل آن هم ضرر دارد و برای کسبه ممکن نیست، به جهت رواج مسکوکات و ادای مالیات اگر اطمینان پیدا شود، به عیار و سکه تهران می فرمایند آنجا هم سکه بشود یا اذن نیست. برای رفاه حال رعیت بسیار خوبست، هر وقت میل مبارک اقتضا بفرمایند تغییر مسکوکات داده شود، سکه شیراز و اصفهان و تهران مساوی است.

مراتب را به عرض خاک پای مبارک رسانیده جواب لطف کنید که اصرار آنها زیاد است.

اعتضاد السلطنه به تاریخ سنه شهر جمادی الاول سنه ۱۲۹۵

ص: ۳۶۲

از تهران به جلفا

جواب: خدمت آقای آجودان مخصوص

بحمد الله عیب سیم سرحد زود اصلاح شد و تا وقت حرکت موکب اقدس همایون اعلی به فرمایشات علیه موفق خواهد بود. تمام ممالک محروسه در کمال امنیت و آرامی است، عرض قابلی خاک پای اقدس اعلی ندارد.

معدنچی در کوه زر است، مشغول عمل و امتحانات علمی است. نقره او را در ضرابخانه سکه کردند سیصد و هشتاد و هفت عدد قران شیر و خورشید شد. به هر کس امر و مقرر شود تسلیم می شود.

در باب سیم عربستان علی العجاله ماهی سیصد و پنجاه تومان موجب می دهم و یک تومان مخبره نمی کند، حالت لرستان امر پنهانی نیست. مالیات آنجا که با چوب اسلحه گرفته می شود. البته وضع سیم تلگراف را باید دانست چگونه است، اما با اهتمام بندگان اجل آقا دام اقباله و جان فشانی این بنده درگاه ان شاء الله درست و منظم خواهد شد.

علی العجاله مخبره بواسطه قلعجات جدیده [که] تازه ساخته اند با شوشتر می شود، امیدوار است که روز به روز بهتر شود. وضع دربار در سیم حکومت و اخبار ممالک محروسه از شمال و جنوب و مغرب و مشرق همه خوب است و منظم است، تازه قابل عرض نیست.

مخبر الدوله به تاریخ ۴ شهر جمادی الاول سنه ۱۲۹۵

ص: ۳۶۳

از تهران به جلفا

خدمت جناب آقای آجودان مخصوص زحمت افزا هستم

به خاکپای مبارک عرض کنید که مبلغ سیصد و هشتاد و هفت قران سکه مبارکه جدید از بندگان جناب جلالتمآب مخبر الدوله واصل و به اهالی خادمان حریم حرم سرادق جلالت از روی همان قاعده و صورت تقسیم و پیشکش جناب جلالتمآب اجل اکرم که سپهسالار به دستخط آفتاب نقطه همایونی روحنا فداه تقسیم شده بود در سه ساعت به غروب یوم سه شنبه حال مانده قسمت گردید به کلی خادمان حرم از بزرگ و کوچک و دیگران کسی باقی نمانده مگر آغایان که ایشان هم همیشه از نو تلگراف به سر سلطنت بهره مند هستند و همگی خادمان جلالت از بزرگ و کوچک با آغایان [به] دعاگویی وجود مبارک اشتغال دارند و جواب خاور سلطان خانم هم بعینه عرض شده است.

معتمد الحرم

سرکار مقرب الخاقان معتمد الحرم

تلگرافی جهت من آمده بود زیارت کردم. الحمد لله رب العالمین احوالم بسیار خوب شده و تکسر کسالتی ندارم. خداوند عالم وجود مبارک حضرت شهریار را سالم بدارد.

زیاده عرضی ندارم.

خاور سلطان به تاریخ ۵ شهر جمادی الاول سنه ۱۲۹۵

ص: ۳۶۴

از تهران به جلفا

مقرب الخاقان معتمد السلطان آجودان مخصوص

الحمد لله تعالى امورات دار الخلافه در کمال انتظام از سایر ولایات اخبار خوب می رسد. از قرار روزنامه تلگرافی همدان در یکی از دهات همدان از قرار مذکور شخصی به دزدی رفته دیوار را سوراخ کرده صاحب خانه از عقب دیوار او را با گلوله زده، مرده. روز چهارشنبه در کرمانشاهان تگرگک بسیار درشت باریده است. شاپور میرزا می گوید ماهی ده پانزده تومان انعام در سواری از جانب سنی الجوانب همایونی به من مرحمت می شد، ابلاغی از امین حضور آورده که ماهانه او داده شود به عرض برسانید هرچه و هر قدر مقرر فرموده اند اطاعت شود.

نایب السلطنه امیر کبیر به تاریخ ۵ شهر جمادی الاول سنه ۱۲۹۵

ص: ۳۶۵

از تهران به جلفا

خدمت جناب معتمد السلطان آجودان مخصوص، دام اقباله العالی

از اصدار جواب باخبر، کمال تشکر دارم. خداوند جان و عمر مرا تصدق خاکپای همایون فرماید.

در جواب تلگراف محرمانه دیگر که مایه افتخار و احضار خانه زاد دولت علیه است.

محرمانه نیز استدعای بذل التفات می نمایم. خداوند بر اعزاز و اقبال عالی بیفزاید.

نایب التولیه به تاریخ ۵ شهر جمادی الاولی سنه ۱۲۹۵

ص: ۳۶۶

از تهران به تبریز

جواب: مقرب الخاقان آجودان مخصوص

مرحمت و عنایت اعلیحضرت قدر قدرت همایون شاهنشاه ظل اللهی روحنا فداه را که ابلاغ و اوامر قضا مظاهر جهان مطاع ملوکانه روحنا فداه را که اشعار نموده بودید باعث عنایت حصول افتخار و امیدواری و سرافرازی و مباحث چاکرانه گردید. از نزول اجلال ظفر همایون موکب فیروزی کوکب خسروانه با یمن و سعادت و اقبال به مزید سجدهات شکر بجای آورده، مدارج مراحم همایونی را حسب الاراده علیه به کل صاحب منصبان و امرای عسگریه ابلاغ نمودم. همگی دعای وجود مبارک سایه خدا روحنا فداه رطب اللسان و عذب البیان (۱) گردیدند. این کمترین بنده در گاه جهان پناه، هرگز از عهده عرض تشکر این مراحم و عنایات همایونی برنخواهد آمد، مگر باز مکرمات خسروانه امداد فرماید که به جان نثاری شکرانه عبیدانه خود را تقدیم نماید.

خدمات محوله به عهده چاکرانه این بنده در گاه در طبق اراده مطاعه مبارکه منظم است و به هیچ وجه از تحت نظم خارج نشده. الان در مجلس خدمت جناب مستطاب اجل آقا دام اجلاله العالی می باشم. خبر تازه که قابل عرض خاک پای مبارک باشد نیست.

ترجمه تلگراف اخبار عمومی را امروز صبح به تلگرافخانه تبریز فرستاده ام که با آدم مخصوص به جناب مستطاب اشرف سپهسالار اعظم دام اجلاله برسانند. البته به عرض

ص: ۳۶۷

خاک پای مبارک می رسد، فردا صبح در میدان مشق مکرمتهای همایونی به آحاد و افراد قشون خواهد رسانید.

سفیر فرانسه امروز از راه رشت عازم فرنگستان شد. هر خبر تازه برسد به عرض خواهد رسانید.

زحمت کشیده مراتب را در کمال عجز و انکسار به خاک پای مبارک برسانید.

سوارهای فارس را روانه کردم. فوج دویم خاصه را این دو روزه روانه می کنم. از سرحدات اخبار خوب و امنیت و انتظام می رسد، در سایه اقبال بی زوال مبارک همه امور منظم است.

یحیی به تاریخ ۶ شهر جمادی الاول سنه ۱۲۹۵

ص: ۳۶۸

رشت:

در میان رعایای شاندرمن و سال نزار اتفاق افتاده، می گویند دو قتل واقع شده، صدق و کذب معلوم نیست.

تبریز:

در تبریز جار کشیده اند که از دهم ماه به بعد قیمت نان و گوشت را یک من، نه عباسی بفروشد، لکن هنوز این حکم مجری نشده است. قیمت نان را نه شاهی کرده اند، ولی کم و سیاه می فروشند به این معنی که در هر یک من، هشت یک در وزن کم می دهند. عذر خبازان این است که باران و سیل آسیاها را خراب کرده و آرد کمیاب است. نان ها را هم مغشوش کرده اند.

خوی:

شش هفت روز قبل یک نفر مراغه [ای] از ایروان می آمده از خوی گذشته در سید تاج الدین، سه فرسخی منزل کرده، دو نفر تبریزی که از خوی همراه او بوده اند شب با او منزل کرده بودند. صبح از آنجا حرکت کرده رفته اند در کدوک، هر سه [نفر]، آن دو نفر تبریزی او را خفه کرده اند، می گویند مقتول برات تجارتي همراه داشته با دو رأس مال برده اند.

مشهد مقدس:

از قراری که خبر از سرخس رسید، نصر الله جامی در سرخس مانده است و قافله [ای] که

ص: ۳۶۹

از جهت مشهد با او بوده اند به همراهی تاج سردار و سایر ریش سفیدان ترکمان روانه مرو بوده اند در یک فرسنگی سرخس از رودخانه زاینده رود گذشته، هفتاد نفر سوار ترکمان به سرکردگی عنقا سردار به خیال تاخت بر سر قافله حاضر شده بودند، تاج سردار مطلع شده میان سواره ترکمان رفته که از جانب ایل تکه خدمت اولیای دولت علیه رفته تعهد رعیتی کرده ام.

اینک با فرمان همایونی و ارقام فرمان فرمای خراسان از برای انجام به مرو می روم و سواره ها گوش نداده بر سر قافله تاخته، تاج سردار و سایر ریش سفیدان با قافله همراهی نموده عنقا سردار را با گلوله زده و دستگیر نموده، هفت هشت اسب هم با تیر زده اند، سایرین فرار نموده قافله هم سالما به سمت مرو رفته اند.

ص: ۳۷۰

از تبریز به تهران

روز سه شنبه ساعت ۸ سنه ۱۲۹۵

جواب:

حضور مبارک حضرت والا نایب السلطنه روحی فداه

در باب بیست هزار تومان تفاوت عمل قشونی، اولاً وجه نظام موافق حکم ابواب جمع حاجی رجبعلی خان است، ثانیاً اول سال بارس نیل است، هنوز دستور العمل قشون و مالیاتی نرسیده و دست به عمل معامله زده نشده که بدانم از کدام فوج کسر گذارده اند و از چه محل این بیست هزار تومان باید داده شود. ثالثاً بر فرض که تفاوت عمل قشون داشته باشد، کمتر یا زیادتر، بعد از پرداخت طلب کل قشون تا آخر سال معلوم می شود که چه چیز است و چه باید دریافت شود. در اینجا هم با جناب مستطاب اجل اشرف سپهسالار اعظم در این باب مذاکره شد، مقرر فرمودند که در آخر سال آنچه معلوم شد باید برسد و الا اگر در این باب غیر از این فرمایش هست خود حضرت و الا با جناب معظم الیه با تلگراف سؤال و جواب فرمایند.

فتحعلی به تاریخ ۱۱ شهر جمادی الاول

ص: ۳۷۱

سند شماره ۷۵: [پیش نویسی تلگراف ناصر الدین شاه به والده نایب السلطنه]

[متن دستخط شاه]:

به والده نایب السلطنه تلگراف شود

عریضه که نوشته بودی یک منزلی سرحد، چاپار رساند. الحمد لله احوال ما بسیار خوب است.

مضمون عریضه ایست بسیار بامزه، خنده داشت.

ان شاء الله احوال نایب السلطنه و بچه ها خوب است. از احوالشان عرض کن، مطلع باشیم. احوال سرور الدوله را پرس.

ص: ۳۷۲

سند شماره ۷۶: [پیش نویسی تلگراف ناصر الدین شاه به آغاباشی]

[متن دستخط شاه]:

به آغاباشی تلگراف بشود:

به خاور سلطان خانم بگو عریضه که نوشته بودی در یک منزلی سرحد رسید، خواندم، از مضمونش مطلع شدم، ان شاء الله
غره رمضان وارد انزلی خواهم شد. یقینا.

ص: ۳۷۳

سند شماره ۷۷: [پیش نویسی تلگراف ناصر الدین شاه به معیر الممالک]

[متن دستخط شاه]:

به معیر الممالک تلگراف شود، عریضه ات رسید، در خصوص ضرابخانه ها و غیره نوشته بودی، پیش از این هم جواب نوشتم این مقوله عرایض را به جناب آقا بگو، جواب بگیر.

ص: ۳۷۴

ایروان، معتمد السلطان آجودان مخصوص

نزول موکب همایون را به نخجوان و صحت و سلامتی شرح داده بودید، کمال رضامندی را از شما به هم رسانیدم، خداوند ان شاء الله تعالی وجود مسعود همایونی روحنا فداه را به سلامت بدارد و جان این بنده را قربان وجود مبارکشان بکند.

مستوفی الممالک

ص: ۳۷۵

خدمت مقرب الخاقان آجودان مخصوص

تلگرافی که به امر قدر قدر اعلیحضرت همایون شاهنشاه روحنا فداه به افتخار و سرافرازی این غلام جان نثار مقرر شد، در باب خانه مبارکه که غالب صاحب منصبان و رؤسای نظام بودند به زیارتش مفتخر شدند. خداوند جان همه غلامان را تصدق خاکپای مبارک فرماید. اخبار قشونی و خارجه را مقرر فرموده بودند عرضه داشت شود، بحمد الله همه ولایات و قشون متوقف دار الخلافه با کمال نظم و خوبی موافق دستور العمل مقرر به لوازم جان نثاری مشغولند. اردوی بسطام تماما منعقد و منظم است.

اردوی اصفهان منعقد شد و [در] کمال نظم است. جیره همه داده شد. جیره متوقفین دار الخلافه به تمام تا آخر ماه ربیع الثانی داده شد در اتاق نظام و به هیچ وجه امری منافی رأی آفتاب ضیای همایونی روحنا فداه، از بابت وزارت خارجه هم کلا برحسب دستورالعمل همایونی غلام جان نثاری هستند و امر فوق العاده روی نداده. احوال پرسی و مرحمتی که نسبت به صاحب منصبان مقرر شده بود، همه را به مراجع کامله شاهنشاهی، روحنا فداه سرافراز و امیدوار ساخت و بر لوازم جان نثاری و خدمتگذاری افزودند.

یحیی

ص: ۳۷۶

تفلیس، مقرب الخاقان آجودان مخصوص

تلگراف در توی خانه مبارکه زیارت شد، غالب رجال دولت و اهل نظم حاضر بودند از سلامتی ذات اقدس همایون روحنا فداه و ظهور مراحم ملوکانه متشکر و مفتخر شدیم و شدند. از تصدق فرق مبارک همه امور قشون و غیره بر وفق مقصود منظم و همه به دعاگویی و جان نثاری مشغولند.

کارخانه گلوله ریزی به طریقی که دیگر حاجت به گلوله ریختن در تاریخ نباشد قریب اتمام است. اردوهای مأمور استرآباد و بسطام و اصفهان کلا منعقد و سیورسات و حقوقشان رسید و می رسد. فوج گروس به محل مأموریت رفته پانصد سوار به فارس روانه شد. تهور قشونی دار الخلافه در نهایت نظم است. جیره هر ماه همان ماه داده می شود. شش هزار تومان نقد روانه استرآباد شد. بنایی های نظام را با کمال اهتمام در کارند. سیورسات اردوها هیچ ناتمامی ندارد.

خداوند جان غلام را قربان خاکپای مبارک فرماید. با توجه خاطر اقدس، ناتمامی در خدمت نخواهد ماند. مأموریت خراسان هم رفتند، ان شاء الله تعالی در همه جا به وجود مبارک روحنا فداه خوش خواهد گذشت.

هوای تهران از حالا گرم شده است.

یحیی

ص: ۳۷۷

ایروان، خدمت سرکار عظمت مدار آقای آجودان مخصوص دام مجده

تلگراف عالی که اظهار مراحم و عواطف ملوکانه روحنا فداه را ابلاغ فرموده بودند زیارت شد و بر مراتب افتخار بنده افزود. خداوند تعالی ظل مراحم و مکارم ملوکانه را بر سر عموم اهل ایران خاصه چاکران و خانه زادان محدود و ممدود و مستدام بدارد.

این که مرقوم فرموده بودند تلگراف عاجزانه چاکر در سرحد به خاک پای مبارک نرسید کمال تعجب دارد، زیرا که بعد از وصول تلگراف سرحد فوراً جواب عرض کرد.

الحمد لله از مراحم کامله شاهنشاهانه امورات کل منظم و نسق است و این چاکر خانه زاد شب [و] روز به خدمات محوله اشتغال دارد.

یحیی

ص: ۳۷۸

سند شماره ۸۲: [نقاشی ناصر الدین شاه و دستخط فرانسه او]

[متن دستخط فارسی ناصر الدین شاه در حاشیه]:

یک منزل به سر چم مانده کشیده شد.

ص: ۳۷۹

تفلیس

به خاکپای همایون عرض می کند

از سلامتی مزاج و ورود موکب همایون به تفلیس بی نهایت مشعوف شدم. خداوند وجود مبارک را در پناه خود محفوظ
بدارد. احوال کمینه و همه حرم خانه خوب است.

خاطر مبارک آسوده باشد.

انیس الدوله

ص: ۳۸۰

به تاریخ ۱۲ جمادی الاول

تفلیس

مقرب الخاقان مؤتمن السلطان، آجودان مخصوص

بحمد الله از توجه خاطر خطیر همایون امورات دار الخلافه در کمال انتظام و سایر ولایات منظم است. اهالی به آسودگی مشغول دعاگویی وجود مبارک هستند. دیروز به سرکشی مدرسه دار الفنون رفتم. جناب آقا و شاهزاده اعتضاد السلطنه و شاهزاده فرمان فرما معین الدوله، جناب معتمد الملک وزیر فواید و سایرین نیز بودند. الحق در کمال آراستگی و نظم بود. متعلمین و شاگردان جمعا جمع حاضر. اتاق به اتاق رفته، هر مکان، امتحانات لازمه به عمل آمده طرف غروب مراجعت نمود.

نایب السلطنه امیر کبیر

ص: ۳۸۱

تفلیس

آجودان مخصوص

اخبار تلگراف از جانب سنی الجوانب ملوکانه زیارت شد. از اهالی حرمخانه مبارکه پرسش فرموده بودند. الحمد لله تماما در کمال تندرستی به دعاگویی وجود مبارک روحنا فداه مشغول دارند.

در روز شنبه هشتم شهر حال مختصری از حریم حرم جلالت به زیارت امامزاده حسن رفتند.

معتمد الدوله

ص: ۳۸۲

تفلیس

به آجودان مخصوص

ابلاغ امر قدر قدرت همایون روحنا فداه و اظهار مرحمت ملوکانه را نموده بودید.

موجب هزار گونه مفاخرت شد و خیلی مفتخر شدم مخصوصا شما می خواهم خاک پای مبارک را ببوسید و عرض غلامی مرا برسانید. حاجی سرور هم دو روز است با خادمان حرم از تبریز رفته اند، به عرض برسانید.

ولیعهد

ص: ۳۸۳

قربان خاک پای جواهر آسای مبارکت شوم

چون چاپار پست مستمره عازم بود، راحت دانست به عرض عریضه عاجزانه جسارت ورزیده، بدین وسیله وجود نابود خود را در خاک پای مبارک یادآور گردیده به همین قدر که متذکر خاطر عاطر مهر مظاهر همایون گردد، سر افتخار و مباهات به اوج اعلی سموات ساید. خداوند جان ناقابل این غلام خاک را به قربان و تصدق خاک پای مبارک نماید و آن وجود مسعود همایون را از جمیع بلیات محفوظ داشته، سایه معدلت همایون را ان شاء الله بر مفارق آحاد و افراد اهالی ایران تاییده و مستدام بدارد.

از روی دستورالعمل مقرر و مطابق میل خاطر همایون و اراده علیه همایونی شب و روز مشغول خدمات است. مراقبت مخصوص در هر فقره دارد، از هیچ بابت غفلت ندارد. جناب آقا و کل وزرا هر روزه در دربار اعظم حاضرند و به خدمات مرجوعه مشغول [هستند]. تا بحال که بحمد الله از توجه خاطر مبارک خیلی خوب گذشته.

سایر ولایات هم منظم، آرام. این غلام بی خبر نیست و اطلاع به هم می رساند.

ان شاء الله به توجهات بلانهایت همایونی بعد از این هم خوب خواهد گذشت. محض اطلاع خاطر خطیر همایون جسارت ورزید.

تفصیل حبس کسی که به عرض رسید، به تهران رسید، حبس شد، به همان وضعی که وارد شد، داد عکس او را با آن فراش مأمور انداخته در جوف عریضه عاجزانه از نظر مبارک خواهد گذشت. الامر الاقدس الاعلی مطاع مطاع مطاع.

کمال صحت و سلامت و همه روزه مراقب اطلاع از حالات ایشان هستم. به باغات دیوانی خودم به نوبه سرکشی کرده و خواهم کرد. امورات تهران و ولایات همه منظم است، هیچ خبر تازه ندارم. بقول عوام از آب حرکت ندارد. ان شاء الله خاطر مبارک آسوده باشد.

موجب سه ماهه ملتزمین رکاب مبارک وقت احضار انزلی ان شاء الله داده خواهد شد.

مستوفی الممالک

ص: ۳۸۵

قربان خاک پای جواهر آسای مبارکت شوم

چند روز قبل که به حضرت عبد العظیم علیه السلام رفته بود که نواب فخر الملوک را مشایعت نموده راه بیندازد، در باغ مرحومه مهد علیا طاب ثراه منزل کرده بودند. فرستادم عزیز الدوله را آوردند آنجا که خود این غلام بپرسد ببیند چه می گویند و از این حرکت قبیح چه مقصود دارند، خیلی سؤال و جواب کرد، عمده فقره قرض و اضافه موجب بود که این غلام تلگراف عرض کرد. جواب مقرر شده بود دولت ضامن قرض کسی نیست.

چون این جواب به این غلام رسیده بود به ایشان جواب گفتم، قسم های مغلطه بیان کرد که امکان ندارد بتوانم بیرون بیایم، طلبکارها زندگی را بر من حرام کرده اند، تا قرض مرا ندهید بیرون نمی آیم. چون خیلی بد است که عزیز الدوله در بست بماند، در انظار داخله بالخاصه خارجه، بسیار رکیک است، این غلام در آوردن ایشان اصرار کرد، نیامدند، بعد به ایشان گفتم فقره قرض باشد، شما هم هیچ نگویند تا ان شاء الله به سلامتی مراجعت موکب همایون، لکن ششصد هفتصد تومان به عنوان کمک خرج در مدت غیاب موکب همایون به شما می دهم، از اینجا بیایید شهر. قبول کردند، به شرط طلاق میرزا رضا.

به جناب آقا هم کیفیت را اطلاع دادم لکن چون عرض شده است قراری این غلام نداد، به هفتصد تومان عزیز الدوله را به شهر آوردن و در بست نگذاشتن، به اعتقاد ناقص و عقل قاصر این غلام عیب ندارد و صلاح است.

امر امر همایون است. مقرر می فرمایند داده شود یا هر نوع دیگر که مقرر می فرمایند

اطاعت شود، می خواست با تلگراف عرض نماید، چون به خاک روسیه تشریف فرما بودند، مناسب ندید که آنها مطلع شوند.
عرض عریضه را مناسب دید.

الامر الاقدس الاعلی مطاع مطاع مطاع

ص: ۳۸۷

۲۵ شهر جمادی الاول ۱۲۹۵

آجودان مخصوص به خاک پای مبارک عرض کنید و علیکم السلام و رحمه الله و برکاته

تلگراف رمز را به همان اشخاص که اسم برده بودید نمودم، همگی شکرگذاری نموده بسیار بسیار خوشحال شدند، عموم اهل حرمخانه سالمند و ناخوشی ندارند و همه خوب اند. امین اقدس سالم است، عرض می کند خدا وجود مبارک را سالم بدارد.

گربه ها تماما خوب اند و الان پیش من بازی می کنند. پول جواب تفلیس را بیست و پنج تومان گرفته اند و باز هم پول جواب می خواهند. تکلیف چیست به نشان مرحمتی دوم من که از تبریز خبر دادید سیم شد، چرا به چه دلیل.

معتمد الحرم

ص: ۳۸۸

سند شماره ۹۱: استخراج تلگراف رمز نایب السلطنه به شهر جماد الثانیه، ۱۲۹۵ در بادن بادن

آجودان مخصوص شنیدم ضربتی به امپراطور زده اند، مژده سلامتی ذات مبارک اعلیحضرت همایون شاهنشاهی را [تلگراف] زده بدهید و از کیفیت باخبر نمایید.

اعلیحضرت همایون کی به طرف پاریس حرکت خواهند فرمود.

نایب السلطنه

ص: ۳۸۹

قربان خاک پای جواهر آسای مبارکت شوم

روز سه شنبه سه ساعت به غروب مانده شاهزاده اعتضاد السلطنه اطلاع دادند به معلم خانه باید رفت. جناب آقا و نصرت الدوله، معین الدوله، معتمد الملک، وزیر فواید، معاون الملک را هم اطلاع داده بودند.

از درب خیابان ناصریه داخل مدرسه شده اول بالاخانه عکاسخانه رفتند، عکسی به اتفاق همه انداختند، بعد به جمیع اطاقها فردا فرد رفته، معلمین و شاگردان هر اطاق را ملاحظه نموده تا نیم ساعت به غروب مانده در مدرسه و اطاقهای مدرسه گردش نموده به اتفاق حضرات مراجعت نموده و بسیار منظم و به قاعده و آراسته بود. شاهزاده اعتضاد السلطنه حقیقتاً خیلی زحمت کشیده اند شاگردهای عالم قابل خوب دارد. خوب هم کار می کنند. برای جای موزیک و تدریس علم موسیقی شاهزاده می گفتند این مکانی که حالا هست، قدری تنگ است و باید مکان خوبی ساخته شود، نزدیک هم جا هست و اگر اجازه مرحمت فرمایید ساخته شود خیلی خوب خواهد شد. قریب سه هزار تومان می گفتند مخارج ساختن دارد.

امر امر جهان مطاع همایون است. الامر الاقدس مطاع

مقرب الخاقان مؤتمن السلطان، آجودان مخصوص:

لازم است این فقره را به شما بنویسم

برحسب میل خاطر مبارک مرحمت مظاهر همایون روح العالمین فداه پیش از حرکت موکب ظفر انتساب [فرموده] بودید که قم را به اعتضاد الدوله دادم، قبول نکرد، چون میل مبارک را بر این دیدم که اعتضاد الدوله هم در غیاب موکب مسعود مبارک بی کار و مأیوس نباشد. کاشان را هم ضمیمه قم کردم. حال در کار قرار و مدارم که مرا متقاعد کند چون این فقره مسبوق خاک پای مبارک هست، تا این طور که قرار داده شده به خاک پای مبارک عرض نمایم. به هر نحو که مرا متقاعد گردد دادم یا به توسط عریضه یا تلگراف مراتب را عرض خواهم کرد.

محض میل خاطر مبارک که دانستم میل دارند اعتضاد الدوله بیکار نباشد، کاشان را هم علاوه قم کردم که اگر اطمینان بدهد روانه نمایم که در غیاب موکب همایون بی کار نباشد. اگر اطمینان داد و روانه شد اطلاع می دهم که به عرض برسانید، تا اینجا را هم لازم دانستم بنویسم که به عرض برسانید.

جواب: مقرب الخاقان، مؤتمن السلطان، آجودان مخصوص

به حق خدا از شدت شعف نمی دانم چه جواب می دهم. صد هزار مرتبه شکر که موکب مسعود همایون به سلامتی و اقبال وارد انزلی شدند. خداوند جان ناقابل این غلام بی مقدار را به تصدق مقدم مبارک نماید.

الحمد لله تعالی که روح رفته به این بدنهای بی روح باز آمد و این مژده تشریف فرمایی موکب مسعود همایون به همه جان داد [و] زنده کرد. از توجه خاطر خطیر همایون الحمد لله تهران، اطراف و همه جا در کمال انتظام است. خبر تازه به هیچ وجه نیست، به جز این که آحاد و افراد بزرگ تا کوچک این قدر مشعوف و شاکر و از تشریف فرمایی موکب همایون که مافوق ندارد و همگی عید گرفته اند. امشب را هم در میدان توپخانه آتش بازی و تمام شهر چراغان خواهد بود.

ان شاء الله الرحمن عنقریب چشم این غلامان از زیارت و تراب مقدم مبارک روشن خواهد گردید. به حق خدا قسم «بدین مژده گر جان فشانم رواست» خدا جان مرا به تصدق خاکپای مبارک نماید.

نایب السلطنه

تاریخ غره شهر رجب، سنه ۱۲۹۵

ص: ۳۹۲

استخراج جواب تلگراف رمز آغاباشی در وین

هفتم شهر رجب بارس نیل ۱۲۹۵

جناب آجودان مخصوص

البتة با التفات قبله عالم به شما خوش می گذرد. به خاک پای مبارک عرض کنید خدا جان مرا قربان وجود مبارک نماید. امروز که ششم رجب است دو ساعت به غروب مانده تلگراف رمز همایونی زیارت شد. حسب الامر به تمام خادمان حرم نموده فردا فرد از همه احوالپرسی نموده التفات قبله عالم را به همه ابلاغ کردم. از اقبال پادشاه همه سالمند و هیچیک ناخوشی ندارند. از امین اقدس مخصوصا احوالپرسی نموده، التفات قبله عالم را به ایشان عرض کردم. کسالت بدی هیچ ندارند، قدری تکدر دارند از بابت این که سفر اعلیحضرت بطول انجامیده است. در میان حیاط نشسته گربه ها همه را دور خودشان جمع کرده بازی می کردند. چاکر همه را دستمالی کرده ملاحظه کردم. همه خوبند به سلامتی وجود مبارک ان شاء الله وارد دار الخلافه که شدید رفع کسالت از همه خواهد شد.

گلین خانم عرض می کند این اوقات ... (۱) دختری به افسر الدوله کرامت شده است اسم او

ص: ۳۹۳

را به تلگراف رمز مرحمت فرمایید.

در روز پنجم گلین خانم، شیرازی کوچک، صغری خانم، صاحب سلطان، خانم بالا، خانم دلبر خانم، عایشه خانم، نوش آفرین خانم صبح زود به باغ اندرون تشریف برده از آنجا به زیارت حضرت عبد العظیم مشرف می شوند. ناهار را در باغ دولت آباد صرف می کنند. یک ساعت به غروب مانده مراجعت به شهر می نمایند.

امروز که ششم است عفت السلطنه تشریف فرمای باغ نظامیه شده است، عصر مراجعت می نمایند.

آغایان خواجه همه مشغول دعاگویی و جان نثاری هستند.

خدمت جناب مستطاب سپهسالار اعظم عرض عبودیت مرا برسانید، قمر السلطنه سالم است، سایر آقایان را از جانب من سلام برسانید.

محرمانه به خاک پای مبارک عرض کنید که یک نفر کنیز کرد در دو سال قبل آقا وجیه به شمس الدوله پیشکش کرده بود، دیروز به اذن ایشان داخل در کنیزهای دیگران با خادمان حرم به حضرت عبد العظیم رفته در آنجا مفقود می شود که اثری از او ظاهر نیست، هر چه تفحص کردیم پیدا نشد و حالا هم در جستجو هستم، تفصیل را بعینه به عرض برسانید و جواب بدهند، به همه جا هم سفارش شده است.

معتد الحرم

ص: ۳۹۴

به امین اقدس

احوال چطور است به تفصیل بنویس احوال بچه ها چطور است. عمارت عکس خانه بالاها را البته پاک تمیز کرده اید. اگر تعمیر و بنایی لازم داشته باشد به آغاباشی بگو معمار باشی را بیاورند، خوب درست کند. عکس خانه زیر را هم پاک و تمیز بکند حاضر باشد. ما ان شاء الله خیلی زود به تهران خواهیم آمد.

ص: ۳۹۵

آغاباشی

امین حضور وارد شد به وین، از همه کس از حرم خانه عریضه آورد، مگر از امین اقدس که پر باعث تشویش شد.

تو البته البته از حقیقت احوال امین اقدس بزودی در کمال تعجیل عرض کن و درست و صحیح بنویس که حالا- احوالش چگونه است. البته حقیقت را عرض کن بی کم و زیاد، بدون دروغ و به خود امین اقدس هم تلگراف را نشان بده و سبب عریضه ننوشتن را سؤال کن. جواب زود بنویس.

ص: ۳۹۶

از تهران به رشت

روز شنبه، سنه ۱۲۹۵

به خاک پای اقدس اعلی

تصدق خاک پای جواهر آسای اقدس همایونت شوم

شکر خدای را که با حصول مقاصد پادشاهانه و صحت مزاج مبارک خاک ایران را به قدم مسعود همایونی مشرف و عامه چاکران و طبقات مردم ایران را بدین مژده حیات تازه ارزانی فرمودند. مقارن خبر ورود همایونی به همه ممالک محروسه با تلگراف مژده داده شد و از همه جا جواب مبنی بر شکرگذاری حق تعالی رسید و دعای وجود مبارک رسید و امروز و امشب در تهران و سایر ممالک محروسه به آتشبازی و چراغان و شادمانی مشغول هستند و یک صد تیر توپ به تهنیت ورود مسعود شلیک شد. خداوند جان ماها را تصدق خاک پای خدام آستان همایونی بفرماید.

غلام خانه زاد یحیی

به تاریخ ۲۴ شهر رجب المرجب

ص: ۳۹۷

از تهران به رشت

روز سه شنبه، سنه ۱۲۹۵

به خاک پای مبارک اقدس همایونی روحنا فداه

نزول اجلال موبک اقدس به انزلی بندر و خاک ایران مایه کمال شکر گذاری و وجه سرور عامه اهالی ایران، خاصه بندگان حضرت و پروردگان نعمت اقدس همایونی روحنا فداه گردید. خداوند ان شاء الله تعالی جان این غلام را تصدق خاک پای مبارک بگرداند و ما بندگان را آنی از زیارت خاک پای مبارک محروم نگرداند، از برای اهالی ایران که قالب بی جان بودند جان تازه رسید. علمه الله تعالی که صد یک از عقاید و آرزوی خود را نمی توانم در تلگراف عرض نمایم وقتی به آرزوی خود کاملاً خواهد رسید که پای مبارک را ببوسم و غبار اقدام همایونی را طوطیای چشم خود نمایم.

خداوند ان شاء الله تعالی این قدر عمر را به این غلام بدهد.

مستوفی الممالک

به تاریخ ۲۲ شهر رجب

ص: ۳۹۸

از اصفهان به رشت، روز شنبه

جواب: مقرب الخاقان آجودان مخصوص

از مژده تشریف فرمایی موکب همایون روحنا فداه و نزول اجلال به انزلی و اظهار مراحم خدیوانه در حق خانه زاد خودشان تهنیت از شما دارم. بزرگ ترین مژده ها بود که مرا ممنون از خود کردید. خداوند جانم را تصدق وجود مبارک کند. جان نثار که هستم، اگر جانم را هم به این مژده بدهم قابل نمی دانم.

چون دسترسی به آنجاها ندارم، ان شاء الله ورود دار الخلافه رفع خجالت من از شما می شود. به هر قسم می دانید سزاوار است در خاک پای همایونی عبودیت چاکرانه عاجزانه مرا عرض کنید، به هر زبان بخواهم اظهار مسرت و خوشوقتی و افتخار بکنم، ممکن نیست، مگر همان عنایات کامله خدیوانه شاهنشاهی شامل شود که بتوانم شکر کرد.

ظل السلطان

به تاریخ ۲۴ شهر رجب

ص: ۳۹۹

از تبریز به رشت

حضور مبارک اعلیحضرت اقدس شاهنشاهی خلد الله ملکه و سلطنته

ورود موکب مسعود به حدود مملکت نیک بخت ایران صد درجه بهتر از آمدن روح است بر قالب (۱) بی جان. از جانب قاطبه ملت دولتخواه سلطان پرست آذربایجان عرض تشکر و تهنیت مبارک مقدم همایونی را جسارت می کنم.

دعاگو محمد جواد

۲۴ شهر رجب

[جواب ناصر الدین شاه در حاشیه تلگراف به مجتهد]

جواب:

مجتهد

تلگراف شما را در انزلی دیدم. از قول خود و جمیع اهالی آذربایجان اظهار تهنیت ورود ما را کرده بودید. ما هم اظهار التفات و میل قلبی نسبت به شما و همه اهالی آذربایجان را اظهار می کنیم و از مضمون همین تلگراف همه را اطلاع بدهید. دولتخواهی و صداقت و غیرت و پادشاه پرستی اهالی آذربایجان بر همه دنیا معلوم است. الحمد لله در این سفر فرنگستان [از] هر جهت خوش گذشت و برای دولت و ملت ایران

ص: ۴۰۰

۱- اصل: غالب

با نتایج بسیار عالی و خوب مراجعت فرمودیم. از جانب ما احوال جمیع علمای عظام و سادات گرام را پرسش نمایید.

به تاریخ ۲۴ شهر رجب

ص: ۴۰۱

جواب: قربان خاکپای اقدس همایونت کردم

صورت دستخط مبارک اقدس شهریاری را زیارت کردم. چشمم روشن و دلم گلشن گردید.

حمد بی حد خدای بی چون را که به من داده روز میمون را نمی دانم به چه زبان شکر کنم و به چه سان کمال شکرگذاری را به جای آورم. الحمد لله خدا این جان کمینه را تصدق کند. ان شاء الله.

امین اقدس

۲۴ شهر رجب

ص: ۴۰۲

از تهران به رشت

به خاکپای مبارک اقدس همایون

مژده نزول اجلال موكب همایون روحنا فداه را به انزلی به كل حکام ولایات ممالک محروسه تلگراف کرده جوابی که از همه رسیده است، مشعر به کمال شوق و شعف و خوشحالی و مسرت است و همه جا چراغان و شلیک و جشن بزرگ برپا کرده اند.

حضرت والا ظل السلطان تأکید فرموده بودند، مراتب عبودیت و وجد و سرورشان را مخصوصا با تلگراف جسارت نمایم. لهذا بی ادبی و جسارت نمود.

مستوفی الممالک

شب ۲۵ شهر رجب

ص: ۴۰۳

از تهران به رشت

خدمت جناب آقای آجودان مخصوص

قدری تأخیر در جواب به علت این است که طفلی دارم به شدت ناخوش است، مشغول کار او هستم.

ماحصل تلگرافهای امین معادن این است که دو کوه شاندیز، شش فرسخی مشهد دو معدن کوارس طلا دار به فاصله هزار ذرع پیدا کرده، دادم او یک چارک از آن سنگها به دامغان نزد حاجی علی اکبر آورده که در میان آن سنگها ذرات طلا دارد و قدری از آنها را به توسط چاپار روانه دار الخلافه کرده است. امروز چاپار وارد می شود و خودش در دامغان منتظر حکم و فرمایش است. معلوم است هرطور مقرر شود اطاعت خواهد کرد.

معدنچی تا یک ماه قبل در کوه زر بود، چاه می کند، می خواست سه ماه آنجا بماند، نگذاشتم و گفتم شما مأمور گردش هستید نه توقف، بروید سایر نقاط را بگردید، از آنجا رفت به چشمه علی و از آنجا به شاهرود و بسطام و الان در قریه تاش نزدیک قزلق است و خیال تجن و غیره دارد، احتیاطاً گفتم در آنجا باشد، چون تلگراف خانه دارد، اگر فرمایشی باشد به او خبر بدهم.

معدن ذغال سنگ و سرب و مس و آهن و گوگرد و زاج در آن صفحات بسیار دیده است، خیلی تعریف می کند، حال هرطور امر و مقرر شود فوراً اطاعت می شود.

حاجی علی اکبر هم در دامغان است، اگر باید بیاید تهران احضار شود و اگر باید برود

مشهد و از آن کوه، سنگ مجدد و زیاد بیاورد به نظر چاکر آستان بهتر می نماید. خلاصه امر امر همایون اعلی است.

مخبر الدوله

تاریخ ۲۶ شهر رجب، سنه ۱۲۹۵

ص: ۴۰۵

خدمت جناب آقای آجودان مخصوص، دام اجلاله

تلگراف جنابعالی روز حرکت از رشت زیارت شد. تلگراف کردم که یک چهار یک سنگ طلا را حاجی علی اکبر معجلا بفرستد و خودش هم عازم زیارت رکاب مبارک گردد.

دختر کوچک من گلو درد گرفت و دیروز صبح فوت شد. علی الحساب او و من هر دو آسوده شدیم.

مخبر الدوله

۲۹ شهر رجب المرجب

ص: ۴۰۶

سند شماره ۱۰۶: [دستخط ناصر الدین شاه در حاشیه نقاشی خود]:

صورت کوه آقری بزرگ و کوچک است، هنگام رفتن سفر فرنگستان ثانی کشیده شد. سنه ۹۵ [۱۲].

ص: ۴۰۷

فرمان ناصر الدین شاه مبنی بر واگذاری تیول محال واقع در گرگر به محمد رضا خان سرتیپ، نظر به حسن خدمتگذاری و صداقت نامبرده. به تاریخ ۱ رمضان ۱۲۶۶. ر. ک. ص ۵۱ سطر ۱۳ همین کتاب.

ص: ۴۰۸

فرمان ناصر الدین شاه مبنی بر اضافه نمودن فوج نهم خوی به ابو اجمعی محمد رضا خان سرتیپ و به پاس حسن کفایت، مجاهدت و شجاعت‌های وی در راه خدمت دولت از زمان عباس میرزا و طی مراحل مناصب از یآوری تا سرتیپی اول. به تاریخ شعبان ۱۲۷۷. ر.ک. ص ۵۱ سطر ۱۳ همین کتاب.

ص: ۴۰۹

فهرست عمومی اعلام

ص: ۴۱۰

فهرست عمومی اعلام

آ آباران ۶۹

آبدارباشی ۱۷۱، ۱۸۸

آبیک ۲۸۰

آجودانباشی ۲۸۳

آجودان مخصوص (آقا رضا خان عکاس باشی - خازن صرف حبیب همایون) ۱۳، ۱۸، ۲۳، ۴۰، ۵۲، ۵۹، ۱۰۵، ۱۳۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۵۸، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۸۳، ۱۸۸، ۱۹۲، ۲۱۱، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۹، ۲۳۶، ۲۳۸، ۲۷۹، ۳۰۷، ۳۱۲، ۳۲۴، ۳۲۸، ۳۳۲، ۳۴۴، ۳۴۷، ۳۵۰، ۳۵۲، ۳۷۵

آجودانیه ۳۳۴، ۳۳۵

آجی (رود) ۴۰، ۴۲، ۴۳

آختی (مکان) ۷۳

آخوند ملا مهدی - ملا مهدی، آخوند آذربایجان ۵، ۱۳، ۱۴، ۱۶، ۳۲، ۱۳۱، ۲۷۳، ۳۵۰، ۳۹۵، ۴۵۳

آذربایجانی (سواره) ۴۲

آرارات - آقری

آراق وا (رودخانه) ۸۴

آرپه چایی (رود) ۶۱

آرسنال ۲۲۲

آرلوف (ایلچی روس) ۱۵۵

آرمنونویل (شهر) ۱۶۶

آزوف (دریا) ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱

آسنی ارس ۱۹۰

آغاباشی - معتمد الحرم

آغا بهرام (خواجه امين قدس) ۲۷۶، ۳۲۵، ۳۴۸

آغا علی خواجه ۳۶۷

آقا جان ۲۹

آقا جان موسی ۲۸۰

آقا حسینعلی آبدار ۵۱، ۲۷۱

ص: ۴۱۱

آقا داود ۳

آقا رضا قلی ۲۷۱

آقا رضا خان عکاس باشی - آجودان مخصوص

آقا سلیمان ۲۸۵

آقا سید اسمعیل بهبهانی - بهبهانی، آقا سید اسمعیل

آقا سید حسین روضه خان ۹۳

آقا شکور ۲۷۱

آقا فتح الله خواجه ۲۴

آقا محمد جواد مجتهد ۴۵۳

آقا محمد حسین تاجر خوبی ۲۹

آقا محمد خان (قاجار) ۶۲

آقا محمد خواجه قصیر القامه ۲۷۶

آقا محمد علی ۱۵، ۵۲، ۵۴، ۵۹، ۱۰۵، ۱۳۳، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۳، ۱۵۹، ۱۷۶، ۱۹۹، ۲۲۹

آقا مسی ۲۷۱

آقا میر حیدر شیخ الاسلام ۲۹

آقانوری ۲۸۱

آقا وجیه ۳، ۲۷۶، ۲۷۹، ۴۴۵

آق بابا ۲۷۶

آق حمزه لو ۶۳

آق داش ۲۶۷

آقزی، آزارات، کوه ۴۶، ۶۰، ۶۲، ۶۳، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۴۶۰

آقسو (رود) ۲۶۳

آق قلعه ۳۹۱

آق مزار ۱۲

آلبرت، آرشیدوک (برادر امپراتور اتریش) ۲۰۴، ۲۲۴، ۲۳۲

آلخان یورت ۲۶۰

آلدبرق، گراف ۶۶، ۹۹

آلزاس ۱۴۹

آل کت ۷۵، ۷۷

آلمان، آلمان ها ۱۱۶-۱۱۸، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۴۵، ۱۴۷، ۱۴۹، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۸، ۱۷۰، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۷، ۱۸۱، ۱۸۲، ۲۰۶، ۲۰۹،

۲۲۲، ۲۳۵، ۲۴۵، ۲۹۵

آلیوت (ایلچی انگلیس در اتریش) ۲۳۲

آمل ۱۲۶

آمورل (کلنل)- کلنل لامورل

آنقوش (قوم) ۲۵۶، ۲۵۸

آن گن ۱۵۹-۱۶۷

آنییر ۱۹۳

آیران دبی (ده) ۴۸

ابراهیم خان ۴۲، ۵۱، ۵۲، ۲۷۱، ۲۷۳، ۲۸۱

ابر تسرت (روستا) ۱۳۴

ابو القاسم خان- ناصر الملک روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر دوم فرنگستان متن ۴۶۶ فهرست عمومی اعلام

هر ۵، ۶

ابهر رود ۸، ۹

ص: ۴۱۲

اجارود ۱۹

احتشام السلطنه ۳۹۱

احسان خان نخجوانی ۵۶

احمد آباد ۲۴

احمد خان پیشخدمت - جوجه

اخاتیوس (جنرال) ۲۲۲

اختر السلطنه ۲۷۶، ۲۸۵

اربلیانی ۸۱

ارتزی (بارون) ۲۲۱، ۲۲۳

اردبیل ۱۳، ۲۵، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۸۷

اردوباد ۵۱، ۵۴

ارزنه الروم ۵۳، ۲۵۲

ارس ۴۸-۵۱، ۵۵، ۶۰-۶۲، ۶۹، ۲۵۲، ۲۶۳

ارسها ۹۳

ارمنی (ارامنه) ۵۶، ۵۸، ۵۹، ۶۱، ۶۳، ۶۴، ۶۷-۷۱، ۷۴-۷۷، ۷۹، ۹۳، ۲۵۶، ۲۶۰، ۲۶۵

ارمیتاژ ۹۵

اروپا ۲۵۰

ارومی ۳۹، ۶۱

ازن (پسر شارل لوین) ۲۲۷

ازومچه ۲۲

اسپانیول ۱۵۵، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۷۵، ۱۹۱، ۲۰۴

اسپیروو ۹۸

استاد علی (حاجی) ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۶۵

استاد حسینعلی معمار ۱۵۴

استاروسلسکی، ساکس ۷۷

استانیسلاس اوگوست (پادشاه لهستان) ۱۱۰

استرآباد ۲۹۳، ۳۰۹، ۳۶۵، ۳۷۹، ۳۸۳، ۴۱۹

استراسبورگ ۱۴۵، ۱۴۸، ۱۸۱، ۲۰۴، ۲۰۶

استرالیا ۱۶۸، ۱۷۲

استوارپول (استووراپل) ۹۱، ۲۵۲

اسحق خان ۲۷۱

اسفندیار خان ۳۰۵

اسکندر میرزا ۱۶

اسکوپ (جنرال) ۱۴۷

اسلامبول ۱، ۶۸، ۹۸، ۱۰۰، ۱۰۷، ۲۹۶

اسلینزاووزگایا ۲۵۷، ۲۵۸

اسمعیل بیگ ۶۱

اسمعیل خان ۵۶، ۶۰

اسمعیل کمانچه ۲۷۱

اشتودگارد ۲۰۷

اشرفی (شخص) ۵۱

اشکراوین ۹۴

اشلق ۱۸

اصفهان ۱۰۹، ۱۵۵، ۱۶۶، ۲۱۲، ۲۹۳، ۲۹۶، ۳۵۳، ۳۶۶، ۳۹۱، ۳۹۸، ۴۱۶، ۴۱۹، ۴۵۱

اصفهانک ۳۳۳

اطریش ۱۰۲، ۱۲۳، ۱۲۶، ۱۵۴، ۱۵۶، ۱۵۸

ص: ۴۱۳

۱۶۵، ۲۰۴، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۱۳، ۲۱۶، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۹، ۲۳۲، ۲۳۵، ۲۴۴-۲۴۶، ۲۶۹، ۳۹۰

اعتماد الدوله، شیرخان ۳۴۴، ۴۴۰

اعتماد السلطنه، علیقلی میرزا ۲۸۵، ۳۴۷، ۳۹۸، ۴۲۵، ۴۳۸

اعتماد الملک ۲۹۶

اعتماد السلطنه، محمد حسن خان- صنیع الدوله

اعراب ۵۸، ۸۸، ۱۵۵

افترهیم ۱۳۸

افریق، افریقا ۱۱۳، ۱۵۵

افسر الدوله ۴۴۴

افشار ۱۴

افشار ارومی (سواره) ۱۶

افشار بیک ۲۸۱

افشار صابین قلعه (سواره) ۱۶

اقبال الدوله ۳۵

اقدسیه ۳۳۲

اقلگی (ده) ۹

اکبر خان سرتیب ۳۱۰

اکبر خان گیلانی ۲۷۴

اکبر میرزا ۱۴

اکبری ۴۰

اکراد ۲۶۳

الاکوز ۶۱

البرز ۱۸، ۲۳، ۲۵، ۷۵، ۸۵

الجزایر ۱۶۵

الله ویردی خان سرتیپ ۳۰۹

الکساندر اول ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۶۶

الکساندرانا (مکان) ۱۱۷، ۱۱۸

الکسی (پسر ولیعهد روسیه) ۹۵، ۹۶، ۹۹، ۱۰۳، ۱۰۴، ۲۵۷

النجہ چای (رود) ۵۵

الوند ۶

اللهیار خان ۳۹۵

الیزابت پل ۷۴

الیزہ (کاخ) ۱۵۴، ۱۶۹، ۱۷۴، ۱۷۵، ۲۰۴

الیسی سو ۲۶۲

امام جمعه ۲۹۸

امامزاده حسن ۲، ۴۲۷

امامزاده هاشم ۲۷۴، ۲۷۶

امان الله خان ۲۷۶، ۳۹۵

امپراطریس آلمان ۱۱۹، ۱۲۵

امپراطریس اطریش ۲۱۵

امپراطریس روس ۹۶، ۹۹-۱۰۲

امپراطور آلمان (گلیوم سوم) ۱۱۹، ۱۲۰-۱۲۳، ۱۲۵، ۱۲۸

امپراطور اطریش ۲۰۷، ۲۱۱، ۲۱۳، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۹، ۲۲۱، ۲۲۶

ص: ۴۱۴

امپراطور روس (الکساندر دوم) ۹۶، ۹۸، ۹۹-۱۰۴، ۱۰۶، ۱۱۶

امس ۴۳، ۱۱۹

امیر اصلان فراشخلوت ۲۵

امیرال ۲۶۸، ۲۷۰

امیر تیمور ۸۸

امین اقدس ۸۹، ۲۷۶، ۲۸۵، ۳۰۴، ۳۰۶، ۳۲۵، ۳۳۱، ۳۴۱، ۳۴۸، ۳۹۳، ۴۳۶، ۴۴۷، ۴۵۵

امین حضور ۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۶۶، ۲۸۱، ۳۲۸، ۴۰۴، ۴۴۸

امین خلوت ۳، ۲۷۱، ۲۷۹

امین الدوله- فرخ خان امین الدوله

امین السلطان (آقا ابراهیم) ۱۱، ۱۷، ۳۴، ۴۰، ۴۵، ۵۱، ۵۲، ۵۹، ۹۳، ۱۰۳، ۱۰۵، ۱۱۱، ۱۱۳، ۱۳۵، ۲۷۴

امین السلطنه (محمد علی خان) ۱۳، ۲۳، ۳۴، ۴۰، ۵۲، ۵۹، ۷۷، ۷۹، ۱۰۵، ۱۱۱، ۱۱۳، ۱۳۵، ۱۳۹-۱۴۱، ۱۷۱، ۱۷۳، ۱۷۶، ۱۹۲،

۲۱۹، ۲۷۰، ۲۸۱

امین صره ۲۸۳

امین لشکر ۲۷۶، ۳۲۴

امین الملک ۱، ۷۷، ۷۹، ۸۶، ۱۰۵، ۱۱۳، ۱۲۰، ۱۳۹، ۱۴۷، ۱۵۱، ۱۸۳، ۱۹۶، ۲۱۱، ۲۱۹

امین الوزاره ۲۲

انزلی (بندر) ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۸۷، ۳۰۸، ۳۲۵، ۳۳۹، ۳۵۰، ۳۹۰، ۴۳۳، ۴۴۲، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۳، ۴۵۶

انکل آغول (ده) ۲۶۷

انگلیس، انگلیس ها ۱۰۲، ۱۱۹، ۱۵۴، ۱۵۸، ۱۶۲، ۱۶۶-۱۶۸، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۷، ۱۹۷، ۲۴۳، ۲۵۰، ۲۶۹، ۲۹۵، ۲۹۶، ۳۱۰، ۳۳۰

انوالید ۱۵۵، ۱۶۵، ۱۷۰

انوشیروان میرزا ۲۷۶

انیس الدوله ۹۲، ۱۲۸، ۲۷۱، ۲۷۳، ۲۸۳، ۲۸۵، ۳۰۸، ۳۱۴، ۳۳۶، ۳۳۹، ۳۴۲، ۳۶۷، ۳۶۹، ۳۸۵، ۴۲۴

اواجق چالدران ۴۷

اوجان ۲۳

اوج داغ ۵۰

اوج دره لر ۲۳

اوج کلیسا ۶۴، ۶۷-۶۹

اودربرق ۲۴۴

اوزن (رود) ۲۶۷

اوزون تالا ۷۶

اوژن دساووا (پرنس) ۲۱۵، ۲۲۰

اوژن فیلکت ۲۳۴

اوستارد کوردوی ۲۶۲

اوسترلیتر ۲۴۴

اوکولوو کا ۹۸

اوگوستن (کلیسا) ۲۴۲

ص: ۴۱۵

اوگوست ورتمبرغ (پرنس) ۱۲۵

اولدین برک (پرنس) ۲۲۲

اولم (شهری در آلمان) ۲۰۶، ۲۱۰

اوماخان یورت ۲۶۰، ۲۶۲

ایتالیا ۱۲۳، ۱۴۲، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۶۵، ۲۲۲، ۳۹۰

ایتسس گایا ۲۵۸

ایروان ۵۳، ۶۱-۶۵، ۶۷، ۶۹-۷۱، ۷۳، ۷۵، ۴۰۹، ۴۱۶، ۴۲۱

ایزابیل (ملکه اسپانیول) ۱۶۴، ۱۷۵، ۱۹۱، ۲۱۳

ایزاک، جنرال ۲۰۱، ۲۰۴

ایشل (منطقه ای در اطریش) ۲۱۳، ۲۱۵

ایلار ۷۱

ایلان داغی ۵۵

اینالو (سواره) ۱۶

اینند (دندان ساز سوئدی مقیم ایران) ۹۸، ۱۷۴، ۲۴۸

ب بابا خان آقای مکری ۱۹

بایر میرزا ۶

باتینیول ۱۹۳

بادامستان (باغ) ۳۶

بادبولون (بادبولن) ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۶۲، ۱۶۴، ۱۶۷، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۸۳، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۹۸-۲۰۱، ۲۲۱

بادکوبه ۷۶، ۷۷، ۷۹، ۲۶۷، ۲۶۹، ۲۸۷

بادن بادن ۱۲۵-۱۲۷، ۱۳۰، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۴۳، ۱۴۹، ۴۳۷

بارب (مسیو) ۲۲۳

بارنج ۳۳

بازیسرمان ۲۵۲

باریناتسکی (مارشال) ۹۸، ۹۹، ۲۵۸، ۲۶۲، ۲۶۴

بازیلسکی ۹۴، ۱۷۵

باسمج ۳۰، ۳۳

باش نوراشین ۵۹، ۶۱

باشی ۳، ۵، ۴۰، ۵۲، ۵۹، ۱۳۳، ۱۳۶-۱۴۳، ۱۷۱، ۱۷۶، ۱۸۸، ۲۲۰، ۲۲۵، ۲۸۱

باغ چال ۳۳۴

باغ میشه ۳۳

باغ نظامیه ۴۴۵

بالت (آبادی و چاپارخانه) ۸۷

بالین شریف آباد ۲۲

باواریا ۲۰۷

باویر ۲۰۶

بایزید (شهر) ۶۰، ۶۳

بچه آباد ۲۹

بخارا ۸۰

ص: ۴۱۶

بختیاری (سواره) ۶

بدر الدوله ۵۶

بدر السلطنه ۳۶۲

برانندن بورغ ۱۲۶

برتراند (شخص) ۱۹۳

برسوکی ۲۵۸

برق آباد ۲۲

برکیدايله (مارشال) ۱۷۰

برلن ۹۸، ۱۱۶-۱۱۹، ۱۲۱، ۱۲۳، ۱۲۵-۱۲۷، ۱۳۰، ۱۵۰، ۲۱۹، ۲۴۰، ۳۹۰

برلن (کنگره) ۲۲۵

برونزویک (پرنس) ۲۱۹

برودی ۲۴۵

بروکسل ۱۴۷

برون (شخص) ۱۸۱

برون برک ۱۱۸

بزاک، جنرال ۱۶۴

بزچلو (طایفه) ۷۶

بزگوش (کوه) ۱۶-۱۹، ۲۱

بزینه رود ۷

بسظام ۲۹۳، ۲۹۶، ۳۰۹، ۴۱۶، ۴۱۹

بغداد ۲۷۳

بلژیک (بلجیک) ۱۶۵، ۱۶۷، ۱۶۸

بلغراد ۹۱

بلودر ۱۱۱، ۲۲۰

بلیت لی آغول (کوه) ۲۶۷

بندر کرچ ۲۵۱

بند کهل ۲۵، ۲۹، ۱۴۵

بوت دشومون ونس ۱۵۶، ۱۸۵

بوداپست ۲۳۱

بورل (جنرال) ۱۶۵

بوژی وال ۱۸۸

بوزان وال (قصر) ۱۷۳

بوسار ۲۷۴

بولو (مسیو) ۱۲۵

بولو گووا ۹۸

بوو (مادام) ۱۷۹

بوهم ۲۲۹

بویر ۱۸۲

بوییر (جنرال) ۱۴۷

بهبهانی، آقا سید اسمعیل ۱، ۳۷۲

بهجت افندی ۳۴، ۳۷

بهمن میرزا ۲۵۲، ۲۷۶

بیرستن (مسیو) ۱۵۰

بیزاک ۱۱۶

بیسمارک ۱۱۹، ۱۲۲، ۱۲۳

بیگلریگی ۳۸

بیگروف ۵۳، ۲۶۵

بیلاند (کنت) ۲۲۱

بیوک دوز ۶۰

ص: ۴۱۷

پ- ت پادشاہ کورہانور ۱۵۸، ۱۷۰

پاراد (شخص) ۱۰۰

پارخ ۲۶۷

پاریس ۵، ۱۰۳، ۱۲۹، ۱۳۱، ۱۴۵، ۱۵۰، ۱۵۲، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۸، ۱۶۲، ۱۶۵، ۱۶۸، ۱۷۰، ۱۷۳، ۱۷۶، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۶-۱۸۸،
۱۹۰-۱۹۳، ۱۹۵، ۱۹۷، ۲۰۰-۲۰۲، ۲۰۴، ۲۰۶، ۲۰۹، ۲۲۱، ۲۲۴، ۲۳۰، ۲۴۰، ۲۴۳، ۲۴۸، ۲۵۰، ۳۷۵، ۳۹۰، ۴۳۷

پازوکی (خوانین) ۲۸۳

پاسانا اور ۸۳

پاشا خان، سرتیپ ۹، ۱۰، ۳۴

پالہ دبورق ۲۱۶

پتسدام ۱۲۶

پراتر (شخص) ۲۲۲

پراس، موسیو ۱۸۴

پراگ ۲۲۶

پرتغال ۲۰۴

پروس-آلمان

پسکوو (شهر) ۱۰۷، ۱۱۱

پترزبورغ (پتر) ۷۹، ۹۱، ۹۳، ۹۴، ۹۸، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۶-۱۰۸، ۱۱۰-۱۱۲، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۲۹، ۱۵۶، ۲۴۷، ۲۸۷، ۳۹۰، ۴۳۶

پتر کبیر ۱۰۵

پترهوف ۱۰۴-۱۰۶

پتروفسکی (بندر) ۲۴۸، ۲۶۳-۲۶۵، ۲۶۷، ۳۹۰

پطروفسکی الکسندر ایوانویچ ۸۵

پل (پسر ولیعهد روسیہ) ۹۵

پلاس دلاکونکور دو ۲۰۱

پلموتین ۱۱۱

پلہ خاجک (معلم زبان ترکی) ۲۲۳

پلیف ۲۵۸

پوآنتہ، مسیو ۱۶۵

پوتواو، امیرال ۱۶۵

پوتو (روستا) ۱۷۱

پوتی ۸۴

پیرہ خوسی ۱۳

تابایف، جورج ۲۷۳

تاج الدولہ ۳۷۷

تاج سردار ۴۱۰

تار مومج دماوند ۳۱

تاش (روستا) ۴۵۷

تانااور ۸۳

تبریز ۲۳، ۲۶، ۳۲، ۳۳، ۳۶-۳۸، ۴۰، ۴۶، ۴۷، ۵۱، ۷۰، ۹۲، ۲۷۱، ۳۱۲، ۳۲۷، ۳۵۰، ۳۵۵، ۳۶۱، ۳۶۷، ۳۶۹، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۷-

۳۷۹، ۳۸۱، ۳۸۳-۳۸۵، ۳۸۷، ۳۸۹، ۴۰۶، ۴۰۹، ۴۱۱، ۴۲۹، ۴۳۶، ۴۵۳

ص: ۴۱۸

تجریش ۶۷

تجن (رود) ۴۵۷

تخت سلیمان ۱۴

تراس ۱۸۹

تران دوبرود (وزیر تجارت فرانسه) ۱۶۵

ترخو ۲۶۵

ترس چای ۷۶

ترک چای ولاد قفقاز ۸۷

ترکستان ۲۵۴

ترکمان ۱۷، ۱۹، ۲۵۴، ۲۵۶، ۳۷۹، ۴۱۰

ترکمان چای ۱۶، ۱۸، ۲۱، ۶۲

ترکمان چای (معاهده) ۶۴

تروبسکای، پرنس ۱۳۵

تروپو ۲۴۴

تزلقان ۸۳

تغان روگ ۹۱، ۲۴۹، ۲۵۰

تفلیس ۷۶، ۷۷، ۸۰، ۸۲-۸۵، ۸۷، ۸۸، ۲۸۷، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۷، ۴۲۹، ۴۳۶

تکمه داش ۲۲، ۲۳

تکه (ایل) ۴۱۰

تور ۹۸

توران آغا- فخر الدوله

توربان (موسيو) ۱۳۸

توردونژون ۱۹۷

توسكان ۲۹

توله (رود) ۹۰

تومان آغا- فروغ الدوله

تونس ۱۵۱

تهران ۲، ۳، ۵، ۷، ۸، ۱۵، ۲۵، ۳۰، ۳۸، ۴۰، ۵۱، ۶۲، ۶۴، ۷۰، ۸۰، ۸۲، ۸۹، ۹۲، ۹۳، ۱۰۰، ۱۰۹، ۱۱۶، ۱۱۹، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۹،
۱۳۸، ۱۵۱، ۱۵۸، ۱۷۴، ۱۸۴، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۳۸، ۱۵۱، ۱۵۸، ۱۷۴، ۱۸۴، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۳۸، ۱۵۱، ۱۵۸، ۱۷۴، ۱۸۴، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۹،
۲۶۲، ۲۶۴، ۲۶۹، ۲۷۱، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۶، ۲۸۰، ۲۸۷، ۲۹۳، ۲۹۵، ۲۹۸، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۳، ۳۰۵، ۳۰۷، ۳۰۹-۳۱۲، ۳۱۴-۳۱۸،
۳۲۱، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۳۰، ۳۳۷، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۷، ۳۵۰، ۳۵۲، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۵، ۳۶۹، ۳۷۱،
۳۷۲-۳۷۷، ۳۷۹، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۹، ۳۸۳، ۳۹۱، ۳۹۸، ۴۰۰، ۴۰۲، ۴۰۴-۴۰۶، ۴۱۱، ۴۳۱، ۴۳۳، ۴۴۲، ۴۴۷، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۶،
۴۵۷

تيروول ۲۰۷، ۲۱۰

تيلد (جنرال بارون) ۲۲۲

تيمور پاشا خان ماكويي ۵۰، ۵۹، ۶۱

ج-چ-ح-خ جاف جاواتر ۷۴

جامي، نصر الله ۴۰۹

ص: ۴۱۹

جبار خان ۲۷۱

جداق (روستا) ۲۴

جعفر قلی خان ۵۹، ۲۲۹

جعفر قلی میرزا ۱۹

جلال الدوله - شاهزاده (سلطان حسین میرزا جلال الدوله)

جلالی (سواره) ۵۰

جلفا ۵۰، ۵۱، ۵۵، ۵۹، ۸۵، ۳۹۸، ۴۰۰، ۴۰۲، ۴۰۴، ۴۰۵

جله (کوه) ۴۶

جمال آباد ۱۴، ۱۵

جوجه (احمد خان) ۵۱، ۵۲

جواد خان ۳۹۵

جهانسوز میرزا ۳۹۱

جهانگیر خان ۲۸۳، ۳۱۰

چاپ چاق ۲۶۷

چاردولی ۲۶۳

چیریورت ۲۶۴، ۲۶۷

چچن ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۶ - ۲۵۸، ۲۶۰ - ۲۶۴، ۲۶۷

چرچر (روستا) ۴۸

چرزه خونی ۲۹

چرگر (روستا) ۶، ۸

چرکس ۲۵۴

چشمه علی ۴۵۷

چمن او جان ۲۴، ۲۵

چنا (روستا) ۱۸

چوبان کوه ۶۷

چوپوق لو ۷۴

چو کا (رودخانه) ۲۶۲

چهار محال بختیاری ۶۲

چین ۱۵۱، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۶۹، ۲۹۲

حاجب الدوله ۳۲۸

حاجی ابراهیم قصیر القامه ۴۰، ۲۸۱

حاجی ابو الحسن معمار باشی ۵۶، ۱۵۴، ۳۱۲، ۳۳۳

حاجی امین الرعايا ۴

حاجی بهاء الدوله ۲۷۶، ۳۲۸

حاجی آقا (مکان) ۲۴، ۲۵، ۳۰

حاجی حسن ۵۴، ۵۹، ۱۷۶

حاجی حکیم ۲۷۱

حاجی حیدر ۳۴، ۵۹، ۶۵، ۸۱، ۱۰۴، ۱۱۳، ۱۴۲، ۱۷۳، ۱۷۶

حاجی خازن الملک ۲۷۱

حاجی رجب علی خان ۴۱۱

حاجی سرور ۳، ۴۰، ۴۷، ۲۷۶

حاجی سعید خواجه ۳

حاجی سلیمان خان ۲

حاجی شیخ تاجر قزوینی ۳۲

حاجی شیخ رضای واعظ ۶۵

ص: ۴۲۰

حاجی طرخان (شهر) ۱۹۱، ۲۲۴، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۶۶، ۲۶۹

حاجی طیلی خانم ۵۱

حاجی علی اکبر ۴۵۷، ۴۵۹

حاجی عیسی خان ۴۷

حاجی فرخ ۲۸۵

حاجی قاسم ۲۷۱

حاجی کلانتر ۳۷

حاجی محسن خان ۹۸، ۱۰۰، ۱۰۴، ۱۳۸، ۱۴۵، ۱۶۹، ۱۷۵، ۲۱۱، ۲۱۹

حاجی محمد حسن بیک ۸

حاجی محمد رحیم ۲۷۹

حاجی مطلب خان تفنگچی ۱۵

حاجی ملا احمد واعظ ۶۵

حاجی ملا اسمعیل ۴۰

حاجی ملا علی ۲۸

حاجی ملا هادی (مدرس تهران) ۳

حاجی منصور ۲۸۱

حاجی میر اسمعیل آقا ۲۶

حاجی میرزا آقاسی ۴۲

حاجی میرزا ابراهیم ۲۸

حاجی میرزا جابر ۳۸

حاجی میرزا جعفر ۲۶

حاجی میرزا جواد آقای مجتهد ۲۶، ۲۹، ۳۳

حاجی میرزا حسین قاضی ۲۶

حاجی میرزا شفیع آقا ۲۶

حاجی میرزا صادق ۱۹، ۲۶، ۲۹

حاجی میرزا عبد الحریم امام جمعه ۲۶

حاجی میرزا علی ۲۷۶

حاجی میرزا محمد علی ۲۸

حاجی میرزا موسی ۲۶

حاجی میرزا تقی ۲۸

حاجی میرزا یوسف آقا ۲۸، ۲۹، ۳۹

حاجی یوسف خان سرتیپ ۳۳

حیب ۷۰، ۲۷۱

حیب الله سقا ۵۱

حسام السلطنه (سلطان مراد میرزا) ۳۸۷

حسن ایاقچی ۲۷۱

حسن خان (پسر میرزا یوسف مستشار) ۱۹۷

حسنعلی خان (گروسی) ۲۳۲، ۲۷۴

حسن قلعه عثمانلو ۲۵۲

حسنقلی خان ۴۰

حسین آباد ۸-۱۱

حسین خان سردار (ایروانی) ۳۳، ۴۷، ۶۲، ۶۵، ۶۷، ۷۰

حسینعلی خان ۶۵، ۲۷۱

حسینعلی میرزا ۳۶، ۳۶۱

حسین قلی خان ۵، ۴۷، ۲۷۶

حسین قلی خان ایلخانی بختیاری ۳۰۵

ص: ۴۲۱

حشمت الدوله ٣١٨، ٣٧٥

حصار (روستا) ٢٨٠

حضرت رضا (ع) ٤٣

حضرت عبد العظيم ١١٧، ٣٢٥، ٣٣٧، ٣٤٢، ٣٤٨، ٣٨١، ٤٣٤، ٤٤٥

حضرت عيسى ٦٨

حكيم آباد ٤٢

حكيم الممالك ٥٤، ٥٩، ٩٨، ١٠١، ١٠٥، ١٢٧، ١٣٨، ١٤٥، ١٤٩، ١٥٠، ١٧١، ١٧٥، ١٧٦، ٢١٩، ٢٢٥، ٢٢٩، ٢٣٣، ٢٤٨، ٢٦٦، ٢٧٠

حلب ٣٧

حليم پاشا ٢٠٤

حيدر انلو (ايل) ٤٧

حيدر خان دشتي ٣٩١

خاتون آباد ٣٠٩

خاتون ارضي ٦٧

خامايورت ٢٦٧

خان بابا خان ٢٨٥

خان نايب ٢٧٦، ٢٨١، ٣٢٨

خانم بالا ٤٤٥

خانمروود ٢٥

خاور سلطان ٤٠٢، ٤١٤

خدابنده لو ۷

خراسان ۶۲، ۲۹۳، ۳۵۲، ۴۱۰، ۴۱۹

خراسانلو ۶

خرام (رودخانه) ۷۶

خررود (روستا) ۵

خرزان ۲۷۴، ۲۷۶

خرقانی ۵

خرکوف ۹۱، ۲۴۹

خرم آباد ۳۵۳، ۳۹۱

خرم دره ۷

خلخال ۴۷، ۲۸۷

خمسه ۵، ۷، ۸، ۱۴، ۲۷۳، ۲۸۰، ۲۸۷، ۳۵۰

خمسه (سواره) ۳۰۹

خواجه باشی ۳۹

خواجه ده ۱۸

خواجه مرجان (روستا) ۴۳

خواجه وند (سواره) ۳۰۹

خوج (روستا) ۶۰

خوش گلدی (طایفه) ۲۶۳

خوی ۳۹، ۴۷، ۶۰، ۶۱، ۶۹، ۴۰۹

خیوق ۸۰

د- ذ داداش (از خادمان ناصر الدین شاه) ۵۱، ۲۷۱

دارمشتاد ۱۲۶

داش آتان ۲۴

داغستان ۱۰۱، ۲۵۴، ۲۵۸، ۲۶۳-۲۶۵، ۲۶۷

ص: ۴۲۲

دالغوروکی (پرنس) ۹۱، ۹۴، ۲۶۲

دامغان ۳۹۱، ۴۵۷

دانچیکوف (مکان) ۱۰۴

دانمارک ۱۲۳

دانوب ۲۱۰، ۲۱۵، ۲۲۷، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۴، ۲۴۳

داورک (مسیو) ۲۲۳

دبوربون (پرنس) ۱۷۵

دپن، بارون ۲۲۳

دپی باکه، هانری (پرنس) ۱۳۰

دراقون (سواره) ۵۳

دریند ۲۶۷

دره چی ۲۹

دزفول ۳۱۸

دروازه شمیران ۳۵۵

دروازه ناصریه ۳۵۵

دریای ارومی ۴۳

دریای بالتیک ۱۰۹

دریای خزر (مازندران) ۱۲، ۲۵۶، ۲۵۷

دریای سیاه ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۶

دریای شاهی ۴۳

دژیراردن، امیل (مسیو) ۱۷۵

دساکس ویمار (دوک) ۱۳۰

دستجرد ۱۸

دکوتز (کنت) ۱۰۹

دلاروشنوقو (دوک) ۱۷۵

دلاکرائز (کنت) ۱۶۶، ۱۸۱

دلبر خانم ۴۴۵

دلپسند خانم ۳۴۸

دلیجان ۷۰، ۷۵، ۷۶

دماوند ۴۶، ۵۰، ۶۰، ۶۹

دمدم (بارون) ۱۰۸

دمرلو (روستا) ۱۲

دوآل (حاکم پاریس) ۱۶۵

دوارسپرک، کارلوس (پرنس) ۲۳۹

دوبلگراډ (کنت) ۲۲۱

دوچی ها (طایفه) ۳۷۹

دوژونی (کنت) ۱۶۷

دوسی، دوک (پسر پادشاه ایتالیا) ۱۵۵، ۱۶۵، ۱۶۶

دوشان تپه ۷۴، ۳۳۴، ۳۵۶

دوشیت ۸۳

دو کاسانیاک ۱۷۶

دو گال (پرنس، ولیعهد انگلیس) ۱۵۸، ۱۶۲، ۱۷۱

دو گه (کنت) ۲۳۶

دولانژنو (بارون) ۱۰۲

دولت آباد ۳۵۷، ۴۴۵

دولو ۶۳

دون (رود) ۹۰، ۲۵۰، ۲۵۱

ص: ۴۲۳

دوويمار (پرنس) ۲۱۹

دوهس (پرنس) ۲۱۸

دويل (هتل) ۱۸۴

دهانری کاتر (مهمانخانه) ۱۹۳

دهباشی ۲۷۶

دهخوارقان ۲۵، ۴۳

دياربکر ۳۷

دويرن ۱۴

ديزمار قراجه داغ ۴۸، ۵۰

ديزه (روستا) ۱۰، ۱۱، ۴۴، ۴۹، ۶۱

ذو الفقار خان مهندس ۳۱۳

ر-ز-ژ رادزی ویلاف ۲۴۵

راستاد ۱۴۳

راگوش (محلہ) ۳

راین ۱۳۸

رحیم خان سرتیپ ۴۹، ۵۱

رستف ۹۱، ۲۵۰، ۲۵۱

رشت ۹۸، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۶، ۳۷۵، ۴۰۷، ۴۰۹، ۴۴۹-۴۵۱، ۴۵۳، ۴۵۶-۴۵۸

رشوند ۱۲

رکن الدوله ۱۱

رن (رودخانه) ۱۴۷، ۱۴۵، ۱۴۳، ۱۳۴

رود ترک ۸۷، ۲۵۷، ۲۶۲

رودلف چهار ۲۴۲

روس، روسیه ۱، ۳۳، ۴۹، ۵۰، ۵۳، ۵۴، ۵۶، ۵۸ - ۶۰، ۶۲، ۶۳، ۶۸ - ۷۰، ۷۴، ۷۶، ۷۷، ۸۲، ۸۳، ۸۹، ۹۰، ۹۴، ۹۹، ۱۰۵، ۱۰۹ -
۱۱۱، ۱۱۳، ۱۱۶ - ۱۱۹، ۱۲۸، ۱۳۹، ۱۴۲، ۱۵۴، ۱۵۶، ۱۶۵، ۱۶۷، ۱۶۹، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۸، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۷، ۲۵۰، ۲۵۲ - ۲۵۴،
۲۵۶، ۲۵۷، ۲۶۰، ۲۶۲، ۲۶۵ - ۲۶۷، ۲۷۰، ۲۷۳، ۲۷۵، ۲۸۷، ۲۹۵، ۲۹۶، ۳۱۰، ۳۹۰، ۴۳۵

روم ۱۹۳، ۲۹۲

روئل (محل) ۱۹۳

ریشار (مسیو) ۳۱۲

رینگ (شخص) ۲۳۶

زاخانیورت ۲۶۰

زالوسکی، کنت (وزیر مختار اطریش در ایران) ۲۲۱، ۲۶۹

زاینده رود ۲۹۶، ۴۱۰

زرگر آباد ۳۹۷

زکلوچه (روستا) ۲۴

زنتا ۲۱۶ روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر دوم فرنگستان متن ۴۷۸ فهرست عمومی اعلام

جان ۹، ۱۰، ۳۲۱، ۳۲۳ - ۳۲۵، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۳۹، ۳۴۰

زنجان رود ۹، ۱۰، ۱۲

زنگی (رودخانه) ۶۷، ۷۳

زنگی باسار ۶۳

ص: ۴۲۴

زورآرخ (چاپارخانه) ۷۶

زهرا سلطان خانم ۳۲۵

زیل بین ۴۷

زیمرمان ۹۴

زینت السلطنه ۳۲۵

زینویف (وزیر مختار روسیه) ۳۰۰

زیوین ۷۰

ژاپن ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۸۱

ژامون (کلنل) ۱۸۱

ژان دساکس (پسر عمومی امپراطور اطریش) ۲۱۹

ژرژ (پرنس) ۱۲۵

ژرژ پنجم ۱۵۸

ژوئی نیسه (کنت) ۱۶۶

ژیگو (مسیو) ۱۶۵

س-ش سابلون ویل ۱۷۱

سارتیسین ۲۴۸

سارمساق لو ۱۲

ساری اصلان ۵، ۴۰، ۴۲، ۴۷، ۲۷۱

سارژی دووین ۲۴۳

ساعد الملک، میرزا عبد الرحیم خان ۱۹، ۹۲، ۱۰۰

سالیساخ (رودخانه) ۲۱۰

سالزبورگ (سالزبورگ) ۱۴۹، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۲۱، ۲۳۹

ساکس گوبورگ (پرنس) ۱۶۵

سالنسون (ژنرال) ۱۸۱

سالیکوف (پرنسس) ۱۶۶

ساماشکی ۲۶۰

ساوجیلاغ ۴۷، ۲۶۳

ساوجیلاغ تهران ۲۸۰

ساورن ۱۴۹

سباس ۷

سیاستوپول ۱۵۵، ۲۵۰

سبزوار ۳۵۳

سپهسالار، میرزا حسین خان ۲، ۶، ۸، ۱۳، ۱۶، ۲۱، ۲۳، ۲۴، ۲۶، ۳۰، ۳۴، ۳۷، ۳۸، ۴۰، ۴۵، ۴۷، ۵۱، ۵۲، ۵۸، ۵۹، ۶۵، ۶۹، ۷۴، ۷۷، ۸۱، ۹۲-۹۴، ۹۶، ۹۸-۱۰۰، ۱۰۲، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۷، ۱۱۲، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۹، ۱۴۳، ۱۴۵، ۱۴۷، ۱۶۲-۱۶۴، ۱۶۹، ۱۷۴-۱۷۶، ۱۷۶، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۹۶، ۲۰۱، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۳، ۲۱۶، ۲۱۹، ۲۲۳-۲۲۷، ۲۳۶، ۲۳۹، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۳، ۲۹۳، ۲۹۵، ۳۱۰، ۴۰۲، ۴۰۶، ۴۱۱، ۴۴۵

سراب ۱۸، ۲۵

سرایدار باشی ۳، ۳۳۰، ۳۳۱

سرچم ۱۲-۱۴، ۴۲۳

ص: ۴۲۵

سرخس ۴۰۹، ۴۱۰

سرخه ۲۹

سردار شاه نواز خان ۳۶۶

سردار لواسانی ۲۷۶

سرژ (پسر ولیعهد روسیه) ۹۵

سروانیا ۲۲۶

سرور السلطنه ۳۷

سعد آباد ۳۲

سعد الله بیگ (ایلچی عثمانی در اطریش) ۱۲۶، ۲۳۲

سفارت روس در تهران ۳۹۷

سفیدرود ۱۲

سفید کمر ۴۴

سلسنت (قلعه) ۱۵۵

سلطان حسین میرزا- شاهزاده

سلطان حمید ۱

سلطان سنجر (کوه) ۴۶

سلطانیه ۷- ۹

سلطنت آباد ۳۳۳، ۳۵۶، ۳۶۷، ۳۶۹

سلماس ۴۷

سلیمان داراب (مکان) ۲۷۴

سمان ارخی (رود) ۹

سمان سو (رود) ۲۶۳

سمنان ۳۱۲، ۲۹۶

سن (رود) ۱۵۱، ۱۵۴، ۱۷۱، ۱۷۶، ۱۸۸، ۱۹۰، ۱۹۳، ۲۳۰

سنت اتین (کلیسا) ۲۴۲

سنت اوگوستاس (کلیسا) ۲۰۲

سنت توماس (مريضخانه) ۱۸۴

سنت دنی ۱۵۹، ۱۸۸

سنت ژرژ ۵۳

سنت ژرمن ۱۷۳، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۹، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۵، ۱۹۷

سنت کلود ۱۷۳

سنت لوین ۱۹۷

سنخ کرپی ۴۳، ۷۶

سوخوم قلعه ۲۵۴

سوقانلیق ۷۷

سولقان ۵۹

سونجا ۲۵۶، ۲۵۸

سوئد ۹۸، ۱۰۹، ۱۷۴، ۱۸۲

سویس ۲۰۷، ۲۳۳، ۳۹۰

سه چشمه ۳۰، ۳۲، ۳۳

سهند ۳۰، ۳۲

سیاچی - مهدی قلی خان

سیاه دهن ۴، ۵

سید تاج الدین (مکان) ۴۰۹

سیبری ۳۳

سیف الملک طالش ۱۹

سیلان، خالصه (روستا) ۲۲

ص: ۴۲۶

سیلزی ۲۴۴، ۲۴۶

سیمونفسقیا ۷۴

شاپور میرزا ۴۰۴

شاتله ۱۶۴

شاتو ۱۹۳

شارل (آرشیدوک) ۲۱۵، ۲۲۴

شارل پنجم ۱۹۷

شارلتان بورغ ۱۲۳، ۱۲۵

شارل تمر (پادشاه بورگون فرانسه) ۲۱۸

شارل دوازده ۱۰۹

شارل لویی (پرنس) ۲۲۷

شارلمان (پادشاه فرانسه) ۲۹۲

شارل نوبلینگ (دکتر) ۱۲۱

شارله توری ۱۹۰

شاطر باشی ۲۱، ۵۱، ۵۲، ۲۷۱، ۲۸۱

شامات ۱۵۵

شامایورت ۲۶۰

شامخال ۲۶۷

شاندیز (کوه) ۴۵۷

شانزالیزه ۱۶۷، ۱۸۳، ۱۹۸ - ۲۰۱

شان دومارس ۱۰۰

شانی ۱۸۸

شاه تختی ۶۱

شاه خدابنده ۸، ۹

شاهرود ۴۵۷

شاهزاده (سلطان حسین میرزا) ۵۹، ۱۳۳، ۱۳۶-۱۳۹، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۷۶، ۱۸۸، ۲۲۴، ۲۲۹، ۲۷۰، ۳۲۰، ۳۹۱

شاهسون اینانلو (سواره) ۲۷۶

شاهسون دویرن ۱۲، ۱۳

شاهسون قورت بگلو (سواره) ۲۷۶

شاه عباس ۳۲

شیلی (گردنه) ۳۱، ۳۲

شترکوه ۵

شجاع (روستا) ۵۰

شروور (از محال ایروان) ۵۹، ۶۱

شیریون (جنرال) ۱۶۲

شریف آباد ۵

شسوتتیز ۱۰۲

شقایق ۱۴، ۳۵

شکوه السلطنه ۳۸، ۳۴۰، ۳۶۱، ۳۷۱

شکی ۷۴

شماخی ۷۴

شمبرون (قصر) ۲۲۴، ۲۳۶، ۲۳۹، ۲۴۰

شمس الدوله ۳۱۶، ۳۸۴، ۴۴۵

شمس الدین لو ۷۶، ۷۷

شمس العماره ۳۵۶

شنبه قازان ۴۲

شوردره ۴۵

شوستر ۳۰۵، ۳۱۲، ۳۱۸، ۳۷۵، ۴۰۰

ص: ۴۲۷

شيخ الاسلام ٢٩، ٤٠

شيخ الاطباء ٢٧١

شيخ صفى ٢١

شيخ محمد ٣٧٢

شيرآباد ٢٢، ٦٧

شيراز ٣٩١، ٣٩٨

شيرازى كوچك ٣٤٥، ٤٤٥

شيروانه ٢٩

ص - ض صاحب ديوان ١٦، ١٧، ١٩، ٢١، ٢٣، ٢٤، ٢٦، ٣٠، ٣٤، ٣٦، ٣٨، ٣٩، ٤٧، ٥٢، ٥٤

صاحب سلطان خانم ٣٢٥، ٤٤٥

صاحبقران ميرزا ٣٨

صادق خان چگينى ٢٧٦

صادق خان شقاقى ٦٢

صارم الدوله ٥١

صاين قلعه ٦، ٧

صدر الدوله ١٦

صدرك ٦٢، ٦٣

صديق الدوله ٢٨٠

صديق الملك ٢٤

صغرى خانم ٤٤٥

صفویه ۲۱۲

صلاح اوغلی ۷۶

صنیع الدوله (اعتماد السلطنه بعدی، محمد حسن خان) ۶، ۵۴، ۵۹، ۶۲، ۶۸، ۷۳، ۱۷۴، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۸۱، ۲۴۴، ۲۴۵

صوفیان ۴۰، ۴۳، ۴۴

صومعه علیا ۱۷

ضیاء آباد ۵

ضیاء الملک ۴، ۶، ۲۷۴، ۲۷۹، ۳۷۵، ۳۸۳

ط - ظ طارم ۶

طوالش (طالش) ۲۷۳، ۲۷۶، ۳۹۵

طولوزون ۴، ۳۸، ۵۴، ۵۹، ۱۶۹، ۱۷۴، ۱۹۷، ۲۲۱، ۲۲۵، ۲۳۳، ۲۷۰

طیر (مسیو) ۱۷۲

ظل السلطان ۳۵۳، ۳۶۶، ۳۷۸، ۳۹۱، ۴۵۱، ۴۵۶

ظہیر الدوله ۲۷۶

ظہیریہ ۲۹

ع - غ عابد (مسیو) ۳۴

عالیہ خانم ۳۲۵، ۳۴۱

عایشہ خانم ۹۲، ۴۴۵

عباس آباد ۶۹

عباسعلی خان دودانگہ ۷

ص: ۴۲۸

عباس میرزا ملک آرا (شاهزادہ) ۶، ۸، ۱۴، ۲۷۳، ۲۸۷

عباس میرزا- نایب السلطنہ، عباس میرزا

عبد العظیم، شاهزادہ ۲

عبد القادر خان میراخور ۵۲

عثمانلو ۲۵۴

عثمانی ۱، ۵۳، ۶۰، ۶۳، ۶۷، ۷۰، ۷۱، ۸۱، ۹۵، ۱۰۷، ۱۱۶، ۱۱۹، ۱۵۵، ۱۶۱، ۲۱۶، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۵، ۲۵۰، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۶۵،

۳۱۰

عرب- اعراب

عربستان ۳۱۳، ۳۵۲، ۴۰۰

عز الدولہ ۲۸۱

عزیز الدولہ ۳۳۴، ۳۳۷، ۳۴۴، ۳۸۱

عزیز اللہ خان سرتیپ ۲۷۶

عشرت آباد ۳۳۲

عضد الدولہ ۴، ۲۷۶، ۳۶۳، ۳۸۴

عضد الملک ۱۱، ۲۳، ۳۴، ۴۰، ۴۴، ۴۵، ۵۲، ۵۸، ۵۹، ۹۲، ۱۰۲، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۱۰، ۱۲۶، ۱۳۸-۱۴۰، ۱۴۳، ۱۴۵، ۱۵۶، ۱۶۳،

۱۶۹، ۱۷۶، ۱۸۱، ۱۹۲، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۳، ۲۱۹، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۹، ۲۳۶، ۲۳۸، ۲۷۹، ۲۹۳

عفت السلطنہ ۲۸۵، ۳۴۸، ۴۴۵

عکاس- آجودان مخصوص

عکاسباشی، آقا رضا خان- آجودان مخصوص

علاء الدولہ ۲۷۱، ۳۵۴

علم دار (کوه) ۴۹

علمی، علی اکبر ۱۲۷

علی آباد ۳۴۸

علی خان (پسر حاجی ظہیر الدولہ) ۲۷۶

علی خان ۱۸۱

علی خان نائب الوزارہ ۳۴

علی خلیج ۲۴

علی کاشی ۲۷۱

علی مردان خان ۴۴

علی نقی خان سرتیب ۶، ۱۰، ۲۷۱

عماد الدولہ ۳۵۹، ۳۸۷

عمید الدولہ ۸

عنقا سردار ۴۱۰

غازیان ۲۷۴

گرامان (پرنسس) ۱۶۵

غلامحسین خان ۲۷۱

غلامعلی خان عزیز السلطان ملیجک ثانی ۸۹

غودا اور ۸۶

ف- ق فارس ۶۲، ۲۹۳، ۳۵۲، ۳۵۹، ۴۰۷، ۴۱۹

فارسی جین ۵

فالہ فسکی (شخص) ۱۹۲

فتحعلی ۴۱۱

ص: ۴۲۹

فتحعلی شاه ۶۲، ۶۷، ۱۰۹

فخر الدوله ۳۰۱، ۳۴۳، ۳۴۸

فخر الملک ۲۸۳، ۳۴۴

فخر الملوک ۴۳۴

فخری بیگ ۳۷

فراشباشی ۵۱، ۲۷۱

فرانزانس بورگ ۲۲۶

فرانتس انگلتر (هتل) ۱۷۷

فرانسوا (پسر شارل لویی) ۲۲۷

فرانسوا دسیز (شوهر ملکه اسپانیول) ۱۷۵

فرانسه ۱۰۲، ۱۱۲، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۴۵، ۱۴۷، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۴، ۱۵۶، ۱۶۰، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۳، ۱۷۵، ۱۷۷، ۱۸۰، ۱۸۰،

۱۸۳، ۱۹۳، ۲۰۱، ۲۰۴، ۲۰۶، ۲۰۹، ۲۱۸، ۲۳۵، ۲۵۰، ۲۵۳، ۲۹۲، ۲۹۵، ۳۹۰، ۴۰۷

فرانسوای اول ۱۹۷، ۲۱۸، ۲۲۴

فرانشارد (معبد) ۱۷۹

فرانکفورت ۱۲۶

فرح آباد ۸۲

فرخ خان امین الدوله ۵۴، ۵۹، ۶۲، ۱۳۶، ۱۴۲، ۱۵۸، ۱۷۱، ۱۷۶، ۱۸۳، ۱۸۸، ۱۹۲، ۲۲۵، ۲۷۱، ۲۸۱، ۲۸۷، ۳۵۶

فردریک شارل ۱۱۹، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۳۰

فردینالد-امپراطور اطریش

فردینالد (پسر شارل لویی) ۲۲۷

فروغ الدوله ۳۰۱، ۳۲۵، ۳۴۳، ۳۴۸

فرهاد میرزا معتمد الدوله ۵۶، ۳۱۵، ۴۲۷، ۴۳۱، ۴۳۴، ۴۴۰

فریدن ۶۲

فسوت الممالک (پسر حکیم الممالک) ۱۵۰، ۱۹۹، ۲۲۵

فلورانس ۲۱۶، ۲۱۸

فندر سک ۳۷۹

فوج اخلاص ۳۰۹

فوج افشار ۳۵

فوج امیری ۳۵

فوج تخت قاپو ۳۵

فوج تهران ۳۳۲

فوج حشمت ۳۷۹

فوج خاصه محمد شاه ۳۳

فوج دماوندی ۳۰۹

فوج شاهرود بسطام ۳۷۹

فوج فیروز کوهی ۱۸۴

فوج قزوین ۳۰۹

فوج کمره ۳۰۹

فوج گروس ۴۱۹

فوج نصرت ۳۰۹

فولكس گاردن ۲۲۵

فونتن بلو ۱۷۶، ۱۸۳، ۱۸۴

فونستاق ۷۱، ۷۳

ص: ۴۳۰

قادر آقا ۳۴

قادر يورت ۲۶۷

قارص ۱۰۷، ۶۳

قارلايايورت ۲۶۷

قارنى يارق ۶۹

قاسم آباد ۳۳۵

قاصد يورت ۲۶۱-۲۶۳، ۲۶۹

قاضى بيك (مکان) ۸۷

قاضى يورت ۲۶۳

قاف (کوه) ۸۴، ۸۷

قافلانکوه ۱۶

قاقازان ۴، ۵

قاقازين (پرنس) ۷۶

قالايتا ۲۶۷

قامازوف-قمزوف

قاينس (مسيو) ۱۱۵

قپان (کوه) ۶۰

قپچاق ۲۴

قراونا ۲۹

قرابابا ۲۹

قرا باغ ۷۴

قرا بوته (روستا) ۱۴

قراچه داغ ۲۵، ۴۶

قراچای ۲۹

قراچمن ۲۱-۲۳، ۱۳۱

قراچورلو ۳۰۹

قرا داغ ۶۰

قرا ملک ۴۲

قروه قنجر ۵

قره بلاغ ۲۵۸

قره پاپاق (سواره) ۳۴

قره جه قیا، خالصه (روستا) ۲۲

قره چمن، خالصه ۲۲

قره چی (کوه) ۴۸

قره قوینلوی ۶۰

قزل اوزن ۱۲، ۱۵-۱۷

قزلجه ۲۴، ۳۳

قزلر ۲۶۲

قزلق ۴۵۷

قزوین ۳-۵، ۲۷۶، ۲۷۹، ۲۹۸، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۳-۳۰۵، ۳۰۷-۳۰۹، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۴-۳۱۸، ۳۲۱، ۳۵۰، ۳۶۳، ۳۶۵، ۳۹۵

قصر فیروزه ۳۳۴

قفقاز ۵۶، ۷۷، ۷۹-۸۲، ۸۴، ۸۵، ۸۹، ۹۱، ۹۵، ۹۸، ۲۵۲-۲۵۴، ۲۶۰، ۲۶۴، ۲۸۷، ۲۹۶

قسطنطین ۹۵، ۹۶، ۱۰۱

قلعه برشیس ۱۵۹

قلعه دختر ۱۶

قلی خان (پسر رحیم خان سرتیپ) ۴۹

قلی خان آیرملو ۴۷

ص: ۴۳۱

قم ۳۴۴، ۴۴۰

قمر خانم ۳

قمر السلطنه ۳۲۰، ۴۴۵

قمرلو ۶۳

قمزوف (قامازوف) ۹۱، ۹۶، ۹۹، ۱۰۱، ۱۰۶

قمش قورشاق (روستا) ۲۴

قمیچ آباد ۵

قوبی ۸۶

قوری گل (دریاچه) ۳۱

قوللر آقاسی ۵۱، ۲۷۱

قونسول انگلیس ۴۲

قوموق (طایفه) ۲۶۷

قهرمان میرزا ۲۲

قهوه چی باشی ۴۰، ۲۷۱

قیوراق ۶۰

ک- گ- کارلسرو ۱۲۶، ۱۲۷

کارمالی (جنرال) ۹۱

کاستین گر (ژنرال) ۱۲۶

کاشان ۸، ۱۵۵، ۳۱۲، ۳۴۴، ۴۴۰

کاشانک ۳۲۶

کاظم خان فراشباشی ۲۵

کافتاروتز ۷۵

کالکس ۷۳

کالمبرق ۲۳۲-۲۳۴

کالیچه (بارون) ۲۲۳

کامارف (جنرال) ۶۴، ۷۰

کامران میرزا- نایب السلطنه

کامرانیه ۳۲۶، ۳۴۸

کانادا ۱۶۸

کان روبر (مارشال) ۱۶۵، ۱۷۰، ۲۰۱

کاوند (روستا) ۱۲

کپرملوتین ۵۳

کجین (روستا) ۲۴

کدرمز (رود) ۲۶۲

کدوک ۹، ۱۴، ۱۶، ۳۱، ۳۲، ۴۰۹

کدوک الله اکبر ۹

کر (رود) ۷۷، ۸۳، ۸۴، ۸۶

کراسنوپوتسکی ۲۴۸

کربل (شخص) ۳۴، ۳۷، ۵۱، ۵۲

کریلا ۳۷۲

کربلائی حسین ۳، ۵۲

کرتین (مسیو) ۱۷۴

کرج ۳، ۴، ۲۸۰، ۳۵۴

کرچکوف (صدر اعظم روسیه) ۹۸

کردستان ۴۷، ۳۵۳، ۳۷۳

کرس (جزیره) ۲۰۲

کرس (معاون وزیر خارجه روسیه) ۱۰۰

کرشکین ۵

ص: ۴۳۲

کرلی باسار ۶۳

کرمان ۳۱۲

کرمانشاهان ۳۵۲، ۳۵۹، ۳۷۳، ۳۹۱، ۴۰۴

کرم خوران (روستا) ۲۴

کرملین ۹۲، ۹۳

کرودنو ۱۱۱

کریستن (ملکه سوئد) ۱۸۲

کریم شیره ای ۱۸۴

کریمه ۱۶۵

کشیکچی باشی ۳

کلاردشت ۲۸۳

کلامان توماس ۱۷۳

کلانتن (پرنسس) ۱۶۵

کلب حسین رختدار ۲۷۰

کلبعلی خان ۳۳، ۶۰

کلسه‌ایم ۲۲۱

کلن ۱۴۷

کلنبر (کوه) ۲۵

کلنل (آمورل، لامورل- مهماندار فرانسه) ۱۵۰، ۱۵۸، ۱۷۱، ۱۷۴، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۸۸، ۱۹۲، ۱۹۶، ۲۰۰

کلیشی ۱۹۰

کلین ۹۸

کمل باخ بیس ۲۱۵

کندر (روستا) ۴۴

کندرود ۳۳

کنستان (دریاچه) ۲۰۷

کنگرلو (سواره) ۵۵، ۵۸

کوبان ۹۱

کوراسیه (سواره) ۱۰۱

کورسک ۹۱، ۲۴۷، ۲۴۹

کورکوتا ۱۱۶

کوسترین ۱۱۸

کوشکان ۱۱

کوشلوف (جنرال) ۲۴۵، ۲۶۷، ۲۷۰

کوشن (روستا) ۱۵

کوک چشمه ۷۱

کوک داغ ۴۳

کولومب ۱۹۳

کوونا ۱۱۱

کووه (روستا) ۱۸

کوه زر ۴۰۰

که (روستا) ۱۸

که خانوفسکی ۹۴

کهنامیه (محل تولد ناصر الدین شاه) ۲۵، ۲۶

کیف ۲۴۵، ۲۴۷

کیکاوس میرزا ۳۸

گازرانگ ۳، ۲۸۰

گالیسی ۲۴۴، ۲۴۶

گج لر ۶۹

ص: ۴۳۳

گراہوسکا (کتس) ۱۱۱

گراہویل، کت ۲۱۳، ۲۱۷، ۲۲۳، ۲۳۱، ۲۳۳، ۲۴۵

گرجستان، گرجی ۷۴، ۷۹، ۸۲، ۸۴، ۱۰۱، ۲۶۵

گزل (روستا) ۲۶۳

گراگان ۳۱، ۲۹۳

گراگر ۴۹، ۵۱، ۴۶۱

گرمود ۱۳، ۱۶

گروزنوآی ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۶۰

گروس باخ ۱۳۴، ۱۳۷

گروی (مسیو) ۱۷۴

گلاونو (روستا) ۷۵

گلورینو (قصر) ۲۳۸

گلین خانم ۲۸۱، ۳۲۵، ۳۳۸، ۳۴۸، ۴۴۴

گلین قیا (روستا) ۴۷، ۴۹، ۵۰

گلیوم (آرشیدوک) ۲۲۴

گنجه ۷۴، ۷۶

گنگاور ۳۸۷

گنه گیر ۷۱

گوتن گن ۱۲۶

گودی (دره) ۷۳

گورکی، میخایل اوویچ ۷۹

گوگچه (دریاچه) ۷۳

گیرزیل ۲۶۷

گیلان ۴، ۱۱۲، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۴، ۲۷۹، ۳۰۸، ۳۲۸، ۳۵۲

ل لار ۲۸۱، ۲۹۳

لارتن ۲۲۱

لارس ۸۷

لاریجان ۲۸۱

لازنسکی (قصر) ۱۰۹

لاکسامبورغ (قصر) ۲۲۵

لامباش ۱۵۸

لامبرک ۲۴۴

لامورل (کلنل) - کلنل لامورل

لاپزیک ۱۷۰

لرستان ۴۰۰

لزگی ۲۵۴، ۲۵۷، ۲۶۰

لکه (روستا) ۴۲

لندن ۹۱، ۱۵۰، ۱۸۴، ۲۰۴، ۲۴۰، ۳۹۰

لنکران ۲۸۷

لواسان (کوه) ۴۳

لوبان ۹۴، ۹۸

لوبوف (شخص) ۱۷۰

لوپك ۱۹۰، ۱۹۳

لودكوکسى ۹۴

لوفتوس (لرد) ۱۰۲

ص: ۴۳۴

لوفلر (جنرال) ۱۰۲

لون شان ۱۶۴، ۱۷۴

لویی ۱۴۰، ۱۴۱

لویی پانزدهم ۱۷۹، ۱۸۰

لویی تاي اوييني (شخص) ۲۳۶

لویی چهاردهم ۱۹۳

لویی شانزدهم ۱۸۰

لوپن (مسیو) ۱۶۶

لویی ویکتور (برادر پادشاه ایتالیا) ۱۶۵

لویی فیلیپ ۱۶۵، ۱۷۲، ۱۹۱

له اوپولد (پسر عموی امپراتور آلمان) ۲۱۹

لهستان ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۳، ۱۱۷، ۱۸۰، ۱۹۲، ۲۴۴

لیتانت آبی (شخص) ۱۵۰

لیش تانتال (روستا) ۱۳۱

لینز ۲۳۹

لیون ۱۷۶

لئون تیه (مسیو) ۲۰۹

لئون سای (وزیر مالیه فرانسه) ۱۶۵

لیون (لرد، ایلچی انگلیس) ۱۵۵

م ماتیلد (پرنسس) ۱۶۰، ۱۶۷

مارتن پره (جنرال) ۱۶۵

مارسی یز ۲۰۱

مارکی دمونال دچی ۱۸۲

مارگریٹ (دختر شارل لویی) ۲۲۷

ماری آن (همسر امپراطور فردیناند) ۲۲۶

ماری آنتوانت ۱۸۰

ماری الکساندرا- امپراطریس روسیه

ماری ترز ۱۸۰، ۲۱۸، ۲۴۲

ماری کریستین (آرشیڈوشس) ۲۴۲

مارینو ۲۴۸

مازندران ۴۳، ۵۳، ۱۱۲، ۱۳۸، ۱۸۶، ۲۹۳، ۳۵۲

ماژوروله ۲۵۲

ما شاء الله خان ۳

ماکدبورگ ۱۲۶

ماک ماہون (مارشال) ۱۶۹، ۱۷۰، ۲۰۰، ۲۰۴، ۲۰۶

ماکو ۵۰، ۵۹، ۶۰، ۶۱

مالاکن (طایفہ) ۷۱

مالووی شرا ۹۸

مترینخ ۱۳۹

متس (متر-قلعہ) ۱۸۱

مجارستان ۱۰۲، ۲۱۶، ۲۳۱

مجد الدوله ۸

مجال عباس (مكان) ۲۲-۲۴

محقق ۵۴، ۵۹، ۶۵، ۹۳، ۱۱۱، ۱۱۳، ۱۳۳، ۱۴۲، ۱۷۱، ۱۷۷، ۱۸۸، ۱۹۲، ۲۲۶، ۲۲۷

ص: ۴۳۵

محمد ۳

محمد امین خان نسقچی باشی ۶۹

محمد تقی خان گشاد ۲۸۱

محمد حسن خان نوری ۲۴، ۳۷، ۳۰۵

محمد حسین خان بویر احمدی ۳۰۵، ۳۱۵

محمد خان ۶۵

محمد حسن خان اعتماد السلطنه - صنیع الدوله

محمد رضا خان سرتیپ ۵۱، ۴۶۱، ۴۶۲

محمد رضا میرزا ۳۰۱، ۳۰۴

محمد صادق ۲۷۱

محمد علی میرزا ۲۵۲

محمد قلی خان ۲۲ روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر دوم فرنگستان متن ۴۹۰ فهرست عمومی اعلام

مره ۳۱۸

مخبر الدوله ۱۲۵، ۱۸۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۲۷، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۷۵، ۴۰۰، ۴۰۲، ۴۵۷، ۴۵۸

مرات (جنگ) ۲۱۸

مراغه ۳۹، ۴۷، ۶۱، ۲۷۳

مراوی ۲۲۹، ۲۴۴، ۲۴۶

مرتضی قلی ۳۸۷

مردک ۳، ۴۰، ۲۷۱، ۲۸۱

مرزبان خان ۲۷۶

مرسکی (پرنس) ۲۵۲

مرکی دومولنس (ایلچی اسپانیا در فرانسه) ۱۶۵

مرند ۴۴-۵۰، ۳۹۱، ۳۹۳

مرو ۴۱۰

مرو (کوه) ۴۳

مستوفی کابلی ۲۸۳

مستوفی الممالک، میرزا یوسف ۲، ۲۸۵، ۲۸۷، ۳۰۳، ۳۰۵، ۳۱۵، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۲۴، ۳۵۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۸۳، ۴۱۶، ۴۳۳، ۴۵۰، ۴۵۶

مسکو ۹۰، ۹۱، ۹۳، ۹۸، ۱۱۰، ۱۱۲، ۱۶۹، ۲۲۴، ۲۴۷

مسیخت ۸۳، ۸۴

مشکنبر ۲۵

مشمیا (روستا) ۱۴

مشو (کوه) ۴۳، ۴۵-۴۷

مشهد ۳۵۳، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۵۷، ۴۵۸

مشهد احمد (روستا) ۴۴

مشیر الدوله ۱۹، ۲۸

مصر ۱۰۰، ۱۵۱، ۲۰۴

مصطفی قلی خان ۳۹۱

مظفر الدوله ۱۰، ۱۶۴

مظفر الدین شاه- ولیعهد

مظفر الملك ٤، ٩، ١١، ١٢

معاون الملك ٤٣٨

معتد الحرم ٥، ٢٤، ٣٠٦، ٣٠٧، ٣١١، ٣٢١، ٣٢٥، ٣٢٦، ٣٣١، ٣٤٨، ٣٦٧، ٣٩٣، ٤٠٢، ٤١٤، ٤٣٦، ٤٤٤، ٤٤٥، ٤٤٧، ٤٤٨

ص: ٤٣٦

معتمد الدوله - فرهاد ميرزا

معتمد الملك، يحيى خان ٢، ٢٨٣، ٢٩٥، ٢٩٦، ٣٠٩، ٣٧٥، ٤٠٦، ٤٠٧، ٤١٦، ٤١٩، ٤٢١، ٤٢٥، ٤٣٨، ٤٤٩

معز الدوله ٥، ٢٨٥، ٣٥٠، ٣٧٢، ٣٧٣

معصومه ٣، ٤٠، ٩٢

معير الممالك، دوستعلي خان ٨٩، ١٣٨، ٢٢٩، ٢٧١، ٤١٤

معين الدوله ٤٢٥، ٤٣٨

مغفور ميرزا ٢٧٦

مكرى (سواره) ٣٤

مكه ١٦٢، ٢٠٤، ٢٤٨، ٢٨٠

ملا باجى ٣٩

ملا حسين ٦٥

ملا خليل قاضى ٦٥

ملا صادق ٦٥

ملا عباسعلى ٦٥

ملا محمد باقر ٦٥

ملا محمد جوان ٢٨

ملا مهدي، آخوند ٦٥

ملا يحيى (آقاخوند) ٤٦

ملاير ٣٥٢

ملبرون ٢١٠، ٢١١، ٢٢٧

ملتس ۱۷۷

ملک آرا- عباس میرزا ملک آرا

ملک الکتاب ۲۹

ملکم خان ۹۱، ۹۳، ۱۱۷، ۱۴۵، ۲۱۹

ملون ۱۷۶

مله و دیوف ۹۴

ملیت (مکان) ۸۵

ملیجک ۳، ۵۹، ۶۵، ۸۹، ۱۳۳، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۳، ۱۵۹، ۱۷۱، ۱۷۶، ۱۸۸، ۲۲۵، ۲۲۹، ۲۳۳، ۳۲۵، ۳۴۱

ملیکوف، کنیاز (حاکم داغستان) ۹۴، ۲۶۳-۲۶۶

ملینه (وزیر مختار فرانسه در ایران) ۱۶۲

من تنون (مادام) ۱۷۹

منجیل ۲۷۶

منچیکوف ۵۰، ۵۱، ۵۳، ۷۴، ۷۹، ۹۳، ۹۶، ۱۰۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۲۸، ۱۴۵، ۱۴۲، ۲۴۵

منصوف (کنتس) ۹۳

منصور میرزا ۱۶

منظریه ۳۲۶

منیر السلطنه ۳۴۲

موچول خان ۱۳، ۴۰، ۵۴، ۵۹، ۶۵، ۸۷، ۱۲۲، ۱۳۳، ۱۳۹، ۱۴۲، ۱۷۶، ۱۹۲، ۲۲۴، ۲۳۶، ۲۳۸

مورگ (رود) ۱۳۴

موروی (کلنل) ۱۷۲

موسی قیه ۲۹

ص: ۴۳۷

مون پانسیه (شخص) ۱۹۱

مونت مرت ۲۰۱

مونسو (پارک) ۱۷۱، ۱۸۵

مون و الربین (قلعه) ۱۷۰، ۱۷۲، ۱۷۴، ۲۰۴

مونیک ۲۰۷

مؤید الدوله ۳۲۳، ۳۵۹، ۳۷۳

مهران رود ۲۳

مهربان خان ۵۶

مهد علیا ۳۴۲، ۳۴۸، ۳۷۲، ۴۳۴

مهدی خان کاشی ۲۸۳

مهدی قلی خان (سیاچی) ۳، ۵، ۱۳، ۲۱، ۲۳، ۳۳، ۴۰، ۴۵، ۵۲، ۵۹، ۷۱، ۷۳، ۸۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۳، ۱۳۱، ۱۳۳،
۱۳۶-۱۴۲، ۱۵۱، ۱۶۳، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۹۲، ۱۹۴، ۱۹۹، ۲۱۹، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۹، ۲۳۱، ۲۳۳، ۲۷۰، ۲۸۱

مهمان دوست، خالصه (روستا) ۲۲

مهین الدوله (وجود این شخص در رؤیای ناصر الدین شاه بوده است) ۱۲۹

میانه (میانه) ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۹، ۴۰، ۴۷، ۲۹۵، ۳۳۲، ۳۳۷، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۵۰، ۳۵۲، ۳۵۴، ۳۷۵، ۳۹۵

می چیک ۲۶۷

میخییل اوویچ میخییل ۷۹

میخییلو فسگایا ۲۵۸

میر آخور ۱۱، ۵۱

میرزا ابو تراب ۲۷۹

میرزا ابو الحسن (پسر مشیر الدوله) ۲۸

میرزا ابو الحسن (پسر میرزا هاشم آقا) ۲۶

میرزا ابو الفتوح ۶

میرزا ابو القاسم ۲۶

میرزا احمد (قونسول ایران در حاجی طرخان) ۱۱۱، ۲۴۸

میرزا احمد ۲۶

میرزا اسد الله خان ۹۳

میرزا بزرگ حکیم باشی ۲۷۹

میرزا بزرگ خان قزوینی ۲۷۶

میرزا تقی خان ۱۹، ۴۴، ۳۱۲

میرزا جعفر سلماسی ۱۵

میرزا جلیل ۲۸

میرزا جواد خان ۱۵۰

میرزا حسن ۲۹

میرزا حسین زنجانی ۲۶

میرزا رضا ۴۳۴

میرزا رفیع نظام العلما ۲۸

میرزا زین العابدین ۱۹، ۳۲۱، ۳۲۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۸

میرزا سید رضی ۳۴۸

میرزا عباس خان ۳۸، ۳۲۷

میرزا عبد الحریم ۲۹

ص: ۴۳۸

میرزا عبد الله ۲۷۱

میرزا عبد الوهاب گیلانی ۱۶۲، ۱۶۸، ۲۴۸، ۲۴۹

میرزا اعصار صدر العلما ۲۸

میرزا عطاء الله شیخ الاسلام ۲۸

میرزا علی ۲۸

میرزا علی اشرف لشکر نویس ۲۵

میرزا علی اصغر شیخ الاسلام ۲۹

میرزا علی طیب (حکیم) ۱۹۲، ۳۶۹

میرزا عیسی گروسی ۲۷۶

میرزا قادر قاضی ساوجبلاغ ۲۹

میرزا کاظم ملک الاطباء ۲۸۱

میرزا کره (روستا) ۴۴

میرزا کریم خان سرتیپ فوج فیروز کوهی ۱۸۴

میرزا لطفعلی قاضی مراغه ۲۹

میرزا لقمان ۳۴۸

میرزا محمد تقی ۲۸

میرزا محمد حسن ۸، ۲۸، ۲۷۱

میرزا محمد خان امین خاقان - ملیجک

میرزا محمد رضا ۲۸

میرزا محمد علی ۲۸، ۷۷

میرزا محمود شیخ الاسلام ۲۸، ۲۹

میرزا محمود وزیر ۳۶۵

میرزا مسیح وزیر ۲۹۶

میرزا موسی صدر ۲۸

میرزا مهدی خان ۳۳۱

میرزا مهدی قاضی ۲۶، ۲۹

میرزا نصر الله خان باشی ۲۸۳

میرزا نظام ۳۱۲

میرزا هاشم ۲۹

میرزا یوسف جهانشاهی ۲۶

میرزا یوسف دهخوارقانی ۲۶

میرزا یوسف مستشار ۳۴، ۱۹۷

میرزا یوسف نقیب الاشراف ۲۹

میرسکی (جانشین نظامی قفقاز) ۷۹-۸۲

میر لطفعلی خان ۱۹

میشل (گراندوک) ۷۹، ۹۱، ۹۵، ۱۸۴

میلان ۱۴۷

میلوتی (پسر وزیر جنگ روسیه) ۱۱۷، ۲۴۵، ۲۶۷، ۲۷۰

مینرال نیای وودی ۸۹

ن ناپلئون اول ۱۰۹، ۱۲۳، ۱۴۸، ۱۶۰، ۱۷۰، ۱۸۲، ۲۰۶، ۲۱۵، ۲۲۴، ۲۴۴، ۲۵۰

ناپلئون سوم ۱۵۳، ۱۵۶، ۱۶۰، ۱۶۳، ۱۸۱، ۱۹۰، ۲۰۱، ۲۰۲

ناصر قلی خان عمید الملک ۲۸۰

ناصر کورت (روستا) ۲۵۶، ۲۵۸

ص: ۴۳۹

ناصر الملك، ابو القاسم خان ٤، ١١، ١٣، ٥٤، ٥٩، ٦٥، ٨٢، ٩٣، ٩٨، ١٠٠، ١٠٢، ١٠٤، ١٠٧، ١٤٥، ١٥٦، ١٦٩، ١٨٨، ١٩٢، ١٩٣،
٣٥٥، ٢٠٤

ناصرية ٢٧٤، ٤٣٨

ناظم خلوت ٥٩، ١٢٣، ١٩٢، ٢٦٥

ناظم الاطباء ٥٥، ٦٧، ٨٤، ٩٤، ٢١٠

ناتر ١٩٠، ١٩٣

نارونى (مسيو) ٢٢٣

نايب السلطنة (عباس ميرزا) ٣٦، ٣٨، ٦٩، ٤٦٢

نايب السلطنة، كامران ميرزا ٢، ٣، ١٩، ٢٧٦، ٣١٨، ٣٢١، ٣٢٣، ٣٢٦، ٣٢٨، ٣٤٤، ٣٤٨، ٣٥٩، ٣٦٣، ٣٧٩، ٣٨٩، ٤٠٤، ٤١١، ٤١٣،
٤٢٥، ٤٣٧، ٤٤٢

نايب ناظر ٥١، ٥٢، ٢٧١

نخجوان ٥٤-٥٦، ٥٨-٦٠

نرجه (روستا) ٥

نريمان خان ١٥٠، ١٥١، ١٥٤، ٢٠٤، ٢٢١، ٢٤٣

نصرت الدوله ١٩، ٣٨، ٢٨٥، ٤٣٨

نصرت الله خان ٢٧٦، ٣٩٥

نصر الملك ٢٩٦، ٣٠٩، ٣٩١

نصير آباد ٧

نصير الدوله ٢٨٣

نظام العلمای تبريز ١٨

نظام مافى، خديجه ١٣٨

نظر آقا ۱۰۲، ۱۵۰، ۱۵۴، ۱۵۸، ۱۶۹، ۱۷۵، ۲۰۴، ۲۲۱، ۲۲۵، ۲۴۳

نعمت آباد ۳۳

نعمت الله بيگ مرندی ۴۶

نقيب نقال باشی ۲۷۱

نمسه - اطريش

نوبردی (طایفه) ۲۶۳

نور آشی (روستا) ۶۱

نور جهان خانم ۳۸

نور محمد خان پیشخدمت ۲۷۶

نوروز خان ۳۴

نوسکی (مکان) ۹۵

نوش آفرین ۴۴۵

نوواقستافا ۷۶

نوویکوف، مسیو (ایلچی روسیه در وین) ۲۲۱

نهاوند ۵

نه دولغ (روستا) ۱۸

نیاوران ۳۳۲، ۳۵۷

نیشابور ۳۵۳

نیک پی (مکان) ۱۱

نیکجه (روستا) ۱۲، ۲۴

نیکلا (امپراطور روسیہ) ۷۰، ۹۳، ۹۵، ۱۱۱

ص: ۴۴۰

نیگرا ۱۰۲

و وادینگ تون (وزیر خارجه فرانسه) ۱۵۰

وارمونت (دکتر) ۲۲۳

وان ۳۷

وجیه الله میرزا ۳۳۲، ۳۳۵، ۳۵۵

ودی باسار ۶۳

وراموف ۹۴

ورامیل ژیرارون ۱۵۹

ورتامبرق ۲۰۷

ورددر (جنرال) ۱۴۷

ورزقان ۱۹

ورسایل ۱۷۳، ۱۹۲

ورشو ۱۰۶، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۱، ۱۱۳، ۱۱۶، ۱۲۶، ۲۲۴، ۳۹۰، ۴۳۶

ورنجه (روستا) ۱۸

ورنکش ۱۹

وزر (رود) ۱۲۶

وزینه ۱۹۳

وکیل الممالک ۳۹۱

ولاد قفقاز ۸۵-۸۷، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۸

ولادیمیر (پسر امپراطور روسیه) ۹۵، ۹۶

ولخيني ٢٤٥

ولون (بارون) ١١٧

وليعهد (مظفر الدين شاه) ١٥-١٧، ١٩، ٢١، ٢٣، ٢٤، ٢٦، ٣٠، ٣٤، ٣٦-٣٩، ٤٢، ٤٥، ٤٧، ٥٢-٥٤، ١١٩، ٣٧١، ٤٢٩

وليعهد آلمان ١١٩، ١٢٥

وليعهد اطريش ٢١٥

وليعهد انگليس- دو گال

وليعهد روسيه ٩٥، ٩٦، ٩٩-١٠١، ١٠٤، ١٠٦

وي تبس ١١١

ويستول (رود) ١٠٩، ١١٥، ١١٨

ويكتور (آرشيدوك) ٢١١

ويلنا ١٠٧، ١١١

وين، وينه ١٩١، ٢٠٤، ٢١٣، ٢١٥، ٢١٩، ٢٢٠، ٢٢١، ٢٢٩، ٢٣٤، ٢٣٩، ٢٤٠، ٢٤٢، ٢٤٣، ٢٤٦-٢٤٨، ٢٤٩، ٣٩٠، ٤٤٤، ٤٤٨

وين فتن (كنت) ١٦٢

وينوا (جنرال) ١٦٥

ويوشاتوآلت اس شلوس اولد كاستل (قصر) ١٤٢

ه-ي هارون الرشيد ٢٩٢

هانري (پرنس) ١٢٥

هانور ١٥٨، ١٧٠

ص: ٤٤١

هایدلبرگ ۱۲۶، ۱۲۷

هبرمان ژنرال ۲۱۰

هداوند ۳۰۹

هدایت الله خان ایل بیگی ۲۷۶

هرزند (رود) ۴۸

هرزه بیل ۲۷۶

هرزیک بوسنه ۲۲۵

هزار جریب ۳

هشترود ۱۶، ۲۴

هفت برار (قله) ۱۸

هکسر ۹۴

هلند ۱۶۸

همدان ۷، ۲۷۱، ۲۷۹، ۳۵۳، ۳۵۹، ۴۰۴

هندوستان ۱۵۵، ۱۶۹، ۲۹۲، ۲۹۶

هوفمان (بارون) ۲۲۱

هوف موردت ۱۲۹

هیدج ۷

یابلوچوکوف ۱۵۶

یارقسو (رود) ۲۶۳

یاغلوچه ۷۷

یاق سای ۲۶۷

یامچی (کوه) ۴۸

یحی خان - معتمد الملک

یرملوف (ژنرال) ۲۵۸، ۲۶۰

یزد ۱۵۵، ۳۱۲

یلی نوفیسقیا ۷۳

ینا (پل) ۱۶۹، ۱۸۸

ینگى دنیا ۱۱۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۶۸، ۲۳۹

یوتو (مکان) ۱۷۰

یوسف آباد ۳۱

یونان ۲۹۲

یهود، یهودی ها ۸۲، ۱۱۱، ۲۴۶، ۲۶۲

ص: ۴۴۲

گزیده تصاویر

اشاره

ص: ۴۴۳

تصاویر ضمیمه، تصاویر امپراطوران، پادشاهان، شاهزادگان و سایر سردمدارانی است که ناصر الدین شاه در سه سفر خود به فرنگستان با آنها ملاقات داشته و خصوصیات آنها را در ملاقاتها و مجالسی که به افتخار او ترتیب داده می شده، توصیف نموده است.

لازم به توضیح است که این تصاویر از مجموعه عکسهائی است که در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می شود، که بدین وسیله از مسئولین محترم این کتابخانه و بخصوص سرکار خانم فریبا افکاری کارشناس ارشد نسخ خطی، که صمیمانه در دستیابی اینجانب به عکسهای مزبور همکاری نموده اند قدردانی و سپاسگزاری می نمایم.

ضمناً توضیحاتی چند در مورد عکسها و پانویس آنها ضروری به نظر می رسد:

- در پانویسهائی که به سفر اول یا دوم و یا سوم ارجاع داده شده است منظور ۳ کتاب ذیل است که توسط سازمان اسناد ملی ایران منتشر گردیده است:

۱- روزنامه خاطرات ناصر الدین شاه در سفر اول فرنگستان، به کوشش فاطمه قاضیها، ۱۳۷۷

۲- روزنامه خاطرات ناصر الدین شاه در سفر دوم فرنگستان، به کوشش فاطمه قاضیها، ۱۳۷۹ (همین کتاب)

۳- روزنامه خاطرات ناصر الدین شاه در سفر سوم فرنگستان، به کوشش دکتر محمد اسماعیل رضوانی و فاطمه قاضیها (۳ جلد - ۱۳۶۹، ۱۳۷۱، ۱۳۷۳)

- چون در مورد پادشاهان، امپراطوران و سایر افرادی که تصاویرشان آمده است به صفحات کتب مذکور در فوق اشاره شده است و هر جا نامی از این افراد برده شده به اتفاق همسرانشان بوده است، لذا در مورد تصاویر همسران از ارجاع به صفحات مربوط جهت ممانعت از تکرار خودداری گردید.

الكساندر دوم امپراطور روس، در سفر اول و دوم ر. ك. سفر اول صفحات ۲۳ الى ۸۴ به تناوب و سفر دوم صفحات ۹۶ و ۹۹

الى ۱۰۲

ص: ۴۴۵

امپراطریس روسیه در سفر اول و دوم

ص: ۴۴۶

الكساندر وليعهد روسيه در سفر اول و دوم و الكساندر سوم امپراطور روسيه در سفر سوم

ص: ۴۴۷

ماریا همسر ولیعهد روسیه در سفر اول و دوم و امپراطریس در سفر سوم (دختر پادشاه دانمارک)

ص: ۴۴۸

پرنس نیکلا برادر امپراطور روس ر. ک. سفر اول صفحات ۵۰-۵۴ و ۶۰

ص: ۴۴۹

همسر پرنس نيكلا

ص: ۴۵۰

پرنس قسطنطين برادر امپراطور روس ر. ك. سفر اول صفحات: ٢٧، ٢٨، ٥٠، ٥٢، ٥٩، ٦١، ٣٠٠، ٣٠٨ سفر دوم ص ٩٥، ٩٦،
١٠١، سفر سوم ج ١، ص ١٥٥، ١٦٠، ١٩٠ و ٢٠٣

ص: ٤٥١

پرنس الکسیس پسر دوم امپراطور روسیه ر. ک. سفر دوم صفحات: ۹۵، ۹۶، ۹۹، ۱۰۳، ۱۰۴ و ۲۷۵

ص: ۴۵۳

ڪرچاڪف صدر اعظم روس ر. ڪ. سفر اول صفحات: ۴۹، ۵۳، ۵۷، ۷۱، ۷۵، ۱۲۰، ۱۲۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۴۰۳ و سفر دوم ص ۹۸

ص: ۴۵۴

پرنس ولادمیر پسر امپراطور روس در سفر اول و دوم و برادر امپراطور در سفر سوم ر. ک. سفر دوم ص ۶۵ و ۶۶ و سفر سوم

ج ۱، ص ۱۴۸، ۱۵۳

ص: ۴۵۵

پرنس سرژ پسر امپراطور روس در سفر اول و دوم و برادر امپراطور در سفر سوم ر. ک. سفر دوم ص ۹۵ و سفر سوم ج ۱، ص

۱۴۶

ص: ۴۵۷

پرنس پل پسر امپراطور روس ر. ك. سفر دوم ص ۹۵

ص: ۴۵۸

ويلهم امپراطور آلمان پادشاه پروس در سفر اول و دوم ر. ك. سفر اول ص ۸۳ الى ۱۲۱ به تناوب سفر دوم ص ۱۱۹ الى ۱۲۸
به تناوب سفر سوم ج ۱، ص ۱۸۴ و ۲۴۳ «گيوم»

ص: ۴۵۹

اگوستا امپراطریس آلمان ر. ک. سفر اول، ص ۸۲ الی ۱۲۱ به تناوب

ص: ۴۶۰

فردريك ويلهلم وليعهد آلمان در سفر اول و دوم و امپراطور آلمان در سفر سوم ر. ك. سفر اول ص ۸۵ الى ۱۱۷ به تناوب
سفر دوم ص ۱۱۹، ۱۲۵ و ۱۳۲، سفر سوم ج ۱، ص ۲۱۱ الى ۲۱۴

ص: ۴۶۱

پرنس فردریک شارل پسر برادر امپراطور آلمان ر. ک. سفر اول ص ۸۲، ۸۷، ۸۸، ۹۹، ۱۰۱ سفر دوم ص ۱۱۹، ۱۲۵، ۱۲۶ و

۱۳۰

ص: ۴۶۲

همسر پرنس فردريك شارل

ص: ۴۶۳

فردريك ويلهلم گرانديوك باد ر. ك. سفر اول ص ۱۱۶ الى ۱۲۳ به تناوب سفر دوم ص ۱۳۴

ص: ۴۶۴

لوئیس همسر گراندوک با دو دختر امپراطور آلمان ر. ک. سفر اول ص ۱۱۶ الی ۱۲۳

ص: ۴۶۵

پرنس فردریک، ولیعهد گرانڈوک باد، ر. ک. سفر سوم ص ۲۶۰

ص: ۴۶۶

پادشاه باویر، ر.ک. سفر سوم ج ۲، ص ۲۹۳ و ۲۹۴

ص: ۴۶۷

لئوپولد دوم پادشاه بلژیک، ر. ک. سفر اول ص ۱۲۶، سفر سوم ج ۲، ص ۱ الی ۴

ص: ۴۶۸

همسر پادشاه بلژیک

ص: ۴۶۹

گیوم ویلهلم یا ویلیام سوم پادشاه هلند ر. ک. سفر اول ص ۲۶۱، ۲۶۲ و سفر سوم صفحات ۲۵۲ الی ۲۵۸

ص: ۴۷۰

همسر پادشاه هلند

ص: ۴۷۱

ویکتوریا ملکہ انگلیس ر. ک. سفر اول و سفر سوم

ص: ۴۷۲

لوئیس (لوئیز) دختر ملکہ انگلیس ر. ک. سفر اول ص ۲۰۲ و ۲۰۳

ص: ۴۷۳

دوڪ اف ادين بورڪ پسر ملڪه انگليس ر. ك. سفر اول ص ۱۴۱ و ۱۴۴ سفر سوم ج ۱، ص ۲۱۴

ص: ۴۷۴

ماری همسر دوک اف ادین بورک دختر امپراطور روس

ص: ۴۷۵

دیزرائیلی رئیس حزب توری در انگلستان ر. ک. سفر اول ص ۱۴۸، ۱۸۲

ص: ۴۷۶

لرد دربی یکی از رؤسای حزب توری در انگلستان ر. ک. سفر اول ص ۱۸۲ سفر سوم ج ۲، ص ۹۷

ص: ۴۷۷

ناپلئون سوم ر. ك. سفر اول صفحات ١٢١ الى ٢٥٨ به تناوب، سفر دوم صفحات ١٥٣ الى ٢٠٢ به تناوب سفر سوم ج ٢،
صفحات ١٩٨، ٢٠٢، ٢١٩ و ٢٢٤

ص: ٤٧٨

اوژنی همسر ناپلئون سوم

ص: ۴۷۹

مارشال با زن و خانواده اش ر. ك. سفر اول ص ۲۱۹، سفر سوم ج ۲، ص ۱۸۳ و ۲۰۷

ص: ۴۸۰

شارل پادشاه وورتمبرگ ر. ك. سفر سوم ج ٢، ص ٢٧١ الى ٢٧٥ و ص ٢٧٩ و ٢٨٠

ص: ٤٨١

همسر پادشاه وورتامبرگ، خواهر امپراطور روس

ص: ۴۸۲

فرانسوا ژوزف امپراطور اطريش ر. ك. سفر اول ص ٢٩١ الى ٣١٤ به تناوب

ص: ٤٨٣

اليزابت امپراطريس اطريش

ص: ٤٨٤

پرنس رودلف ولعہد اطیش ر. ک. سفر اول ص ۲۹۴ و سفر دوم ص ۲۱۵

ص: ۴۸۵

لودویک ویکتور برادر امپراطور اطیش ر. ک. سفر اول ص ۳۱۰ و سفر دوم ص ۲۲۷

ص: ۴۸۶

پادشاه ایتالیا در میان خاندان سلطنت

ص: ۴۸۷

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟

سوره زمر / ۹

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آواده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک ۱۲۹/۳۴ - طبقه

اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۰۲۱ - ۸۸۳۱۸۷۲۲

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

